

(સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ માં ચાકર પ્રમાણે રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.)

પ્રસ્તાવના

(આવૃત્તિ પહેલીની)

આ ગ્રંથમાં છપાયેલા નિબંધો એટલા બધા તો અમૂલ્ય અને મનન કરવા યોગ્ય છે કે, તેની ઘણી માંગણી થવાથી હાલનો સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. ઠવિ' નર્મદાશંકરના વિચારથી જે જે 'વિદ્વાનો' જૂદા પડતા હોય, તેઓ પણ આ નિબંધોની શૈલી, તેમાંની સ્પષ્ટતા, નિરાકરણ કરવાની ઢબ, અને સૌથી ઉત્તમ એમનું નિખાલસપણું જોઈ બહુ પ્રશંસા કરે છે, એ જ એમના વિચારની બલિહારી છે.

ત્રીસ વર્ષ પર ગુર્જર પ્રજાજનો ઉદ્યમના રંગમાં ખૂબ ખિડ્યા હતા, પણ સુધારાના રંગનો લહાવો લેતાં તેઓ છેક જ થાકી ગયા, મોળા પડ્યા અને દેશાલિમાની સ્નેહરંગ તદ્દન હડી ગયો. એના સંબંધમાં “ભુલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો” એ નીતિએ ઉદ્યોગ ચલાવી દેશજનતાને વંશપરંપરાની ઉજળી કરવી, એ આ નિબંધોનો હેતુ છે. આ સમય, આવી ઉત્તમ રીત ગ્રંથસંકલના માટે યોગ્ય તેના પર વિવેચન કરવાનો નથી; પણ જે પુરુષે સુધારાના પ્રથમ કાળમાં છેદકપણું ધર્યું, પછી છેદકરક્ષકપણું ધર્યું; ને હવે તદ્દન રક્ષકનીતિ ધરી છે, તેનો સકારણવાદ બહુ બહુ રીતે લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. ઠવિના જેવી ઉત્તમ શક્તિ સ્પષ્ટીકરણમાં, વિચારની પ્રૌઢીમાં, ચિત્રદર્શનમાં અને ભાષાની નવી શૈલીમાં ખીમ કોઈ પણ ગુર્જરમાં નથી, એ સર્વ રીતે માન્ય છે. હમણાના વિદ્વાનો બનાવોનાં અવલોકન કરે છે ખરા; પણ બુદ્ધિવિચારબળે સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ જોતા નથી. ઠવિએ તદ્દન જૂઠી જ રીતિ પકડી સુધારાનું ત્રીસ વર્ષનું સ્વરૂપ જોયું ને તેમાંથી જેટલું સત્ય ને શ્રાદ્ધ દીઠું, તે જ રાખી અશ્રાદ્ધ વસ્તુને તણ દીધી છે. ઉપલક્ષ્ય વિચાર કરનારા વિદ્વાનોમાં કદી આને માટે મતભેદ હોય, પણ થોડો કાળ વીત્યા વિના ખરું સ્વરૂપ માલમ પડશે નહીં. એકન પંડિતે જે મહા સમર્થ નીતિ “વિચાર કરવા” માટે યોગ્ય હતી, તે જ ધોરણ ઠવિએ સાચવ્યું છે, પણ જેમ એકન

પંડિતના વિચારનો અમલ એક જે વીસી વીત્યા પછી થયો છે, તેમ કવિના વિચારનો જ્ય થતાં વિલંબ લાગશે નહીં. એની પ્રત્યક્ષ સાબિતી એ જ છે કે, આ ગ્રંથની ઉપરા ઉપરી માંગણી થઈ છે.

આ ગ્રંથમાંના સઘળા નિર્ણયો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવવાનો સમય કવિરાજને મળ્યો નથી. ગ્રંથસંગ્રહ કરનાર ઉપર એના અક્ષરચૂકનો કે સંગ્રહવ્યવસ્થાનો દોષ છે.

તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૫.

ઈ. સૂ. દેસાઈ.

પ્રસ્તાવના

(આવૃત્તિ બીજીની)

આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ સને ૧૮૮૫ માં જ્યારે ઠવિ હયાત હતા ત્યારે બહાર પડી હતી; ત્યારપછી એક વર્ષની જ મુદતમાં ઠવિ સ્વર્ગવાસ પામ્યા; અને તેર વર્ષની લાંબી અવધિએ હવે તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર આવે છે. ઠવિ જેવા લેખકની આવી અતિ ઉપયોગી અને બહુ પ્રકારે સમર્થ કૃતિ પણ બીજી આવૃત્તિ માટે આવડો દીર્ઘ કાળ લે છે, એ ગુજરાતની વાંચનારી આલમની ન ઘટે તેવી કંચુ-સાઈ અને અધન્યતા પ્રદર્શિત કરે છે; તોપણ સંતોષ માત્ર એટલો જ છે કે, આ ગ્રંથમાંયલા વિચારો જે નવા વલણથી લખાયલા છે તે વલણ ઉછરતી સમાજનો મોટો ભાગ પકડતો જાય છે અને એ જ વલણને હૃદયનિષ્ઠ રાખી ભેરીનાદથી સંરક્ષકનીતિનો બોધ કવિરાજના પછી અત્યાર સૂધી સ્વર્ગસ્થ પ્રોફેસર મણિલાલ નભુભાઈ ટ્રીવેદી એકતાનથી કરી ગયા છે.

ઘણી જ અફસોસની વાત એ છે કે, એ પુરુષના જીવનનો અંત વિધિએ એટલો બધો પાસે નિર્મેલો; નહિ તો કવિરાજની અન્ય સમયની સંરક્ષકનીતિના વિસ્તારની ઉચ્ચ ઉત્કંઠા બહુ અચે ક્ષીભૂત થાત. એ ઉપરાંત બીજા પણ એક ગેરલાભ એ પુરુષના ત્વરિત સ્વર્ગવાસથી આપણને વેડવો પડ્યો છે; ગુજરાતની સમાજ માટે આદિથી અન્ત સૂધી સાચી બંધુતાથી તથા ખરી દેશદાઝથી કવિરાજે ઘટિત ત્યાગવૃત્તિ અને ઉત્સાહ રાખી વારંવાર જે જે પ્રયત્નો સાહિત્યદ્વારા કરેલા છે, તેની અત્યારના ગુર્જર સાક્ષરોમાં ખરી જુજ એ પુરુષને જ હતી, એમ એકથી અધિકવાર બીજા પ્રસંગોના લેખદ્વારા એમણે બહાર મૂકેલ છે; આ ગ્રંથનો ઉપોદ્ગાત આપવાનું પણ એમણે માથે લીધું હતું, પણ ઈશ્વરની ઈચ્છા વિપરીત નીવડી!

કવિરાજ જેવા પ્રસિદ્ધ લેખક, અને ધર્મવિચાર જેવો ઉપયોગી અને અનુપમ ગ્રંથ બીજી આવૃત્તિમાં આવતાં આવેા લાંબો કાળ લે

છે, એ બીના જ આ ગ્રંથમાંયલા વિચારોના સુગમ પ્રવેશ માટે ઉપોદ્ઘાત માગે છે. પણ એ કામ સુલભ નથી, અને થોડા શબ્દોમાં પતાવી શકાય તેમ નથી. વળી કવિરાજ જેવા સાક્ષર અને લેખકે અન્ય ગ્રંથોદ્ધારા પણ ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સમાજની જે સેવા બજાવી છે; અને જે કામ લેખની વિવિધ શાખાઓમાં એઓ કરી ગયા છે, તેને પણ દૃષ્ટિથી દૂર રાખી શકાય તેમ નથી. એટલે એ પ્રયત્નને માટે ઇલાયદું સ્થાન રાખી આ આવૃત્તિ આટલા જ પ્રસ્તાવથી બહાર મૂકવામાં આવે છે. આશા છે કે, જે દેશહિતેચ્છુવીરે સ્વદેશી બંધુ માટે એક દીલથી જીવન સમર્પ્યું હતું, તેના આવા પ્રયત્ન-ભણી સમાજ બેકદર નાહી રહી શકે

આ નવી આવૃત્તિમાં કવિરાજના અન્ય સ્થળે લખાયલા લેખો તથા ભાષણો (જૂઓ અનુક્રમણિકા વિષય પ, ૯, ૧૦ ને ૧૧)નો વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ.
૧ મુધારો ને મુધારાવાળા.	૧
૨ આર્પણકર્મ	૪૨
૩ મુક્તિતંત્ર	૧૦૫
૪ ધર્મજિજ્ઞાસા સંવત ૧૯૦૧-૧૯૭૬	૧૩૪
૫ આર્પણદર્શન. " " " "	૧૬૬
૬ લગ્ન.	૧૮૮
૭ દેશાભિમાન (નિષંકરપે)	૧૯૮, ૫૨
૮ સામાજિક તથા સનાતન ધર્મદર્શન	૨૦૪ વિચાર
૯ શુદ્ધિ.	૨૧૧ નિર્મળ
૧૦ સ્વદેશાભિમાન (અવગ્રહપત્ર)	૨૧૭ થોડો ધણો
૧૧ ગ્રહણકાળ સંવત ૧૯૪૫ સ.સ. ૬ વડ ૧૩	૨૨૦ એ રીતે થયો સમયને નમીને)

* ધર્મવિચાર *

સુધારો ને સુધારાવાળા

(૧) પ્રત્યેક પ્રજામંડળની સ્થિતિ કાળે કાળે બદલાય છે; કાર્ષ્ક કાળે અતિધણી તથા કાર્ષ્ક કાળે અતિ થોડી પણ બદલાતી ને પછી બદલાયતી દેખાય છે.

બદલાતી સ્થિતિના સમયમાં કેટલાક જણ પોતપોતાના મત પ્રજાને જણાવે છે અને કેટલીક વારે બે મોંઢા પક્ષ સામસામા બંધાય છે—જે કે વળી એકેક પક્ષમાં પણ મતફેર થોડો કે ઘણો હોય છે જ.

જૂના નવા વિચારની ચાલતી લડાઈમાં કેટલાક જણ પોતાનાં મતને જૂલ લઈ જાણી લે તોપણ અપમાનને ભયે કે ભાવિ જયની આશાએ હક ધરી તે મૂકતા નથી; કેટલાએક જૂલ જણાયેથી બીજા પક્ષમાં ઉતરે છે; કેટલાક તટસ્થ દિગ્મુઠ રહી જોયા કરે છે; કેટલાએક સંશયે નબળા કે સ્વાર્થે સખળા તે મધ્યસ્થનું ડોળ ધાલી રહે છે; અને કાર્ષ્ક વળી પ્રથમ નદીકામાં આવેલા તે નવા દેખા દે છે.

લડાઈ કાઢવાર બંધ પડે છે, કાઢવાર ધીમી ચાલે છે, કાઢવાર પૂર જરમાં મચે છે, અને સમયની આવવાની અવધિએ જૂના નવા વિચાર છિન્નસિન્ન થયલાની નવી વ્યવસ્થા થાય છે.—નવો વિચાર તે જૂનાને નિર્મૂળ કરી શકે જ નહિ કેમકે નવો તોપણ બાપનો બેટો થાય; તે થોડો ઘણો જૂનામાં ભળે કે પોતાનું નાનું કે મોટું જૂઠું રાજ્ય મોડે ને એ રીતે જીત્યો કહેવાય. જૂનો તે પોતાનામાં નવાને થોડોક દાખલ કરે (સમયને નમીને) કે નાજ કરે, કે દેશ બહાર હાંકી મૂકે, તોએ જીત્યો કહેવાય. ઘણું ખરું નિલસના જૂનામાં સમયના નવામાંના કેટલાક વિચાર ભળી રહે છે.

નવા વિચારવાળો કે જૂના વિચારવાળો જે જથી પુરુષ સમયની છેલ્લી વ્યવસ્થા કરે તે મહાપુરુષ કહેવાય છે—(એ બીજાને, હિંદુઓ અવતારી કે અંશાવતાર કે આચાર્ય કે જગદ્ગુરુ અને શકવર્ત્તિ કે ચક્રવર્ત્તિ એને વિશેષ જોઈએ છે).

નવા વિચારનો જ્યાં પુરુષ તે મોટા સુધારો કરનારો કે સિદ્ધ સુધારાવાળો એ શબ્દ પણ ઓળખાય. સુધારણું એટલે બગડેલું—અવ્યવસ્થિત હોય તેને ચોખ્ખું વ્યવસ્થિત કરવું; સુધારો એટલે સુધારવા સંબંધી કર્મ કે ક્રિયા અથવા સુધરેલું કાર્ય કે સુધરેલી સ્થિતિ, નવો વિચાર. સમયનો સિદ્ધ સુધારાવાળો દર્શન દે તેની પહેલાં જે પુરુષો સુધારાનાં મતનો બોધ કરનારા તે સાધક સુધારાવાળા અને એમાંના જે મોટાના સાથી તે સહાય સુધારાવાળા.

સાધક સૌનો ઉદ્દેશ સુધારાનો હતો નહીં નહીં બુદ્ધિએ, નહાં નહાં વિષયમાં, નહાં નહાં પ્રસંગે, નહીં નહીં રીતે ઉલ્લેખ કરનારા હોય. પ્રત્યેક જણ પોતપોતાના વિચાર, શ્રમ તથા કાર્ય પ્રમાણે નહાં નહાં યશને યોગ્ય થાય. તેઓ વિચાર કર્મમાં જીવતાં કે મુચ્છા પછી સિદ્ધને વધારે ઓછા અનુસરતા જણાય તે પ્રમાણે માનપાત્ર કરે—સમયના સુધારાવાળા રૂપે; અને એમ તુલના ન થઈ હોય ત્યાંસુધી તે પોતાની જ વેળાના સુધારાવાળાની તુલનાએ માનપાત્ર કહેવાય. સાધકમાં પ્રથમ નવો વિચાર આપવાવાળો પણ મોટું પદ ધરાવે. પછી તેણે કાંઈ કીધું હોય या નહિ. વિષયપરત્વે ધર્મ તે પહેલી, રાજનીતિ તે બીજી, ને દેશસમૃદ્ધિ તે ત્રીજી એમ ક્રમે મહત્તા રાખે છે. ધર્મવિષયમાં તત્ત્વજ્ઞાન તથા શુદ્ધધર્મ એ પહેલી, વ્યવહાર ધર્મનીતિ એ બીજી, ધર સંસારની નીતિરીતિ એ ત્રીજી એમ અગત્ય રાખે છે.

સાધકમાં કેટલાએક ઉચ્છેદક (radical), રક્ષકછેદક (liberal radical), ને છેદકરક્ષક (liberal conservative) હોય. એક તે નૂતના વિચારને નિર્મૂળ કરવાને બીજો તે નવાને વિશેષ દાખલ કરવાને; અને ત્રીજો તે જૂનામાંનું ઘણુંક અવશ્ય રાખવાને તથા ન છુટકાના નવાને દાખલ કરવાને ઉદ્ધમી હોય—જૂનાને હડધી રાખી રહેવાને મથે તેને પ્રરક્ષક (conservative) કહીએ.

સાધકમાં કોઈ પ્રથમ ધરી તરત જ પલાયન કરે, કોઈ નિભાવ કરતાં વચગાંથી કાતર દીન થઈ રહે, કોઈ પ્રસંગવશાત્ થોડે શ્રમે મોટા યશ મેળવે ને કોઈ મોટા શ્રમે જીવતાં યશ મેળવે નહિ. કોઈ તરતના સુધારાને મોટા માને ને કોઈ ઘણા કાળ રહે તેવાને; કોઈ ધીરા, કોઈ ઉતાવળા; કોઈ આડે માર્ગે તથા નિંદ્રાપ્રપંચે ને કોઈ સૂઘે માર્ગે તથા અનિદ્રાબુદ્ધિએ કામ કરનારા હોય; કોઈ ટોળાં કરી તેને વધારવાને મથે ને કોઈ સ્વતંત્રે વિચાર કરતા થાય તેમ હોડને બોધ.

(૨) હિંદુ પ્રજામંડળ છેક જૂના કાળથી સ્થાપિત છે. મનુષી તે યુધિષ્ઠિર સૂત્રીના ત્રણ મોટા યુગ જેટલા લાંબા કાળમાં જે કે ઘણી વાર ધર્મચક્ર તથા રાજચક્ર બદલાયાં તોપણ સંસારનો ત્માગ કે રાગ એ વિષયમાં પ્રજાએ ત્યાગને જ અવશ્યે પ્રધાન જણ્યો માન્યો પાળ્યો હતો. પછી કેટલોક કાળ તેમ જ હતું. પછી વળી સતેજ બૌદ્ધ તથા નિસ્તેજ ખ્રિસ્તી એ જે ધર્મે ત્યાગને જ મનાવ્યો હતો. વિક્રમ સંવતના આરંભથી તે સૈકા પીસના આરંભ લગીમાં શાંકર વૈષ્ણવ જૈન એ ત્રણ ધર્મે પોતાના અનેક

સંપ્રદાય સાથે અને કુખીર નાનક સાધુ સંન્યાસી ભેગી જતીના અનેક પંથોએ ત્યાગને જ પ્રધાન બાણ્યો છે. અર્થાત્ નિવૃત્તિધર્મ પ્રધાન ને પ્રવૃત્તિધર્મ ગૌણ એમ હિંદુઓ પરંપરાથી માનતા આવેલા છે.

એ બે ઉલટપુલટ થાય એટલે પ્રવૃત્તિનો ધર્મ પ્રધાન મનાતો થાય—સકળ પ્રજામાં, તેવો નવો વિચાર તિસેક વર્ષ થયાં દેશમાં ઘુંઘું કરી રહ્યો છે ને બહુ બહુ પ્રકારે ઉઘમી છે. પ્રજા પરલોક સંબંધી વિચાર કાઢી નાખે ને આ લોકના સુખભોગનો જ રાખે તેને માટે દેશાભિમાનને મહાદેવત મનાવવાને સુધારાવાળા મથન કરે છે.

‘ઉલટપુલટ’ શબ્દે રક્ષકછેદકનું મત અમે જણાવ્યું છે, પણ વેદને ન માનનારા સ્વચ્છિનો સુઝાડેલો ફેરફાર કરનારા ઉચ્છેદક તે તો એમ જ ઇચ્છે છે કે, નિવૃત્તિધર્મ જ ન બેધયે. એકેશ્વર ભક્તિનો નવો ધર્મ સમાજ પ્રવર્તાવે છે તે લોકનું વર્ણુ પોતાની તરફ કરવાને; કેટલાક સમજે છે કે ઈશ્વરને માનવો સંસારી તે દુઃખભોગમાં તથા સુખ પ્રાપ્તિમાં સહાય કરવાને. જેમ સને ૧૭૫૩ માં ફ્રેંચ લોકે બુદ્ધિદેવીની સ્થાપના કરી ઉચ્છ બંધકર ફેરફાર કાઢ્યો હતો તેમ તો છેક નહિ, પણ તેવી રીતે અહીંના સુધારાવાળા દેશાભિમાનને સ્થાપી નિવૃત્તિધર્મને બ્રાહ્મણની કગાઈ કહી નિંદે છે; અપરોક્ષ બ્રાહ્મ વિષય સત્ય ને પરોક્ષ અબ્રાહ્મ તે અસત્ય મનાવે છે,—મરણ પછીની ગતિ અને ઈશ્વરજ્ઞાન તથા ધર્મચરણ એ વિષે અનાદર કરાવે છે; વેદવચન તથા મહર્ષિના આનુભવ અને સાત્વિકબુદ્ધિવાદ તે અપ્રમાણ છે, પણ યુરોપના શાસ્ત્રીઓના સિદ્ધાંત તથા ત્યાંના શિષ્ટના અનુભવ અને રજસ્વતમસી બુદ્ધિવાદ તે સપ્રમાણ છે એમ કહે છે. પૂર્વના બૌદ્ધ વેદને વગોવતા ને અમણાના પણ વગોવે છે અથવા નામનો માને છે; પૂર્વના બૌદ્ધ જીવની કર્મ પ્રમાણે ગતિ, દેહાંતર ને દેવાદિયોગિ અને માનતા અને અમણાના નથી માનતા; પૂર્વના તે એક જગદીશ્વર નથી એમ સ્પષ્ટ કહેતા ને આમણાં કેટલાક નાસ્તિક હતે તે, ને બીજા તે, ઈશ્વર છે એમ કહે છે.

સ્થિતિબળ બેધયે. ત્યાગધર્મ પ્રજાના હૃદયમાં ધણા કાળથી વ્યાપિ રહ્યો છે ને રાગધર્મ તે થોડુંક થયું દેખાઈ ઘું ઘું કરે છે. હિંદુ પ્રજાની સંખ્યાના પ્રમાણમાં સુધારાવાળાની સંખ્યા હજી કંઈ જ નથી. અગ્રેસર કેવા છે? સનાતન ધર્મમાં આચાર્ય તથા ધર્મગુરુ ને શિક્ષક બ્રાહ્મણ એ સ્થિતિ બદલે છે—સાત્વિક તે સમય નથી એમ માની ટક ટક જોયાં કરે છે, રાજસી તે વિકાસમાં મગ્ન છે ને તામસી તે અર્થ સાધવે પ્રપંચ રમે છે; કેટલાક પંડિત નવા વિચારની સામા પણ થાય છે—કેટલાક પુનર્વિવાહ પ્રકરણમાં ને કાઈ કાઈ તે સ્વામી દયાનંદના ધર્મકથનની. પ્રજાને મોટો ભાગ સુધારાના બકવાદને ન લેખવતાં સ્વધર્મચરણ, ધરડા કરતા આવેલા તેમ કચ્ચા જાય છે ને એમાંના કેટલાક જને સુધારાનો પાસ લાગ્યો છે તેઓ ધરમાં

ને જ્ઞાતિમાં જૂની રીતિ રાખી રહી કે કાંઈક બદલી સુધારાને વખાણે છે પણ તે પક્ષમાં જતા નથી. સુધારાવાળામાં એન તો દિનપરદિન વધારે વધારે ખ્રિસ્તી સાધુના સ્વમ તરંગમાં રમે છે. સ્વામી વેદની સંહિતાને જ મનાવે છે ને તે પણ તેમાંની હિરણ્યગર્ભસૂત્રીની, દેવતાઓને કાઢી નાંખીને; તે અમણાં મુંબઈ ઈલાકાની આશા છોડી ઉત્તર હિંદુસ્થાનના તથા પંજાબના પ્રદેશમાં ધૂમે છે. પ્રાર્થનાસમાજના અગ્રેસર તો દયામણા છે. સાધક સુધારાવાળામાં હવે પછી કાંઈ ગાઢી ચલાવે તેવા હજીલગી તો જણાતા નથી. પ્રજામાં વેદોક્ત જ્ઞાન વિશેષ સતેજ થતું જાય છે ને જ્ઞાતિ આચાર કર્મ વિષયમાં તેણે કાંઈ કાંઈ હઠ મૂકી છે. રાજ્યનીતિ, દેશસમૃદ્ધિ, વિદ્યાકળા, બ્યવહારચારુર્ય એ વિષયમાં સુધારાવાળાનાં વખાણુ કરે છે પણ નિવૃત્તિધર્મના વિષયમાં એ હાથ ધાલે છે તે તેને પ્રિય નથી. સુધારાવાળાના પ્રયત્નમાં આર્યસમાજે કેટલાક અંગ્રેજી ભણેલાને વેદ માનતા કીધા છે. સૌ સુધારાવાળાએ ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોનું કાવવા દીધું નથી પણ પ્રજામાં કુસંપ કીધા છે; કેટલાકને સંશયી કીધા છે; તેઓ બહુબોલા છે; કહેણી પ્રમાણે રહેણી રાખતા નથી; વિષયસેવન યથેચ્છ કરે છે; અસલ, અમર્યાદા, અભિચાર, મદ્યપાન, સ્વાર્થબુદ્ધિ, સંક્રાંચવૃત્તિ એ આદિ દુર્ગુણ પ્રજામાં વધ્યા છે, તે જડ શક્તિને વખાણુનારા ને નીતિવિષે નિરુદ્ધ રહેનારા સુધારાવાળાની સંગતિએ. કેટલાક પંડિત બંગાલી તથા દક્ષણી પુનર્વિવાહના પક્ષમાં ગયા છે ને સુરતને એક દક્ષણી શાસ્ત્રી દેશાટનને પુષ્ટિ કરનારો હતો. થાઓસોશીસ્ટ અગ્રેસરોએ યોગ તથા મંત્રની સિદ્ધિ સત્ય માની એની વિરુદ્ધ જે સુધારાવાળા તેને જાંખા પાડ્યા છે અને સનાતન ધર્મને આદર કરવા ભણી કેટલાકની મતિ કરી છે. યુરોપના ઘણાક લોકપ્રવૃત્તિમાં મચેલા તે સાત્વિક યોગ વૃત્તિવાળા હિંદુને પુરુષાતન રહિત કહે છે પણ સમજવાનું આ છે કે સત્ત્વ મલિન થયેલી, ત્યાગવૃત્તિ ઓછી થયેથી હિંદુઓ નિર્બળ થયાં છે, બાકી સત્ત્વ તથા ત્યાગમાં તો બળ છે જ. ગીતામાં કૃષ્ણોક્તિ છે કે “અશ્વત્થમેનં મુષિરુદ્ધમૂલમસંગશ્ચેન દૃઢેન જિત્વા”-“સંસાર જેનાં મૂલ બહુ ફેલાયલાં છે તેને દૃઢ અસંગ્રહી શસ્ત્રે છેદવો”-ત્યાગજ શ્રેષ્ઠ છે.

ઉપર પ્રમાણે બેને પક્ષનું બળ જોઇએ છીએ; વળી સ્મરણુ આણીએ છીએ કે સ્વધર્મનું જાણ્યા વિના પરધર્મના મોહમાં અનુભવ વિનાના તરણીએ સુધારા આરંભ્યો હતો, વળી જોઇએ છિયે કે કાળા હિંદુની વૃત્તિનું વલણ પાણું ફેરવે છે ત્યારે અમને તો પ્રતીતિ થાય છે કે સમયની અવધિએ સનાતન ધર્મ તે થોડોક જ મદ્યપાન પોતાનામાં દાખવ્યો હતો.

(૩) ગુજર હિંદુ પ્રજામાં સેન કે સ્વામીના મતના ગુજરાત કાકિયાવાડમાં કોઈ નથી. (માત્ર મુંબઈની આર્યસમાજમાં ચાળીસેક જણ હશે ને એમાં ધર્મની સમજણુવાળા પાંચ પણ નથી.) પ્રાર્થનાસમાજ ગુજરાતમાં છે, કાકિયાવાડમાં નથી. એમાં નોંધાયલામાં વેદ તે ઈશ્વરવાણી નથી એમ સ્પષ્ટ કહેનારા થોડાક જ છે ને વેદોક્ત ધર્માચરણ શરૂઆતમાં ન રાખનારા તેવો એક પણ નથી. લગ્ન, જ્ઞાતિ, રીતભાત વિષે સભામાં બોલાય છે ને પત્રોમાં લખાય છે; દેશી કારીગીરી સંબંધી કંઈ કંઈ વડોદરાની સભા કરે છે. (રાજ્યપ્રકરણ ને દેશી કારીગીરી એને માટે સુરત અમદાવાદમાં થયેલી સભાઓ ભાગી પડી છે.)

સ્વામીએ અમદાવાદની સમાજના અગ્રેસરોને વેદ માનવા વિષે બહુ પ્રયત્ન કર્યોલો પણ તેઓએ માન્યું નહોતું. રાજકોટ તથા ભરૂચમાં આર્યસમાજ થયેલી પણ તે તુરત જ તુટી ગઈ હતી. આર્યસમાજના થોડાક જણ ધીએસોદીરે પણ છે કે જેનું મત દેવમૂર્તિઓને પણ માનવાનું છે-સમાજના મતની સામાં.

ગુજરાતીઓમાં સુધારા સંબંધી સારી પેઠે ચરચાયલા વિષયના મોટા પ્રસંગ આ હતા:-ગદુમંત્રનો તે સુરતની માનવધર્મસભાએ આણેલો (૧૮૪૪); સ્ત્રી કૃષ્ણવણીના છુ. વ. સભાએ આણેલો (૧૮૫૧); ઈંગ્લંડ જઈ આવેલા બ્રાહ્મણ વાણીઆ ભાટીઆના સંબંધમાં ચાલેલી ચર્ચા તે તે જ્ઞાતિઓમાં (૧૮૬૦ પછી કેટલાંક વર્ષ); પુનર્વિવાહ સંબંધી મુંબઈમાં (૧૮૬૦); મહારાજ લેખલકેસ મુંબઈમાં (૧૮૬૦-૬૧). ગુજરાતીમાં સઘળા વિષયપર બોલાયું લખાયું છે; છોકરીઓની નિશાળ લણવાનारी થોડીક સ્ત્રીઓ બહાર પડી છે; એકવીસ વર્ષમાં તિસેક પુનર્લગ્ન થયાં હશે; -બ્રાહ્મણથી ખીજ જ્ઞાતિઓમાં પાંચેક વધારે; નાગર બ્રાહ્મણ, કપોળ, મોઢવાણીઆ, ભાટીઆ ને કાચેચ ઈંગ્લંડ જઈ આવ્યા છે અને કાચેચ તથા ક્ષત્રી તે ચીન. વિદ્યાવૃદ્ધિના કામમાં વર્નાક્યુલર સોસૈટી (૧૮૪૮), એન્ડ્રુસ લેબ્રેરી (૧૮૫૦), હીમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ (૧૮૫૮), ને મુંબઈ મૂલેશ્વર લેબ્રેરી (૧૮૭૪) એ થયાં છે.

સુધારાનો ઉપદેશ કરનારાની સંખ્યા દશ વર્ષ (૧૮૫૧થી૬૧) સારી હતી ને તેમાં વધારે આગળ પડેલા તથા સર્વત્ર જણાયલા તે નર્મદાસંકર જ્ઞાણસંકર (જઘપદ લખાણુથી, લાપણુથી ને પુનર્વિવાહની ચર્ચાથી); અને કૃષ્ણદાસ મૂલજી (સત્યપ્રકાશ પત્રથી, લાપણુથી ને લેખલકેસથી,) વળી બીજા તે મુંબઈમાં ગંગાદાસ કિશોરદાસ, કૃષ્ણદાસ માધવદાસ ને ડાકતર ધીરજીરામ; સુરતમાં દુર્ગારામ મંજારામ ને અમદાવાદમાં મહીપતરામ રૂપરામ તથા કવિ દલપતરામ-ગ્રાલાભાઈ એ હતા. પછી (૬૧-૭૦) મુંબઈમાં

ગિરિધરલાલ દયાળદાસ, નગિનદાસ તુળસીદાસ, ઠાકુરદાસ આત્મારામ ને પાછલા ભાગમાં ટીકાકારના લખનારા. (શેરસદાના વખતથી સુધારાનું કામ બહુજ ધીમું પડી ગયું ને કેટલાક ઉપદેશક ખસી બેઠા). પછી (૭૦-૮૦) નવા દેખાયા; તેમાં ભોળાનાથ સારાભાઈ (પ્રાર્થનાસમાજથી). પત્રચલાવનારામાં “ગુજરાત મિત્ર” વાળા, “હિતેચ્છુ” વાળા ને ગયા વર્ષથી “ગુજરાતી” વાળા. ભાટીઆમાં મૂળજી ઠાકરસી તથા રામદાસ જાણુજી એ નામ ગણવાનાં; અને જાદુકપટપ્રકાશવાળો ધરંધારામ વ્યાસ.

દૃષ્ટાદાસ, નીતિ તથા સસારસુધારો એ વિષયમાં રક્ષકછેદક હોનો, પણ લૈભ્ય-કેસથી ઉચ્છેદક જણાયો. ગિરિધરલાલ લખાણ બાપણથી ઉચ્છેદક ને આર્યસમાજના પ્રમુખસ્વરૂપે સ્વામીની પેઠે રક્ષકછેદક કે ઉચ્છેદક હતો. મહીપતરામ રક્ષકછેદક તે વેદને ધર્મપુરતક ન માનવાથી ઉચ્છેદક છે નર્મદાશંકર રક્ષકછેદક, પછી સર્વ વિષયમાં ઉચ્છેદક જણાઈ “રાજ્ય રંગ” લખ્યા પછી છેદકરક્ષક છે સને ૧૮૬૮ માં નર્મદા-શંકરે બુદ્ધિવર્ધક સભામાં સુધારા વિષે બાપણ કરેલું ને પછી જે મત જણાયાં તે તા. ૨૬ મી નવેમ્બરના ડાડિયામાં છપાયા હતાં નર્મદાશંકર-“પ્રજનાં તન મન ધનમાં વ્યવસ્થાપૂર્વક જે વધારો કરવો તે સુધારો” ગિરિધરલાલ-“આગળ વિચારમાં દોડ કયાં કરવી તે સુધારો,” ઠાકુરદાસ-“સારી વ્યવસ્થા કરવી તે સુધારો,” નર્મદા-શંકર-“ગિરિધરલાલની વ્યાખ્યામાં આગળ ધસવા ઉપર ને ઠાકુરદાસનામાં વ્યવસ્થા ઉપર પ્રાધાન્ય છે,” નગિનદાસ-“ધર્મને વળગી રહેવાની જેવી આપણી શક્તિ છે તેવી હવે વિધા તથા રાજદરબારી વિષયને વળગેથી તે રહે તેણું કરવું કે જેથી દેશની સ્થિતિ સારી યાય,” મનસુખરામ સૂર્યરામ-“માથે અંકુશ રાખી ચાલ્યાં કરવું તે સુધારો.”

ગુજરાતી સુધારાના કામમાં દ્રવ્યનો આશ્રય આપનારા તે ભાટીઆ, વાણીઆ, કળમી, શ્રાવક ને પારસી એ જ્ઞાતિના ગૃહસ્થો છે. વળી દક્ષણી ગૃહસ્થોની સૂચનાથી સુરત અમદાવાદમાં લવાદેકારટ થઈ તે કંઈ કંઈ કરે છે; એક દક્ષણી ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં દેશી કારીગરી વિષે લાપણ કરી ગયો છે; પુનાનો જેપી સુરતના હુલ્લડ કેસમાં અધિપતિઓની મદદમાં હતો. ગુજરાતના લોકે દક્ષિણના દુકાળથી પીડાતાને માટે કેટલુંક દ્રવ્ય મોકલ્યું હતું.

સુધારાના સામા પક્ષવાળાએ ઇંગ્લંડ જઈ આવનારાને હેરાન કીધા હતા-નાગરમાં શાસ્ત્રી દિનમણિરામકર ને મહાજનના ગુરુ સુખી હતા; (જ્ઞાતિમાં દાખલ થવાના પ્રસંગમાં સુધારાવાળાઓએ સ્થિતિનીતિમાં પોતાની બહુજ નબળાઈ જણાવી હતી). સ્વામી દયાનંદની સામા ભરૂચનો દક્ષણી માધવરાવ થયો હતો ને હાલ ત્યાં પ્રાર્થના સમાજની સામા નારાયણસલા છે. ખીજા બધા પ્રાંત કરતાં ગુજરાતી પ્રજામાં જ્ઞાતિઓનાં બંધન વિશેષ છે. ગુજરાતમાં ધર્મવિષયનો સુધારો ભાંગી પડે તેવો છે; પુનર્વિવાહની રીતિ ધીમે

ધીમે ચાલુ થાય ને તે જોડાં થોડે કાળે પોતપોતાની જાતિમાં જાળે પણ એક વીસા વાણીઆની નવી જાતિ થવાનો સંભવ નથી.

આખા હિંદુસ્થાનમાં બંગાલી, મરેડી ને ગુજરાતી એ ત્રણ પ્રજામાં સુધારો વધારે ગડમડ કરે છે; બંગાલામાં સુધારો દાખલ થયાને વધારે કાળ થયો છે તો પણ ત્યાંના લોક સ્વધર્મચરણ રાખી રહ્યા છે—કોઈ કોઈએ કેટલુંક નવું પણ દાખલ કીધું છે. દક્ષણી ગુજરાતીઓ બોલે છે બહુ પણ વર્તે છે જૂની રીતે, હજી નવું બેળ્યું નથી. રીતભાત વિષયમાં દક્ષણી કર્તી ગુજરાતી બેરોએ વધારે સુધારો દાખલ કીધો છે—દાખલો, કે નાક તથા પગ એનાં આભૂષણ કાઢી નાખવા માગ્યાં છે અને મર્યાદાનીતિમાં ગુજરાતી બેરો દક્ષણી કર્તી ઘિતરતાં હતાં તે હવે વધારે સ્વચ્છંદે વર્તનારાં થયાં છે. સુધારાએ પુરોને સ્ત્રીનિત કરવા માંગ્યા છે.

(૪) સાર-નિષ્ક્રિયધર્મવિષયમાં વેદોક્ત સનાતન ધર્મ છે તેજ લોકે પાળવો;—સુધારાનો કે સમાજવાળાનો નહિ નહિ ને નહિ. પ્રપંચી મમતી-ઓનો મમત સુકાવવાને અમારો મમત કે યત્ન નથી પણ સત્યાર્થ ગ્રહણ કરવાની ગરજવાળાને અને સંશયી છે તેને સમાજવાળાને અમારો યત્ન છે ને તે પણ મમતથી નહિ; તેઓએ આટલી વાત વિષે પ્રથમ નક્કી કરવું.

સત્ય, રત્ન, વ્રમ એ ત્રણ ગુણવાળી બુદ્ધિ પ્રત્યેક મનુષ્યની છે; પણ કોઈમાં કોઈ ગુણનો અંશ વધારે એમ જન્મધર્મ જ હોય છે. (યુરોપના વિદ્વાનો માનતા નથી)

વેદોક્ત ધર્મનું બંધારણ તથા તેની વ્યવસ્થા શુદ્ધસત્યબુદ્ધિ ઉપરથી છે. (બીજા કોઈ પણ ધર્મનું નહિ).

સત્યારો વધારે એવા હિંદુઓમાં રત્નમસી નીતિ જાળે જ નહિ. ધર્મને લગતા સંસારી વિષયમાં નવા વિચાર નૂતનામાં દાખલ કરવાને અનેક કષ્ટના થાય છે તેથી કાંઈ સિદ્ધિ નથી માટે કોઈ પણ મુખ્ય ધોરણ રાખવું કે જેને અનુસરી અમુક રીતિ દાખલ કરવી. કાં તો આર્યનો સિદ્ધાંત કે યુરોપીઓનોનાં મત કે આત્મબુદ્ધિનો અનુભવ.

નિત્યાનિત્યનો વિચાર રાખવો; પણ બેની મેળવણી કરવી. પારકું આપણામાં બળી શકે નહિ, જાળે તો જાણું રહે નહિ એમ હોય તોપણ તે લેવું શું? આપણું પૂર્વનું બહુ સારું પણ અમાણા આપણાથી પગાય તેવું ન હોય તોપણ તે બવાલારે લેવું શું? લાભ હાનિ રોમાં છે?

સ્વધર્મ શું છે તે જાણવાનું વગર વિચારે પારકું લેવું એ ઠહાણું છે? સ્વધર્મ પ્રથમ જાણવો. સમાજવાળા જે નથી જાણતા તેને શું કરવા પૂછવું? કાં ન પૂછવું આચાર્યોને, ગુરુને ને બ્રાહ્મણોને?

સુધારાનો ઉદ્દેશ પ્રવૃત્તિધર્મ વધારવાનો ને એને અર્થ દેશાભિમાનની પ્રતિષ્ઠા ને એનો ખરો મર્મ સ્વરાજ્ય કરવાનો ને એને માટે ઉપાય લેવાય નહિ ત્યારે સુધારાવાળાએ વર્ણાશ્રમ કાઢી નાખી લોકનું ઐક્ય કરવું યોજ્યું:

એમાં કંઈ વળું નહિ; હવે સ્વરાજ્ય કરવાને લોકસમસ્તના એકપની અગત્ય છે કે લોકમાંના ક્ષાત્રજુદિવાળા એએએ જ માત્ર તે ઉદ્યોગ કરવો? બ્રાહ્મ-જુદિવાળાએ શું કરવું? એ સર્વે વિચાર સમજાવ્યા કરવા;—અને પછી સુધારાને સમયને માટે ઘટે તેટલો દાખલ કરી જૂનામાં બેળવો એ અમારું કહેવું છે.

(૫) પ્રવૃત્તિવિષયમાં ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ દેશીઆ બોગવે તેવી શુભેન્ધા હિંદુ સુધારાએ પ્રસિદ્ધ કીધી. કોઈ પણ પ્રજાની પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિનું ઉત્તમ દર્શન તે તેના સ્વદેશી સ્વધર્મો સ્વાનુકૂળ રાજ્યમાં જ હોય; તો, લાગે કાળે પણ આ દેશમાં હિંદુઓનું સ્વરાજ્ય થાય એ હેતુ હિંદુ સુધારાનો હોવો જોઈએ. સ્વરાજ્ય થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એમ તો સુધારો સ્પષ્ટ જોવી શક્યો નહિ, અમણીની સરકારની ઇતરાજી થવાની બીક; પણ દેશી પ્રજાની સ્થિતિ સમજી વાતે સારી થાય. દેશના અનેક ધર્મજાતના જન સામાન્ય લાભમાં સંપે કામ કરતા થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે એવા તેણે લોકને જોધ કીધા. વળી હિંદુ-પ્રજામાં ધર્મભેદે કુસંપ છે અને ધર્મ કર્મમાં બહુ કાળ ગાળવાથી તથા જ્ઞાતિના પ્રતિબંધથી પ્રવૃત્તિનાં કામ થતાં નથી માટે નવા ધર્મની યોજના કીધી. ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ કહે છે કે સુધારાનું દેશાભિમાન તે સ્વદેશી ધર્મ-નીતિ-રીતિ વિષે દેશી સમસ્તનું બહુ કાળનું જે ઉત્તમ પ્રકારનું અભિમાન તેને નિંદી નિર્ભૂજ કરવાને મથન કરે છે. યુરોપના લોકમાં દેશાભિમાન એ મોટો વિચાર છે, પણ માત્ર પર-દેશી સત્તાને અધીન લોક તે તેની સામા થવાના ઉદ્યોગમાં તથા સ્વદેશી રાજ્યવાળા તે પરદેશી રાજ્યવાળાની સામા થવાના પ્રસંગમાં દેશાભિમાન રાખે છે, હિંદુ પ્રજા નિવૃત્તિધર્મનો મોટો વિચાર રાખનારી તે નવા દેશાભિમાનને ઝીલતી નથી ને નવા ધર્મને લેખવતી નથી.

“સંસારનું સરસો રહે ને મન મારી પાસ,
સંસારમાં લેવે નહીં તે જાણ મારો દાસ—”

સંસારનાં કામ કરે જેવું ચિત્ત નિરતર ઈશ્વરમાં રાખે ને સંસારની આસક્તિ ન રાખે એ જોધ સમજીક અણસમજીક સર્વે હિંદુને માટે સાધારણ છે, ને સંસારને “કાકવિષ્ણ” જેવો બધે તે મહાપુરુષ છે. મોટી પ્રવૃત્તિએ મોટાં પાપ થાય; રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ખટખટમાં ને પછી ઐશ્વર્યના મહામાં બહુ પાપ થાય. ‘રાજ્યને એને નરક’ એમ પણ કહેવાય છે.

રાજ્યપ્રાપ્તિ (ભાષિમાં) ને રાજ્યમાં સુખ (વર્તમાનમાં) એ બે પ્રકરણ અમે હિંદુ પ્રજાના ઉદ્યોગના સંબંધમાં દેખાડ્યા છે; (આગસ્ટ તા. ૧૪ મીનું 'યુનિરાતી' જોવું); પણ વળી પ્રસંગોપાત્ત લખીશું. પહેલા વિષયમાં લોકના હૃદયમાં વાસનાએ નથી અને સુધારાના અગ્રેસરોને વાસના ખરી પણ ઇચ્છા નથી; પછી વિચાર તથા ઉદ્યોગ વિષે શું કહેવું? બીજા વિષયમાં કરભાર ઘટો, ન્યાય નિર્ભણ તથા થોડા કાળમાં થોડે ખર્ચે મળો ને ક્ષેત્ર રહો, રાણીનું રાજ રક્ષણ કરતું તથા ધૂટ આપતું એમ દેશી પ્રજા ઇચ્છે છે ને કહે છે. માત્ર થોડાક જણ ધૂટા રહીને કે સભામાં ભરાઈ લોકનાં દુઃખ સરકારને જણાવે છે તથા કૃપા માગે છે અને તે થોડાકમાંના જૂજ તે, લોકના હક માટે પણ અરજ કરે છે. અર્થાત્ લોકની રાજપ્રકરણ બણી વૃત્તિ નથી ને જોયો થમ કરે છે તે ચાકયાના ગાદિ જેવા છે.

વર્તમાન રાજ્યથી અમણાના રાજકુળમાંના ધણાંક તો રાજ છે ને કેટલાંક તે પોતાનાં દુઃખની અકળામણમાં તેને ભુંડું કહેતા હશે. કેઈ રાજકુળ તથા પ્રજાકુળ પૂર્વજની સારી રિયતિનું અભિમાન રાખતાં હશે, પણ તેવી રિયતિ આણવાને કેઈ વિચારતું હોય એમ અમને ભાસતું નથી, રિયતિ આવે તો તેમાં મળવાનો વિચાર કરે તેવાં હશે ખરા; અને દેશાભિમાનની શુદ્ધનીતિ કે પરદેશી સત્તા કૃપાળ પણ તે ભુંડી ને સ્વદેશી સત્તા ત્રાસદ પણ તે રૂડી એ મોટા, ઉચા, પૂન્ય મનાયલા વિચારથી ભક્ષિત ને સ્વદેશીની રિયતિ જોઈ નિત્ય ઉદાસીન એવા એક પણ સુધારાવાળો નથી. (એવા પુરોએ યુરોપ અમેરિકામાં છે.)

આલતા કાળમાં સુધારાવાળા અગ્રેસરોના પ્રયત્નથી રાજ્યપ્રકરણમાં લાભ થયો હોય તેવું નથી. આસોસીએશન વગેરે સભાઓને લોક કાઈ મદદ કરતા નથી. (અગ્રેસરો સમજાવે ત્યારે વળી પરાણે સહીઓ કરી આપે, કાઈ કાઈ કામમાં) અને તે સભાઓ બહુ બહુ મેહનત કરે છે ત્યારે સરકાર કાંઈક વાત વળી સાંભળે છે. લેજિસલેટિવ કૌંસીલમાં દેશી પ્રજાના સંબંધમાં ધડાતા ધારાની બાબતમાં દેશી મેમ્બરોનાં મત ઓછા વજનનાં ગણાય છે. કાઈ કાઈ પાત્ર ધારાની ચર્ચામાં બહુ કાળ કાઢે છે પણ લોક ને સરકાર બેદરકાર છે. વડેદરાના મામલામાં દેશાભિમાનથી ઉશ્કેરાઈ કેટલાક જણે પત્રોમાં લખાણ કીધાં પણ ત્યાંની વ્યવસ્થા સરકારે પોતે ઘટતી ધારી તેમજ કીધી. તે વખતમાં 'બ્રિટિશ રાજ્ય તે આગળ પડતું હોઈને બીજા દેશી રાજ્યોને સાથે દોરે છે પણ કંઈ સર્વોપરિ રાજ્ય નથી' એમ કાઈ સુધારા વધારાવાળાએ અંગ્રેજ પત્રમાં લખેલું પણ રાણીથી તે ચક્રવર્તી મહારાણીથી થયાં છે. લૈસન્સ ટાકસની બાબતમાં અધિપતિઓ તથા બીજાને અરજ કરનારા લોકની સભાના સંબંધમાં સેમયના અણુધાર્યા હંગામમ

હિંદુપણું રાખી રહત નહિ, કેમકે આપણામાં તેઓ હળતા રહત ને આપણે તેઓને વેહેવું લાત. આપણે આપણું હિંદુપણું હજી રાખવું છે માટે જ ઈશ્વરે આપણને અંગ્રેજ રાજ્યને અધીન કીધા છે.

બીજી રીતે જોઈએ—એ તો માયાવી રાજ્ય છે. સ્વાર્થ સાધવે, સાચવવે વધારે જાણ જોઈએ કહિત છે. દ્રવ્ય તથા હકનું હરણ કરી લીધું છે ને હજી કરી લેશે; થોડાંક વર્ષ થયાં તો લોક કરમારથી તથા ઉદ્યોગ ન મળવાથી અતિસે પીડિત છે. ગોરાકાળાના ન્યાયમાં લેઈજુદ્ધિ વધારે દેખાય છે, ને આગળ ન્યાય હતો ને અમળા નથી; દેશી રાજ્યોપર કરડી દ્રષ્ટિ છે; રાજ્યનીતિ બગડવા માંડી છે એમ સમજીએ કહે છે. પણ તેઓ નથી ઇચ્છતા કે રાજ્ય જય કે સરકાર નારાજ થાય રૈયત ઉપર.

જેમ ધર્મપ્રકરણમાં સુધારાવાળાઓ સમાજનાં મતોમાં પોતાનાં મત દેખાડે છે તેમ રાજ્યનીતિ વિષે તેઓએ નિત્યમત સ્થાપિત કીધાં નથી; સલાહારા કે પત્રદારા સ્પષ્ટ દેખાયાં નથી; તેમ હજી રાજ્યનીતિના અંગે આર્યના તો ન જ લે પણ યુરોપના અંગેમાંથી પણ કેટલુંક ચૂંટી કાઢી તેનું લાખાંતર લોકને આપ્યું નથી; સમયને માટે પત્રમાં ને ચોપાનીઆમાં લખ્યું છે ખરું. પત્રવાળા વર્તમાન રાજ્યની નીતિ અનીતિ ઉપર યથેચ્છ વિચાર બેઠાલા જાય છે ને ઉપલા વર્ગમાં ઉપલકીઆં મત પણ રાખવાવાળા થોડા જણ છે. પ્રાંત પ્રાંતના સુધારાવાળાની જૂદી જૂદી નીતિ—બંગાલીની, દક્ષિણીની, ગુજરાતીની વગેરે—જાત જાતનાની જૂદી જૂદી—આદાલતની, ક્ષત્રીની, વૈશ્યની, શૂદ્રની—અને એકેક જણથી સ્વભાવ પરત્વે હોય; ને તે કેટલુંક પ્રાંત પ્રાંતના વર્તમાન પત્રો ઉપરથી સમજાય. એ વિષય માત્ર નોંધને માટે છે, વિસ્તાર કરવાને નથી.

દેશનાં હારિદ્ર્ય વિષે મહાદેવ ગોવિંદ રાવરે ને દાદાભાઈ નવરોજ એના નિબંધો છે. સને ૧૮૫૭-૫૮, ૧૮૭૪-૭૫ ને ૧૮૭૬-૭૭ એ વર્ષના પ્રાંત પ્રાંતના વર્તમાન-પત્રો જોઈ દેહન કાઢવાથી દેશી રાજકુળ તથા પ્રજા અને બ્રિટિશ રાજ્ય એ બેના એક બીજા વિષે મત જણી લીધાથી રાજ્યનીતિના વિષયમાં હવે પછીને મટિ કેટલુંક સારું સાધન મળે ખરું. બંગાલી જાગીરદારની ને લોકની, દક્ષિણીમાં દેશરથની ને કાંક-જુરથની, ગુજરાતીમાં હિંદુની ને પારસીની નીતિ, દેશી રાજકુળની નીતિ સમયના વિચારથી સારી રહેવાના વિવેકમાં છે એમ કહીએ; સુધારાવાળાની તે બ્રહ્મ આદાલત-જુદ્ધિની તથા વૈશ્યજુદ્ધિની બળેલી છે ને એ વળી નફા નફા પ્રકારની છે. કેળા, બીલ વગેરેની આવી કે ખોચડા મળે તેના થવું, ખાવે દુ.ખ પડે ત્યારે ચોરવું લટવું ને સરકાર બહાબસ્ત કરવા આવે ત્યારે સામા થવું કે, લટી જવું.

ખનાવ અદ્ભુત છે! બ્રિટિશ રાજ્યથી કેટલાકનાં મન અતિ ચંચળ થયાં—તેઓની વૃત્તિ પરંપરાની નિવૃત્તિમાંથી ખસી ને પ્રવૃત્તિમાં ધસી; તેઓની ઇચ્છા તૃષ્ણા વધી; બ્રિટિશ રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની નીતિ સુધારાએ દેશી-

ઓમાં પ્રવર્તાવી, પાદરીઓનું ફટલુંક કામ સુધારાએ કીધું; અને બ્રિટિશ રાજ્ય તેની તથા લોકની ઈચ્છા પૂરી પાડતી નથી કે પૂરી પાડી શકતી નથી. સરકારનો, લોકનો, સુધારાવાળાનો શો શો દોષ છે, બનાવો કીધા કીધા દેશીઓને પ્રતિકૂળ બન્યા છે અને કેમ થવાનું છે તથા કેમ કરવું બ્રહ્મએ એ વિષે સરકારે ને લોકના અગ્રેસરોએ હવે અવશ્ય કરી બુદ્ધિએ વિચાર કરવાના છે, પોતપોતાની બાધ સ્થિતિને માટે.

સુધારાએ નિવૃત્તિને ટાળી પ્રવૃત્તિનો મોટો મહિમા વધાર્યો પણ પ્રવૃત્તિમાં જ સૌથી વિશેષ પ્રવૃત્તિવાળું તથા સર્વોપરિ જીવું એવું જે રાજ્ય પ્રકરણ તેમાં તો સુધારાએ મિથ્યા મથનનું પરિહારનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે; અતો બ્રહ્મ જેવું, લોક તથા સરકાર એ જેની વચમાં અચડાતું દયાપાત્ર કે હાસ્યપાત્ર ઉત્તેજનપાત્ર કે તિરસ્કારપાત્ર એમ મતો કઢાવતું.

(૬) પ્રવૃત્તિ વિષયનાં બીજાં પ્રકરણોમાં સુધારાનો ઉદ્દોગ તો ધણેક પ્રસંગે જણાવ્યો છે. પણ સદ્ગુણ નીતિ પ્રકરણમાં થોડુંક અહીં ફરીથી લખીશું. પરંપરાથી સ્થાપિત નીતિ નિવૃત્તિ ધર્મની કે જેને અંકુશે પ્રવૃત્તિ વ્યવસ્થિત રહે તેને તો-વગેલા-શાંતિ, વૈરાગ્ય, પવિત્રતા, સત્ય, મર્યાદા, એમાંનાં દૈવતને ઝોટું મનાવ્યું, પણ સત્ય, સમ્યક્તા, સંપ, બંધુત્વ, પરોપકાર એને વખાણ્યાં ને પ્રપંચ, અમર્યાદા, કુસંપ, વાદ, મમત, સ્વાર્થ એ દેખાડ્યાં. ત્યાગ ઉદારતા સ્ત્રાર્પણ એના શૌર્યનો અનાદર કરી, રનેહ, સંક્રાંત સાવધાની એનું શૌર્ય દાખવી, સુધારાવાળાની, કારટ કાયદાની, વકીલ બારિસ્ટરની પરદેશી વેપારીની નીનિના સહવાસમાં હિંદુ લોક પણ પોતાની નિલની નીતિઓનાં બળ વિષે શંકા આણુતા થયા છે.

(૭)-૧ સુધારો કહે છે કે માત્ર સંસારી સ્થિતિ સારી કરવી; પ્રજાની સ્થિતિ નહારી છે તેનું કારણ નિવૃત્તધર્મ છે માટે તેને કાઢી પ્રવૃત્તિધર્મ રાખવો; પ્રવૃત્તિ વધવાથી લાભ છે ને રાજકીય લાભ પણ; “ઉદ્યમ સતે શું ન વને રે પહાડ પાળી થઈ જાયે.”

સનાતન ધર્મ ઇચ્છે છે કે સંસારી સ્થિતિ પણ સારી રહે; સ્થિતિ સારી કે નહારીનાં કારણ સ્વભાવ, કાળ, દૈવ, કર્મ એ સર્વે છે કે જે દાહ્યાં ટળતાં નથી; સત્કર્મ કર્યાં કરવાં કે લાભનો સંભવ ધણ (પ્રવૃત્તિ વધવાથી હાનિ છે) “ધારણ ન થોવે યગતું તે યાણ; બાશાણ ફોગટ જીવ ઠગાણ.”

એ જે વિચાર સાથે મૂક્યા છે. તે વિવેચન અમારે કરવું છે માટે નહિ, પણ થોડુંક જે નીચે લખીશું તે ઉપરથી વાંચનારા પોતે પોતાની મેજે નક્કી કરી લે માટે (એશિયા યુરોપની નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિની તુલના અને ગ્રંથોમાં તથા બાલ્યોમાં દેખાડાવી છે)

યુરોપના કમીસિમાની તથા પ્રવૃત્તિવિસ્તાર કરનારા લોકની પણ ચઢતી પડતી ચર્ચ છે. અમણાના સ્વાધીન રાજ્યના લોક તે પૂર્વ કાળમા પરાધીન હતાજ, જનિતસ્વભાવ દેશસ્થિતિપરતે તેઓએ જૂઠું જૂઠું જશ દાખવ્યા છે, ઘણું ઘણું મથન કરે પણ તેઓને ઇચ્છે ની સિદ્ધિ મળી નથી, ને વળી વિપરીત બુડા પરિણામ પણ બન્યા છે એ શી શિક્ષા મુચ્ચવે છે? તે લોક પણ પોતાનાં તથા અબધીઓના કર્મ (પૂર્વ તથા વર્તમાન) અને જગતનો સ્વભાવ (ઉત્પત્તિસ્થિતિનય) તથા કાળ એના એકત્ર યોગને વશ હતા તથા છેજ

ગ્રીક તે ૭૩૬ વર્ષ થ સ ૫૮૦ સુધી રોમન રાજ્યને અને ૩૮૦ વર્ષ તુરક રાજ્યને અધીન હતા. ૧૮૩૩ થી સ્વાધીન રાજ્યવાળા છે, ઇટલીના લોક થ સ ૪૭૦ થી અત્યવસ્થિત ગઈ જયા સ્વતંત્ર તો કોઈ પરદેશી સત્તાતળે ને એમા ને જર્મન બાદશાહને અધીન ૧૨ થી તે ૮ વર્ષ તેમજ હતા. ૧૮૬૧ મા તેઓનુ સ્વાધીન રાજ્ય થયુ. ૬ ન ના લોક ૧૨૦૮ વર્ષ પરદેશી સત્તાને અધીન હોઇને ૧૧૫૪ થી તેઓનુ સ્વદેશી રાજ્ય જલેવાણુ સ્પેનના પ્રિસ્ટી ૭૮૧ વર્ષ મુસલમાનને અધીન હતા ને પણ ૧૧૦ વર્ષ તેઓએ પરદેશી પરધર્મને ધાડયા હતા. સિશિયામા મોંગલ તારત્ક હતા (૧૨૦૩-૧૪૬૨) ફ્રેંચ ને સ્વીડ એઓએ ધારા આપી જર્મનનુ માન ઉતાચુ હતુ પણ જર્મનીના રાજ્યો સ્વાધીન હતા પણ તેઓનુ ઔમ્ય ૧૭૦૫ મા નેતુ ને પાણુ ૧૮૭૦ મા જોવાના આપ્યુ ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સના લોકે રાજ ન જોઇએ એવે મથને ચીની ગળને મારી નાખેલા તેઓએ ફરીથી રાજને જોસાચ્યા હતા. યુરોપના ધર્મ સુધારા વિષે બીજે ગઈ પ્રત્યે જોનીચુ યુરોપમા પ્રેટરસ્ટ પથના ૬૫, ગ્રીક પથના ૬૫ ને ૧૫૬૬ પથના ૧૫ કોડ છે કો કો લોકની સ્થિતિ નીતિ વિધાકળા જુની જુની દેખાય છે કો કો મહાપુરુષ દેખા દે છે ગ્રીક ને નેપોલિયન અછને માનતા અને સાત મા ૧૦ ને અ ૮ ને અધીન થયા હતા પ્રિસ્ટી વિહાનો ડેરિટની (નિર્માણ) ને મિલિન (સ્વતંત્ર ઇચ્છા) એ વિષે ચર્ચા ચવાવે છે ઇચ્છાનો પક્ષ મોળે છે

હિંદુઓ જુના કાગથી એકજ ઠેકાણે છે, પરદેશી પરધર્મી જે દેતા થયેલા તે સાથે પણ લગ્યા નથી પર મોળ પ્રેડ જેટની સખ્યા પોતાની રાખીને સ્વધર્મની આણુમાં સુખી છે (બહારના લોખને ઉપદ્રવ ઘણુ કરીને નહિ) બહારના મનુષ્યાની સામા થયુ રાત્રુને પાછા કાઢવા, ને કદાપિ તે દેશમા ભરાય તો તેઓવી અળગા રહેવુ-ખાના પીના લગ વગેરેનો સબધ કરવો નહિ-એ નીતિએ પ્રવૃત્તિથી દૂર રહેના મુગનાઇના વિલાસમા મોહ ન પામેના, બીજા લોખના સમધથી નહિ પણ પોતાનીજ બુદ્ધિએ પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાવાળા હિંદુઓનુ ઔમ્ય દેશકુલધર્મ એ ત્રણે વાતે સધન થયુ, તેને શિથિન કરવાને સુધારાએ હામ બીડી એ કેટલુ ઉચ્છ્રાખનપણુ? સુધારા વાળા વીસરી ગયા કે રાજ્યાશ્રયથી બહુ ફાવી ગયલા બૌદ્ધ તેમાંનો એક

પણ આજે હિંદુસ્થાનમાં નથી. લોક આ સૈકાના નવા થતા શોધના લાભ લેવામાં ફાવતા નથી; એ વિના પાછલા સૈકાના વર્ષના કાળમાં ભૂમિ ધન ધંધા વેપાર વિદ્યાકળાના વિષયમાં કોઈપણ વાતે ઉણા ન હોતા અને અમણાં જો કે ધન ધધાની અછત છે, ભૂમિનું ઉત્પન્ન જોઈએ તેથી વધારે સરકાર-તિજોરીમાં જાય છે, તોપણ ભૂમિ કંઈ ઉપડીને બીજે કહી જવાની નથી. નિવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુઓએ ને પ્રવૃત્તિ વિષયમાં હિંદુસ્થાને જગતને મોહિત કીધું છે. હિંદુસ્થાનનું ધન જોઈ ખ્રિસ્તીઓ આવ્યા વેપારને અર્થે ને પછી અહીંની અવ્યવસ્થામાં ઘણીઆતા થઈ બેઠા, ગરીબ હિંદુઓ પોતાના યૈરા છોકરા સાથે આજે પણ મુખી છે તેવા યૂરોપમાં શ્રીમતો પણ મુખી નથી. યૂરોપમાં રાજકુળ નિરતર લયમાં રહે છે ને પ્રજાકુળ એકમેકથી સાવધ, એમાનું અહીં કંઈ નથી. તો હવે કયા નિત્યના ઉદ્દેશને અર્થે સુધારો લોકની પ્રવૃત્તિ વધારવાને ઇચ્છે છે ?

હિંદુ શિષ્ટજન તે દૈવને જ માને છે ને બીજા સૌ તે દૈવ તથા ઉદ્યોગ બંનેને માને છે, પણ કેવળ ઉદ્યોગને જ સાચો માની મનાવવાવાળા તે માત્ર અમણાના સુધા રાવાળા છે આ સસારના કામને માટે જે ચલ તેને જ માત્ર ઉદ્યોગ માને છે, પણ એ ચલ, સસારમાં રહી ધર્મ કર્મ કરવાનો ચલ, ઈશ્વર બણી ચિત્ત લાગ્યું રહે તેને માટે યોગ સાધવાનો ચલ એ બધાએ ઉદ્યોગ છે એમ હિંદુઓ જાણે છે સચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયામાણ એ વિષે પૂર્વના સિદ્ધાંત છે જ સુધારો કહે છે કે, દૈવને માનનારથી મોટો ઉદ્યોગ યાય નહિ, પણ દૈવને માનનારા તે જ ધીર, ધીર, ત્યાગી, ઉદાર, નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિના ધર્મકર્મમાં નિત્ય વધારી હોયને સમયે સમયે મોગી પ્રવૃત્તિ કરે છે જ્યાં અવતારી પુરુષ નિરબિમાન ને દૈવને માનનારા હતા એવા રામ, તેને શિવે બોધ આપ્યો હતો કે “તુ શું રાવણને મારવાનો હતો ? કર્ત્તા હર્ત્તા નુ જ હું, તુ આકળો પડે છે પણ રાત્રીનો પુણ્યકાળ છે ત્યાં લગી તુ કંઈ કરી શકવાનો નથી, પણ જાણુ તેનો અધર્મ હવે એટલો વધી ગયો છે કે તે સધ પડશે, માટે જ ને નિમિત્તરૂપ ઉદ્યોગપરાક્રમે તેને રણમાં છત” કૃષ્ણે બાળકપણમાં રાક્ષસોને માર્યા પણ પોતાના માબાપને કારાગૃહમાં રહેવા દીધા, કેમકે કંસવધના નિર્માણ કાળને વિલગ્ય હતો પોતાને દૈવાધીન જાણતા હોતે મુનિઓ મુક્તિને અર્થે એટલે જન્માતરોના કર્મ બધનથી છુટવાને નિત્ય તપશ્ચર્યા કરતા, દૈવને માનનારા રાજ તે પરોક્ષ આરોપના સુખને અર્થે બહુ ઉઘમી હતા, વેદ તે વસ્તુતઃ નિવૃત્તિનો જ્ઞાનમોઘ કરનારો હોયને અનેક બુદ્ધિના લોકને પાત્ર કરવાને અર્થે કર્મ ઉપાસનાની મહાપ્રવૃત્તિ દાખવે છે (દૈવને માનનારો હિંદુ, એકબાબ-તગદીર માનનારો મુસલમાન ને અદ્દને ન માનનારો કર્મિષ્ઠ ખ્રિસ્તી એના સસારી ઉદ્યોગ જસ વિરે બીજે કોઈ પ્રસંગે બોનીશુ)

—૨ સુધારો કહે છે કે મનુષ્યમાં બુદ્ધિ છે, બીજા પ્રાણીમાં નથી; બીજરૂપ બુદ્ધિ સૌ માણસમાં સરખી પણ વિદ્યા સંગતિ વગેરેથી જૂદી

જૂદી કેળવાયતી થાય; સંસારસુખને અર્થે સૌ મનુષ્યના સરખા હક છે; ને સૌએ એક બાપના દીકરારૂપે બંધુત્વના સ્નેહભાવે રહેવું જોઈએ. (સમાનતા).

સનાતન ધર્મ બોધે છે કે, આણી માત્રમાં બુદ્ધિ છે પણ પરમેશ્વર સંબંધી જાણને પમાય તેવી વિશેષ બુદ્ધિ તે મનુષ્યમાં જ છે; બુદ્ધિ કેળવ-ણીએ પ્રકાશતી થાય, પણ તે સત્તાદિગુણ ભેદે સૌ મનુષ્યમાં જન્મથી જ જૂદી જૂદી હોય અને એમ છે માટે સારી કે નરસી બુદ્ધિવાળો એમ જન્મથી જ ભેદ હોવો જોઈએ, ને તે વળી બંનેના સારાને માટે કે પોત-પોતાની સારી પેઠે કેળવી અને તેટલી સારી કરી દેખાડે. (વર્ણમર્ષાદા.)

-૩ સુધારો (આરિયક) સંશય કરે છે કે, હવે શરીરથી જૂદો હશે કે કેમ? મરણ પછી હવે બીજી યોનિમાં અવતરતો હશે કે કેમ? મનુષ્ય લોક તેવા બીજા લોક હશે શું? જૂત દેવપિતર યોનિ હશે શું? મુસલમાન ખ્રિસ્તીમાં ક્યામતનો દહાડો ને હવે પોતાના બોળીઆમાં પાછા ભરાશે, એ શા વિચાર હશે?

હિંદુસ્થાનના સર્વે ધર્મોએ ઈશ્વર, જગત્, હવ, કર્મ એ આદિ વિષ-યમાં જે નક્કી કીધું છે (કેટલુંક મળતું તથા કેટલુંક જૂદું દેખાતું) તેમાં યુરોપના તેજ વિષયના શાસ્ત્રિયો વિશેષ પ્રવેશ કરી શક્તા નથી તો તેઓનું કંઈ કંઈ લેઈ બોધ કરવા મંડી પડેલા તે કેમ સમજે? પણ એઓ વહેલા મોડા સમજશે ને યુરોપના નહિ સમજે એ આખાણું છે સુધારાવાળાઓએ કહેવાતું.

-૪ સુધારો વૈદિક પવિત્રતાના આચારોને અનાદર કરે છે; જરતેસ્ત્ર, મૂસી, મહંમદ એના આચારબોધ વિષે જાણતો હોય યા નહિ. બુદ્ધના નીતિ-બોધ ખ્રિસ્તી પંડિત વખાણે; પણ સુધારો તે ખ્રિસ્તનો જ વખાણે; અને વળી આચરણ રાખે રાજનીતિના પ્રપંચ જેવું.

મનાદિ મહર્ષિઓએ આચારો પ્રથમો ધર્મ: ભણ્યું છે; શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ તે ત્રણે પ્રકૃતિના મનુષ્યોની હિતમ હિતમ નીતિ દેખાડે છે ને સૌની જે સામાન્ય તે. લોકમાં બગાડો પેઠો છે પણ ધર્મરાજ્યની પ્રત્યેક સદા-ચરણ ને સક્રિયા હજી છે ને છે.

-૫ સુધારો કહે છે કે ધણાં ધર્મમત છે, ધર્મક્રિયાનો મોટો પ્રસ્તાર છે ને સમય સંકટનો છે માટે સ્વલ્પ ધર્મ જોઈએ.

(૮) સનાતન ધર્મ કહે છે કે, બોદ્ધ ખ્રિસ્તી મહંમદીમાં મતભેદ આછાં નથી; શાંતિભેદનો વિચાર અજાગો કરીને જોશે તો ધર્મમતભેદ આછાં જોશે; વળી મતભેદ હિંદુ ધર્મમાં તે દુઃખકારક નથી-જેવા બીજા ધર્મના છે તેવા, આ પત્રમાં સ્વલ્પ ધર્મ કરવાં એમ કહ્યું છે જ, પણ નજ કરવાં

એમ કહ્યું નથી; કર્મવિચાર સાર્ય છે તેને નિર્મૂળ કરવાને બોધ શા માટે? કાવતો ધર્મ પોતાનામાંથી એકદો કાં ન લીધો સુધારાએ? સ્વધર્મમાંના સઘળાનું દોહન કરી એક નવો કાં ન કાઢ્યો? બૌદ્ધ જૈનનાં, જરતોસ્ત્રી મહમદીનાં તત્ત્વ વધારે એવો કાં ન કાઢ્યો? ખ્રિસ્તી ગ્રીક કે કાયલિકનો કેમ નહિ ને પ્રોટેસ્ટન્ટ કેમ? એ બધા વિચાર સુધારો આરંભે કરી શક્યો નહિ, કેમકે તે દેશાભિમાનનો મંગળ વિચાર હિંદુ મંડળમાં દાખલ કરવાને અતિ ઉત્સુક હતો.

(૯) ઉપસંહાર. વેદધર્મ સૃષ્ટિના આરંભકાળથી હોઇને જ્ઞાન ઉપાસના કર્મ એ વિષયમાં કાળે કાળે થોડું થોડું જૂઠું જૂઠું દર્શન દે છે; એ જૂદા દર્શન મૂળધર્મની આણુમાંથી ખસતાં જ નથી. એ દર્શનમાંનું એક તે આમણાની હિંદુ પ્રજા સમસ્તનો સ્વધર્મ છે.

એને ખાટો કહી પ્રવૃત્તિનો ધર્મ સાચો મનાવવાને અંગ્રેજી ભણેલા-વિશેષે જનોઇવાળા જ આગળ પજા ને એઓને પુષ્ટિ આપવાને એક સંન્યાસી પાછળથી ભળ્યો છે, પણ એ કહે છે કે વેદને તો માનવો ખરો.

સુધારાનો ઉદ્દેશ પ્રજામાં ધર્મભેદ ઘણા તેથી ઐક્ય કરાવવાનો હતો, પણ ત્રીસ વર્ષ થયાં છતાં તે તે વિષયમાં કાંઈ પણ કરી શક્યો નથી; સને ૧૮૫૦ પહેલાં પ્રજા જે પણ અસુક સ્થિતિમાં હતી તેને સ્થિતિભદ્ર કાઢી છે; સુધારો પોતાના જનોમાં પણ એકી કરાવી શક્યો નથી—બ્રહ્મ-સમાજ ત્રણ (જૂની, નવી ને સાધારણ); પ્રાર્થના સમાજ—દક્ષણી ને ગુજરાતીની. તે કેટલીક વાતે જૂદી છે; ને આર્ય સમાજ—એમ મત પંથ છે. સુધારાએ પ્રજાનાં ધર્મકર્મ આઠાં કરાવ્યાં નથી ને મૂર્તિને નિદનારા સુધારાવાળા તેમાંના કેટલાક તે હવે કહે છે કે તે ધ્યાનથી ઊતરતો પ્રકાર છે પણ તેથી પાપ તો નથી જ. સુધારાનો અપત્ન રાજકીય લાભ મેળવવાનો તે પણ ખાટ્યો નથી. સુધારાએ સ્વધર્મ જાણ્યા વિના એને વગોળ્યો; પ્રજામંડળની પ્રકૃતિ તથા વ્યવસ્થા જાણી લીધા વિના તેના ઉપર છાપા માચ્યા; કાષ્ઠપણુ સત્તાશ્રય વિના જીત મેળવવાનો મનોરથ કાઢ્યો. તેણે માનવ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ—પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો ધર્મ, ખ્રિસ્તી પદાર્થશાસ્ત્રિયોનો ધર્મ, એ સર્વને એકત્ર કરી નાસ્તિક આસ્તિકનો એકથર ભક્તિનો ધર્મ ઉભો કાઢ્યો ને એને હિંદુધર્મશાસ્ત્રના માત્ર શબ્દસંસ્કારે નવો હિંદુ ધર્મ કહી દાખ્યો. સુધારો વધ્યો પણ ફાળ્યો નહિ; સાહસ કાઢું દેશની દાઝે દેશનું પરાધીનપણું ટાળવાને. તેના મથનથી થોડાક લાભ થયો છે—પ્રજાની સ્થિતિ ઉપર કેટલોએક મલિન ગદ્દો બાઝેલો તે કપાયો છે ને લોક પૃચ્છક

જિજ્ઞાસુ થયા છે. એમ કરવાને સુધારવાળા હિત્વન થયા હતા, પણ હવે તેઓએ પ્રવૃત્તિના અપવિત્ર, નિર્બળ વિચાર દ્વાનિ કરનારા તે કાઢી નાખી ચોતાના પૂર્વજના પવિત્ર સખળ વિચાર લાલ કરનારા તેનેજ પાછા ગ્રહણ કરવા ને શ્રદ્ધાએ પાળવા.

સનાતન ધર્મ પાળનારાની નીતિ ત્રીસ વર્ષ ઉપર હતી ને અમલ્યા છે તેમાં બહુ ફેર જોવામાં આવે છે. ધર્મસ્વરૂપનું તેજ દશ આની ઓછું છે; તેનાં અંગ સસ, વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ક્રિયા કર્મ, આચાર પવિત્રતાનો ને ધર્મરુદ્ધિ મર્યાદાનો, દાન, દયા, શાંતિ, ઉત્સાહ, શૌર્ય, વિવેક, સ્નેહ એ સર્વેના બળમાં બટાડો છે; કોઇમાં થોડો ને કોઇમાં ઘણો. પ્રપંચ તથા મત્સર એ હતા તેથી દશ પંદરગણા વધ્યા છે. અર્થસમૃદ્ધતા આઠ ગણી ને ભોગસમૃદ્ધતા બાર ગણી વધી છે.

પ્રભમંડળમાં કોઈ નવો પંથ નિકળ્યો જણાયો નથી. પરમેશ્વરનું સત્યનારાયણ સ્વરૂપ એનું મોહાત્મ્ય હિંદુસ્તાની લરકરી લોકમાં નહું આવેલું તે જોઈ દક્ષણીયા વ્રતોદ્ધાપન કરતા થયા છે ને એ જોઈ મુંબઈના ગુજરાતીયા પણ.

વેદધર્મનું વર્તમાન સ્વરૂપ જે મોહનિગ્ના સ્વપ્રતરંગસમયનું છે, તે હવે અદ્વાઇતને જાગૃતિના તેજમાં વૃદ્ધિ પામતું થશે-તેના ચિત્તમાં છે સપ્રણવ સત્તા (પવિત્ર સાત્વિક સત્ય) અને તેના નિલને માટે ને આપત્તિકાળને માટે નિવૃત્તિમાં ને પ્રવૃત્તિમાં, ધરમાં ને રણમાં, મિત્રપ્રતિ ને શત્રુપ્રતિ આજ યોધ છે કે—

“જયાજયૌ દેવશૌ તથાપિ ધર્મે જયો નૈવ કૃતેવ્યધર્મે.”

(૧) હિંદુ પ્રવૃત્તિ નખળોને યુરોપની નીતિએ સખળી કરવી એવો અમારો ઉદ્દેશ પ્રથમ હતો, ખીજ સૌ સુધારવાળાની સાથે; એ યોજના દાનિ કરનારી થઈ છે એમ અમે પાછળથી જાણ્યું; ને સાથીઓને કહીએ છીએ. હવે હિંદુ નિવૃત્તિ નખળી તેને સખળી કરવાને ઉદ્દેશી છીએ; સમજીને કે એમ થશે તો એની સાથે અનાયાસે પ્રવૃત્તિ પણ સખળી થશે.

—૧ પુરાણમાંહેની ઘણીએક કથા જોને સુધારો હતી કાઢે છે તે અરેખર શિક્ષણીય છે. દેવદૈત્યને પરસ્પર હાડવેર હતા; દૈત્યની મોટી પ્રવૃત્તિ નિત્યે ને દેવની કોઈ કોઈ સમે હતી; દૈત્યોએ ઘણીકવાર દેવને સ્વર્ગમાંથી કાઢેલા, પણ દેવની સત્તા સ્વર્ગમાં બહુ કાળ રહી છે; દૈત્યના મારની સામા દેવથી ટકાવું નહિ ને તેઓ નાસભાગ કરી ધૂપા રહેના, પણ વળી અનુ-

ફળ દાળે એએજ દેસને હાંકી મૂકતા. ભગવદ્ગીતામાં દેવી સંપત્તિને આસુરી સંપત્તિ વિષે પ્રકરણ છે. એ સર્વ ઉપર વિચાર કરતાં ખુદ્ધ જણાય છે કે, આ દેશના હિંદુની ને યુરોપના લોકની નીતિ કેઈ દહાડો પરસ્પર હળનારી નથી. સુધારો તમોગુણે યુરોપની નીતિ આપણામાં દાખલ કરવાને હજી પણ મધે પણ તે દાખલ થશે નહિ ને થઈ કદાપિ તો તે લોકી ચુસી લીધા વિના પણ રહેશે નહિ. યુરોપમાં થોડાક જણ સાત્ત્વિક છે ને આપણામાં થોડાક જણ પ્રપંચી તામસી ફર છે. આપણી અમણાની નીતિ નમ્ર મહિન સત્વરજતી છે ને તેઓની ઉન્નત મહિન રજસ્તમસી છે; એ બે કેમ હજો?

-૨ આપણી નિવૃત્તિ સખળી કેમ થાય? સ્વધર્મના જ્ઞાનથી-ને સ્વધર્મ એ વિષય ઉપર તો અત્તાદર છે; આસ્થા ઉઠતી જાય છે; સારે કેમ કરવું? દેશી નીતિને પરદેશી નીતિ એની તુલના કરી સારાસાર શિખવો; સ્વધર્મને પણ જણવો ને પછી સમજવો-એકએ તેવા સમજાવનારા ન હોય તોપણ તેમાંના વિષયપર પોતેજ વિચાર કરવા કરવો ધીરજ રાખીને. લોકને ધર્મ સમજવાની ઇચ્છા થશે તો સંપ્રદાય-પંથના ગુરુ ને બ્રાહ્મણ તે પણ ઉદ્ધમી થશે. (ગુરુ બૂલે તો શિષ્યે ને શિષ્ય બૂલે તો ગુરુએ એમ એકમેકને સાવધ કરવા.) એમ થયેથી પરનીતિનો મોહ ખસશે ને સત્વ ઉપરનો ઘણોજ મળ જશે. પછી સ્વધર્મ પાળેથી સત્વ વધારે શુદ્ધ થઈ વધારે તેજ ધરશે, ને પછી ધીરજના તપમાં કાળાકાંક્ષી રહેશે. પોતાનો જય પ્રકાશ કરવાને સત્વ ગુણતું લક્ષણ છે કે પોતાનાને બાઝી રહેવું, અસત્ત્વનો પાસ ન લાગે મટિ સંરક્ષિત રાખવું, શત્રુ આવી દુઃખ દે તો કનક દામિનીનો લાગ કરી સામું થવું-હારવાને કે જીતવાને પણ પૂરેપૂરા. હિંદુનું બળ સહન કરવામાં તથા સદાચાર પાળવામાં છે અને ધર્મરક્ષણને અર્થે કેઈ સમયે મહા કપટ ને અતિ ફૂરતા કરવામાં પણ છે (સત્ત્વનો તમ). આપણું જાણીશું, શુદ્ધ થઈશું, નિશ્ચળપણે તથા નિયમે પરલોક સંબંધી તથા આલોક સંબંધી સત્કર્મ કરતા રહીશું તો તે કર્મ વિપાકકાળે બહુ દાળ રહે તેવું જયસુખ આપશેજ.

-૩ સ્વધર્મભક્તિ એને બળે ખિસ્તી ને મહંમદી લોકે પ્રવૃત્તિમાં મોટા જય દાખવ્યા છે તો હિંદુઓ કુદ્ર જે માત્ર પ્રવૃત્તિ વિષેનું કલ્યાણ તે કરવાને સમર્થ કેમ નહિ થાય? કાળે કાળે જ્યારે મોહ થયેલો (પછી સ્વભાવે કે સંગતિયે) સારે તેઓને તેઓનાજ બ્રહ્મજ્ઞાને, તેઓનાજ પ્રારબ્ધવિવેક ને તેઓનીજ સ્વધર્મભક્તિયે તેઓને સાવધ ને ઉદ્ધમી કીધા હતા

ને હવે પણ તે જ કરશે. મુસલમાન રાજ્યથી હિંદુ ધર્મને કંઈક આંચ લાગેલી ને ખ્રિસ્તી રાજ્યથી વધારે; પણ હિંદુ સુધારાવાળાએ તો મોહવિધાને પ્રતાપે દેશાભિમાનની નીતિયે હિંદુ ધર્મનું નવોદ વાળવા માંડ્યું; પણ ચિંતા નહિ, હવે સુધારાવાળા વહેલા ઠેકાણે આવશે. હિંદુઓએ વિખણુભક્તિયે તથા સ્વધર્મરક્ષણનીતિયે મુસલમાની પ્રવૃત્તિના મોહને અળગો રાખ્યો હતો (બહુ વર્ષ); પછી શિવભક્તિ ને પરધર્મના તિરસ્કાર એથી સ્વધર્મનું રક્ષણ કીધું હતું (ચોડીકવાર;) અને હવે ખ્રિસ્તી પ્રવૃત્તિનો મોહ ખસેડવા ને સ્વધર્મ ઉપર ભક્તિ રાખવાનું તથા વધારવાનું કહિયે છિયે. એ વધારે એટલે ધર્મના અંગ સૌ સખળ થશે. જે કાળમાં શિવભક્તિ પ્રખળ હતી તથા રજપૂતોની રજપૂતી, તે કાળનું ધર્મતે જ પૂર્ણીક લઈએ તો, પ્રખળ વિખણુભક્તિ તથા મુસલમાની એના કાળમાં તે ફેલગી ઉતર્યું હતું ને (ગયા અંકમાં લખ્યું છે કે “ત્રીસ વર્ષ પહેલાં ૧૬ આની તો અમથ્યા દશ આની છે,” તો) અમથ્યા $3+1=4$ એટલું ઉતર્યું છે સાતમે વર્ષમાં. પરધર્મ વિષે જિતસાહ ભુદિ ધટે તો પ્રજામંડળની સ્થિતિ સખળી થાયજ.

—૪ વ્યવસ્થા બ્યારે જેવી જેમ થવાની હશે તેમ થશે ને કરનારો પુરુષ પ્રગટશે તે વેળાએ. હિંદુઓ! તમે સ્વધર્મ ઉપર ભક્તિ રાખતા થાઓ એમ કહેવાનો દહાડો આવ્યો છે તો વ્યવસ્થા વિષે અમથ્યા શું બોલવું? તોપણ આ વેળાનેજ માટે ચોડીક યોજના લખીશું કે તે અધિકારીઓ પ્રયોગમાં આણે.

સ્વધર્મના અધિકારી જે સંન્યાસી તથા બ્રાહ્મણ અને સંપ્રદાયના આચાર્ય, કુળ તથા મોટા પંથેના ગુરુ (સુધારાવાળાના કટ્ટા રાત્રુ, માત્ર તેઓની અમથ્યાની અનીતિને માટે નહિ પણ ધર્મની ધાંધલ મચાવનારા માટે) એઓએ હવે જાગૃત થવું.—પોતે ધર્મકર્મ કરવાં, સદાચર પાળવો, ને લોકને તેમ કરવા વિષે બોધ આપવો. તેઓ પોત પોતાના માર્ગને પુષ્ટિ આપે પણ તેની સાથે હિંદુ ધર્મ તે બીજા બધા ધર્મથી જૂદો જ છે ને સ્વધર્મમાં અનેક માર્ગ છે તે પણ સૌને એક જ ધર્મ છે એ બોધ અવશ્ય આપે. નિલકર્મ ને શુભાશુભ નૈમિત્તિક કર્મની પદ્ધતિ સંક્ષેપમાં રચી તે પ્રમાણે કર્મ કરવાં કરાવવાં, પણ શ્રદ્ધા લાવે તે થાય તે વિષે અવશ્ય બોધે.

અધિકારી જન સ્થિતિમાં આવશે સારેજ મૂર્તિ, જ્ઞાનિ, આચાર, લક્ષ એ વિષય સારી પેઠે ચરચારો ને અમુક નીતિ રચપાઠ પઞ્જારો. અમે નથી ઇચ્છતા કે મૂર્તિ સંબંધી ચર્ચા અમથ્યા ચાલે, પણ લોક મૂર્તિમાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલા દેવને શ્રદ્ધાએ ઉપાસે એમ ઇચ્છિયે છિયે; અમે નથી કહેતા

કે સાતિયો નિર્મળ થાય (તે થવાની જ નથી) પણ શાખા સાતિ તથા ઉપસાતિ ઓછી થાય એમ ઇચ્છ્યે છિયે; આચાર અવશ્ય પાળવાનું કહીએ છિયે, પણ અસ્પાચારે મલિનતા ને અસાચારે મૂર્ખતા” એવું નથી ઇચ્છતા. દૂર પરદેશ જઈ આવનાર તે થોડાએક પ્રાયશ્ચિત્તનેજ માત્ર આધીન રહો.

સંસારી ઉદ્યોગ ધંધા વેપાર એ પ્રકરણમાં લોકે પોતાનું સત્ત્વ તથા પોતાનો સંતોષ એ બેનું વિસ્મરણ ન કરતાં સારી પેઠે ઉદ્યોગ કરવો; અને રાજ્યપ્રકરણમાં તો તેઓએ તથા ધર્મશિક્ષકે ચિત્ત રાખવું જ નહિ. એ પ્રકરણમાં અવશ્યે કાણે ચિત્ત રાખવાનું છે? સ્વદેશી રાજકુળોએ તથા રાજ્યના કારભારીઓએ અને ખ્રિષ્ટિય પ્રજામાંથી જે બુદ્ધિમંત વિદ્વજ્ઞાન પોતાના સંસારી ઉદ્યોગ ઉપરાંત તે જ એક વિષયનો વિચાર બહુ વર્ષ લગી કરવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ. દેશી રાજ્યવાળા, તે કામની નવરાસ વિલાસ વૈભવમાં નહિ પણ દેશ દેશની રાજનીતિ તથા યુદ્ધક્રિયાની જાણ કરી લેવામાં ને હિંદુ ક્ષત્રિ ધર્મ તે શું, તે સમજી લેવામાં કાળ ગાળે; અને ખ્રિષ્ટિય રાજ્યવાળા તે, પ્રજાનાં દુઃખ પ્રસંગે પ્રસંગે શુદ્ધ વિવેકે સરકારને જણાવે (પછી એ કૃપા કરે વા ના); હક દાખલ કંઈ માગે નહિ ને ગોરાકાળાના ન્યાયભેદ વિષે ટીકા કરે નહિ. હિંદુ ક્ષાત્ર બુદ્ધિ વડી સરકારની સામાં નિલ છળભેદ યોજવાને સ્વભાવેજ નિર્બળ છે; ને વડી સરકાર બહુ બહુ રીતે સાવધ છે, કાઈ તેવી નિકળી આવે તેને માટે. હાલમાં મઘ તુલા-સ્થિતી દૂર રહેવું, દુઃખ ધીરજથી સાંખવું, હરિકીર્તન તથા ધર્મદાન ભાવથી કરવાં, સ્વકાર્ય યથાન્યાય કરવાં ને વડી સરકારના વહેવારમાં માન મર્યાદા-પૂર્વક પણ નિડર સ્પષ્ટ વર્તવું એ રહેણી ક્ષાત્રબુદ્ધિએ રાખવાની છે. સમો બદલાય છે, ને એવો પણ સમો આવે કે, પરદેશી સરકાર આ દેશની થઈ લોકે ઉપર મહેરબાન થાય કે પછી આ દેશની ક્ષાત્ર બુદ્ધિ તેના ઉપર કાવે.

ક્ષાત્ર વર્ગને માળા જપવાનું કહ્યું? હા. મનુષ્યના ઉદ્યોગમાં ફવારું નથી ત્યારે જાણવું કે સમય અનુકૂળ નથી; એમ છે ત્યારે નિવૃત્તિના માર્ગનો ઉદ્યોગ કરવો—અખિ-માન મૂળી ઈશ્વરને બજવાનો કે તે સમય ઉપર સહાય થાય. વિલાસ ને પ્રપંચથી દૂર રહેતાં નિર્બળ ન થવાય ને ધર્મનિયમો પાળતાં વધારે સખળ થવાય.

મનુષ્યને કાર્યસિદ્ધિને અર્થે ઉદ્યોગ પણ એક અવશ્ય સાધન છે. થોડે ઉદ્યોગ તરત ને બહુ બહુ સિદ્ધિ, ઘણે ઉદ્યોગે મોટી ને સ્વસ્થ સિદ્ધિ ને કોઈ વેળા બહુ બહુ ઉદ્યોગે પણ સિદ્ધિ નહિ જ. (બીજે કોઈ બવે થાય). કોઈને વિના ઇચ્છાએ પ્રાપ્તિ, કોઈને પાશકાની ઇચ્છાએ પ્રાપ્તિ ને કોઈને ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ થાય. સંસારી ઉદ્યોગે જ સંસાર કામની સિદ્ધિ થાય તેમ માત્ર નથી;—સંસારી ઉદ્યોગ ન જ કરે પણ સંસારથી આપો થઈ ઈશ્વરને ઉપાસે સંસારી સિદ્ધિને મળે, તો તેને પણ ઉદ્યોગ ક્રમે ને વળી વહેલો ક્રમે—કારણ કે નિવૃત્તિના ઉદ્યોગમાં બાધ મુજબ ન હોવાથી ચિત્તવાસના વહેલી

શુદ્ધ હૃદ થાય. વ્યવહાર પ્રયત્ન સાધુપણે કરે તેને સિદ્ધિ સંભવ વહેલો ને કપટે કરે તેને મોટો. વસિષ્ઠે કહ્યું છે કે “નિયમ પાળવા તે પુરુષાર્થ ને ક્ષણસિદ્ધિ થવી તે હૈવ છે; ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસે રહે તેને પ્રાપ્તિ થાય; (સંસારી કે સ્વર્ગના) ભોગને અર્થે તપ કે પ્રયત્ન તે પણ અર્થસિદ્ધિ પામે (પણ એને પાછાં દુઃખ હોય ન); નિશ્ચયે પ્રયત્ન ન કરે ને અનેક વાસના કરે, તેને ક્ષણપ્રાપ્તિ થતી નથી.”

અમેરીકન તથા કેટલાક યુરોપીયન તે હિંદુસ્તાનના લોકની દયા ખાય છે ને વિસ્મય કરે છે કે આ તે કેવા લોક છે કે સત્તાધારીનો જીવન સાંખ્યા ન કરે છે. જનસંખ્યા, દેશપ્રકૃતિ, સુધરેલી સ્થિતિ અને ખીન્ન ધણાંક સાધન અનુકૂળ છે તે છતાં! એનો ખુશ્વાસો આટલો ન કે સ્વભાવભેદે પશ્ચિમના ખ્રિસ્તી દેશના ધણાખરા લોક ઉલ્લોગથી અનુકૂળ સમો આણવાનો ક્ષેત્ર રાખી મથન કરે; મુસલમાન સમય જેમ મેરે તેમ ઉલ્લોગ કરે; અને હિંદુનું રક્ષણ કરનારો ક્ષાત્ર વર્ગ તે પ્રતિકૂળ સમયના દુઃખ ભોગવ્યા વિના છુટકો ન નહીં તેથી તે ધીરજથી ભોગવી છુટતાં અનુકૂળ સમયને માટે લોકની સાથે રહી ઈશ્વરોપાસના કરે ને પછી એની પ્રસાદીએ સ્વસંભાવમાં મચે; અર્થાત્ હિંદુનો (થોડા જાણુનો) ઉલ્લોગ ધીરો સમયને જ્ઞેનો પણ નહીં જ્યને જ્ઞેનારો ને પછી બહુ કાળ સુખ ભોગવનારો છે. ખીજા બેના જ્યવિધે વાંચનારે સમજ લેવું.

યુરોપમાં સોજમાં સૈકા અર્થ સુધી કાયલિક મૅટ્રિસ્ટન્ટના રાજ્યોમાં સર્વત્ર લડા-છઓ હતી; ને ધર્મ વ્યવસ્થા થઈ કે તરત જ પછીના અર્ધ સૈકામાં લોકોએ પોતપોતાના રાષ્ટ્રરાજ્યની વ્યવસ્થા કીધી હતી. બાવાર્થ કે પહેલી નિવૃત્તિ વિધયની વ્યવસ્થા થઈ ને પછી પ્રવૃત્તિ વિધયની થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં પણ રાજ્યત્રેય કાળની પૂર્વે ન ધર્મ વ્યવસ્થા થઈ છે. વળી મોટા ફેરફારની પહેલાં થોડીકવાર કોઈપણ રાજ્યતંત્ર સ્વ-રૂપ નિર્મળ ન હોય છે.

હિંદુઓને ધર્મ આપનારા યોગીશ્વરોએ કહ્યું છે કે જે દેશ પ્રદેશમાં કાળો મૃગ સ્વચ્છંદે ચરતાં હોય ત્યાં ધર્મ છે, કાઠને દુઃખ ન દેનારાં એવાં પણ તે કાઠના ઉપ-દ્રવના બચ રહિત હોય; બાવાર્થ કે જ્યાં પશુઓના જીવાત્માને દુઃખ દેનારા નથી ત્યાં. વળી એવો દેશમાંનો આ એક છે, વળી ઋષિઓએ આ દેશને કર્મભૂમિ કહી છે એટલે તપ યજ્ઞ અનુષ્ઠાનાદિ કર્યો કરવાની ભૂમિ કે પુણ્યપ્રાપ્તિ છએટલાં કામની સિદ્ધિ થાય-વહેલી ને આ જન્મમાં પણ.

વિદ્યા પ્રકરણમાં વેદાંત તથા ન્યાય એ હજી સતેજ છે; સ્મૃતિમાંનો વ્યવહાર વિષય તેને સરકારે થોડાં ધણાં માન સાથે સતેજ રાખ્યો છે; કહ્યુંટક તૈલંગમાં વેદાધ્યયન હજી છે;—સંસ્કૃત વિદ્યા હજી છે ધર્મ ક્ષેત્રોમાં પણ વિશેષે કાશી ને કાંચીમાં. નવાં પુસ્તક સંસ્કૃતમાં ચતાં બંધ પડ્યાં છે, દક્ષિણમાં નવાં નાટક થાય છે ખરાં; સરકારને આશ્રયે ચાલતી પાઠશાળામાં સંસ્કૃત અભ્યાસ ચાલે તે ઠીક જ છે. પણ પ્રાકૃત ભાષા પ્રાંત પ્રાંતની સારો સંસ્કાર પામી છે. એમાં લખાયેલાં પુસ્તકના વર્ગ પાડીયે તો એક મોટો વર્ગ સરકારી ધારા વગેરેનો; એક મોટો તે સંસ્કૃતનાં ભાષાંતરનો કે નવાં વેદ વેદાંત સ્મૃતિ પુરાણ રામાયણ મહાભારત એમાંના વિષય તથા નાટ-

કાદિ છે; એક મોટા તે નવીન વાર્તા, નાટક, કવિતાના; એક મોટા બાષા-
શાનનો જેમાં સરકારી નિશાળોમાં આલેલી ચોપડીઓ અને કોશ વ્યા-
કરણ વગેરે છે; એક મોટા ચોપાનિયાં પત્ર પ્રાશસિક ગ્રંથ વગેરેના
અને એક નાનો તે પદાર્થ શાસ્ત્રકળાકૌશલ્ય એ વિષયનો છે. એ વિદ્યા
પ્રકરણમાં સુધારાના પ્રયત્ન વિષે બીજે પ્રસંગે બોલીશું; અહીં આટલું જ કે
સંસ્કૃતમાંથી બાષાંતર કરવાનો ઉદ્યોગ બહુ વધ્યો અને રસના ગ્રંથમાં ખિસ્તી
તથા મુસલમાનની રસવૃત્તિ વિશેષ દાખલ થયેલી છે પણ હવેથી હિંદુરસ-
વૃત્તિ પ્રધાન રહે તેવી રીતે તે લખાવા જોઈએ.

કેવળ રથૂલ બળની વૃદ્ધિ વિષે સુધારાનો બોધ છે, કેમકે તેના ઉદ્દેશ
પ્રવૃત્તિ જ વધારવાનો. જનની મોટી સંખ્યા અમારા મતની થાય; દેશમાં
પદાર્થશક્તિ વધે; યંત્ર તથા રસાયનની ક્રિયાએ ન વેપાર તથા ધંધાએ
દેશની સમૃદ્ધિ વધે, દીર્ઘકાળ અહમર્ય પાળેથી તથા બાળલગ્ન બંધ કરી બહુ
મોટી વયે પરણેથી શરીરમાં ધાતુની વૃદ્ધિ થાય; યશ કરે કે હવા સાફ
થાય કે આરોગ્યે આયુષ્ય વધે ઇત્યાદિ; એ બોધનો આદર કરે તેવો લોકનો
સ્વભાવ જ નથી. વળી

“સુખ સ્વતંત્રતાનું મોઢું મળે શિર સહે,
સ્તબ્ધ બળિદાન દેવું કાર્ય સિદ્ધિ માટે.”

એ સ્વાર્પણ, લાગ, ઔદાર્ય, સત્ય, પોતાનું જ રાખવું પારકું લેવું નહિ
એ અભિમાન, કુલીન જોદ્ધાનું માન ઇત્યાદિ નીતિનો બોધ દાસપણમાં
લોકને ઉત્તેજન આપી શકે નહીં તો હવે મોહિત મૂર્છિત પતિત લોકને બ્રહ્મ
સ્થિતિમાંથી કાઢી ઉપર આણવાને શા ઉપાય છે ?

હજી તેઓની સ્વધર્મભણી દષ્ટિ છે. (જે અહમચાને રામ ને અર્જુન
એઓનો મોહ ગળ્યો હતો તેનું પૂરું વિસારણ થયું નથી) તો તે વિધેનું
ઉત્તેજન તેઓને મળવું જોઈએ—

“પ્રવૃત્તિ જીવું વળગણુ તોએ ધર્મ હડે રહેવારો;
દૃઢ દ્રવ્ય ઉકળશે ત્યારે પર્વત તો બાચસારો.”

માટે લોકની સ્વધર્મ બાંધિત દૃઢ કરવાનો ઉદ્યોગ સર્વે યોગ્ય અધિ-
કારીઓને સોંપી દેધે છિયે—પુનરપિ સ્મરણ કરીને કે, “યતો ધર્મસ્તતો જયઃ”

(૧૧)-૧. ગુર્જર પ્રજામંડળમાં સુધારો* દાખલ કરનાર તે અંગ્રેજ
સરકાર પોતે, અંગ્રેજોની પ્રેરણાએ ઉભી થયેલી સભાઓ, અને અંગ્રેજ

* સરકાર કેળવણી આપે છે તે વિષે, સભા તથા પુસ્તકસંગ્રહ અને પત્ર તથા
ચોપાનિયાં વિષે, સુધારાના કામને જોયા નાણાએ પુષ્ટિ આપે છે તે વિષે અને ગ્રંથ

બણેલા જીવાનોએ સ્વતંત્રે ઉભી કરેલી સભાઓ; વળી બીજા બુદ્ધિવંત કે ધનવંત દેશી ગૃહસ્થો જાણના.

(અ) સને ૧૮૨૬ માં સરકારે ગુજરાતી નિશાળો માંડી નવું બહુતર નવી રીતે ચલાવ્યું.* (૧૮૫૮-૫૯ માં જેવિંસની યોજેલી પુસ્તકપદ્ધતિ નિકળી ગઈ ને હોપની યોજેલી આજુ થઈ.)

(ઇ) સને ૧૮૪૯ માં અમદાવાદમાં વર્નાક્યુલર સોસૈટી સ્થપાઈ મીં કારબસની † પ્રેરણાથી ને ધનવંતનાં નાણાથી; તે સભા ઇનામો આપી અંધ લખી છપાવે છે ને મહિને મહિને બુદ્ધિપ્રકાશ કાઢે છે. સને ૧૮૬૦ સુધીમાં કાઢેલાં પુસ્તકમાં ભૂતનિબંધ (૧૮૪૯,) જ્ઞાતિનિબંધ (૧૮૫૧,) બાળ-વિવાહનિબંધ (૧૮૫૪) એ મુખ્ય હતાં.

એ ત્રણે નિબંધો કવિ દલપતરામના રચેલા હતા; વળી તેનો પુનર્વિ વાહ પ્રબંધ (૧૮૫૬ માં) છપાયો હતો. કવિતામાં હુન્નરખાનથી (૧૮૫૧) તેણે જણાવ્યું કે “મન ઉદયમમાં અહોનિશ રાખો, શિદ્ધ ભાગ્ય લખ્યું થાશે

તથા અંધકારો વિષે આ વિષયમાં લખીશું નહીં, પણ નૂના વિચારના દોષ દેખાડવા અને નવા વિચાર તથા અને પ્રસિદ્ધ કરવા તથા એ પ્રમાણે આચર્યું એ વિષયમાં થોડું ધણું લખીશું અહિં. સરકારી કેળવણી વિષે લખ્યું તે તથા કોઈ પ્રસિદ્ધ પુરુષ વિષે લખાયે તે માત્ર મોંધનેમોંઢે છે એમ જાણ્યું.

* પ્રથમ ચોપડીઓ તથા મહેતાજીઓ તથ્યાર કરવામાં ને નિશાળો થયા પણ તેની વ્યવસ્થા તથા વૃદ્ધિને અર્થે તનમનથી શ્રમ લીધો હતો જેણે, તે બચ્ચના મોહ-વાણિયા રજીએડદાસને અને આરંભકાળેના ગુજરાતની પ્રસિદ્ધિનો પહેલો પુરુષ કહીશું. તેના જ બાણવેલા દુરગારામ મહેતાજીએ મેત્રાદિક તથા પુનર્વચ્ચ સંગંધી સુધારાના વિચાર પોતાની નગરીના લોકમાં વ્યવસ્થા કીધા ને પ્રજાનાં કામ સરકાર સંબંધનાં મરતાં સુધી કીધાં. રજીએડદાસના મોહોટા દીકરા મોહનલાલે છુ. વ. સજાના પહેલાં સમયમાં સારાં બાળણ ક્યાં હતાં; અને નહાના દીકરા મનમોહનદાસ તે અમણા બચ્ચની પ્રાર્થનાસમાજમાં કવિતાવાણીએ પ્રાર્થના તથા બાળણ કરે છે. રજીએડદાસને પોતાને વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવાપર પ્રીતિ હતી, એવી અમારી સ્મૃતિ છે.

† ગુજરાતી ઍંદુષ લાઇબ્રેરીની સ્થાપનાના પ્રસંગમાં મીં કારબસ પણ જાણાય છે; દેશી વિદ્વાનો ને અંગ્રેજો એના એકત્ર વિચારથી ને શ્રીમંત તથા લોકનાં નાણાંથી તે થઈ હતી. બીજા કેટલીક લાઇબ્રેરી ઉભી કરવામાં અંગ્રેજો હતા. વળી મીં કારબસના હોંસીલા મયલથી “ફારબસ” ગુજરાતી સભા (૧૮૬૫) યુગમાં સ્થપાઈ છે; તેણે ‘શસમાગ’ તથા “ફારબસજીવનચરિત્ર” છપાવ્યાં છે અને ‘ગુજરાતીશિક્ષ’ નિકળેલો જોઈ પ્રસન્નતામાં એના કર્તાને રૂ. ૫૦૦) બહીસ આપ્યા છે; વળી સાંભળ્યા પ્રમાણે શાં શાં વિધનાય નાચણ મંડલીકને પણ રકમ આપી છે, ઇતિદાસ લખ્યા ઉપરથી.

“ભાષા;” “સંચાને જન્ત્રો સિદ્ધ કરો,” “પૃથ્વી* ગર્ભ પરદેશી હાથે, એ મોટી ભૂલ તમે માથે, તમે સંપ ન રાખ્યો કોઈ સાથે; દેશી મિત્રો, દુઃખ સરવ ટાળોરે આપણા દેશનું.” વળી વેનચરિત્રથી (૧૮૬૭) તેણે વિધવાવિવાહને પ્રોત્સાહ આપી.

સને ૧૮૫૦-૫૧માં મુમુક્ષુમાં શુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા સ્થપાઈ. ૧૮૬૦ લગીમાં) અનેક ભાષણો થયાં; છોકરીઓની નિશાળ મંડાઈ ને મહિને મહિને ગ્રંથ નિકળતો થયો. સ્ત્રી કેળવણી (૧૮૫૧), દેશાદન (૧૮૫૩), દેશાભિમાન (૧૮૫૬) ને વૈધવ્યચિત્ર (૧૮૫૬-૬૦) એ વિષય વિશેષ પ્રસિદ્ધિએ અડિત થયા.

કૃષ્ણદાસે (૧૮૫૫) સત્યપ્રકાશ કાઢ્યું; તેમાં છપ્પન ભોગતા સૈવ-વૈષ્ણવના ઝગડા સંબંધી, (૧૮૫૮-૫૯) વૈષ્ણવોએ મહારાજને ગુલામીખત લખી આપ્યું તે સંબંધી અને (૧૮૬૦) વલ્લભીપંથ તથા મહારાજેની અનીતિ સંબંધી લખ્યું.

સને ૧૮૫૮માં સત્યપ્રકાશ, ગુરુ અને સ્ત્રી, વિપત્તિ ગુરુ, ગુરુની સત્તા, ચામખા એણે વૈષ્ણવોમાં ખળભળ કરી હતી; ૧૮૫૯ માં કવિ દક્ષ-પતરામ મુમુક્ષુ આવેલા તેથી અને કવિનાં ભાષણ ધણેક ઠંકાણે થયાં હતાં ને તે લોકે ઉત્સાહથી સાંભળ્યાં હતાં; ૧૮૬૦માં કવિ નર્મદાશંકરે પુનર્વિ-વાહ સંબંધી વાદ માંડ્યો જહુનાથજી સાથે ને એણે કૃષ્ણદાસ ઉપર લેખન માંડ્યો. વળી એક મોઢ વિધવા બ્રાહ્મણીએ લગ્ન કીધું.

-૨. દશબાર વર્ષમા સુધારાના ધણાખરા વિચાર બહાર પડી ચુક્યા ને એ બોધકાળમાં કવિ દક્ષપતરામ (૧૮૪૯ થી), કૃષ્ણદાસ (૧૮૫૩ થી) ને કવિ નર્મદાશંકર (૧૮૫૬ થી) એ આગળ પડ્યા હતા.†

* દુષ્યંતકાવ્યની નવી આવૃત્તિમાં ‘પૃથ્વી’ ને બદલે ‘દિગત’ છે, જમાનતો આ કેવો દિગિરી ભરેલો ફેરફાર અ. ગુ.

† સને ૧૮૫૦-૫૧ માં અમે મુમુક્ષુ સુરતમાં મંડળીએ ડાહી કરી સપે કામ કરતું એ વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો, ૧૮૫૬ માં ‘રડવા છવાની નગરી ચાવવિરે નિબંધ લખ્યો હતો, ૧૮૫૭-૫૮ માં સ્ત્રીઓને છુટ આપવા વિરે લખ્યું હતું ૧૮૫૭ થી લખાતી ચયતી નર્મકવિતામાં એકેશ્વરની ભક્તિનો બોધ પ્રવર્તાયો હતો ને ૧૮૬૦ માં નવી હબી કરેથી તત્ત્વગોષ્ઠક સભામાં તે ધર્મનાં ભાષણ આપ્યા હતા જહુનાથજી ચોલાને ત્યાં વૈષ્ણવ ધર્મનાં ભાષણ આપના, કેટલાક શ્રોતા અહિંની વાત ત્યાં ને ત્યાંની વાત અહિં કહી બહાર ગઈક કરતા. કૃષ્ણદાસનો કોઈપણ રીતે સંબંધ નહોતો તત્ત્વ-ગોષ્ઠક સભા સાથે, ને તે કવિની સાથે વાદપ્રસંગમાં નહોતો.

ગંગાદાસે ૧૮૫૧ થી તે ૧૮૫૯ સુધી એક સરખી રીતે સભાની વ્યવસ્થા રાખી

-૪ સને ૧૮૬૦-૬૧ થી તે ૧૮૭૬-૭૭ સુધીના ૧૬ વર્ષોના કાળ તે સુધારાનો કર્મકાળ કહેવાય-તે પૂર્વોક્ત વિચારના સમઘમા કર્મને અર્થે બાધ અને યથેનાં કર્મ તેને અવસ્ય દેખાડે છે, જે કે કેટલાક બીજા વિચાર નિકળ્યા હતા તેપણુ—

વિચાર કેટલાક પરદેશી તથા દેશી રાજ્યસંબંધી હતા. (જેવી નર્મકવિતા,) અમલખાની સરકાર તથા સરકારી કામદાર અને દેશી રાજ્યસંબંધી (જેવો કાડિયો ને બીજા પત્રો કાડિયો ૬૪ થી ૬૮ સુધી ચાલ્યો હતો,) રોસસ્ટાની ધેવણ, (૧૮૬૩-૬૪-૬૫) તેના સળધમા લોકને બાધ સુજાતી ત્રીપુત્રની વર્તમાન રીતિ, (જેવા બંને કવિ બોના તે વિશે નિર્બંધ)

વિચાર કેટલાક જે બીજાને બાધે દેખાઈ અગત્ય થયતા, તે પાછા દેખા-સારી પેઠે અચાયા ને કર્મમા ઉતરતા પાછા બધ પડી ગયા સને ૧૮૭૧ ના અગ્રેમરમા મુરતમા *પ્રતિસમા / થઈ, તે કંઈ પણ કામ ખીલા વિનાજ બાગી નહી ને સુધારાના કામને લેઈતા નાણાની મદદ વાણિયા બાળીયાઓ પાસેથી મેળવી આપી હતી વળી તેઓ બારણુ કરનારાઓને સારી સવાહ આપનારા હતા

મહીપતરામનુ રહેતુ મુમળીયા જે વર્ષ (૧૮૫૬-૧૮૫૭) હતુ તેમા છ સાત મહિના સુવમકાશ તેના હવાયામા હરો, ને ૭મ ફેબ્રુઆરે માનવધર્મનીતિ તેમ તેણે ધરસસાત્નીતિ લખી હતી

મેશકવ કોનેજમા જનારો પડેલો સુજાતી ધીરજરામ હતો ને એ દાકટર થયા પછી બીજાઓ બાધ નથી જાણી પોતાના ઇકરાઓને તે કોનેજમા મોકલતા થયા એ દાકટરે પોતાના બારણુથી છવ અમર નથી એવુ સુચવ્યુ હતુ તે પોતાના પ્રસંગમા આવેલા ઘણા જાણુને ન્યાતિ આચારની વિરુદ્ધમા બોધરૂપ કહેતા વેદકરાસના એના બાપમા ખુલ જ થયા હતા

ફૂલવાસ માધવદાસે રામગોવિન્દરાયનુ ચરિત્ર લખી પોતાની ધર્મચૂંતિ દેખાવ નહી તેણે છુ ૧૦ ના મેકેટરી થયા પછી સમામા ઉમંગ વધાર્યો હતો ને સુધારાના કામમા નાણુ આપ્યુ હતુ

મુમળીની વર્તી પત્રદ્વારા કાડિયાવાડ ને કચ્છ જઈ ચયાની, પધુ ત્યા કેવળગી તથા સગળિના લામ ખુલ જ એજા ને વળી દેશી રાજ તેથી તે તરફના જીવનોમા મોઈ જાદાર પગ ઝગકશે નહિ. તેપણુ જીનાગઢમા ને બાવનગરમા કેટલાક હોંચિ લાઓ સમા કરતા ને વિચય ચરચાવતા. જીનાગઢમા પ્રાણુવાલ મથુરાદામે કેવળનીનુ બીજ રોપ્યુ હતુ ને પછીથી આખા કાડિયાવાડનુ કેલવણી ખાતુ બેગીરાવ પ્રાણુવડ બદાસના ઉપરીપણુ તમે આ થું હતુ કચ્છમાં મોરલીધર ત્રિવરદે શિક્ષકપદ ધ્રીપુ હતુ પ્રાણુવાલ (૧૮૫૧) ને મોરલીધર (૧૮૫૭) જે છુ ૧૦ સમાના સમ ધમા હતા.

* વજીલ વર્ગ ને ક્રીમત વર્ગ એઓ સમાજમાથી ખસી ગયા વગી મ્યુનિસિપાલ ફેક્ટમાં પણ આવી મનવમનુ કાઈ વખતમા આવેલુ કે, એવી સમાજેથી લોકોને કુ લામ થવાનો છે

ગઈ તેજ વર્ષમા ભરૂચની સભા થયી, તેણે ચારેક બાબતની માગણી કરી પણ ૧૮૭૪ થી તે બંધ પડી છે, ૧૮૭૨ માં અમદાવાદમાં સભા બની યઈ તે પણ પાછી તરત જ દબાઈ ગઈ (મુબઈની આસોસીએશનમાં થોડાક ગુજરાતી છે તે શુ કહે છે તે જણાવુ નથી. (૧૮૫ માં સ્વતંત્રતાની પડીની ગરબીમાં “હારે તમે દરબારી કામમાં પેશો” વગેરે હાલ) સને ૧૮૭૫-૭૬ માં દેશી કારીગીરી સંબંધી બાબતે થયા ગુજરાતમાં કામ કામ ને (પાચેક મુબઈમાં) સુરત અમદાવાદમાં રોડો બનાઈ મડળીઓ હાલી યઈ પણ વળી દુડી ગઈ (૧૮૧૧ માં દુર્રખાનનું બાપુ હાલ) એ વિષયમાં હરોગોવિદ્વાસ પુરતકો લખે છે ને *બાપુ કહે છે વળી વડો સની મળી કઈક કહે છે, પણ જે મોટા નેરસો હડયો હતો કેટલાક જીવાને-પરવેશી માન ન વાપ રવો એવો પ્રતિજ્ઞાસ્વરૂપ જે નિશ્ચય કર્યો હતો તે હવે નથી જ સને ૧૮૭૭ ૭૮ માં લવાઈ કોર્ટ સુરત અમદાવાદમાં યઈ પણ કામ કહે છે તે ઠીક જ છે

(અ) કર્મને અથ બોધ એ વિષયમાં કવિએ મુધારાવાગાને ઉત્તેજન આપવાને તરતીરના લક્ષણ લખ્યા ને કુપીન અંદરથી સસારમાં જોવાએ સ્થુસત્રામમાં ને નવા વિચારના અધિસરોએ જીતા વિચારની સામા થવામાં કેડી નીતિ તાપ્તી, તે વિરોધોય કીધો (નર્મ કવિતા જોડી કેટલીક ઈશ્વર માર્યનામાં મુધારાવાગા થોડા છે, સડાય થને એવું પણ લખાણ છે)

કર્મ કરનાર મહીષતરામના સંબંધમાં ચરચા (જેવો ડાડિયો, મેડીવ એળીની ચન ને ખીજ પત્રો) અને તે વિષયમાં અમદાવાદના પત્રો કવિ ઉપર પણ ઉત્તેજા હતા (ચદ્રોદય સાગાપત્રક જોવા) કર્મ કરનાર કૃષ્ણ જ્ઞાના મુબઈમાં ચરચા (મુબઈના પત્રો જોવા) અમદાવાદમાં બાબલમાં ન કરવા, એ વિરો કેટલાકે નહીંઓ કડી પેલાની સભા કીધી હતી પણ તે મંચાણે જીજ કોઈ વર્ત્યા હશે વળી ત્યાં (૧૮૮૦ માં) પુનર્વિવાહ ઉત્તેજક મંચા યઈ તે પુનર્વિવાહ કરનારને સડાય થાય છે, લાન દિરાના સાધન સંબંધી

(ઈ) થયવા કર્મ --

૧ લેબન કેસમાં મુધારાવાગા રચ્યા

૨ કેટલાક જાના દગ્ગ અમેરિકા જઈ આવ્યા

૩ કેટલાક પુનર્વિવાહ થયા

૪ અમદાવા માં માર્યનાસમાજ રચપાઈ (૧૮૭૧-૭૨) મુબઈમાં આર્ય સમાજ (૧૮૭૫)

* સુરતમાં હરોગોવિદ્વાસે બાપુ કહેલ, તે પ્રસંગે અમે પ્રમુખજી પે બોલતા કહ્યું હતું કે આ વિષય અમણા જે ચરચાય છે તેનું માન દક્ષીણીઓને છે, પણ એ વિચયમાં કોઈ મોટે પણ જરા લેનારા તે ગુજરાતીઓ જ થશે કેમકે વેપાર વધા વિર ગુજરાતીઓની જ મદદ ભુદ્ધિ વિશેષ છે, દક્ષીણીઓની નહીં—એઓની રાજમંત્રનું વિચયમાં વિશેષ છે—એ ઉપરથી આકાંક્ષ આવીસના લેડ કપાઈ દોડપથને માફ લાગ હવે કે શું દક્ષીણીઓમાં તે ભુદ્ધિ નથી? સભા વિરોધ ન થરા પડી અમે ૫ પિક રીને સમાજ હવે કે ગુજરાતીઓના જેવી નથી ને જોવામાં આવનાર પડુ નથી.

૪ ત્રણ ચાર સ્ત્રીઓ નાના ગ્રંથ કે ભાષણ કે પત્ર લખી બહાર પડી છે.

૬ મુંબઈમાં સ્ત્રી પુરુષ નાટકશાળામાં જતાં થયાં.

૭ ભૂત જાદુના વહેમ ઘોડાક બોલા ચલા.

મહીપતરામ ૧૭૬૦ માં છબ્બંડ ગયા ને ૧૮૧૧ માં પાછા આયા; એના સંબંધી જ્ઞાતિમાં ચાલેલો ટંકો ૧૮૬૭-૬૯ માં પડ્યો.

કૃષ્ણદાસ ૧૮૬૩ માં છબ્બંડ ગયા ને તે જ વર્ષમાં પાછા આયા. (વાણિયાઓની જ્ઞાતિઓમાં ટંકો ચાલ્યો,) વળી બીજાવાર ગયા હતા ૧૮૬૭ માં. એ વેળા તેની સાથે બરુચના મોઢ વાણિયા માણિકલાલ હતા, ને મૂળજી કાકરસી પણ હતા.

(૭) એ કાળમાં વિચાર દર્શાવતાર રૂપે નર્મદાશંકર, ગિરધરલાલ ને નગીનદાસ એ ત્રણ મુંબઈમાં, અમદાવાદમાં મહીપતરામ (૧૮૬૭ પછી)

-૪. સને ૧૮૭૬-૮૦ માં સુધારા સંબંધી વાત આટલી જ કે સ્મરતમાં (૧૮૭૮) પ્રજા સમસ્તની સલાહ થઈ હતી સરકારને ચરજી કરવાને; આર્યના-સમાજ પુનર્વિવાહ કરાવે છે; આર્યસમાજ વેદ વેદ ગોખાવે છે અને કવિ નર્મદાશંકર નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ સમજાવે છે. (સને ૧૮૭૭ થી)

-(વિવેચન) ગુજરાતી સુધારાનો બોધ ધર્મ તથા ધર્મગુરુની નીતિ એ પ્રકરણમાં અને ધર્મતત્ત્વયુક્ત જ્ઞાતિ તથા લગ્ન એ પ્રકરણોમાં મુખ્યત્વે હતો.

(અ) મુંબઈમાં વલ્લભાચાર્ય અધિકારીઓ પાતાના શિષ્ય સમુદાયમાંના સમગ્રજીવ જતોના સમજાવ્યા સમજ્યા નહિ ત્યારે તેઓને લક્ષિજત કરી શુદ્ધિમાં આણવાને ચાર પાંચ ભાટિયાઓ તેઓની અનીતિ બિઘાડી પાડવાનો ઉદ્યોગ ચલાવતા. તેવામાં કૃષ્ણદાસે 'સત્યપ્રકાશ' કાઢ્યું ને તેમાં પછી તેણે પણ મહારાજનેની અનીતિ વિષે લખાણ ચલાવ્યું. કવિ નર્મદાશંકરે પણ વિષય મળ્યો જાણી નિબંધો લખ્યા.* કેટલાંક કારણો ઉપરથી કવિએ મહારાજ જાદુનાથજી સાથે વિધવાના પુનર્વિવાહ વિષે વાદ માંજો, પણ તે શાસ્ત્ર ઈશ્વરકૃત છે કે નહિ એ પરિચ્છેદ આગળ અટક્યો આગળ ચાલવાને.† પણ તેટલે તો કવિએ મોટી ભૂલ કાઢી એમ કહીને કૃષ્ણદાસે શાસ્ત્ર ઈશ્વરકૃત કે નહિ એ વિષય ઝડપી લેઈ, એને પણ વહેલો દર કરી મયુરાદાસની‡ સહાયતાએ

* એ પ્રસંગમાં છોટમલાલ તથા મજલાલ એ બે બાઈનાં પણ લખાણ અધ્યયનમાં હતાં ને કવિ દલપતરામનો નિબંધ ગુરુશિષ્ય ધર્મ એ પણ વપયોગમાં આપ્યો હોય.

† એ પ્રકરણ તેવામાં સપાળું છપાયું છે.

‡ કૃષ્ણદાસે કોરટમાં જવું હતું કે, 'મેં મારા મિત્ર મયુરાદાસ લવજની મદદ લીધી હતી.' એ અવશ્ય ગણનીય પુરુષ સુધારાવાળા નિકળ્યા તેની પહેલાંનો સુધારાવાળો છે; અમિત બડ્યો નથી; વેપાર ધંધો કરે છે પણ તેની સાથે વિદ્યા તથા સુધારાને ઉત્તેજન આપનારો, શુદ્ધિવાન અને શોધક છે; સંસ્કૃત પ્રાકૃત પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ રાખે છે.

જૂનાં પુસ્તક ખંખોળી તે વિષે જોલતાં વલ્લભી ધર્મને પણ વખોજ્યો. જદુ-
નાયજીએ કારટમાં દાવો માંજો ૧૮૬૧ ના મેની ૧૪ મીએ) અને કારટે
ન્યાય આપ્યો ૧૮૬૨ ના અપરેલની ૨૨ મીએ);

૧. મહારાજે બ્રાહ્મણમાં મુખ્ય નથી. ૨ વલ્લભાચાર્યે ચલાવેલો ધર્મ તે જુના
કાળનો નથી પણ પંદરમા સૈકામાં (ઈસવી) ઉત્પન્ન થયો છે. વલ્લભાચાર્યના પંથ વિષે
સત્સમ્રાજામાં લખાયું છે તે ખરું છે. ૪ જદુનાયજીની અનીતિ વિષે તે પણ ખરું છે.

એ વેળા સુધારાનું ધર્મમત શું હતું તે જાણીએ. “મનુનાં બનાવેલાં
પુસ્તક ઈશ્વરકૃત કહેવાય છે;” વેદની પછી જે પુસ્તક લખવામાં આવ્યાં
છે તે બધાં પુસ્તકોની સંધળી વાત ઈશ્વરે લખી છે, એવું હું માનતો નથી.”
એમ કૃષ્ણદાસે સાક્ષા આપતાં લખાવ્યું છે, કાર્યવશાત્, પણ વેદ ઈશ્વર-
કૃત છે એમ તે શુદ્ધ બુદ્ધિએ માનતો હતો એમ અમે તો નહિ કહીએ;
તેનું રચેલું નીતિવચન (અંગ્રેજી ઉપરથી બાષાંતર) તે મનુષ્યની સામાન્ય
નીતિ બતાવે છે; અર્થાત્ તે એકેશ્વરનો ધર્મ માનનારો હતો. અમે તો એ
મતનો ઉપદેશ જ કરતા હતા. અમારી જાણમાં મુંબઈ કે ખીજે કહી થઇને
ગુજરાતી સુધારાવાળામાં (૧૮૬૨ લગી) ચારેક જણ વિના બીજા બધા તે
ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનનારા હતા, સંપ્રદાયના દેવાને ન માનવા પણ એક
પરમેશ્વરને માનવો, એવો તે કાળનો વા હતો—“દલપતનો દેવ ન નર્મદનો
બ્રહ્મ.” અર્થાત્ સુધારાવાળા એકેશ્વર મતના, સર્વ સંપ્રદાયની સામાં ને
સામાન્ય માનવા નીતિને માનનારા હતા. (કોઇએ જુનો ધર્મ છોડ્યો ન
હોતો ને ઘણાખરા તો તે પાળતા પણ હતા.) એ ધર્મે વલ્લભી સંપ્રદાય
ઉપર કારટમાં જય મેળવ્યો; સુધારાવાળાનું એકય પ્રકારનું; અને કૃષ્ણ-
દાસની કીર્તિ ધર્મ-ખ્રિસ્તીઓએ મોટી વખાણી.*

કૃષ્ણદાસ તનમને શ્રમિત ને ધને અવ્યવસ્થિત થયેલો તે થોડોક સ્વસ્થ ને વ્યવ-
સ્થિત થયો કે તેનામાં પોતાને મળેલી કીર્તિ વધારવાનું તથા સંસારી સ્થિતિપદ ઉચું
કરવાનું કોઈ જાણું ને તેણે ધર્મવિષયના સુધારાનો ઉદ્દેશ છોડ્યો, તેના સાથી બાદીયા
તે પોતાના વેપાર ધંધામાં પડ્યા. નર્મદારાંકર હિંદુ ધર્મનું સંશોધન ને એકેશ્વર ભક્તિને
પ્રસાર એને મોટું ઉદ્યમી. તે ગુજરાતી તથા દક્ષિણી સુધારાવાળાની સ્થિતિ નીતિથી

* બીજા વૈષ્ણવ ધર્મવાળા રાજી થયા વલ્લભ માર્ગ ખોખોજ્યો ને; પણ વળી
બીજા સુધારાવાળાથી કે રખે કોઈ દહાડો આપણાપર હતરે, -ને એ રીતે સુધારાનું મોટમ
વર્ગ્યું. ખોખ અને પારસી સુધારાવાળા તે હિંદુ સુધારાની કૃતેહ જોઈ ખુશ ખુશ થઈ
ગયા (પોતપોતાનાં મંડળમાંના જુના નવા વિચારના સંબંધમાં); અને કૃષ્ણદાસને
નાશું આપી સહાય થયા પછીની તેની અવ્યવસ્થામાં; હિંદુ ધર્મની પિંખણીમાં ખ્રિસ્તી
પાદરી ભ્રમંગી હોયજ ને શકતર વિલસન તે કૃષ્ણદાસને સારી પેઠે સહાય થયા હતા
કારટમાં ને તે પછી પણ.

સારાશ કે ત્રીસ વર્ષમા ગુજરાતી ધર્મસુધારાએ એકશ્વરભક્તિવિચાર-મૂર્તિ આચાર કર્મનો અનાદર તથા સમ્રદાયમત સર્વેનો તિરસ્કાર આણે વધતો અગ્રગટ પ્રગટ કાર્ષકાઈમાં ને કહી કહી પણ સર્વન દેખાજો છે. સુધારાવાળાનો પોણા ઉપર ભાગ તે હિંદુ ધર્મતત્વ અવસ્થે ભણેના એવી ભક્તિનો વિચાર રાખનારો છે, થોડાક જણ તે પ્રાર્થના સમાજની રીતની ભક્તિ કરનારા અને જુજ તે આર્યસમાજની નીતિયે ભક્તિ તથા કર્મ કરનારા છે.

(ધ) ઇંગ્લેન્ડ સરએ દૂર દેશાવર જવાને ધર્મનો અટકાવ છે તે તોડવો જ એ ઉદ્દેશ મહીપતરામ કે કૃષ્ણદાસ સુધારાવાળાએ ઇંગ્લેન્ડ ગયા નથી, તેઓએ ઉદ્દેશ પણ સધારો, કીર્તિ પણ મળશે એ વિચારથી ને જ્ઞાતિથી દૂર ચઢ્યું તોપણ નાતીલા મિત્રો સાથે રહેશે એવી આશાએ તેઓ ગયા હતા ગયા એટલે સુધારાગનો ઉદ્દેશ સધાયો કહીએ ને તેઓને માન આપીએ, પણ આવ્યા. પછી જ્ઞાતિના સમઘમા તેઓ પોતાની જોડાકારૂપ કીર્તિને ઉજળી રાખી શક્યા નથી.

મહીપતરામ તથા તેની સાથે જન્મનારા વિરે બહુ લખાયું છે એટલે ફરીથી અહીં લખવાની અગત્ય નથી, પણ કૃષ્ણદાસના સમઘમા થોડુંક અહીં લખીશું અવસ્થે ગુજરાતના લોકને માટે ને થોડુંક નવું અહીંના લોકને માટે પણ ઇંગ્લેન્ડથી આવ્યા કે મુમઘના* મહાજને તેની સાથે કે તેની સાથે રહેનારા સાથે પાણી નહેવાર બધ એવો ઠરાવ કીધો. કૃષ્ણદાસ તે કૃષ્ણદાસની સાથે જમ્યા, પહેલા સાથે એના નાતીલા જમ્યા, ને એ રીતે મુમઘના નાગર વાણીઆની જ્ઞાત મહા જન બહાર થઈ એનો નિકાલ પાચ છે વર્ષે થયો ને નાગર વાણીઆ દેહ-શુદ્ધિ કરી મહાજનમા નવા દાખલ થયા. કૃષ્ણદાસ મુજબની સાથે એના જ્ઞાતિના પ્રાણજીવનદાસ વાધજી જમેલા તેણે પણ દેહશુદ્ધિ કરી મુમઘમા† કૃષ્ણદાસે જ્ઞાતિમાં દાખલ થવાની આશા છેડેલી‡ પણ કાઠિયાવાડમા

નજ પૂજવી, અહ બ્રહ્માસ્તિ બક્તા બ્રાહ્મણેએ ખરાખી કરી છે, વેદ સહિતાના એક શ્રવને બજવો (તેના બાપજી નિમિત્ત અવસ્થામાં મદદ કરનારા મુમઘમા ભાગીઆ, બાપુ ગાંધી મારવાડી શેઠ, દક્ષણી અમદાદો ને પારસી શુદ્ધસ્થો હતા.)

* એમા કપોળ, લાડ, પોરવાડ, શ્રીમાળી, મોદ, નાગર, અદોળા, વારડા, વગેરે નાતના શેઠો એકઠા થઈ વિચાર કરે છે ને તેમા મુખી કપોળ શેઠીઓ હોય છે

† એક વાણીઆ શુદ્ધસ્થે કૃષ્ણદાસ સાથે જન્મવાનું વચન આપેલું ને વળી લખી આપેલું કે જુલ્મી રીતે ન જસુ તો સુખીઆ વીસ હજાર આપુ પછી જ્યારે તે ન જમ્યા ત્યારે તેની પાસેથી તે રકમ કૃષ્ણદાસને મળી હતી (આપનારને આપવી ગમી ન હોતી પણ પરનાતિના શુદ્ધસ્થોએ વચમા પડી અપાવી)

‡ ડા. વિવસનને બગેરે કેશવચંદ્રસેન અને દક્ષણી ગુજરાતી સુધારાવાળા મળેના તે પ્રસંગે કેવાક નવે બાપજી કીધા હતા ને કૃષ્ણ રો પણ કંઈ હતું કે જ્ઞાતિનો નુવમ

(૧૮૬૭-૭૧) તેણે કે તેની તરફથી કાંઈએ સુકિત કામે લગાડી હોય; કેમકે કાઠિયાવાડના ચાર ચોરા કપોળના તેમાંના એક ઉપર કાંઈ દરખાસ્તી જરૂરી થઈ હતી.* રાજકોટના વાણીઆ કૃષ્ણદાસ સાથે જમ્યા એમ લખાયું છે ને કંઠિબંધા તો નહિ હોય એમ કંઠિબંધા કહે છે.

મહીપતરામને માટે તેના સ્વગાતિ સ્વર્ગી મિત્રોએ સામદામ બેદંદ એ ચારે ઉપાયો કામે લગાડી સાત વર્ષે પણ ધાર્યું પાર ઉતાર્યું. †એ મિત્રો મુત્સદ્દી પદવીવાળા ને વગવાળા હતા તોપણ તેઓને વેકરું પડ્યું હતું. કૃષ્ણદાસની તરફથી પોતાની ગાતિના મિત્ર નહોતા ને નાગરવાણીઆની ગાતે પણ ખેંચ્યો પણ તે દેશાવરખાતના વહેવાર બંધ પડવાથી કંઈ કરી શકી નથી. કાંઈએ લેખલનું કે ફોજદારી કામ ચલાવ્યું; કાંઈએ મોસલ બેસડાવ્યા, કાંઈએ નાણાનું જોર વાપર્યું અને છતાં પ્રપંચ તો બંને પક્ષવાળાઓએ સુમાર વિતાવ્યા કીધા. ગાતિઓએ ધર્મચાર કૃતિને આગળ પાળ્યાં હતાં તોપણ તેની સાથે દેશ મમત ઓછાં નહોતાં રાખ્યાં.

જેઓએ જ્ઞાતિમાં દાખલ થવાને પોતે મથન ન કરેલું કે મિત્રો ન કરી શકેલા, તેવા બીજામાં મનોરદાસ (કપોળ), માણેકલાલ (મોઢ) એ બે વાણિયા અને મુળજી ડાકરસી તથા રામદાસ બાણજી એ બે બાડીયા હતા. એ ચારમાં છેલ્લો માત્ર ઇશરતો ખરો ‡

મહીપતરામની સાથે જઈ આવેલા બેડાવાળનું શું ચું તે એમ જાણતા નથી; માણેકલાલ જ્ઞાતિમાં દાખલ થયા છે. દા. ગીરધરલાલ (કાચેચ) તે જ્ઞાતિબહાર છે. વળી એક નાગર બ્રાહ્મણ છાનો વિલાલ જઈ આવ્યો છે. (ચારમાંનો કોઓ ? ક્યાનો ? કે બારડ ? એક વિસતમરો એડન જઈ આવ્યો છે એમ પણ સાંભળ્યું છે.)

ઇલંદ જઈ આવવું એ કારણથી નહિ પણ બીજાં ધણીક જુદાં જુદાં કારણોથી પોતપોતાની જ્ઞાતિના ભોજન વ્યવહારથી દૂર થયલા તેવા કેટલાક જણ (સુધારાના સંબંધમાં કેહવાયલા) સમજી જ્ઞાતિઓમાં હતા તથા છે. (એ વર્ગમાં એમ પણ ક્રિયે.)

ધણી છે માટે સુધારાના સાધીઓએ જુદા પડવું; પછી તેમ કરવાને કૃષ્ણદાસ સાથે પાંચ જણે નામ આપ્યાં; રેવરંડ ધનજીભાઈએ અમને કહ્યું કે છંદુ નામ તમારું આપો; અમે કહ્યું કે ઘણીકવાર એવા નિશ્ચય થયા છે ને પછી કંઈ ચું નથી માટે જો આવતી કાલે જ નામ બદલ પડવાનાં હોય તો અમારું નામ પણ લખવું; પછી તેઓ બોલ્યા હતા કે એટલી ઉતાવળ તો ન કરવી.

* કૃષ્ણદાસના ગરણ પછી તેના કુટુંબને જ્ઞાતિમાં લેવાના પ્રસંગમાં તે ચોરા-વાળાનું મન મનાવવામાં આવ્યું હતું, ઉપર થયેલી જરૂરીથી થયેલાં મુકસાનના બદલામાં.

† સને ૧૮૬૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૦ મીએ; પણ રહેલો બખેડો બાવનગર જુનાગઢ વચ્ચેનો તેનો છેલ્લો નિઠાલ ૧૮૬૬ ના નવેમ્બરની ૧૪ મીએ થયો હતો.

‡ કૃષ્ણદાસને જ્ઞાતિમાં દાખલ થવાનો સમય દંડે આવ્યો હતો, તેવામાં તે મરણ પામ્યો. (૧૮૭૧ ની ૨૮ મી આગસ્ટે); મનોરદાસ, રામદાસ ને મુળજી (૧૮૮૦) એ જ્ઞાતિ બહાર સ્થિતિમાં મરણ પામ્યા છે.

જ્ઞાતિમા દાખલ થતા શાસ્ત્રીના દેહશુદ્ધિ કરની નહિ એક સુધારાનું મન હોય પણ પ્રસંગ આન્યા ત્યારે તે યર્થ છે પરાણે

(ઉ) વિધવાવિવાહ એ સુધારાના ઇતિહાસનું એક મોટું પ્રકરણ છે જે વિષય ૨૭ વર્ષ થયાં ગુજરાતી લોકમા ચર્ચાય છે, જે વિષયમાં બંને કવિએ લખ્યું છે (દલપતરામે વધારે,) જે વિષય લેખકે સનુ બીજ કારણ હતું તે વિષયમાં થોડુંક કામ થયું છે તે બેઈ સુધારાવાળાએ ઉત્તેજન લેવાનું છે. ને પહેલું કામ ગરબડીકા હોય તે છતાં તે કામને સહાય થનાર મહાગીઓને માન પણ આપીએ. થોડુંક કામ પણ થયું છે તેનું કારણ કે વિવાહ કરનારા સમજીને જ જ્ઞાતિથી દૂર રહે છે ને લોકમાં હો હો કરતા નથી એ વિષયમાં થોડુંક સ્વચ્છ કરવાનું છે

સુધારાએ કરાવેલા વિવાહ તે પોતે માનેલા શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે પણ ૨૫-૭ છે કે નહિ તે સુધારાવાળા પોતાની ક્રિયાપોથી તે વિધેની બહાર કાઢશે ત્યારે જાણીને પુનર્લગ્ન થયા, બ્રાહ્મણે કરાયા (ગુજરાતી કે દક્ષિણી કોણ બાણે) એમ પરાણેલા ભેદ છે વિધવાવિવાહ કેટલાક તે નોકે ચાર દહાડા પણ આગમચર્ચા બાણું હોય કે થવાના છે એવા કેટલાક તે પ્રથમ છાના થયા પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા કે થવાના એવા ને કેટલાકને માટે લગ્નની તૈયારી ઉપર તે થવાના છે એમ પ્રસિદ્ધિ કરેલી એવા થયા છે વળી એ બધામાં વિવાહ પહેલાં સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર ન મળેલા એવા થોડાક જ હશે વિવાહનું નામ નહિ પણ સ્ત્રીપુરુષના વહેવારમાં જગજગને તેમ રહેતા ઉત્તમ નીતિને તેવા પણ ગુજરાતમાં કેટલાક ભેગ છે વિવાહથી ભેગથતા સ્ત્રીપુરુષમાં બંદુ થોડા સખ્યા નિકળવાની પર યા પછી હૃદય ગૃહસ્થા ભીની ખરેખરી રહેણી રાખતા હોય તેના ભેડાની,* માત્ર સસારમુખ ઇચ્છા એ જ ધણુકને હેતુ હશે પરાભિને મનમાં ઇચ્છાતા કોઈ કાવડા મોઈ બાવડા ધણી ધાળીએ ગીને બતાવ નહિ એવા, પુરુષની પોતાની સ્ત્રી ઉપર સખની હોય તેવા ને સ્ત્રી ધ ણીથી પડેલા રાખે તેવા પત્ન ભેડા છે પુનર્વિવાહ કરનારાઓનું પરસ્પર ઐક્ય નથી

—૬ સસારસુધારાના રાજપ્રકરણમાં લોક સમજતા નથી ને સભા થયેલી તે તરત બધ પડી હતી દેશાભિમાન ચબ્દ કેટલાકને મોઢે ચઢ્યો છે ખરો પણ સમજ વિનાનો આ ટાલો આલે છે કે સુરતની સ્કુલમાં સ્વામી દયાનંદે બાણુ કહેલું તેને અને પ્રગસા કરતા અને બોલેલા કે માવીમ વર્ષ થયાં દેશાભિમાન દેશાભિમાન કહિયે છિને પણ તેને ધર્મની જાણતો સ્વભીએ જ આપી દેશની કારીનીરી વધારવાની મહાગીઓ ભાગી પડી છે ન્યાયિત ખરચ યોગ કરાવે બોલ અપાય છે પણ વળી સધળી રમેન્દ્રોને વડાવવામાં મોટો ખરચ થાય છે જ કસગત કરી બેર વના-

* એમાં માધવરાસ મોટે પડે છે; એ િ મોગે એવ છે પુનર્વિવાહ કરનારાઓને, એ સુરતની કારમાં સાદી આવી હતી પરવાજાના કામમાં

રવાનો બોધ ખરો, પણ કસરત ઉપર દુધ ભેંષ્ય તેનું કેમ ? સિંહાનના લોહ અંગ્રેજી નીતિ રીતિ થોડી ઘણી રાખી છે પણ ત્યાં એકપીટું નથી-કાઈ દારુ પીતા નથી; આપણામાં નીચી મનાતી સાતિઓએ દારુથી દૂર રહેવા માંજું સારે જાતી સાતિઓ તેમાં આનંદ માણતી થઈ છે. નર્મ-કવિતાના મૃગારમાં જીવાનિયા બહુ રાજી પણ તેમાંના વીર કે શાંતને શું કરવા જીવે ? એ સઘળું શું બતાવે છે ? બ્રહ્મ રિયતિ. સુધારો કરવાને માટે જે નીતિ કહેવાય છે-“ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર.” અને “યાહોમ કરીને પડો.” એ બેમાં સમયને માટે ખીજ જ જરૂરની હતી, તે જીવાનિયાએ બહુ વખાણી પણ કામ કરવામાં તે વપરાઈ નથી ને વપરાઈ ત્યાં દુઃખદ થઈ છે, ભેંષ્ય તેટલો પણ વિચાર ન કરવાથી. પહેલી નીતિનો ઉપયોગ વિશેષે વ્યવસ્થિત કાળમાં કરવાનો છે. તોપણ એ જે નીતિને પ્રસંગ વિચારી યોગ્ય.

(ક) ગ્રંથ-ચંદ્રિકા* (૧૮૬૫), ભૂગોળ† (૧૮૭૨), મુક્તાનો બોધ‡ (૧૮૭૯), ટુંકી કાઠણીઓ§ (૧૮૮૧), એનેજ ૩૦ વર્ષની સ્ત્રી ફળવણીના ફળરૂપે ભેંષ્ય ! બાપણ અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં મહીપતરામભાઈનાં પત્ની ને ભોળાનાથ ભાઈની વડી પુત્રી|| એઓએ કાઠાની બાણ પત્રદ્વારા અમને થઈ હતી એમ સાંભરે છે. પત્રમાં જે ત્રણ વિષય ચંદ્રિકા લખનારીએ લખ્યા છે; ચાર પાંચેક, સ્ત્રી શિક્ષણ જમનાબાઈએ લખ્યા છે ને એવી કેટલીકાએ લખ્યું પણ હોય, પુરુષોએ મદદ કરી હોય એ ઠીક તો નહિ જ, પણ પત્ર ચોપાનિયામાં સ્ત્રીને નામે પુરુષ લખાણ બહાર પાડે તે તો બહુ જ ખોટું થાય.

(ખ) છૂટનો વિષય ભેંષ્ય. ગુજરાતીઓમાં એક પાસ ધૈરાં ને એક પાસ પુરુષ એમ બેસવાની રીત છે; પણ મુખ્યત્વે નાટકશાળામાં ઘણી

* એમાંનાં ત્રણેક ગીત ચોપડી નીકળી ત્યારથી મુંબઈની ઊકરીઓની કેટલીએક નિરાળમાં ગવાય છે. “નાગર સ્ત્રીઓનાં ગીત”ની ચોપડીમાં રીતકથન તેણેજ લખ્યું છે.

† ભૂગોળમાં કોઈના કહેવા પ્રમાણે એકથી વધારે પુરુષની મદદ કહેવાય છે. (અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર છે.)

‡ કેટલાકનું કહેવું છે કે તે પુરુષે જ લખેલી છે ઉપલે કલ્પિત નામે.

§ એ ચોપડીમાં જ લખેલું છે કે એ ચોપડી કેમ થઈ તે. (અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર છે.)

|| એની બહેન અમલાબા એણે અમદાવાદનાં નાગરી ગીતનો સંગ્રહ રચ્યો છે.

¶ એણે કન્યાશાળામાં કરેલું બાપણ તથા પ્રાર્થનાસમાજમાં કરેલું તે ‘મુંબઈ સમાચાર’ તથા ‘ગુજરાતી’માં છપાયાં છે.

ધણીઆણીનાં જોડાં સાથે જોડે ને ફેટલાંક કુલીન ઘેરાં તે અકુલીનની સાથે. (એક મંડળીએ એ વિષયમાં પાકો બંદોબસ્ત સાચવ્યો હતો ખરો). જેમ ફેટલાંક દહેરાનાં રંગમંડપમાં ગોખ હોય છે તેમ અમદાવાદ સમાજના મંદીરમાં છે. સ્ત્રીઓને બેસવાને તે રૂંડુ અમે સાંભળ્યું છે. મુખ્યમાં થોડીક સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીની સાથે પુરુષસભામાં ભાગણ સાંભળવા જાય છે, તેઓ ત્યાં આવેલાં બીજાં ઘેરાં સાથે રોકહોડ કરે છે. ફેટલીક તે ધણી સાથે કે એકસી પણ બેડરેડેડ પર જાય છે. પહેરવેશમાં કાચેય સ્ત્રીઓએ પહેલ કરી છે ને ફેટલીક તે છુટ સ્ટાર્કીંગ, પોલ્કા ને સાડી પહેરતી થઈ છે; ફેટલાંક અટ* સૌભાગ્યમાંના ફેટલાંક વળ્યાં છે; મર્યાદા સુધડના બણેલીઓ ધરમાં ચોળી, પણ બહાર બહુ બતાવે છે.

(ગ) જૂત બહુના વહેમ ફેટલાંક ઝોળા થયા. પણ વળી યીચો-સોશીસ તેના તત્વને સાચાં ઠેરવે છે! આપણાં શાસ્ત્રોએ સાચાં કહેલાં તે ઉપરથી વિશ્વાસ લીધી ગયો હતો. ક્ષણ જ્યોતિષ ઝોડું એમ મુધારાવાળાં કહેતા ને હવે ફેટલાંક તે સાચું માને છે. મૂળ તત્ત્વે અમે તેને સસ માનીએ છીએ ને અમણાના વહેવારમાં વસાશાસ્ત્રની દ્રોણીએ ઝોમાં પંચાવન દાખવા ખરા થાય.

—૭ (પુનરાવલોકન) જૂના વિચારના દિંદુ એક જ ઈશ્વરને માને છે પણ પોતપોતાના ગુરુના બોધ્યા પ્રમાણે; અને ગુરુ કે તેનાં બોધિત્વાં દર્મને ટાળીને, એકને એનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ભજવે, એ મુધારાનું મન છે. એ ચલાવવાને ગુજરાતી મુધારાએ કામ છીડું પણ તે વહેલું જ ડગાઈ ગયું; પાછું તે સમાજરૂપે લીલા કરતું થયું છે; પણ કહેણી પ્રમાણે રહેલી રાખી શકતું નથી ને મનમાં એક પુર્ણ કરે છે !

મહારાજની અનીતિ કાઢતાં ૪૦ વર્ષ થયાં, પણ તેઓએ તે છોડી નથી; તેને ખરેખર ધિક્કારનારા થોડા જ વૈધ્યજ છે. ફેટલાંક ભાડીઆ મુધારાવાળા કહે છે કે, મંદિરની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવો નહિ માત્ર મહારાજ સુધરે. વળી દોષ કોનો છે વસ્તુતઃ? ગુરુનો કે ચિધ્વનો? અમે નથી સમજતા કે મુધારો મહારાજને પીછો શા માટે નથી મુકતો? નવો ઉપાય કોઈ ન દોષ તો થોડાંક વર્ષે વાત બંધ રાખવી. સ્વામી દયાનંદ પણ તેના ઉપર ઉલટ્યાં હતો. શં બીજા પંથો નથી મુધારાની સજવગની શ્રમ ને

* સિદ્ધ સેતામાં, ચાંદો, કાજળ, વાગી, કાનેકંડ, ધ્રીડીઆસેર કાટમાં, ચુરો-ક બંતરી, અકુલિયાં એ આઠ કદિયે તેમાં ૧, ૩, ૪, ૮ એ ચાર વર્ગ્યાં છે.

અજબળતી લેખણીને માટે !* સુધારો નીતિઅનીતિનો પારેખ થરાનું ડાળ કરે છે પણ તેના કર્મે તે સુધળી બતાવી છે તેની ક્રિયામાં ને કાર્યમાં. મૂળથી જ ધર્મની ભક્તિની લાગણી નહિ તો ધર્મ સુધારો કેમ થાય ?†

(ધ) જ્ઞાતિ વિષયમાં સુધારો છેક જ સપડાઈ-પડ્યો. સને-૧૮૬૦-૭૨ માં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં બધે જ્યાં લાંબા આહાણુ વાણીયાની જ્ઞાતીઓમાં તડ ને બંધી, પ્રાયશ્ચિત્ત ને દંડ, કંકાસ ને કલેશ, દ્વેષ ને મમત, સત્તા ને ધન, વહાલામાં વેર ને જમવાનાં ઘેર એ જોવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યારે સુધારાવાળાએ ન્યાત બહાર એ શબ્દ ઉપર સરકારી કાયદાને પોતાની તરફ લીધાં લારે ન્યાતવાળાએ વહેવાર આગળ પાડ્યો. 'ગુજરાતી આહાણુ ન્યાતીઓએ પોતે જોતી માનેલી નાગર ન્યાતીદ્વારા અને ગુજરાતી વાણીઆ ન્યાતીઓએ મુંબઈના મહાજનદ્વારા ધર્મસત્તા વાપરી હતી.

(ઉ) લક્ષ્મીને ત્રિપથ કેવળ સંસારી છે એમ સુધાગે હૃદયથી માને છે પણ પોતાની નીતિ કે મત રાખવું પણ પાળવું નહિ તેથી તે લક્ષ્મી ધર્મ-ક્રિયાને અધીન રહે છે. તેમ જ વિધવાવિવાહ લેણીમાં અલાવવાને તેમાં ધર્મ-ક્રિયાનો ઉપયોગ કરે છે. હવે વિધવાવિવાહને માટે પંડિતોમાં પણ બે પક્ષ છે ને તેને સમય ધર્મરૂપે અલાવવો, એવું અમારું પણ મત છે. એક જણુ આવી અમારી આગળ બોલ્યો કે “ગદુછ પંડિત કહે છે કે સમયનો વળી ધર્મ કેવો ? નિલ ધર્મ જ ખરો.” પણ વલ્લભસંપ્રદાય ને સત્યયુગનો ધર્મ નથી તે તેઓ જાણે છે જ.

વિધવાવિવાહ ન કીધા ને ન કરાવ્યો કલાણાએ પ્રસંગ છતે, વળી બાળવિવાહ નિષેધમાં ફલાણાએ સહી આપેલી તે તેણે પાળી નહિ, એવી

* કૃષ્ણદાસે કોરટમાં કહેવું કે “મુંબઈમાં ત્રીસ ચાળીશ હજાર ભાટિયા હરો ને મહારાજની અનીતિને ધિક્કારનાર બસ હરો.” આજે વળી હજાર કરીયે, પણ તેઓ મહારાજને ઊંટે તેની રિયતિમાં નથી. સ્વામી હયાનંદ સ્વામીનારાયણના મત ઉપર બાપણુ અલાવતો હતો પણ એટલે તેનું જવું થયું. શું બીજા પંથોમાં દુરાચાર અનાચાર છજામપંચ નથી ? ને એનું પાપ વિશેષ કે વહાજપંથના જર કર્મનું ? એ પાપ વિશેષ કે સુધારાનાં જોઈ કર્મનું ? ચમરાજ કે તેનો ચિત્રગુપ્ત જાણે.

† નર્મદાસંકર ૧૮૫૮ માં શાસ્ત્રી મજલાલ સાથે વાતો કરેનો એકેશ્વરમતા પ્રસારને અર્થે; ૧૮૬૦ માં ઉપદેશ કરેનો; ૧૮૬૫ માં તે ઉદ્યોગ બંધ પાડી બેઠો; પછી તે ધર્મશોધનમાં વિશેષ લાગ્યો કે-એનું પરિણામ આ થયું કે ૧૮૭૫ થી વેદ-ધર્મના પોતાના જૂના સંપ્રદાય ભણી વળ્યો છે. મહીપતરામનું મત ૧૮૫૭ માં કહેવું હતું, તેની ૨૫૪ સ્મૃતિ આવતી નથી પણ ૧૮૭૨ થી તેનું મત પ્રગિજ્જ જ છે. કૃષ્ણદાસનું અગાડી કહ્યું છે.

અર્થાથી સુધારાને લાભ છે કે હાનિ ? પત્રવાળાએ અમુક જાણુને નિંદવો નહિ, દાખલાની દરકાર રાખવી નહિ, પણ વિચારને જ નિલ કસાવ્યા કરવો, (અમુકને ઠપકા ને દાખલાની દરકાર તે વ્યવસ્થિત કાળની નીતિ છે) વળી પક્ષ કે મમત કે સ્વાર્થને દૂર રાખી શુદ્ધબુદ્ધિએ બૃહ ભર્યું પણ લખાણ થાય તે રૂઢું, પણ તે દુર્ગુણથી ઉશ્કેરાયલું ને સારુ પણ હોય તો તે છુડું*

-(ક) સ્ત્રી જનવણી જેમ ચાને છે તેમ ચલા યા કરવી કે કેટલાક નિયમ કરવા એ વિષે હવે પછી

-(ખ) રડવા કુટવા સમઘી જોધ ૨૪ વર્ષ થયા પણ સ્ત્રિઓના હૈયામાં વસ્ત્રો નથી ને પુરુષો પણ આરડતા દોડતા બધ થયા નથી તેમ વળી ધાર્મિક વાત ઝઢી સમઘી તે પણ સ્ત્રિઓએ લેખવી નથી

-(ગ) વળી ગુજરાતી સુધારાના સંમધમાં આ નિમધમાં પૂર્વે ન જણાવેલા ને જે અમણા સાંભળે છે તે કેટલાક નામ નીચે જેવા પારસી પત્રોએ ને ગૃહસ્થોએ ગુજરાતી સુધારાને બહુ બહુ રીતે ટેકા આપ્યો છે †

‡ મુમઝમાં ત્રિજોવનદાસ દારકાદ સ (સલપ્રકાશના સમધમાં), લલુભાઈ નરોત્તમદાસ (માનવ ધર્મપ્રસારના સમધમાં) સુસ્તમાં કાળાભાઈ લલુભાઈ (સ્ત્રિઓને છૂટ તથા તેઓના પહેરવેશના સમધમાં), ગણુપતરામ ગૌરીશકર (હિંદુસ્થાનમાં એક લાપા થાય તે સમધમાં), નદશકર તુળખશકર (મહીપતરામના સમધમાં), નવલરામ લક્ષ્મીરામ (બાળવિવાહ નિષેધના સમધમાં) અને પત્રવાળા અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજના સભાસદોમાં

* પારસી પત્રો હિંદુ ધર્મ ન્યાતી લક્ષ એ વિચયમાં પોતાના મત આપતા બધ રહે તો સારુ કેમકે તેઓ કાંઈ પ્રસંગે હસવા જેવું ને કાંઈવાર કહાયો આવે તેવું કરે છે કાંઈ કાંઈ પારસી ગૃહસ્થોએ પોતાના મિત્ર સુધારાવાળાની તારીફ કરતા તેઓને આચ લાગે તેવું કરેલું માત્ર ધર્મ સમધી જાણુ ન હોવાથી

† પારસી ગૃહસ્થોના નામ ને બહુ યઈ પારસીનું દ્રવ્ય ગુજરાતી સુધારા ખાતે કેટલું આજીવું તેની અટકળ એ વિષે બીજે પ્રસંગે

‡ બુદ્ધ વંશના સમધમાં કહાનદાસ મજરમ, ગોકળદાસ જહાનદાસ, નીમનતાન નદલાવ, જ્વેરીવાવ ડમયાશકર, દવપતરામ જીવણુરામ, દલપતરામ માણુજીવન ખખર, નાનાભાઈ હરીદાસ, નારાયણદાસ કલ્યાણદાસ પરશુરામ નવનરામ, બાઈગકર નાનાભાઈ, મનસુખરામ સૂર્યરામ, માણુકલાન ગોપાળદાસ, રણુગેડભાઈ ઉદયરામ, લલુભાઈ કેશવન લ, હરીનાન મોહનનાન, હરીવલભદાસ બાળજોવનદાસ ને અમણાના બીજા ઘણાએક વળી ગુજરાતી સુધારાને આસરે આપનારા વિષે કાંઈ પ્રસંગે લખારો તોપણ ત્રાપુ નામ તો અહીં ઘણી પ્રસિદ્ધિને લીધે લખી રાખીશું શેઠ મયજદાસ, શેઠ લખ મીદાસ (મુજઈમાં), ને શેઠ બેચરદાસ (અમદાવાદમાં)

કેટલાએક ને એમાં લાલશંકર ઉમવાશંકર (અનાથ બાળરક્ષણના સંઘ-
ધમાં) ને પત્રવાળા. કાડિયાવાડમાં મણિશંકર જટાશંકર ને બીજા લુવાનો.*

૮ (ઉપસંહાર.) એ પ્રમાણે સુધારો પોતાનાં યોજાણાં કામમાં ફાવી
શક્યો નથી ને બહુ વર્ષ પછી મહે રહી જોઈવું ને બહાર ન પડવું એ
નીતિએ ફાવે તેવી જાડી જાપ પશુ તેણે મંડળનાં મન ઉપર પાડી નથી.
ધર્મવિધ્યમાં માત્ર વિધવાવિવાહ ઉપર વાત આવી રહી છે ને એ હવે
બ્રાહ્મણોને પાત્રવે પડી છે. માત્ર સંસારવિધ્યનું જ કલ્યાણ કરવાને અવ-
તરેલો તે અર્થપ્રાપ્તિમાં ફાળ્યો નથી ને તેની વધારેથી રસવૃત્તિ નિદાઈ છે.
સુધારાવાળામાં ગણાયલા તે કેટલાક જૂના વિચારના થયા છે. કેટલા આધા
ખમી જોવા છે ને માત્ર થોડા જ તે ટેંટ કરી પોતાની પ્રકૃતિ દેખાડે છે.
સુધારાએ ઘણાકનાં મન દોઢાં કીધાં ને કેટલાકને ફટાણા પણ હવે તે
પોતે જ દોઢરા થયો છે ને ફાટી આંખે લુએ છે. તેણે બુદ્ધિઆંચલ્ય,
પૃચ્છકશક્તિ, સાહસવૃત્તિ દેખાણાં છે; પોતાના નિમિત્ત ગ્રંથવિદ્યા કેટ-
લીક દાખવી છે; વળી તેના કર્મમાંથી કેટલુંક સારરૂપ લેવા જેવું છે-
હુંકામાં તેને પોતાને તો લાભ ન થયો પણ તેના સત્વને બે ઘટતો ઉપ-
યોગ થાય તો ખરે મોટો લાભ થાય મંડળને. માટે, હવે શુભરાતી સુધા-
રાએ પોતાને જૂઠો ન કહેવાડતાં મહામંડળમાં મળી જવું: સ્વધર્મ ઉપર
લક્ષિત વધારવી ને સત્ય સંતોષ મર્યાદાએ ઉદ્યોગ કરવા. લુ'યા લાંથી ફરી
ગણો, મોડો પણા ધરથી, ઉઘમે છે સિદ્ધિ, હારે તેને હરિ મળો, નીનિએ
નારાયણ વગે; સત્યે લક્ષ્મી, રાંપે જંપ, પાંપે ક્ષય ને ધર્મે જય.

જયવાર્તા

વિજયાદશમીએ.

-(૯) ગુર્જર હિંદુપ્રજામંડળે પોતાનાં મહેચ્છ કાડીલાં પણ સંગ-
દોષે ઉન્મત્ત પતિત થયલાં પણ વળી પાછાં તમ્ર સ્વધર્મભણી વળેલાં

* દક્ષણીઓમાં ગોપાળરાવ દેશમુખ, વાસુદેવ વજીવ, રઘુનાથરાવ રઘુનીસીપાલ
સેક્રેટરી, ગોપાળરાવ દેશપાંડે, ગણેશ ભેશી ને બીજા કેટલાએક સુમર્ધ પુત્રના લુદ્ધિ-
મનો. બંગાળીમાં સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર ને ખ્રિસ્તીમાં ખીસ મેરી કારપેંટર એ સહુ શુભ-
રાતી સુધારાને સલાહ આપનાર હતા

† સુધારો અને સુધારાવાળાનાં સંબંધમાં, અમે હિંદુ રાજ સિંધુ
રાજ ઉપરથી થયો માનીએ છીએ. (આરબી ન સમજાવો.) હિંદુ રાજ વેદોન્નધર્મની
પ્રજા અવસ્થે ને વળી નૈનધર્મની પણ એમ જાણું સુધારો રાજ શુભરાતી બાળમાં
નવો દાખલ થયો છે મુળદીના પારસીઓએ મહેયો વાપરેલો.

પુત્રપુત્રીને પોતાના વહાલમાં લીધાં છે-મંગળવાર્તા! (૨) પરાયા વિચારે થાજેલું ઐક્ય તે ન બને તેવું હતું પણ આ ઐક્ય હવે મંડળને સુધારિત કરશે-મંગળવાર્તા! (૩) ધર્મે ઐક્ય થયું છે.-પવિત્ર મંગળ વાર્તા! (૪) ધર્મની વૃદ્ધિ થશે. સાગપુરુષબળ વધશે-શકુન શુભ વાર્તા! (૫) આદ્યક્ષ ક્ષત્રિ વૈશ્ય શૂદ્ર સૌ ધર્મ કર્મ પાળતા થશે-ઉત્સાહ વાર્તા! (૬) એ ચારે પોતપોતાના ઉદ્યોગમાં ધુમશે-ઉજવળયુદ્ધ વાર્તા! (૭) અને બિદમ સમૃદ્ધનાં ક્ષાત્રતેજબળે આખું મંડળ પોતાનું પારલૌકિક ઇદલીકિક કલ્યાણ કરી લેઈ ભોગવશે-જય જય જય વાર્તા!

સુધારાવાળા પાછા ભળ્યા છે. મંડળમાં.* (૨) સુધારાએ આખાં મંડળમાં પોતાના વિચારનું ઐક્ય કરવાનું કીધું; પણ એમ ઐક્ય થયું નહિ; તે પોતે જ જૂદા પડી ગયા; પણ હવે તે શુદ્ધિમાં આવ્યા છે; એ નવું ઐક્ય થયું છે તેથી મંડળ જે ટેટલીક રીતે અવ્યવસ્થિત છે તે વ્યવસ્થિત થશે.† (૩) સુધારો દેશાક્ષિમાનની નીતિયે રાજ્યમાં કે સમૃદ્ધિનો લોભ કરાવી ઐક્ય કરાવી શક્યો નહી; વળી ટેટલાક સુધારાવાળા ન્યાતિમાં દાખલ થયા તે સરકાર સત્તાને બળે નહી પણ હિંદુધર્મની શિક્ષા પામીને; વળી ટેટલાક સ્વધર્મનું જ્ઞાન થયે મંડળમાં દાખલ થયા છે: તો હવે પવિત્રતાના વિચાર આચાર કર્મ જ્ઞાન વિષયના તે સખળ થશે. (૪) સૌજ પરદેશી પરધર્મી વિચારોનો સાગ કરશે તેથી મંડળ શુદ્ધ અને નિવૃત્તિધર્મ પાળશે તેથી સખળ ભાવે થશે; ખરી દિશાએ લક્ષ થયો ને ભુલ્યા હતા તે ઠામ પાળ્યા એ આરંભ શકુન છે.† (૫) સુધારાએ વર્ણભેદ કાઢી નાંખવાની નયથેચ્છ કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિનો બોધ કીધો હતો અને હવે જ્ઞાતિનાં કર્મ રાખતાં સમયોચિત પ્રવૃત્તિ કરવી એમાં જ લાભ છે એમ તેણે જાણ્યું છે. (૬) એમાં કંઈ છળ પ્રપંચે સૌ લોકે રાજ્યની સામા થવાનું નથી; વળી ક્ષત્રિયો

* (જેઓ હજી મમત રાખી રહ્યા છે તે પ્રાર્થના સમાજના જુગ જન જાણવા.)

† સુધારાવાળાનો બોધ સંપ વિષે તે પોતાનામાં જોવામાં આવ્યો નથી; સુધારાનો સંપ નિરંકુશ સ્વતંત્રતા સાથે સ્વાર્થ હેતુનો તે પ્રયોગમાં સફળ બિતર્યો જ નથી. મંડળી કરી થોડાક કાળ સાથે બેઠા બેઠ્યા વગેરે એટલું જ. હવે નવા બજેલાની પ્રથમની ભ્રમ નીતિ, મર્યાદાની સાથે થવાથી તે પ્રત્યક્ષે દૃષ્ટિ બને પણ અચૂક મર્યાદામાં છે એથી, મંડળનો સંપ સખળ સનેજ થશે.

‡ સાગમાં પુરુષ બળ છે અને રાગમાં સ્ત્રીબળ છે. વળી બળ ત્રણ પ્રકારનાં છે. નિવૃત્તિ પુરુષબળની ને પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીબળની છે. સુધારો એ પ્રવૃત્તિ છે. એ વિષે સ્પષ્ટ જેવું તો ધર્મી વાર આમરું બોલવું જાયું થયું છે.

પોતાની વિદ્યાનીતિને અપ્યાસ કરે તેમાં બાધ નથી. (૭) પ્રશુનિર્મિત સમયે ક્ષત્રી પ્રાણુદાન કરશે, બ્રાહ્મણ અતુલદાન ફલદાન કરશે ને વૈશ્ય સમૃદ્ધિદાન કરશે સ્વધર્મ રક્ષણને અર્થે, ને એમ સર્વેને પુણ્યબળે જ્ય લાભ થશે.

(અ) મંડળના બે ધર્મ છે; વેદોક્ત ને જૈન ને એ બન્ને બહુ બેદ પળાય છે. વેદોક્તમાં સ્થાપિત બે મોટા સંપ્રદાય શૈવ તથા વૈષ્ણવ છે; ને વૈષ્ણવમાં રામાનુજ, વલ્લભી, માધવી એ છે. પંથ સ્વામિનારાયણી પ્રણામી, બીજમાર્ગી, કબીરધંધી, રામરત્નેદી, રાધાવલ્લભી વગેરે છે; અને સાગી ગોંસાઈ વેરાગીના અનેક પંથ છે તે જૂદા. એ સૌમાં ઉછરેલા લોક પોતપોતાનું જાણું; અધિકારીઓએ જાગૃત થવું.*

ઈશ્વરતત્ત્વજ્ઞાન વિષયમાં હજી પણ શૈવ રામાનુજ માધવી એ ત્રણ સંપ્રદાયમાં કેટલાંક સંસ્કૃત બાપાના પંડિતો છે. લોક વર્ગમાં રાંકરના વેદાંતને માનવાવાળા ધણક બ્રાહ્મણ છે; ને થોડાક તો બીજને બોધી શકે તેવું જ્ઞાન ધરાવે છે. કાઠિયાવાડના નાગર અને સુરતના બાહેલા તથા કણબી એમાં કેટલાક જાણીને તે નિત્ય સ્મરણ અર્ચના વિષય છે. શુન્દરાત કાઠિયાવાડ યદ્યને કુંડીએક વિધવા બ્રાહ્મણીએ પણ તે વિષય ઉપર સમજ સાથે બાવ રાખતી હશે. શુન્દરાતી બ્રાહ્મણ કમિષ નથી; શુન્દરાતી લોકમાં કર્મ નહિ પણ બક્ષિ પ્રધાન છે; આત્યાર વિચાર છે. (જાત્ય જ્ઞાતિઓમાં અમણાં થોડાક ધટ્યો છે.) બ્રાહ્મણે સંઘાવંદન વિના રહેવું નહિ ને તેઓએ ધર્મ-શિક્ષક રૂપે બહુ ઉદ્યમી થવાની અગત્ય છે.

(ઇ) હિંદુ, મુસલમાન તથા પારસી એ ત્રણે એક દેશભૂમિના સંબંધમાં એક દેશીરૂપે શુન્દરાતની પ્રજારૂપે ઓળખાય છે. એનું રક્ષણ ખ્રિષ્ટિય રાજ્યસત્તા કરે છે; કેટલીક પ્રજા તેના ખુદના હવાલામાં ને કેટલીક તે દેશી રાજ્યસત્તાના હવાલામાં છે. દેશી રાજ્યસત્તા તે રજપૂતી, મરેઠી ને મુસલમાની છે. રજપૂત સત્તા ભૂમિના સંબંધમાં ચાર મોટે જથ્થે છે-કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મહીકાંઠા ને રવાકાંઠા અહીં; મરેઠી સત્તા તે શુન્દરાતમાં અંગ્રેજ ખાલસા સત્તાની પડોસમાં અહીં તહીં તથા કાઠિયાવાડમાં છે; મુસલમાની તે કાઠિયાવાડમાં મહીકાંઠામાં ને શુન્દરાતમાં મોટા નાના તાલુકા દાખલ છે. ખ્રિષ્ટિય રાજ્યની નીતિ ખાલસા ભાગમાં ને દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં; દેશી રાજ્યોમાં હિંદુ ને મુસલમાન રાજ્યોની; હિંદુમાં રજપૂત ને મરેઠાની; રજપૂતની કાઠિયાવાડમાં, રવાકાંઠામાં ને મહીકાંઠામાં; રવાકાંઠામાં નાંદોદની ને બીજ બધાની એકઠી; કાઠિયાવાડમાં ભાવનગરની, પાલીટાણાની તથા

* શુન્દરાતની ૯૦ લાખની વસ્તીમાંથી ૧૦ લાખ મુસલમાન બાદ કરતાં ૮૦ લાખ હિંદુ વસ્તી છે. વૈષ્ણવોમાં સૌથી વધારે રામાનુજ છે ને એના અડધા વૃંદાવી હશે અને વૃંદાવીને તીજે હિરસે સ્વામિનારાયણી, કબીરી ને મંચ હશે.

પૌરબદરની, નનાનગર તથા કચ્છની, જુનાગઢની હિંદુ મુસલમાની, વળી રાજુળ ને ભાયાત ડુળની સર્વત્ર, એ સર્વે નિસ્તેજ છે તેને સતેજ કરવાને રાજભાયાત, દેશી રાજ્યની પ્રજામાનો વિચક્ષણ ભાગ (નાગરજ્ઞાણ તથા મોઢવાણીઆ ને દક્ષણી એ તો છે જ ને વળી બીજા), બ્રિટિશ લખા સાની પ્રજામાના વિચક્ષણ પુરુષ એએએ ઉઘમી થયું *

(ઉ) વેપાર ધધાની નીતિ, દેશી સાડુકારીની નીતિ દેશી ઉઘોગની મહાજનની નીતિ એ બધી અસ્તવ્યસ્ત છે તેને મારે બુદ્ધિમત, અનુભવી વૈચ્છનોએ નિચાર કરના

એ તેટલી અડચણો નિર્ધનપણાની ને રાજ્ય સબધા હોય તોપણ બુદ્ધિનો પ્રકાશ ને પ્રયોગ કરવાનો આ જ સમય છે મટિ છતિહાસમા અક્ષિત થયના શૂનરાતી વાણીઆ શ્રાવકોએ યુક્તિ યાજની યુ વિલાતનો જ વ્યાપાર ને સાચા રૂના એનો ધધો, ને એ વિના બીજા ઉઘોગ નથી જ ખરા માનનો ધધો ને સદાનો ધધો દેશી વસ્તુનો વાવર ને અરેશીનો અનાર દેશના ઉદ્યોગ ને અરેશના સબધમા ઉદ્યોગ તરતને મટિ ને હમિશને મટિ, એ વિષે ખ્યાન કરવાને અચળ કાળે થોડા જણને પણ હજી રાખ્યા છે

“ધધા રાજ તથા પ્રજા” એ નીતિએ કેટલીક ની પ્રવૃત્તિ દાખલ થાય, મુસલમાનીમા ચર્હ હતી આપણે આધા રહ્યા હતા, તે જતા થોડીક આવી હતી, અંગ્રેજ થયે કેટલીક ની આવી છે ને પ્રજાનો મોટો ભાગ આવો રહ્યો છે, પણ સુધારાએ યૂરોપની સધળી પ્રવૃત્તિનીતિ દાખલ કરવાને મથન પ્રધુ એ ખોટું થયું કેમકે ની પ્રવૃત્તિ બહુ વધી પણ વર્ણ સુવાસવાગા સમજને તે કાઢી નાખશે સુધારાવાગાને પણ કાળે ઉત્પન્ન ડીધા મડળની અ ધનસ્થા વધારવાને કે જેવી મડળ શુદ્ધિમા આવી પોતાની વ્યવસ્થા કરે સુધારાની ધાધલેઈ મડળને જગાવ્યું છે તો હવે અમે

* કેટલાકે કહ્યું લખવા કેટલાકે દેશી રાજ્યમા નોકરી કરવી કેટલાકે દેશી રાજ્યના ને બ્રિટિશ રાજ્યના રાજ્યમા નોકરી કરવી સુધારાએ દેશી રાજ્યના પ્રજામા કાઈ જ કીધું નથી ને વડોરાણ રક્ષણ કરવાને કન્સેટ ગયના પારગી તથા દક્ષણી સુધારાવાગા તે જરા લઇને તો પાછા ન રચ્યા બગાળી સ્વામીની સુધરેની મડળી નવાનગરમા ને મુસ્તના સુધારાવાગા મોતીરામ દવપતરામની મ બી કચ્છમા એ પાલ અર્હા નોંવી રાખવાની

† સુવાગનો પ્રવાહ અટ રો છે ને કીધું થયો છે અમે દિશા બાનારીએ ઢિયે, એમ તે ગળાઇને નિર્મળ જરાલ્પે મડળમા બરાઈ એને પુષ્કળ કરશે મોહભરી આસમિની સામા અમારુ જોવું તે પ્રિય ન જ લાગે, પણ અમને હોય જાણ્યા તે અમે કયા દોરનો વિચાર ન કરતા માત્ર તામનો / મહિમા ગાયા જવો તે હાનિ કરનારો મમન છે

કાળને નથી માનપૂર્વક સુધારાનું વિચારન કરીશુ, તેના ઉપકાર માનીને તથા સુધારાવાળાઓની કીર્તિ કરીને. વળી વિષય પૂરા કરતા ગુજરાતના આદિજી સત્રજી, રજપૂતનો મોટો ભાગ ને કેટલાક વૈશ્ય એવાને અર્થે એઓના સ્વધર્મનું જ સ્મરણ કરાવીશુ -"

વેદાતસાર શુચિર્વર્તક સાવમત્તિ સન્યાય સાત્વિક વદે વ્યવહારવૃત્તિ
સત્કર્મદૃષ્ટિ અવિ પદ્ય સમૃદ્ધિસાધકિ एवો सुमोघ वदती जयशारदाश्री

(આખા હરણનો ટાળ).

હિંદુ માત્રનું મોટું છે ટાણું, રુઢું ઔઘ્ય કવિએ વખાણ્યું
રામે રાવણુ જાણ્યો ને દીને, જેતાધૂનને અને લગને
તેનો એવંજન કયે હજીએ, વિજયાદસમીએ સાન સહજે,
રામ લગણુ હતુંમત વીર, જેના નામ યનાદ રણધીર
મન્ય દહાડો અશ્વય એ કહીને, રરરીરના સમણુ લાલીયે,
ગજ પાડવે ક્રિયગી લીધા, સમી રાસના પૂજન કીયા.
જુદ માગી કૌરવને હરાવ્યા, છતિ દરિતનાપુરમા આયા,
લેહા વ્યા ને જુદે રીઠયા, તેને સ્મરને છને જન ખીત
ધન્ય વીર શી અર્જુન લીમ, જેના મુલ્યુ પીનતા નીમ,
દેશી રાજેમા એવંજન યારે, રાજ્યસ્વારી હજી સોદારે
રાગ સજ પૂરે છે હમંજે, અન મલીગ વયેરે છે રજે,
કરે કવિરનુ તીનમ બાગે, જુગીતિ જનવગ ચિત્ત બાગે
હામાક ઘોડેરા કીરે છે, જન વચનવચાર વદે છે,
યજ્ઞ વાન વાગે રજુરગી, રાધ્યગના મગળ ગીત ચગી
મર્તે લય છે ગીમમા હરજે, નવા ધાન્યને હોરે નિરજે,
તડા મિત્રી લવ ને પીગો, પીવા કોત્ર વિરે તે રગીનો
જન રાદનો વાધગે લે છે, સહન લેગે વેર વજે છે,
રમે રમે મૃગારની બાજ, દમોરાથી છે સંધા રાડ

— ૨૨૦ —

* હો સમય ત્યાગ જુદિની વૃદ્ધિને સૂચવે છે, એજ જુદિની શક્તિને નહિ. બળિધાનની સમાપ્તિ ને ધર્મકાળનો હાથ છે તેા એને અનુકૂળ ધર્મ દેવ તેા સાન રૂનાતના ધાત્રગ ને રજપૂતનો મોગે બાગ એ શિવગમ છે પણ બળિ સને / યરી નેકએ, ગાચાર સાથે, વેદાનગાજનુ અવચન કરવાનુ અને અમજા નથી કહેતા પણ તેનો સાર ને અનેક મોદને ખગેડનારો ને સ્વધર્મને સદ્ગતી પચાવનારો ને વગેરેકમા ગમજ કરાવનારો તેને જન્યમા રાખવાકુહીએ છીએ, અમજા ગમે વર્ગાથ પ્રપચયુખ ન્યાયનીતિ ચાને છે તે જનાઈ સચયુખ ચાવી લેજે, સીએ હાનિનુ જન રાખતા સાત્વિક ન્યાયને વગી રદે (વેદાનગા પ્રક લા ન્યાયની અર્ધી નોંધ શ્રીગુ)

આર્યોત્કર્ષ.

આ દેશના લોકના મોટા ભાગના એટલે આર્યનો ઉત્કર્ષ ફરી પાછો કેમ થાય? એ પ્રશ્ન આજે આગળ કરીશું.

કેમ થાય એટલે કેવે ઉપાયે-સાધને થાય, એ વિષય ઉપર ઉત્તરતાં પહેલાં આર્યનો ઉત્કર્ષ એટલે શું એ સમજવું; ઉદ્દેશ વિષે નક્કી કરવું કે ઉદ્દેશ પ્રમાણે ઉપાય યોગ્ય.

૧. ઉદ્દેશ-ધર્મ, અર્થ, ને કામ એ ત્રણે વિષયમાં આર્ય તે હતવીર્ય હોધને દુર્દશામાં રીચાય છે, તે પાછા સર્વીર્ય ધર્મ સારી સ્થિતિએ સુપ્રસન્ન પોતાનો પ્રકાશ કરે, એ ઉદ્દેશ અગ્રેસર પુરુષોનો થાયો; એમ થવા વિષે ઇચ્છા તો સર્વેની છે પણ તે હવે યોગ્ય શિક્ષજનના ઉદ્દેશરૂપ થાયો.

કેવળ પારલૌકિક, કેવળ ઇલ્લૌકિક, વિશેષે પરલૌકિક ને વિશેષે ઇલ્લૌકિક એ ચારમાંથી કયા ઉદ્દેશ લણી આર્યની પ્રકૃત શુદ્ધિ છે તે જાણીએ. જીવને અનેક જન્મ લેવાના છે, મનુષ્ય જન્મથી પણ અધિક ગ્રેષ્ઠ જન્મ ખીજ છે, પરલોકમાં સદ્ગતિ થવા માટે મનુષ્ય જન્મ છે. એ જન્મ તે નિત્યાનિત્ય-સારાસારની ટુલના કરવાને અને પરમેશ્વરને ઓળખવા તથા તેની પ્રસાદીના સાધનનો અભ્યાસ કરવાને છે. અહીંના કરતાં સ્વર્ગના ભોગ-વિલાસ ઉત્તમ છે ઇલાહિ વિચાર આર્યની પ્રકૃત શુદ્ધિમાં છે ને તે મહાત્માના પરંપરાના ધર્મબોધથી સુદૃઢ છે-એ જોતાં આર્ય શુદ્ધિનો ઉદ્દેશ પારલૌકિક છે. એ ઉદ્દેશને જોનારા અમણા ધણા જણ નથી અને અમણાના સંન્યાસી, આઠણ ને ખીજ ધર્મોધિકારી એઓની સ્થિતિ જોતાં તે ઉદ્દેશ નથી એમ કહેવાય, પણ સમયની મોહશુદ્ધિ તે અંચળ તથા પરાધીન છે ને નિત્યની શુદ્ધિ તે સ્થિર તથા સ્વાધીન છે, માટે ઉદ્દેશ નક્કી કરવો તે નિત્યનો.

ઉદ્દેશ સર્વકાળ આર્યની પ્રકૃત શુદ્ધિમાં છે પણ કાળે કાળે તેનું માહાત્મ્ય ઘટતું જાય છે એ પણ ખરું છે-પાછલા ત્રણ યુગમાં આર્ય ધર્મશુદ્ધિનો જે પ્રકાશ હતો, તેનો સદ્ગ્રંથ અમણાં નથી તોપણ તે નિર્મૂળ ધર્મ નથી ન થશે કદાપિ તો પૂર્વના ભાવિવક્તાઓના કહેવા પ્રમાણે કક્ષિયુગના અંતમાં થશે; વળી અમણાં જોવામાં આવતો ધર્મવિષે અનાદર તે તો થોડાક જ વર્ષમાં સાદર થશે-દેશમાં સર્વત્ર જૂના વિચારનાં સત્ય તથા નિત્યપણા-વિષે લોકની આસ્થા ફરી પાછી જોસતી જાય છે. ઇતિહાસ પ્રતીતિ કરે

છે કે જોઈ ધર્મે અશોક તથા પછીના થોડાક રાજાઓના આશ્રમથી મોટો જય કીધેલો પણ થોડાક સૈકામાં તે ધર્મનો કાષ્ઠપણુ આર્યભૂમિ ઉપર રહી શક્યો નહિ; વળી તે જોઈ ધણાક વિષયમાં વેદધર્મ માનનારાને મળતા હતા અને અમણાના, નવા વિચાર માનતા નથી, તેઓના ટકાવ વિષે જોણું જ શું?

સર્વે ધર્મની શિક્ષા આ સંસાર ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડવાને, એમાં અંકુશથી રહેવાને ને ઉત્તરગતિ સારી કરવાને માટે છે; રાગ નહિ પણ લાગ, અમીરી નહિ પણ ક્ષીરી, અભિમાન નહિ પણ નમ્રતા, સ્વાર્થ નહિ પણ પરાર્થ, એને જ વખાણ્યો છે; સંસારી અર્થ તથા સંસારીસ્નેહ એ વસ્તુતઃ ક્ષણભંગુર, અધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા, પોતાને તથા બીજાને દુઃખ દેનારા છે! તો બડી સાવધાનીથી રહેવું. વૈરાગ્ય વિનાનો ધર્મ તે ધર્મ જ નહિ. એમ છે તો આ દેશનાં જ લોકનાં વધારે વખાણુ શા માટે? એ ઉદ્દેશ જાણી એને અર્થે આચરણુ રાખી સત્કર્મ કરવા વિષે જેવી તથા જેટલાની શુદ્ધિ આર્થમાં છે, તેવી તથા તેટલાની બીજા કોઈ લોકમાં નથી. બીજા લોકમાં થોડાકને પાકી સમજ તથા ધણાકને થોડીકવાર સારી રુચિ હોય છે પણ સ્નેહમોહાણુના અધિક બળે તેઓ સંસારી સ્નેહઅર્થ વિશેષ જાય છે. આર્થમાં પણ સ્નેહમોહ છે, તોપણુ તે પોતાના વિશેષ સત્વથી-સહજ જ્ઞાનથી ચંચળ મનના વેગમાં પણ ધર્મને ચિત્તનું ધ્રુવ સમજે છે; સંસારી ખટપટથી વહેલો જ કંટાળી જાય છે; સમયે અતિક્રૂર પણ યાય તોપણુ શાંતિ જ પ્રિય છે સ્વભાવમાં એવો આર્થ છે.

અર્થાત્ ઉદ્દેશ તથા તેને માટે આચરણુ એ બેને સમગ્રે જોતાં વેદાક્ત ધર્મ પાળનારાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ પારલૌકિક સુખનો અને એને અર્થે મોટાં સાધનરૂપ ઇહલૌકિક સુખનો. (મોટું આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઉપદ્રવ રહિતપણું, સ્વાધીનતા, શૌર્યપરાક્રમ, સત્યકર્મની વૃદ્ધિ, નિર્મળ કીર્તિ ઇત્યાદિ.) આર્થ ઇહલૌકિક સુખના વિચાર રહિત નથી, સંસારી સુખને અર્થે કર્મ કરનારા છે પણ વિવેકના અંકુશમાં રહીને કે રખેને કીધાં કર્મ પાછળથી દુઃખદ અર્થ પડે. કેવળ ઇહલૌકિક ઉદ્દેશ લોક સમસ્તનો કોઈ કાળે નહોતો, કેવળ પારલૌકિક તે આ શિક્ષજનનો સર્વકાળ હોય.

અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરં ધનયૌવને ।

અસ્થિરાઃ પુત્રદારાથ ધર્મકિર્તિદ્વયં સ્થિરં ॥

લોકમાં જીવિત અસ્થિર, ધન જોગન અસ્થિર, સ્ત્રીપુત્રાદિક અસ્થિર પણ ધર્મ તથા કીર્તિ એ બે જ સ્થિર છે, એ આર્થસમજ છે. સ્વધર્મે પરમેશ્વરનું જ્ઞાન પામવું, સ્વધર્મને પાળી ઇહલૌકિક સુખમાં રહી પરલોકમાં

આર્યોત્કર્ષ.

આ દેશના લોકના મોટા ભાગનો એટલે આર્યનો ઉત્કર્ષ ફરી પાછો કેમ થાય? એ પ્રશ્ન આજે આગળ કરીશું.

કેમ થાય એટલે કેવે ઉપાયે-સાધને થાય, એ વિષય ઉપર ઉત્તરતાં પહેલાં આર્યનો ઉત્કર્ષ એટલે શું એ સમજવું; ઉદ્દેશ વિષે નક્કી કરવું કે ઉદ્દેશ પ્રમાણે ઉપાય યોજાય.

૧. ઉદ્દેશ-ધર્મ, અર્થ, ને કામ એ ત્રણે વિષયમાં આર્ય તે હતવીય હોઇને દુર્દશામાં રીખાય છે, તે પાછા સર્વીય થઈ સારી સ્થિતિએ સુખસન્ન પોતાનો પ્રકાશ કરે, એ ઉદ્દેશ અગ્રેસર પુરુષોના થાઓ; એમ થવા વિષે ઇચ્છા તો સર્વેની છે પણ તે હવે યોગ્ય શિષ્ટજનના ઉદ્દેશરૂપ થાઓ.

કેવળ પારલૌકિક, કેવળ ઇલલૌકિક, વિશેષે પરલૌકિક ને વિશેષે ઇલ-લૌકિક એ ચારમાંથી કયા ઉદ્દેશ ભણી આર્યની પ્રકૃત બુદ્ધિ છે તે જાણીએ. જીવને અનેક જન્મ લેવાના છે, મનુષ્ય જન્મથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ જન્મ ખીજા છે, પરલોકમાં સદ્ગતિ થવા માટે મનુષ્ય જન્મ છે. એ જન્મ તે નિત્યાનિત્ય-સારાસારની પ્રાપ્તિ કરવાને અને પરમેશ્વરને યોગ્યજવા તથા તેની પ્રસાદીના સાધનનો અભ્યાસ કરવાને છે. અહીંના કરતાં સ્વર્ગના ભોગ-વિલાસ ઉત્તમ છે ઇલાહિ વિચાર આર્યની પ્રકૃત બુદ્ધિમાં છે ને તે મહાત્માના પરંપરાના ધર્મબોધથી સુદૃઢ છે-એ જ્ઞેતાં આર્ય બુદ્ધિનો ઉદ્દેશ પારલૌકિક છે. એ ઉદ્દેશને જ્ઞેનારા અમણા ધણા જણ નથી અને અમણાના સંન્યાસી, બ્રાહ્મણ ને ખીજા ધર્માધિકારી એઓની સ્થિતિ જ્ઞેતાં તે ઉદ્દેશ નથી એમ કહેવાય, પણ સમયની મોહબુદ્ધિ તે અંચળ તથા પરાધીન છે ને નિત્યની બુદ્ધિ તે સ્થિર તથા સ્વાધીન છે, માટે ઉદ્દેશ નક્કી કરવો તે નિત્યનો.

ઉદ્દેશ સર્વકાળ આર્યની પ્રકૃત બુદ્ધિમાં છે પણ કાળે કાળે તેનું માહાત્મ્ય ઘટતું જાય છે એ પણ ખરું છે-પાછલા ત્રણ યુગમાં આર્ય ધર્મબુદ્ધિનો જ પ્રકાશ હતો, તેનો સદસંકાશ અમણાં નથી તોપણ તે નિર્મૂળ થઈ નથી ને યશે કદાપિ તો પૂર્વના ભાવિવક્તાઓના કહેવા પ્રમાણે કલિયુગના અંતમાં યશે; વળી અમણાં જ્ઞેવામાં આવતો ધર્મવિષે અનાદર તે તો થોડાક જ વર્ષમાં સાદર યશે-દેશમાં સર્વત્ર જૂના વિચારનાં સત્ય તથા નિત્યપણા-વિષે લોકની આસ્થા ફરી પાછી બેસતી જાય છે. ઇતિહાસ પ્રતીતિ કરે

છે કે યૌદ્ધ ધર્મ અશોક તથા પછીના યોદ્ધાક રાજાઓના આગ્રમથી મોટા જય કીધેલો. પણ યોદ્ધાક શૈકમાં તે ધર્મનો કાષ્ઠપણુ આર્થભૂમિ ઉપર રહી શક્યો નહિ; વળી તે યૌદ્ધ ધણુક વિષયમાં વેદધર્મ માનનારાને મળતા હતા અને અમણાના, નવા વિચાર માનતા નથી, તેઓના દકાવ વિષે ઘોણતું જ શું ?

સર્વે ધર્મની શિક્ષા આ સંસાર ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડવાને, એમાં અંકુશથી રહેવાને ને ઉત્તરગતિ સારી કરવાને માટે છે; રાગ નહિ પણ લાગ, અમીરી નહિ પણ કટ્ટીરી, અભિમાન નહિ પણ નમ્રતા, સ્વાર્થ નહિ પણ પરાર્થ, એને જ વખાણ્યો છે; સંસારી અર્થ તથા સંસારીસ્નેહ એ વસ્તુતઃ કાણુલાંચુર, અધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા, પોતાને તથા બીજાને દુઃખ દેનારા છે ! તો બીડી સાવધાનીથી રહેવું. વૈરાગ્ય વિનાનો ધર્મ તે ધર્મ જ નહિ. એમ છે તો આ દેશનાં જ લોકનાં વધારે વખાણુ શા માટે ? એ ઉદ્દેશ જાણી એને અર્થે આચરણુ રાખી સત્કર્મ કરવા વિષે જેવી તથા જેટલાની જુદી આર્થમાં છે, તેવી તથા તેટલાની બીજા કોઈ લોકમાં નથી. બીજા લોકમાં યોદ્ધાકને પાકી સમજ તથા ધણુકને યોદ્ધીકવાર સારી રચિ હોય છે પણ રત્નેતમોગુણના અધિક બળે તેઓ સંસારી સ્નેહઅર્થ વિશેષ જાણે છે. આર્થમાં પણ રત્નેતમો છે, તોપણુ તે પોતાના વિશેષ સત્વથી—સદગ્ન જ્ઞાનથી અંચળ મનતા વેગમાં પણ ધર્મને ચિત્તનું ધ્રુવ સમજે છે; સંસારી ખટપટથી વહેલો જ કંટાળી જાય છે; સમયે અતિકૂર પણ થાય તોપણુ શાંતિ જ પ્રિય છે સ્વભાવમાં એવો આર્થ છે.

અર્થાત્ ઉદ્દેશ તથા તેને માટે આચરણુ એ બેને સમજે બેતાં વેદોક્ત ધર્મ પાળનારાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ પારલૌકિક સુખનો અને એને અર્થે મોટા સાધનરૂપ દંડલૌકિક સુખનો. (મોટું આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઉપદ્રવ રહિતપણું, સ્વાધીનતા, શૌર્યપરાક્રમ, સત્કર્મની વૃદ્ધિ, નિર્મળ ક્રીતિ ઇત્યાદિ.) આર્થ દંડલૌકિક સુખના વિચાર રહિત નથી, સંસારી સુખને અર્થે કર્મ કરનારા છે પણ વિવેકના અંકુશમાં રહીને કે રમ્પેને કીધાં કર્મ પાછળથી દુઃખદ યર્થ પડે. કેવળ દંડલૌકિક ઉદ્દેશ લોક સમસ્તનો કોઈ કાળે નહોતો, કેવળ પારલૌકિક તે આ સિદ્ધજનનો સર્વકાળ હોય.

અસ્થિરં જીવિતં સ્થોકે અસ્થિરે વનચીવને ।

અસ્થિરાઃ પુત્રદારાચ વર્મજિતિદ્વયં સ્થિરં ॥

લોકમાં હવિત અસ્થિર, ધન જાળવ અસ્થિર, સ્ત્રીપુત્રાદિક અસ્થિર પણ ધર્મ તથા કીર્તિ એ બે જ સ્થિર છે, એ આર્થસમજ છે. સ્વધર્મે પરમેશ્વરનું જ્ઞાન પામવું, સ્વધર્મને પાળી દંડલૌકિક સુખમાં રહી પરલોકમાં

સારી ગતિ ધરજીવી, વળી ધર્મસહિત અર્થ ને ધર્મસહિત રનેહ અર્થાત્ ધર્મ એજ આર્યનો ઉદ્દેશ છે. આર્યધર્મનો અનુધાનનો પ્રકાશ એ જ આર્યનો ઉત્કર્ષ.

૨ તીસક વર્ષ થયાં અંગ્રેજી ભણેલા તરણોએ પરદેશી પરધર્મી લોકોની નીતિથી લાલ છે એમ માની લઈ તે નીતિનો જ યોધ ગળવી મૂક્યો છે. અંગ્રેજી રાજ્યને યોગે અનેક રીતનાં સંસારી સુખનાં સાધન લોકના જીવામાં આવ્યાં છે; પરરાજ્યને લીધે સ્વધર્મ શિક્ષક નિર્બળ પડવાથી ને તેઓ તથા તેઓની સાથે બરાબરીના દાવો કરનારા જન મોહવશ અધીર થઈ જવાથી, અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાક જણે અંગ્રેસર જની કેવળ ઇલ્લૌકિક કલ્યાણ એને જ કેવળ ઉદ્દેશ કરી થાપ્યો છે; માત્ર સમયને માટે નહિ, પણ નિયતે માટે.

એ ઉદ્દેશ મુંધાગવાળા-સમાજવાળાનો પારશ્રમ અને તેથી થપસા લાભાલાભ, વળી તેઓનાં અનેક ખરાં ખોટાં એ અમે વિસ્તારે દાખવ્યું છે ને વળી દાખવીશું કે, કેવળ ઇલ્લૌકિક સુખ એ જ ઉદ્દેશ આર્યનો નથી ને એ મા યાચ્યા; એ ઉદ્દેશના યોધક તે કૃતદ્રી હોઇને આર્યને અનાર્ય કરવાનું, તેથી પડતું પડતું પણ પવિત્ર ઉચ્ચ એવા મહામંડળને ભટકુટિત કરી એનો વિનાશ યોજવાનું પાપ માત્ર હોરી લેશે; બાકી સિદ્ધિ તો થનારી નથી.

૩ વાદ યાચ્યો, અર્થ યાચ્યો-કેવળ ઇલ્લૌકિક સુખનો ઉદ્દેશ તથા એને માટે સાધનરૂપ ઈશ્વર સંબંધી સ્વરૂપ કર્મ અને પારલૌકિક સુખનો ઉદ્દેશ પ્રધાન તથા એના અવરૂપ સાધનરૂપ ઇલ્લૌકિક સુખનો ગોણુ-એમાં કીઓ ઉદ્દેશ આર્યનું કલ્યાણ કરનારો છે? નિલ ઉદ્દેશ અમારે મતે તે હિપર જણાવ્યો છે, અને સમય સ્થિતિપરત્વે તે ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કાંઈક જુદું ચિત્તમાં ધારતું કે તેજ સ્વરૂપ ધારી રાખતું, એ વિષે હવે પછી બોલાશે.

૪ સ્થિતિ. પરચોકને જ અર્થે શુદ્ધ આવરણ રાખી રહેનારા ચોગી માધુ બ્રાહ્મણ કાત્રી જૂજ છે; ધર્મોપદેશક સ્વધર્મવિષે નિઃસ્પંદ રહી અંસારી અર્થમાં મગ્ન છે; અંગ્રેજી ભણેલા ધણક તથા તેના સંગી તે સ્વધર્મ વિષે અંશથી તથા પરધર્મ વિષે મોહિત ને ભ્રષ્ટ કે પનિન છે, તોપણ આર્યનો મોટો ભાગ અઘાપિ સ્વધર્મશીલ છે જ-હૃદયનો ભાવ સળગ સતેજ નથી. એટલું જોઈએ ખરું. લોક રાજ્યપ્રકરણમાં કેવળ અગ્નિ છે-સ્વાધીન રાજ્યનું સુખ મેગવવા વિષે કાઈ કાઈ અંગ્રેજી ભણેલાને કાઈ કાઈ વાર જાદ કાઈ આવતું હશે અને અંગ્રેજી ન ભણેલા એવા કાઈ તે પોતાના વર્ગની સત્તા

થાય તેને માટે ઇચ્છા રાખતા હશે; વ્યવહાર ચોખ્ખો નથી; મધ્યમ વર્ગને પરતો ઉદ્યોગ નથી; ધરસંસાર કૃત્રેશગર્ભિત સુખનો છે. એમ સ્થિતિ જોતાં ને જૂતનો અનુભવ તથા ભાવિનો સંભવ એ ઉપર વિચાર કરતાં ઉદ્દેશને જરાપણ દેરવો અમને ઘટિત લાગતો નથી. અવસ્થે વિશેષે પારલૌકિક તથા અવસ્થે સાધનરૂપ ઇલ્લૌકિક એ ઉદ્દેશ આપેં નિત્યે રાખવાનો, તે આ સમયને માટે પણ રાખવો—દેવળ ઇલ્લૌકિક સુખનો ઉદ્દેશ કોઈ કાળે આર્થસમૂહનો નહોતો. (કેટલાક દાનવાદિકનો હતો તે દેવથી જૂદા જ ગણાયા છે. ખીંદ જોત ત્યાગના યોધક હતા. ચાર્વાકનું ઈન્દ્રિયસુખ ભોગવિષે મત તેવું કેટલાક જણનું કાળે કાળે થયું હશે. પણ તે પ્રમાણે કોઈ અમુક મંડળની વ્યવસ્થા નહોતી.) પછી કોઈ વિષયમાં સમયના નવા વિચારમાંના કોઈ પોતાના વેગને બળે અનિવાર તે મહામંડળની વ્યવસ્થામાં નવા દાખલ થાઓ, થોડી કે ઘણી-વાર રહેવાને પણ ધર્મનો સંસ્કાર પામીને.

૫ શુદ્ધિ. ઉપર વર્ણી તેવી સ્થિતિમાં ઉદ્દેશ ભણી એકલક્ષ થવાય નહિ એટલે ઉત્કર્ષ વહેવો થાય નહિ. માટે મનુષ્યશુદ્ધિ જે ત્રણ ગુણે ભજોતી છે તેમાં સત્યાંશ અધિકવાળી તે જ ધર્મોદ્દેશનું આદર કરવાવાળી છે. સર્વે જાતિના લોકને ને અવસ્થે વિશેષે આર્થને એમ જાણી સાત્વિક શુદ્ધિ તે શું, તેનું બળ કેટલું છે, તેથી લાભ કેટલો છે, પરલોક સંગંધી વિષયમાં માત્ર નહિ પણ આ સંસારમાં જ એ વિષે સારી પેઠે જાણ થવી જોઈએ. એ જ શુદ્ધિ, ધર્મનો આદર કરનારી છે.

૬ ઉપાય. મોહવિસ્મૃતિમાં આવી પડેલા ઉદ્દેશને તથા એનો અનાદર કરનારી શુદ્ધિને જ્ઞાનસ્મૃતિમાં આણી સતેજ કરવાં જોઈએ ને પછી કર્મને અબ્યારે ઉત્કર્ષરૂપી ફળસિદ્ધિ પામતી. કેમકે, કોઈપણ મનુષ્ય કે મનુષ્યમંડળની સ્થિતિ રૂઢી કે ભુંડી તે શુદ્ધિ, ઉદ્દેશ ને કર્મ એ ત્રિપુટીનાં સુઘટિતપણાં કે ત્રુટિતપણાંમાં જોવામાં આવે છે. એ ત્રિપુટિ સુઘટિત થવી ને ત્રુટિત થવી એવો જીવજગનનો અનિવાર નિયમ છે. મનુષ્ય ઈજિતો નથી પણ તેનાની મહામિમાન મોહાદિકમાં કર્મ થઈ જાય છે કે, જોયી સુઘટિત સ્થિતિ તે ત્રુટિત થાય છે અને એ ત્રુટિત હોય તો કેટલોક કાળ સ્તબ્ધ રહી પાછી જગૃતિમાં આવી મનુષ્ય ઉદ્ધામી થઈ સ્થિતિને સુઘટિત કરે છે. શુદ્ધિ, ઉદ્દેશ ને કર્મ એ ત્રણે એકતાર તપે ત્યારે અમુક પૂર્ણ સ્થિતિનું દર્શન થાય; જીવતી વૃત્તિ અમુક વિષય ભણી દૃઢ થઈ એકરસ ઉઠજો કે દ્રવ્ય કર્મ સિદ્ધ થાય.

શુદ્ધિ મનુષ્ય માત્રની ગર્ભધદો જ (પૂર્વ કર્મના સંસ્કારથી) જૂદી છે; પ્રાદ કે કોડથી અમુક ઉદ્દેશ નક્કી કરીએ, તે પ્રકૃત શુદ્ધિનો વેગ જે પોતાને વિષા-

સારી ગતિ ઇચ્છવી, વળી ધર્મસહિત અર્થ ને ધર્મસહિત રનેહ અર્થાત્ ધર્મ એ જ આર્થનો ઉદ્દેશ છે. આર્થધર્મનો અનુદાનનો પ્રકાશ એ જ આર્થનો ઉત્કર્ષ.

૨ ત્રીસેક વર્ષ થયાં અંગ્રેજ ભણેલા તરણોએ પરદેશી પરધર્મી લોકોની નીતિથી લાભ છે એમ માની લઈ તે નીતિનો જ ઓધ ગમ્મવી મૂક્યો છે. અંગ્રેજ રાજ્યને યોગે અનેક રીતનાં સંસારી મુખનાં સાધન લોકના જીવામાં આવ્યાં છે; પરરાજ્યને લીધે સ્વધર્મ શિક્ષક નિર્જળ પડવાથી ને તેઓ તથા તેઓની સાથે ધરાધરીનો દાવો કરનારા જન મોહવશ અધીર થઈ જવાથી, અંગ્રેજ ભણેલા કેટલાક જણે અંગ્રેસર ખની કેવળ ઇંદલીકિક કલ્યાણ એને જ કેવળ ઉદ્દેશ કરી ચાખ્યો છે; માત્ર સમયને માટે નહિ, પણ નિસને માટે.

એ ઉદ્દેશે મુધારાવાળા-સમાજવાળાનો પારથમ અને તેથી થયેલાલાલાભ, વળી તેઓનાં અનેક ખરાં જોટાં એ આમે વિસ્તારે દાખ છે ને વળી દાખવીશું. પણ ખરો ઉદ્દેશ નથી કરવાના આ પ્રસંગમાં મેરીનાદે જણાવીશું કે, કેવળ ઇંદલીકિક મુખ એ જ ઉદ્દેશ આર્થનો.

મૂળપુરુષનું કોડ ધર્મકર્મમાં ફેરફાર કરવાનું હશે, એમ તેની કેટલીક વૃત્તિ ઉપરથી અનુમાન કરાય, પણ સમાજ તો સને ૧૮૨૮ થી તે અમણા સુધી સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતી આવી છે. આર્ય પરંપરાથી એક જ પરમેશ્વરને માનનારા છે એમ દેખાડી નિંદક પરધર્મીને બડબડના બંધ કાઢ્યા તથા એવાની સામા સ્વધર્મી તરફોળે સાવધ કાઢ્યા. એ સમાજે ધર્મ કર્મ વિષે સમયના વેગની સામા કેટલુંક નિઃસ્પૃહપણું રાખ્યું છે પણ ૧૮૫૨ માં જ્યારે કેટલાક જણ મોટા ફેરફાર કરવાને તત્પર થયલા ત્યારે ધણકે એકમત રહી પરંપરાની પદ્ધતિને હઠથી સ્થાપિત રાખી સખળ કાંધી હતી—ગતિભેદ, બ્રાહ્મણનો અધિકાર, દેવ પિતર સંબંધી કર્મ એ કાઠી નાખવા વિષે તેની છુદ્ધિ થઈ નથી.

નવી બ્રહ્મસમાજે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા એકને ન સમજીને આપોપુવાળા એકને માન્યો; વેદને બૈબલ કુરાનની હારનો ગણ્યો; પરલોક તથા પુનર્જન્મનો વિષય ખોટો લાગ્યો; ને બધામાં જે સામાન્ય નીતિમોઘ, તેને જ સત્ય કહી સ્થાપ્યો; વૈદિક આચારકર્મ રાતિ સર્વે નિંદ્યું અને મનુષ્યનો સામાન્યધર્મ ખ્રીસ્તીપદ્ધતિયે પાળવાનો બોધ કાઢ્યો. એ સમાજ સર્વે ધર્મનો ઉચ્છેદ કરનારી મતે તથા આચરણે જણાઈ. પ્રાર્થના સમાજનું મત બ્રહ્મસમાજના જેવું જ—દશણીસમાજ તેમાં લખી જતી હતી પણ વળી અટકી રહી; મતે જિજ્ઞેષક પણ પ્રગટ આચરણ તેવું રાખતી નથી. અમદાવાદની સમાજમાં જે ત્રણ અગ્રેસરનું મત ઉચ્છેદ છે ને તે પણ જ્યારે તેવું આચરણ રાખવાની હિમત કરી શકતા નથી ત્યારે માત્ર ભજન મંડળી છે એવે બહાને શાખા વધારવામાં મતપ્રસારનું કોડ માની લે છે.

આર્યસમાજ વેદધર્મ તે સ્વધર્મ છે એમ બોધે છે પણ વેદધર્મ એટલે માત્ર સંહિતાનો (બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદનો નહીં); મંત્રના અર્થમાં દેવાદિકનો વિષય છે જ નહિ એ તેનું કહેવું છે પણ પંડિતની તથા લોકની પરંપરાની સમજ તે વિષયમાં સુદૃઢ છે; જન્મમાતરની આવૃત્તિ માને છે પણ દેવપિતરને નથી માનતી ને એને ન માને એટલે તેને અર્થે ધર્મકર્મ તે ન જ માને—મૂર્તિપૂજન, ચટપૂજન, તીર્થસ્નાન ઇલાદિકને; શૂદ્રને પણ વેદ લણવાનો અધિકાર આપે છે; વેદ, પુનર્જન્મ, યજ્ઞકર્મ, વર્ણાશ્રમ ઇલાદિ શબ્દને ગળવે છે પણ તે આર્ય-ધર્મની પરંપરાની સમજને પુષ્ટિ આપવાને કે નિર્મળ કરવાને નહિ, પણ નિર્મળ કરી પોતાની નરી કદપેલી સમજ લોકને આપવાને—શેને કાજે? પ્રવૃત્તિ વિષયમાં મનુષ્યોત્તમિ ને આર્યોત્તમિ કરવાને યોજેલા પ્રયત્નને પુષ્ટ કરવા કાજે.

આદિબ્રહ્મસમાજ વિના બીજી ત્રણેનું મત આર્યમંડળમાં માનવધર્મ દાખલ કરવાનું છે. પ્રાર્થના સમાજ જે કે અમણાં ઘોડા દહાડા ઉપર યાણામાં એક

કકાગે દર્શન આપે છે તેણે કરીને પલટાઈ જાય, બુદ્ધિને અનુસરીને ઉદ્દેશ તે જ થણુ કરીને અતે પણ રહે, વળી કર્મ પણ બુદ્ધિને અનુસરતા હોવા જોઈને બુદ્ધિ કોઈ, ઉદ્દેશ કોઈ ને કેવળ કર્મનો અતિ પરિશ્રમ અતિ પ્રપચ સાથે હોય તો તેથી અમુક કાર્ય થકાય પણ તે જૂઠું જ ને પાછળથી બહુ બહુ દુ ખ વેઠવું પડે તેનું જ

ધર્મનો ઉત્કર્ષ એ ઉદ્દેશ આર્યની પ્રકૃત સત્વબુદ્ધિનો છે તો હવે કર્મની યોજના તથા તેનો અભ્યાસ પણ તેને અનુસરતા હોવા જોઈએ હજી બુદ્ધિ નિર્મળ નથી માટે તેને શુદ્ધ કરવી અને પછી ઘટિત કર્મનો આરભ કરવો ધર્મેજય, સ્વધર્મે શ્રેય, પરલોકમાં તથા આ લોકમાં અને પરધર્મે વિનાશ એ સત્તનો આદર આર્ય મહામહાજનમાં પૂરેપૂરો થવો જોઈએ-એ જ ઉપાય આર્યોત્કર્ષને અર્થે પહેલો છે આર્યમંડળ પરધર્મના બોધક ખ્રિસ્તી કે મુસલમાને નહિ પણ પોતાનામાના જ ઠેલકે તુટિત કીધું છે સુધારાવાળા કે સમાજનાગા કહેરાતા જને ભાષણ વર્તમાન પત્ર-પ્રથક્કારા પરધર્મના વિચાર લોકમાં ફેલાયા છે તેને ધિક્કારી કાઢવા જોઈએ-એ ધિક્કાર કરવામાં આર્ય-સત્વ જે બળ વાપરશે, તે બળ પ્રમાણે મહાજન શુદ્ધ ને ઊંચાંચાં છે તે એકત્ર એક થશે

સુધારાવાળા સમાજવાળા જેઓનો અવસ્થે ઇહલોક સુખના જ ઉદ્દેશ તેઓએ પણ ધર્મદ્વારા કાર્ય કરવું યોજ્યું-પરીક્ષા તો ખરી કીધી કે આર્યમાં ધર્મશુદ્ધિ વિશેષ છે. પણ સુધારાએ આર્યના સ્વધર્મને પુષ્ટિ ન કરતાં એનું સર્વસ્વ (જ્ઞાન કર્મોપાસના આચાર) નિહુ ને સર્વે જ્ઞાતિ ધર્મના લોક માન્ય રાખશે, એમ અનુમાન કરી માનવધર્મને દેખાવ્યો, નામનો ધર્મ બાકી પ્રવૃત્તિનો જ ઉઘમ, -કોઈ પણ ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન કે બીજી જ્ઞાતિ તેવો ધર્મ માન્ય ન રાખે તો આર્ય કેમજ રાખે? આર્ય લોકે પોતાની બાવરી સ્થિતિમાં પણ તે વીધો નહિ ને સુધારાવાળા પણ પોતાની જૂન સમજ ટહાડ પડી ગયા સાતેક વર્ષ થયા આર્યસમાજ વેદને આગળ પાડી સ્વધર્મનો બોધ કરવાનું રોજ દાખરી મોહ જાપજાવે છે પણ લોકમાં તો તે સ્વધર્મની ગિચ્છેલક જ મનાય છે. ઈશ્વર પરલોક વિષયમાં સમાજેએ પ્રસિદ્ધ કરેના વિચારમાના કીઆ સ્વધર્મના છે ને કીઆ પરધર્મના છે, તે હવે પડી જુદાં પાડી દેખાડીશું

૭ સવત ૧૨૫૦ થી તે ૧૯૦૭ સુધી આર્યમંડળમાં સ્વધર્મનો ઉત્કર્ષ કરે તેવા વિચાર કોઈએ જણાયા નહોતા, પાતરીએક વર્ષ થયાં તેવા વિચાર આગિવાએ ચળક ચળક કરે છે

મૂળપુરુષનું કાડ ધર્મકર્મમાં ફેરફાર કરવાનું હશે, એમ તેની કેટલીક હત્તિ ઉપરથી અનુમાન કરાય, પણ સમાજ તો સને ૧૮૨૮ થી તે અમણા સૂધી સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતી આવી છે. આર્ય પરંપરાથી એક જ પરમેશ્વરને માનનારા છે એમ દેખાડી નિંદક પરધર્મને બડબડા બંધ કીધા તથા એવાની સામા સ્વધર્મી તરફોને સાવધ કીધા. એ સમાજે ધર્મ કર્મ વિષે સમયના વેગની સામાં કેટલુંક નિઃસ્પૃહપણું રાખ્યું છે પણ ૧૮૫૨ માં જ્યારે કેટલાક જણ મોટા ફેરફાર કરવાને તત્પર થયલા ત્યારે ધણકે એકમત રહી પરંપરાની પદ્ધતિને હઠથી સ્થાપિત રાખી સળંગ કીધી હતી—જ્ઞતિભેદ, બ્રાહ્મણનો અધિકાર, દેવ પિતર સંબંધી કર્મ એ કાઠી નાખવા વિષે તેની જુદી ચઘ નથી.

નવી બ્રહ્મસમાજે ઉપનિષદમાં વર્ણેલા એકને ન સમજીને આપોપુંવાળા એકને માન્યો; વેદને બૈબલ કુરાનની હારનો ગણ્યો; પરલોક તથા પુનર્જન્મનો વિષય ખોટો લાગ્યો; ને બધામાં જે સામાન્ય નીતિબોધ, તેને જ સત્ય કહી સ્થાપ્યો; વૈદિક આચારકર્મ જ્ઞાતિ સર્વે નિંદ્યું અને મનુષ્યનો સામાન્યધર્મ ખ્રીસ્તીપદ્ધતિવે પાળવાનો બોધ કીધો. એ સમાજ સર્વે ધર્મનો ઉચ્છેદ કરનારી મતે તથા આચરણે જણાઈ. પ્રાર્થના સમાજનું મત બ્રહ્મસમાજના જેવું જ—દક્ષણીસમાજ તેમાં બળી જતી હતી પણ વળી અટકી રહી; મતે ઉચ્છેદક પણ પ્રગટ આચરણ તેવું રાખતી નથી. અમદાવાદની સમાજમાં બે ત્રણ અગ્રેસરનું મત ઉચ્છેદક છે ને તે પણ જ્યારે તેવું આચરણ રાખવાની દ્વિમત કરી શકતા નથી ત્યારે માત્ર બજન મંડળી છે એવે બડાને શાખા વધારવામાં મતપ્રસારનું કાડ માની લે છે.

આર્યસમાજ વેદધર્મ તે સ્વધર્મ છે એમ બોધે છે પણ વેદધર્મ એટલે માત્ર સંહિતાનો (બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદનો નહીં); મંત્રના અર્થમાં દેવાદિકનો વિષય છે જ નહિ એ તેનું કહેવું છે પણ પંડિતની તથા લોકની પરંપરાની સમજ તે વિષયમાં સુદૃઢ છે; જ-માતરની આદૃતિ માને છે પણ દેવપિતરને નથી માનતી ને એને ન માને એટલે તેને અર્થે ધર્મકર્મ તે ન જ માને—મૂર્તિપૂજન, ચતુષ્પૂજન, તીર્થસ્નાન ઇલાદિકને; શૂદ્રને પણ વેદ બણવાનો અધિકાર આપે છે; વેદ, પુનર્જન્મ, યજ્ઞકર્મ, વર્ણાશ્રમ ઇલાદિ શબ્દને ગમ્મવે છે પણ તે આર્ય-ધર્મની પરંપરાની સમજને ખુશ્તિ આપવાને કે નિર્મળ કરવાને નહિ, પણ નિર્મળ કરી પોતાની નવી કસોટી સમજ લોકને આપવાને—શેને કાજે? પ્રવૃત્તિ વિષયમાં મનુષ્યોત્તમને ને આર્યોત્તમ કરવાને ગોજેલા પ્રપંચને પુષ્ટ કરવા કાજે.

આદિબ્રહ્મસમાજ વિના બીજા ત્રણેનું મત આર્યમંડળમાં માનવધર્મ દાખલ કરવાનું છે. પ્રાર્થના સમાજ જે કે અમણાં ઘોડા દહાડા ઉપર યાણામાં એક

શાખા કરી ઉત્સાહમાં આવી છે પણ તેનું મત હવે શિથિલ છે ને અગ્રેસર તે પૂર્વજના ધર્મભણી કાંઈકાંઈ વળ્યા છે. બ્રહ્મસમાજમાંથી કેટલાક જણે છુટા પડી નવી સમાજ કીધી છે ને દેશવચંદ્રની વર્તણૂકથી એની સમાજ ઝાંખી પડી છે—ચળકારે આટલો કે તેનું નાનકડું ટોળું બંગાળામાં જગદીશ્વરનાં ભજન કર્તનનો મહિમા વધારે છે. પંડિત દયાનંદનો દેખાવ, પહેરવેષ સ્વભાવ ભાષણ બોધ એ વિષયમાં હતો તેથી જૂદો કેટલીક રીતે અમણા દેખાયો છે; પહેલાનો બોધ સર્વ પ્રકારે ધર્મોચ્છેદક તથા ઉગ્રકટુ વાણીદ્વારા હતો અને અમણાનો કેટલીક રીતે ધર્મરક્ષક જવો ભાસતો તથા ગ્રાંથો ઉગ્રકટુ છે;—તો પણ, સુખ્ય બોધ પ્રથમનો ને અમણાનો તેનો તેજ છે ને તે માનવધર્મને આર્યમંડળમાં ધુસાડવાનો છે.

યોગદર્શને તથા તત્ત્વજ્ઞાને નિરૂપણ કરેલા એક વ્યાપક સર્વાત્મા પર-મેશ્વરનું જ્ઞાન, જન-માતરના વિચારમાં દેવપિતરનાં અસ્તિત્વનું સહ, યોગ તથા મંત્રની સિદ્ધિનું સહ, દેવપિતર પ્રીતિથી પવિત્રતાપૂર્વક પૂજનકર્મ, જ્ઞાતિ કુળ છુદ્ધિના અધિકાર પરત્વે ધર્મકર્મની વ્યવસ્થા ને સામાન્ય સદા-ચાર, એ વિનાનો વેદધર્મ તે પાખંડ છે.

૮. માનવધર્મ કાને કહીએ? ધર્મજિજ્ઞાસા ગંધના પહેલા અંકમાં લખ્યું છે કે,

“સ્વાર્થ વિષયમાં—શરીર તથા મન શુદ્ધ રાખવાં, સત્ક્રિયાએ ઉદાર કરવો, સુખમાં પ્રસાદવું નહીં ને દુઃખમાં સ્વીકારવું નહીં, ગર્વ કરવો નહીં ને નિત્ય સમાધાન સંતોષમાં રહેવું. પરાર્થ વિષયમાં—પરોપકાર કરવો, સાચે વહેવાર રાખવો અને ન્યાયે વર્તવું તથા વર્તીવું. પરમાર્થ વિષયમાં—જગત્કર્તા એક છે ને સત્યસ્વરૂપ તથા મોટો ઐશ્વર્યવાન છે મોટે શ્રદ્ધાએ ક્રમ કરી તેની પ્રીતિ મેળવવી.” એ બોધ પરસોડ સંબંધી વિશેષ વિશેષ જ્ઞાન કર્મના જૂદા જૂદા ધર્મ પાળનારા છે તેઓને પણ માન્ય છે ને મનુષ્ય સર્વેને માન્ય છે; પણ ઉપર જે કહ્યું તેટલાથી જ માત્ર સંતોષ માનીને મનુષ્ય અટકી રહેતો નથી; તે પોતાના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થતી એક ઘીલ પ્રેરણાએ પરમાર્થ વિષયમાં વધારે જાણુ બોળે છે અને પ્રસક્ત સ્વજન કરતાં પરોક્ષ ઈશ્વર તથા બીજા આત્માના ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખે છે; અહીંનાં રિયતિ સુખ કરતાં તહીંનાં રિયતિ સુખને અવશ્યે વધારે ઉચું તથા વધારે ઠાળ રહેનારું સમજે છે; નહારા કર્મની શિક્ષાને માટે જનમત કે રાજભય કરતાં ઈશ્વરનાં કે તેનાં અદૃષ્ટ નિયમનાં ભયને વધારે ગણે છે.

ધર્મ—પરલોકને દૂર રાખી દેવળ સંસારી શ્રેષ્ઠ નિયમનો ધર્મ કાઈ પણ સુધરેલ કે જંગલી મંડળે પાળ્યો તેવું ઇતિહાસમાં નથી. ઉપર કહેલો માનવધર્મ (જેમાં ધર્મ સંબંધી થોડુંક તો છે જ) એટલો જ પાળવો ને પરલોક સંબંધી વિશેષ કથન અનુભવી શિષ્યજનોનું ન જ ગાનવું, એમ મનુષ્ય-સ્વભાવમાં નથી. એક જગત્કર્તા છે એમ ન માનનારા બૌદ્ધજન પણ ધર્મ-સિદ્ધરૂપ અનેક છવ જેને આપણે જોઈ શકતા નથી તેને માને છે. કેટલાક વર્ષ થયાં યુરોપમાં કેટલાક જણ જોયા પેંગમર તથા સાધુની સમજાવેલી પરલોકની વાત નથી માનતા ને જોયા ઉપર કહેલો માનવધર્મ (જેમાં એકશ્વરભક્તિ ખરી કે નામની હોય ને સંસારી નિયમેનું પાલન તો અવશ્ય હોય તે) જગતમાં પ્રવર્તેલો જોવાને ઇચ્છે છે, તેઓ હજી તેવું નાનું પણ મંડળ બાંધવાને સ્વાર્થ તથા સંસારે પામર છે.

આ દેશમાં સુધારાવાળાનું ધર્મમત તેને એક પ્રકારનો માનવધર્મ કહિયે. તેના પ્રવર્તકે તે કલકત્તા ને સુમર્ધના અંગ્રેજી ભણેલા જુવાનો જણાયા (સને ૧૮૫૦-૭૫). સઘળાએ સ્વધર્મથી અજાણુ, સઘળાએ પરલોક વિષયની પરંપરાનો અનાદર કરવાવાળા ને સઘળાએ સ્વદેશી બંધુઓનું સંસારી કલ્યાણ કરવે કાઢીલા હતા. કાઈ ખ્રિસ્તિ બૈબલની નીતિ ઉપર ને કાઈ ગૃહસંસાર વિષયમાં યુરોપીઅનની રીતિ ઉપર મોહિત; કાઈ ધર્મચારના બંધનથી છુટી થયેલ વર્તવાને ને કાઈ રાજકીય સુખને અર્થે દેશાભિમાન જગાડવાને હોંસીલા હતા. સુધારાવાળાનાં મત બે સમાજમાં વહેંચાયાં. પણ એકશ્વરભક્તિ જાનેએ રાખી. સને ૧૮૭૫ માં પંડિત દયાનંદે સુધારાનો ઉદ્દેશ સ્થાપિત રાખી. તેને પુષ્ટ કરવાને (કે જેથી ધણા લોક સ્વમતના થાય) પોતાનું સંસ્કૃત ભણતર ઉપયોગમાં આણ્યું. દેવપિતર તથા તેને અર્થે ધર્મ કર્મ મૂર્તિપૂજનાદિક બે સમાજ માનતી નથી તેમ આર્યસમાજ પણ માનતી નથી. બે સમાજ વેદને ધર્મપ્રેરિત તથા સ્વમતનું આધારરૂપ ધર્મપુસ્તક માનતી નથી. વળી જન્માંતર તથા જાતિભેદને માનતી નથી. પણ આર્યસમાજ તે ત્રણે વાત માને છે; પણ તે જે ઉદ્દેશે જેવી રીતે માને છે તે જોતાં તેનું તે માનવું જુદી યુક્તિ, અધારિત ને છજવાળું છે કે જેવા દોષથી બીજી બે સમાજ મુક્ત છે. તે બે સમાજે પ્રવૃત્તિ વિષયના સુધારાના વિચાર કેટલાક ટાટા પાડ્યા છે પણ આર્યસમાજ મોક્ષનો મમત મુક્તી નથી; પણ અમે એના પોતાના જ વિચાર આગળ પાડી એમાંથી જ એના પ્રવૃત્તિના જ વિચાર કેટલા નખળા ને દુઝળા છે તે પ્રસંગે પ્રસંગે દેખાડીશું; કે જે પછી ધર્મ સંબંધી તેના નરવા વિચાર, તેણે

બોધેલી કર્મચેષ્ટા (પંચયગ, સંસ્કારાદિક, વગેરેની), હું જ કહું છું તે જ વેદ ધર્મ છે ને લોકમા જે ચાહે છે તે ખોટો છે ઇલાદિ વિષય સહેજ ખુલ્લો થયો. અમણા અમારે પ્રસ્તુત વિષય પૂરો કરવો છે.

૯. પ્રસાદધર્મ તે શુ ? કાળેકાળે મનુષ્યોમાં કાઈ કાઈ પુરુષ તપ-ધ્યાનધારણાએ અંતરપ્રેરિત યર્ષ પોતપોતાના મંડળને ઈશ્વર સબંધી જ્ઞાન કર્મનો જે બોધ આપે તે. એમાં સંસારી સામાન્ય નિયમોનો પણ સમાવેશ હોય છે, અને એટલા જ માટે પ્રસાદધર્મ તે જ ધર્મ કહેવાય છે. એ પ્રસાદધર્મ મંડળ મંડળના જૂદા હોય છે પ્રકૃતિ વશાત્, -વળી એમાંના પ્રેરિત મહાત્માની સાધનાને બળે એનું અંતઃકરણ જેટલું જેવું નિર્મળ થયું હોય ને એની જેવી વાસના હોય તે પ્રમાણે. જરથોસ્તી, બાહુદી, ખ્રિસ્તી, ને મહંમદી એ ધર્મમાં સર્વોપરિ સાધનમાર્ગ ભક્તિ છે અને વેદોક્ત અને બૌદ્ધજૈનમાં જ્ઞાન છે; ભક્તિધર્મ સાથે થોડુંક જ્ઞાન ખરું અને જ્ઞાનની પૂર્વ કર્મ ઉપાસના ભક્તિ સારી પેઠે.

ધર્મ પળાવવાને વ્યવસ્થા પણ મંડળ મંડળની જૂદી જૂદી હોય છે. મંડળના સર્વ જણને માટે ધણું કરીને એકસરખાં ધર્મ કર્મ અને સંસારી તથા ત્યાગી એ બે વર્ગને માટે તે બોધાં વધતાં છે. વર્ણુમેદે તથા આશ્રમ-મેદે જૂદાં જૂદાં છે.

ધર્મનો જ્ય તેને પાળનારાના વિશ્વાસ પ્રજ્ઞાના બળદ્વારા પરચોકમાં તથા આ લોકમાં જે ગતિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રકારે નીચેના

આર્યપંડિતો માને છે. વળી શુભાશુભ કર્મ, તેની ક્રિયા, તેનાં ફળ, મંત્રની તથા યોગની સિદ્ધિ, ઇચ્છારહિત કર્મનાં ફળ ને સિદ્ધિ માત્રના ભોગ પાછળથી દુઃખદાયક ને જ્ઞાનશાંતિનું નિલ સુખ ઇત્યાદિ વિષયની સમજ તથા સમજ સાથે અભ્યાસ તે આર્યલોકમાં હતો, તે આજે પણ ધણાકમાં છે.

એ અદ્ભુત માળા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયના મહાનિયમના ચક્રમણના મેરવાળી એની આગળ અમણાના અદ્ભુત મનાતા શોધ ને ઉંચા મનાતા વિચાર તે ખરેખર નહિ સરખા છે. પૂર્વોક્ત વિષયમાં ઘણોક તે સૂક્ષ્મ પદાર્થશાસ્ત્રના સંબંધને છે પણ સમજ ન પડવાથી તેનો અનાદર કરવો તથા અસંભવિત ઝાટા છે એમ બહુ, એ ધિક્કારપાત્ર મૂખાઈ છે. “ગર્ભસ્થ બુદ્ધિ મનુષ્ય માત્રની સમાન” ને તે ઉપરથી “પરિણામે સમાનતાના ઉચ્ચ સુખની તૃષ્ણા” ને “મનુષ્યનું જ્ઞાન સૃષ્ટિની આદિમાં પશુતુલ્ય હતું ને ઉત્તરોત્તર વધીને પૂર્ણ થશે” એ આદિ વિચાર યુરોપસ્થ પંડિતોના તે રજે તમસી બુદ્ધિના તરંગ છે—આર્યની સાત્ત્વિક બુદ્ધિ નિશ્ચયે કહે છે કે “ગર્ભસ્થ બુદ્ધિ જુદી સૌની, પરિણામે સૌએ પોતાનું આપોપું તથા એક કે એકરૂપ થઈ જતું છે;” ને “આદિમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ હતો ને હવે ઉતરતોગય છે,” ઇત્યાદિ.

આર્યના પ્રસાદધર્મના પરલોક સંબંધી અવશ્ય મોટા વિસ્તારમાં આ સંસારના ધર્મ અર્થ કામ એ ત્રણે વિષયમાં, સર્વે લોકના ઉત્તમ સુખને અર્થે વર્ણભેદ હતે તેઓને જ્ઞેયે તેટલી પૂરતી સામગ્રી દેશમાં સર્વકાળ દેખાઈ છે. (વસ્તુ સંપત્તિ વિષયમાં આ કાળના સંબંધમાં જે ન્યૂનાધિક તે વિષે ઘટતે કામે જાણીશું.)

૧૧. યોગ એટલે ચિંત્ય ને ચિત્ત એ બેને જોડવાં તે. અંતઃકરણની એક વૃત્તિ ચિત્ત તે ચિંત્ય—લક્ષ્ય સાથે એક તાર ગ્રિયર થઈ રહે ત્યારે પૂર્ણ યોગ થયો કહેવાય. એમ થતું દુર્લભ ને દુર્લભ છે. એને માટે અભ્યાસ જ્ઞેયે ને પૂર્વનો સંસ્કાર હોય તો યાપ. અનેક પ્રકારના ઉદ્દેશ યોગના છે ને અનેક પ્રકારની યોગક્રિયા છે. જેમ બહાર સંસારી ઉલોગ તેમ સંસારી અનેક ઇચ્છા દૂર કરવાનો તથા ચિત્તને અનેક વાસનાના જાગ્યાંથી નિર્મળ કરવાનો પણ ઉલોગ છે. જેમ સંસારી ઉલોગથી (અનુજ્ઞાન, તપ વગેરેથી) પણ લાભ છે. મોટા યોગથી એટલે બહુ જન્મની તપશ્રયોએ તથા બહુ જન્મના દ્રઢ તત્વજ્ઞાને સંકલ્પ સિદ્ધિ પમાય—એવો યોગી નવી સૃષ્ટિ રચે, પોતે અનેક રૂપે થઈ અનેક રથને સરખાં કે જૂઠાં કર્મ કરે ઇત્યાદિ. તપથી ને મંત્રથી અણિમાદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; કેવળ દષ્ટિલક્ષ્યથી પણ કેટલીક

સિદ્ધિ થાય. વિના અભ્યાસ સકળશાસ્ત્ર મનમાં સ્ફુરે, આયુષ્ય વધે, સર્વે ગોળમાં જવાય, પાછલા જન્મોનું જાણ્યામાં આવે, ચિંત્યનું સાક્ષાત્ દર્શન થાય ઇત્યાદિ. કેવળ ઔપધિનું અમુક ક્રિયાયે એવન કૃપાથી જે અદ્ભુત સિદ્ધિ ભણી છે તે વહ્નિવિદ્યુતની તથા લોહાકર્ષણની શક્તિઓના અમત્કારથી અતિશ્રેષ્ઠ કહેવાય. એ સધળો વિષય આર્ય ધર્મમાં છે. સંસારી ઉદ્યોગ કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે જે ક્રિયાઓ અવશ્ય તથા ફળ આપનારી મનાઈ છે તે પણ અમુક યોગક્રિયા જ છે. હઠયોગ ને રાજયોગ તેમાં રાજયોગના એક એક પ્રકરણમાં ક્રિયાયોગ લખ્યો છે તે આવો કે મત્સર, મમતા, માયા, દ્વિસા, રાગ, દ્વેષ, પાપાંડ, બ્રાંનિ, આળસ, અશુચિ એ આછાં થતાં જાય ને ક્ષમા, વિવેક, વેરાગ્ય, શાંતિ, સંતોષ ઇત્યાદિ વધતાં જાય તેવો અભ્યાસ કર્યો કરવો વિચારથી તથા કર્મથી.

પંડિત ધ્યાનન્દ કહે છે કે, “યોગથી બુદ્ધિ પ્રકાશ થાય પણ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ નહિ,” “મારણ મોહનાદિક ખોટું છે,” “મંત્રજ્ઞ અસ્ત્રમાં એટલે સુક્તિવાળી રસાયનાદિક ક્રિયા તેમાં;” અમેરિકાથી આવેલી બાઇબલે કરેલા ઔષાદમાં યોગવિદ્યા લોકની રમૂતિમાં આવી ને કેટલાક જણે પંડિતને પૂછ્યું ત્યારે વળી એણે તેઓને ટાઢા પાડવાને સુક્તિવાળું જણાવ્યું કે “મુનિઓને એવી પદાર્થવિદ્યા આવડતી કે તેઓ આત્માના બળથી સદુના અંતઃકરણની વાત જાણી શકતા, ભિતરના પદાર્થના સંયોગથી યોગી લોક અદ્ભુત કર્મ કરી શકતા. જેમ બહારના પદાર્થનો ઉપયોગ બહારથી થાય છે તેમ જ ભિતરના પદાર્થોનો ઉપયોગ ભિતરથી થાય છે.” અર્થાત્ આત્મ-તત્ત્વના-શુદ્ધ ચૈતન્યના બળ વિષે તેને પ્રતીતિ નથી ને એ નહિ એટલે સંકલ્પસિદ્ધિ શેની માને? ને “एकोઽહ વહુધા સ્વામ્” એનો અર્થ, યોગૈશ્વર્ય સત્તા ઉપર આધાર રાખે છે તેને યથેચ્છ કેમ ન સમજાવે? અને અવતાર ખોટા કહે, સ્તંભના નૃસિંહને દસી કાઢે, ગ્રાણ પ્રતિજ્ઞાને વગેરે એમાં નવજ કંઈ જ નથી. જન્માંતર વિષે ચર્ચા ચાલી સારે બાળક કરી પ્રમાણમાં ગીતામાં યોગમંત્રની રિયતિ વિષે છે તે કહી સંમત થાયું, પણ ગીતામાંનું નિશ્ચરૂપ દર્શન તે તો ખોટું જ છે તેને મતે. યોગબળે દત્તાત્રેયના આશ્રમ-માંના ગ્રાણી સ્વભાવથી પરસ્પર વેર બુદ્ધિવાળાં તે નિર્વેર યર્ષ રહેતાં, એ તો ગપ્પાં જ તેને મતે; શુદ્ધ જનરૂપ અનુદાનથી કે યત્નરૂપકર્મથી આ લોક પરલોક સંબંધી કાર્યસિદ્ધિ તે વળી કવી તેને મતે?-(મઠથી તો વાસુ સ્વ-ચ્છ થાય.) યોગસિદ્ધિના વિષયમાં મુધારાવાગાને પૂર્વજનાં માનેલાં સત્ત્વ ઉપર મોહભરી પણ પાછી આસ્થા કરાવવાના ઉદ્દેશમાં પરદેશી પરધર્મી

ઉત્તમ પ્રકારે લઢાવો લેતા દેખાવા છે; જે કે અમણા તે વિષયમાં તેઓ હુદપણે મોહિત ને સંસારી સુખના મોખ થયા છે.

અમે ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ વિષે ઘણુંક લખ્યું છે ને કહ્યું છે તેનું સ્મરણ કરાવી જણાવીએ છીએ કે સત્વાંશ વિશેષવાળી, જ્ઞાનધર્મનો પ્રકાશ કરવાવાળી તે આર્યની છે, ને વૈરાગ્ય, ઇન્દ્રિયોને જિતવી, સંતોષે ચિત્ત પ્રસન્ન રાખવું, દુઃખમાં ધૈર્ય તથા સ્વધર્મનું અનુષ્ઠાન વિશેષ કરતાં રહેવું, આદિ લક્ષણ સત્વબુદ્ધિનાં, તે જ ખરું હિયું જયમુખ આપશે-રક્તેયુક્ત તમોગુણવાળી બુદ્ધિ નહિ આપે. રક્તેતમોગુણ દ્યાવ ત્યારે જ જાણવું કે, સત્વનો પ્રકાશ થયો, સત્વબુદ્ધિ સમજવી ને પછી તેને નિશ્ચયે વર્તવું, એથી જ સ્વધર્મનું ચોખ્ખું જ્ઞાન થશે.

સુધારાવાળાઓએ રજસ્તમસી નીતિનો બોધ કાઢી તે ઝાટો કસ્યો છે. આર્યનાસમાજવાળા દક્ષણી વિદ્વાનો સારું અંગ્રેજી બોલેલા તે હજી પણ આર્યની સાત્વિક નીતિનાં કરતાં બેબલની નીતિને અવશ્ય વખાણે છે. પશ્ચાત્તાપની નીતિ વૈરાગ્યદશાની પૂર્વે થવી જરૂરની છે પણ તે જ ઉત્તમ એમ રજસ્તમસી જ બોલે. સત્વગુણી તો પશ્ચાત્તાપ પામવા જેવું આચરણ કરશે નહિ, કરશે ને પસ્તાશે તો તરત જ વૈરાગ્યે ચઢી ફરી પસ્તાવા જેવું કરશે નહિ (રક્તેયુક્તી પસ્તાવો કરશે ને વળી પાછો નરસાં કર્મ કરશે.) ને કોઈ વળી જ્ઞાનને નિશ્ચયે ચઢી પૂર્વજૂતની શિક્ષા યોગ્ય થઈ એમ માની પસ્તાવો ન કરતાં પસ્તાવો થાય તેવાં સર્વે કર્મોના લાગ કરી ફલે-અઝારહિત ઇશ્વરાર્પણ એવાં જ કર્મ કરશે. પંડિત દ્યાનંદ વૈરાગ્ય એટલે કુકર્મથી દૂર રહેવું એટલો જ અર્થ કરે છે. જે અર્થમાં વૈરાગ્યને લોક સમજે છે તે અર્થ નહિ; “જોમ્ શાંતિઃ શાંતિઃ” તે પણ સ્વસ્થતાના અર્થમાં વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનને સંસારનો ઉપશમ, ચિત્તની સંસારવાસના સમાધિ જવી એ અર્થમાં નહિ-તે બુદ્ધિના સત્વગુણને માનતા નથી. પૂર્વજન્મના કર્મની અસર બુદ્ધિ ઉપર નહિ પણ મન ઉપર છે એમ માને છે; સત્વગુણનું બળ જે ખરે ખરું મોટું છે, તે તેને મને કંઈ જ નથી, પણ શરીરમાં વીર્ય વધશે તો બુદ્ધિ વધારે બળવાળી થશે એમ શિક્ષા આપે છે; અર્થાત્ આત્માનું બળ યોગબળ-વૈરાગ્યબળ તે શરીરબળથી ઉતરતું છે એમ તે કહે છે. એ વિચાર જ્યાં સુધી તે ફેરવશે નહિ ત્યાં સુધી તે વેદધર્મનો કે કોઈ પણ ખીજ પ્રસાદધર્મનો કે સદ્ગુણ તતવાળા શિષ્ટોના માનવધર્મનો પણ બોધ કરવાને યોગ્ય નથી. રનેદબુદ્ધિએ કે અર્થબુદ્ધિએ કે કેવળ ધર્મ-બુદ્ધિએ કર્મ કરવું, એ ત્રણમાં કોઈબુદ્ધિનું કાર્ય મોટું ઉત્તમ થાય? આર્યનો

સુધારાવાળા સનાતન આચાર વૃક્ષના દંડ ઉપર તો ધા કરી ચક્ર નહિ, માત્ર નાની ડાળી કાપવાને ધા કરતાં ખખડાટ કરી તેઓએ કેટલાં પત્ર વણુસાડ્યાં. અનાર્ય વિચારના સ્વીકારમાં અનાર્ય ખાનપાનાદિકની ઘણી તામાં લોકને અનાર્ય કરવાનું કોડ દાખલ્યું. પણ હવે કેટલાક હારી ગયા છે ને કેટલાકો પાછા ફર્યા છે. અમુક કારણે અમુક આચાર છે એ સ્પષ્ટ થશે તેઓ તેનો ચારે આદર કરશે. પોતાના આચારને પરકીય આચારથી સંરક્ષિત રાખવો, એ આર્યજનને કર્તવ્ય છે કેમકે ધર્મની પ્રવૃત્તિ મંડળના આચારથી જ સખળ રહે છે. બ્રહ્મસમાજે આર્યના “ઓંકાર તત્ સત્” રાખ્યા પણ આચારને ખસેડી નવો ખ્રીસ્તી ધણેક દાખલ કીધા; (અમલ સાંભળ્યું છે કે સેનના ભક્તો એને હિંદોળામાં બુલાવે છે!) આર્યનાસમાં જૂનો આચાર સમજો કાઢવાનું મત દેખાડેલું, પણ હવે તે ધણેક રાખવો એમ મત ચલાવે છે. (પુનાની નિરાશ્રિત બાળકશાળા સ્વાધી કીધી પણ તેઓનો લક્ષાદિક વહેવાર પોતાની સાથે રાખવાને ઇચ્છતી નથી!) પંડિત દયાનંદે પ્રથમ તો આચાર વિષે સુધારાનું મત દેખાડેલું ને પાણેલું—વર્ણભેદ ટળશે ને સૌ સાથે ભોજન કરવામાં બાધ નહિ ગણે; રોડે ઐક્ય કરશે ચારે દેશોનતિ થશે; ચારે વર્ણને વેદાધ્યયન તથા વેદોક્તકર્મ એને માટે સરખો અધિકાર આપેા હશે—એડા પેદરી સમાજમાંના શૂદ્રજન પણ વેદ ભણતા ને અંત્યેષ્ટિ કર્મમાં સામેલ રહેતા. આ વર્ષમાં તેણે વર્ણભેદ ન પાળનારા, માંસ મદિરામાં રાચનારા, ખ્રિસ્તી મુસલમાન સાથે ભોજન વહેવાર રાખવાને ઇચ્છનારા એવાઓનો જાહેર બાપણે તિરસ્કાર કીધો છે; ગયા ચૈત્રમાં વર્ણોત્સવે કરેલાં હોમ કર્મમાં બ્રાહ્મણ પાસે જ આહુતિ અપાવી હતી ને ખીન્નઓને માત્ર સામગ્રીપૂરક રાખી સંતોખ્યા હતા.

૧૩. સત્યને મનુષ્ય સર્વે પૂજે છે. અદૃષ્ટ વિચારમાં પરમ સત્ય એક પરમેશ્વર છે, એમ સધળા પ્રસાદધર્મે પ્રકાશિત કીધું છે; પણ લોકાંતર વિષયમાં ભક્તિધર્મ જ્ઞાન ધર્મથી જૂદા હોવાથી તે વિષયનું સત્ય જૂદું જૂદું છે; અને જ્ઞાનધર્મમાં પણ બુદ્ધિસત્વાસના પ્રમાણમાં તત્ત્વદર્શન જૂદું જૂદું છે. દૃષ્ટ વિષયમાં દૃદ્રિયગોચર પ્રસક્ત તે સત્ય, એમ સર્વે મનુષ્ય માને છે તોપણ જ્ઞાનધર્મી જન તે સત્યને નિત્ય નથી માનતા—કેટલાક જણ તો સ્વપ્નના સત્ય સરખું માને છે; અને એમ છતાં તેઓ આ સંસારના સત્યને અર્થે પણ સ્વધર્મ બુદ્ધિએ ઉત્તમ આચારણુ રાખે છે. ધન સુત દારા માત પિતા કોઈ મરણુ પછી સદાય યવાના નથી, કેવળ ધર્મ સદાય રહેવાનો છે. એ યેરાગ્યરૂપ નિશ્ચય છતાં તેઓ સંસારી અર્થ કામ વિષયમાં પણ

ઉત્તમ પ્રકારે લઢાવો લેતા દેખાવા છે; જે કે અમણા તે વિષયમાં તેઓ ક્ષુદ્રપણે મોહિત ને સંસારી સુખના મૌઝા થયા છે.

અમે ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ વિષે કહ્યુંક લખ્યું છે ને કહ્યું છે તેનું સ્મરણ કરાવી જણાવીએ છીએ કે સત્વાંશ વિશેષવાળી, જ્ઞાનધર્મનો પ્રકાશ કરવાવાળી તે આર્યની છે, ને વૈરાગ્ય, ઇન્દ્રિયોને જિતવી, સંતોષે ચિત્ત 'પ્રસન્ન રાખવું, દુઃખમાં ધૈર્ય તથા સ્વધર્મનું અનુદાન વિશેષ કરતાં રહેવું, આદિ લક્ષણ સત્વબુદ્ધિનાં, તે જ ખરું ઉચું જગત્સુખ આપશે-સ્નેહશુભ તમોશુભ-વાળી બુદ્ધિ નહિ આપે. સ્નેહતમોશુભ દબાય ત્યારે જ જાણવું કે, સત્વનો પ્રકાશ થયો, સત્વબુદ્ધિ સમજવી ને પછી તેને નિશ્ચયે વર્તવું, એથી જ સ્વધર્મનું ચોખ્ખું જ્ઞાન થશે.

સુધારાવાળાઓએ રજસ્તમસી નીતિનો બોધ કીધો તે ઝોટો કસ્યો છે. પ્રાર્થનાસમાજવાળા દક્ષણી વિદ્વાનો સારું અંગ્રેજી લખેલા તે હજી પણ આર્યની સાત્ત્વિક નીતિનાં કરતાં બેબકની નીતિને અવશ્ય વખાણે છે. પશ્ચાત્તાપની નીતિ વૈરાગ્યદશાની પૂર્વે થવી જરૂરની છે પણ તે જ ઉત્તમ એમ રજસ્તમસી જ બોલે. સત્વશુભી તો પશ્ચાત્તાપ પામવા જેવું આચરણ કરશે નહિ, કરશે ને પસ્તાશે તો તરત જ વૈરાગ્યે ચઢી ફરી પસ્તાવા જેવું કરશે નહિ (સ્નેહશુભી પસ્તાવો કરશે ને વળી પાછો નરસાં કર્મ કરશે.) ને કોઈ વળી જ્ઞાનને નિશ્ચયે ચઢી પૂર્વકૃતની શિક્ષા યોગ્ય થઈ એમ માની પસ્તાવો ન કરતાં પસ્તાવો થાય તેવાં સર્વે કર્મોનો લાગ કરી ફોલ-અઘારહિત ઇશ્વરાર્પણ એવાં જ કર્મ કરશે. પંડિત દયાનંદ વૈરાગ્ય એટલે કુકર્મથી દૂર રહેવું એટલો જ અર્થ કરે છે. જે અર્થમાં વૈરાગ્યને લોક સમજે છે તે અર્થ નહિ; “ઓમ્ શાંતિઃ શાંતિઃ” તે પણ સ્વસ્થતાના અર્થમાં વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનને સંસારનો ઉપશમ, ચિત્તની સંસારવાસના સમાધિ જવી એ અર્થમાં નહિ-તે બુદ્ધિના સત્વશુભને માનતા નથી. પૂર્વજન્મના કર્મની અસર બુદ્ધિ ઉપર નહિ પણ મન ઉપર છે એમ માને છે; સત્વશુભનું બળ જે ખરેખરું મોટું છે, તે તેને મને કંઈ જ નથી, પણ શરીરમાં વીર્ય વધશે તો બુદ્ધિ વધારે બળવાળી થશે એમ શિક્ષા આપે છે; અર્થાત્ આત્માનું બળ યોગ્યબળ-વૈરાગ્યબળ તે શરીરબળથી ઉતરતું છે એમ તે કહે છે. એ વિચાર જ્યાં સુધી તે ફેરવશે નહિ ત્યાં સુધી તે વેદધર્મનો કે કોઈ પણ ખીજા પ્રસાદધર્મનો કે સદ્ગુણ વ્રતવાળા શિષ્ટોના માનવધર્મનો પણ બોધ કરવાને યોગ્ય નથી. સ્નેહબુદ્ધિએ કે અર્થબુદ્ધિએ કે કેવળ ધર્મ-બુદ્ધિએ કર્મ કરવું, એ ત્રણમાં કંઈ બુદ્ધિનું કાર્ય મોટું ઉત્તમ થાય? આર્યનો

ઉત્કર્ષ કરવાને શારીરખળ શ્રેષ્ઠ કહેનારો તે આર્યનો અપકર્ષ કરનારો છે. અમારે મતે, શારીરખળ કરતાં નીતિખળ શ્રેષ્ઠ, નીતિખળથી ધર્મખળ શ્રેષ્ઠ ને ધર્મખળથી જ્ઞાનયોગખળ શ્રેષ્ઠ છે અમારે મતે, પશુપક્ષીમાં બહુ ખળ હશે દુખળો મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિને પ્રસાદે તેને વશ કરે છે ને મુક્તના સાધન સંહિત જગલીઆએ પોતાના જીવસ્થાને ખળે મોટાં રાજ્યોનો અંત સહેજમાં આણ્યો છે.

૧૪. જગદીશ્વરે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય સંબંધી નિયમો કરીને જગતનો નિર્વાહ ચલાવ્યો છે; અને જીવજગતની સ્થિતિ વ્યવસ્થા વિષયમાં આ પશુ એક નિયમ છે કે, પ્રભુ પોતે પશુ વેળાએ કાર્ય કરવામાં સ્વેચ્છાએ ધૂમે ને અદ્ભૂત લીલા દાખવે. માયાવશ મનુષ્યજીવ ઇચ્છે સ્વતંત્ર સ્વભાવ દેખાડે છે; વિશેષ શક્તિવાળા દેવતા વધારે સ્વતંત્રતા દાખવે છે ને વશમાયા આદિદેવ સચુણુ ત્રીમૂર્તિ કે એમાંની એકેક તે “કર્તુમર્તુમન્યથા કર્તુમ્” (કરવા, નહિ કરવા, તથા ઉલટું કરવા.) પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. વૈદિક ધર્મની પ્રવૃત્તિમાં દેવતાનું સામર્થ્ય ન હોય તો કર્મમાર્ગ જૂઠો ઠરે; કર્મ ઉપાસના કરનારા છે તો તેનું ફળ આપવાવાળા દેવતા પશુ છે. વેદનો સત્વસારરૂપ જો વેદાંત-જ્ઞાનપ્રોધ, તેનો હેતુ વૈદિક કર્મનો લય ધ્રુવમાં કરવાનો છે મુમુક્ષુને માટે; પશુ લોકસમુદાયને માટે વેદના ધર્મકર્મ બુદ્ધિ-ભેદે જૂઠાં જૂઠાં છે ને તે તેનાં ફળને માટે છે. પૂર્વના સંસ્કાર પ્રમાણે કાર્ય ધરાવું એ નિયમ છે, પશુ વળી એ નિયમને અનુસરતાં પશુ કેટલીક રીતે નવાં જ કર્મ થવાં એ પશુ નિયમ છે. ન્યાયાધીશ અપરાધીને યથાન્યાય દંડે પશુ વળી એ દયાદિ ઔદાર્ય દાખવે તો અથવા પુણ્ય કરનારને જ્ઞેષ્ઠ્યે તેથી વધારે પ્રસાદ આપે તો તેના ન્યાયને દૂષણ નથી. પૂર્વકર્મને લીધે ક્રાધને અંધારો છે;—એ ઈશ્વરી નિયમે છે તો શું અને સારો કરવાનો ઉપાય ન કરવો કે તેને સહાય ન થવું? ઉપાય કરવા એ પશુ નિયમ છે.

વેદાંતનું ધ્રુવ અકર્મ જો સિદ્ધંતરૂપે પ્રકાશી જગતની વ્યવસ્થા રાખે છે; પશુ પંડિત દયાનંદનો ઈશ્વર નિર્ગુણ ને વળી પૂર્ણ સચુણુ હોતે તે જીવતા દામમાં પડતો નથી; સ્વતંત્રે લીલા ન દાખવનારો ને પ્રથમ ઇચ્છા કરેલી હોય કદાપિ પશુ પછી ઇચ્છારહિત જોડેલો છે. પ્રાર્થના સ્તુતિ કરાવે છે તે નિરર્થક છે અથવા સૂક્ષ્મ પદાર્થના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતી સદ્ગુણ-શક્તિના સ્મરણઅભ્યાસથી સદ્ગુણુ વધે તેટલામાટે. પંડિતનો પરમેશ્વર આત્મતત્ત્વ છે કે કોઈ પદાર્થશક્તિ અનિ સૂક્ષ્મરૂપે છે તે વિષે નક્કી હોવે પછી તે પોતે જ કરાવશે.

૧૫. ધર્મ તે શું? “આચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત ને ન્યાય” એ ત્રણ મુખ્ય વિષયમાં જે શિક્ષા-શાસન તે ધર્મ” એ વ્યાખ્યા જૂદા જૂદા પ્રસાદધર્મના ફાંશિષ્ટો એકમતે માન્ય રાખશે. “વેદપ્રતિપાદિતકર્મજન્યો ધર્મઃ સ્વર્ગાદિક-સાધનમ્” એ વ્યાખ્યા વેદધર્મને માટે છે. યમનિયમનું પાલન તે મનુષ્યના સામાન્ય ધર્મ છે—યમ દસ આ કે સસ, શૌચ, અહિંસા, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી તે), બ્રહ્મચર્ય (કુંવારાનું ને પરણેલાનું), દયા, આર્જવ, ક્ષમા, ધૃતિ, મિતાહાર; અને નિયમ તે તપ, સંતોષ, આસ્તિક્ય, દાન, ઇશ્વર-પૂજન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, જપ, વ્રત, એ છે. ધર્મનું સત્વગળ તેને પાળનારાના વિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધા ઉપર આધાર રાખે છે, એ પૂર્વે કહેલું જ છે.

દેવળ યુદ્ધિવાદ, દટવાદ, જડ ને ચૈતન્ય એ જેના ધર્મ સમાન હોવા જોઈએ એવા વાદ એ સદુ જે સામાન્ય સત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે તે ઉપર ધર્મના મૂળ પાયો હોવો જોઈએ, એમ સુધારાવાળાનું મત હતું ને હજી થોડાકનું છે ને તેઓ સત્ત્વમેવ જયતે લખે છે તે ઉપર કલાં તેનાં સસને માટે. એ ધારણે જગદીશ્વર વિષયમાં દષ્ટિ પહોંચી તે પ્રમાણે તેઓ તેની કૃપાપ્રસાદીને અર્થે હૃદયના ભાવને આગળ પાડે છે; અને એ ભાવ પ્રાર્થનાસમાજમાંના દેટલાકનો સાચો છે એ અમે સાચું માનીએ છીએ. પણ પંડિત દયાનંદ કહે છે કે, ધર્મનું મુખ્યતત્ત્વ ન્યાય* છે. એ, તે પોતે માનેલાં શ્રલક્ષ્યાદિ આઠ પ્રમાણુ પ્રમાણે સિદ્ધ કયારે કરશે? એ પંડિતે પહેલી વાર તો વેદની સંહિતાને જ માનવી ને મૂર્તિપૂજન ન કરવું, એ બોધ આગળ પાડ્યા હતા અને આ વેળા અહિંસાનો બોધ આગળ પાડે છે. કોઈ પ્રાણીને

* એ વ્યાખ્યા શું એક દેશી નથી? માનવધર્મને માટે પણ ન્યાયકરતાં શું સત્ત્વ આગળ પડવા ચોખ્ય નથી? બુદ્ધિનો સત્ત્વબેદ પંડિત માનતા નથી તો તેનો ન્યાય રાજસી કે તામસી કેવો સગજવો? તેનો દેવ તો કહો ન્યાયકારી છે—કૃપા કરી ભક્તનું દુઃખ કાપે તેવો નહિ; પણ ‘ગર્યા ક્રીધું ગાટે ભોગવ’ એમ કહેનારો છે, પણ જળા મને જોયાં કર, હીક હીક યશે!

કૂરુપર્યય પંડિતનાં મત જુઓ: “દેવ કે ઇશ્વર કોઈ છે જ નહિ;” “ધર્મ એટલે પૂર્ણ પરાધીનતા;” “પરાધીનતા જોડે લોભ પણ ખરો;” “આહંભાવ વિના ધર્મ હોય નહિ;” “ધર્મ એ પવિત્ર દેશ છે;” “ઇન્દ્રિયો ને બુદ્ધિ એ બેથી યથેચી ક્રિયાનું પરિણામ.” થોડો પણ વિનય રાખવાવાળા આમ કહે છે: “વ્યવહારોપયોગી નીતિ તે ધર્મ;” “શુદ્ધસુનીતિ તે ધર્મ” “સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા તે ધર્મ” એથી ચઢીઆતા આમ કહે છે: “અંતઃકરણની શુભ પ્રાર્થના તે ધર્મ;” “અનંતને ઓળખવાની શ્રદ્ધા તે ધર્મ;” “કોઈ સર્વોપરી શક્તિ પ્રતિ જે કર્તવ્યતા તે;” મહાશક્તિ દુઃખદાયી રાક્ષસી હોય પણ તેવી નહિ, તે નિર્ભય ને કૃપાળુ હોવી જોઈએ.” ઇલાદિ

દુઃખ ન કરવું એ સામાન્ય શિક્ષા સર્વે લોકને માન્ય છે; પણ ગૌરવભક્ત જે અતિ ઉપયોગી તેની દસા કરવી એ મોટું પાપ છે એમ તે કહે છે. યજ્ઞ-કર્મમાં પશુની હિસા તે હિસા નથી ને વિના પ્રયોજન પ્રાણીને 'દુઃખ' દેવું તે હિસા છે, એ વેદોક્ત ધર્મશિક્ષા છે અને પદ્યમાં કે કોઈપણ પ્રયોજને કોઈપણ જીવને મારવો એ મોટું પાપ છે એમ જૈન ધર્મની શિક્ષા છે; પણ પંડિતની અહિંસા તે આ લોકના જ અર્થ સંબંધી છે, પરલોક વિષય તેનો ઉદ્દેશ નથી. પૂર્વકાળમાં યજ્ઞમાં પશુવધ નહોતો ને લોક માંસભક્ષણ નહોતા કરતા એમ તેનું આ વેળા કહેવું છે. માંસ ક્ષત્રીઓ ખાતા એવું ને તેથી શરીરબળ વધે એવું તેઓનું બોલવું હતું.

૧૬. ખીજા ધર્મમાં ધર્મસ્વરૂપિ આચારપૂર્વક લક્ષિતનું અર્પણ અને માનવપ્રતિ સદાચરણ એ કર્મ પ્રધાનપણે છે; પણ વેદોક્ત ધર્મમાં એ કર્મ સાધનરૂપે છે—પ્રધાનબોધ પરમેશ્વરની ઓળખતો છે;—ચિત્તશુદ્ધિ વિના પરમાત્માનું સ્વરૂપજ્ઞાન પમાય નહિ માટે ધર્મકર્મ છે. સ્વરૂપનાં નિરૂપણને વિષય સમજવાને યોગ્યક જણી અધિકારી હોય ને તેઓને માટે વેદને ઉપનિષદકાંડ છે; પણ લોકસમુદાયને* કર્મઉપાસનાનો બોધ છે—આ વિદિત ને તે નિષિદ્ધ; આટલાં નિત્ય ને આવાં નૈમિત્તિક કે કામ્ય કર્મ વર્ણ્યાધમ બેદો કરવાનાં ને વળી કટલાંક સામાન્ય તે સર્વને માટે છે. અધિકાર ન પદ્ધતિ એને અનુસરી કર્મ કરવાં, એ વેદધર્મની અવસ્ય બવસ્યા છે.

૧૭. કર્મ પ્રમાણે સ્થિતિ—કુળ. પૂર્વ જન્મનાં જાત્રા કૃત્યોથી અ જન્મે જાત્રા કુળમાં જન્મ. (પાપપુણ્યના અંશ પ્રમાણે પૃથ્વીઆદિતત્ત્વોએ ધણપણી દેહે.) જે વિચારે જાત્રી સંસારી સ્થિતિના પુણ્ય દલકી સ્થિતિ વાળા સાથે સદવાસ કે બોજનવહેવાર નથી રાખતા તે જ વિચારે—જન્માં-તરનાં કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલી ગતિસ્થિતિને વિચારે આર્થ તે ધ્યાને અડકવાથી પોતાને અભગયો સમજે છે; એકમાં સુખડતા ને ખીજામાં પવિત્રાર્થ તથા

* કેવળ ઈશ્વરાર્પણ એ બારેજ કરવાનાં નિત્ય કર્મ; પરલોક તથા આ લોક સંબંધી કલ્યાણને માટે ઉપવાસો પ્રસાદ નેજાવવાને નૈમિત્તિક કે કામ્ય કર્મ; કેવળ આ સંસારી અર્પકામનું સાસ્ત્રજ્ઞાન તથા કર્મકોશલ્ય;—એ સર્વને માટે વેદધર્મમાં શિક્ષા છે—સંદિતામાં, બ્રાહ્મણમાં, વેદાંતમાં; શ્રોતસ્ત્ર ને ગૃહસ્ત્રમાં, સ્મૃતિ ને પુરાણમાં.

† પૂરોખીજા પંડિતનું મત કે બલિનેદસ્ત્રી બંધનને બૌદ્ધ ધર્મે તોડી સો લોકને સમાન દક આપ્યા, એ મોટા તુષારો કવિદ્ધ પણ કુરો એણે લખ્યું છે કે 'બૌદ્ધધર્મથી વર્તુલ્યવસ્ત્રા તુડીને આર્થ પડ્યા' અને કહીયું કે 'દામન લોકે કુલવ્યવસ્થા રાખી હતી ને પરદેશને પોતાનામાં બેળખ નહોતા ત્યાં સુધી તે ખરા દામન હતા; તેમ બૌદ્ધધર્મની પદેવજા આર્થ તે જ ઉત્તમ દત્તા.

સુખડતા છે. સાગી કે જ્ઞાતી આર્યને ઘેડા સાથે બોજનનો બાધ નથી; સંસારીને પણ આપત્તિમાં બાધ નથી. (પછી તે પ્રાયશ્ચિત્તે શુદ્ધ થાય.) વળી બ્રાહ્મણુ ને ઘેડો બેઠેને પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે તથા સંસારી સ્થિતિ સારી કરવાને હક છે પણ ઈશ્વરે બાંધી આપેલે નિયમે કે તેઓએ પોતપોતાની જ્ઞાતિના ધર્મ આચરવા; બીજામાં કાંઈ બ્રાહ્મણુ બુદ્ધિનો હોય ને બ્રાહ્મણુમાં થોડાક બીજાની બુદ્ધિના હોય તોપણ પારદોષ તથા આત્મીકિક વ્યવસ્થામાં બ્રાહ્મણુ જાઓ ને બીજા નીચો એ જ ખરું છે. બ્રાહ્મણુ કોણી સર્વે મનુષ્ય-રૂપે સંસારી યોગ્યતાને માટે સરખો હક ધરાવે છે એ વિચાર ખોટો છે. પરદોષ સંબંધી ગતિ સારી કરવામાં મિશ્ર વહેવારથી બગાડો ન કરવે અને જે જાતિઓ પરસ્પર વહેવાર રાખવાને યોગ્ય હોય, તે જાતિઓએ કુળમોટપના મમતમાં વહેવાર ટુંકડો કરી દેશની સ્થિતિ બગાડવી નહિ.

૧૮. પ્રભુ પોતાને કરેલે નિયમે તથા વળી સ્વેચ્છાએ જીવમાત્રનો નિર્વાહ ચલાવે છેજ, એ વિચારને ખરેખરો માનવાવાળા જેવા તથા જેટલા સુસલમાન લોક તેવા બીજા નથી; પણ એ સાત્ત્વિક વિચારને અનુસરતો સાત્ત્વિક બુદ્ધિનો જે પ્રયત્ન તે તે મંડળમાં નથી. આપણામાં તેવી બુદ્ધિનો અંકુર ધણામાં છતે તે સાત્ત્વિક વિચાર ઉપરથી અમણા ધણાનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે તેથી પ્રયત્ન પણ નથી. નિષ્કામ કર્મ કરવું એવી બુદ્ધિ થવી ને તે નિશ્ચય થવી એ બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે ઉત્તમ ઉપાય છે, તેમ સંસારી જસને માટે પણ છે—મારે કર્તવ્ય છે (મારી ફરજ છે) માટે હું કરીશજ, એ નિઃશયબુદ્ધિનો હિલોગ મોઢા મૂકનો છે.

૧૯. કામ્યકર્મની સિદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિ ને મંત્રશુદ્ધિ ને દ્રવ્યસામગ્રીની શુદ્ધિ એ ત્રણ ઉપર આધાર રાખે છે; શુદ્ધિનો અવશ્ય વિચાર છે પછી ઉદ્દેશ પરદોષ કે આ લોક સંબંધી હોય. એવી રીતે દેવતાનું અનુજ્ઞાન માંડે કે પછી ચિત્તની ખંત, યુક્તિક્રિયાની કુશળતા ને સાધનની પૂરી અનુકૂળતા એ સક્રિયતા અવશ્ય વિચારથી સંસારી કર્મ કરે તેને સિદ્ધિ થાય. ચિત્તશુદ્ધિનું તેજબળ કર્મશક્તિનાં જાજગળને ચૂર્ણ કરે તેવું છે. માટે પહેલીને પ્રધાન રાખી બીજાને ઉપયોગમાં લેતાં કાર્ય સિદ્ધિ કરવી. જ્ઞાન ને ક્રિયા, શુદ્ધિ ને શ્રદ્ધા, નિશ્ચય ને નિયમ એ મહાસિદ્ધિ આણનારાં યોગસાધન છે.

૨૦. વેદધર્મે ત્રણ સ્વરૂપ દાખવ્યાં છે. પહેલું કેવળ શુદ્ધ હંતું. ઉપવીતસંસ્કારે દ્વિતીય ઔશ્યમાં બ્રાહ્મણુ ક્ષત્રી વૈશ્ય પોતપોતાનાં કર્મથી બેઠે લોકનાં કલ્યાણ સાધતા. રાટીબેટીના વહેવારમાં કરડા પ્રતિબંધ જેવું

કાંઈ નહોતું. ધર્મકર્મ ઉપર સૌની નિષ્ઠા હતી ને સંસારકર્મમાં સર્વે કુમળ હતા. ઘેરેઘેર અગ્નિહોત્ર હતા—સવારસાંજ આહુતિઓ અપાતી ને કામ્ય-કર્મ પણ યજ્ઞદ્વારા વિશેષે હતાં. સાત્વિક તે પશુચત્ર નહોતા કરતા, રાગસી પુરોહિત બ્રાહ્મણુ તે ને ક્ષત્રીઓ તે કરતા. દિવ્યમંડળમાં યજ્ઞશાળાઓ હતી, દેવસ્થાન નહોતાં (શૂદ્ર લોકમાં કાંઈ કાંઈ ખરાં). કાંઈ વળી જ્ઞાનચર્યા કરના કે તપચર્યા કરતા કે યોડી વારને માટે કરેલી મૃતિદ્વારા ઈષ્ટ દેવતાની ઉપાસના કરતા પણ સઘળા જ વેદ પાઠ કરતા.

૨૧. મહાભારતના મુદ્દ પછી ઓછામાં ઓછા હજારેક વર્ષ* તે લોકમાં યજ્ઞકર્મ ખરાં. મોટા રાજા નહિ, મોટી સમૃદ્ધિ નહિ; પરદેશીઓએ યાણાં ધાત્યાં હતાં; અનેક બૌદ્ધ મત ફેલાયાં હતાં—એ સ્થિતિમાં વેદધર્મી લોક યજ્ઞકર્મ બંધ કરી પુરાણોક્ત તથા તંત્રોક્ત દેવતાની ઉપાસના કરતા ચલા. કર્મનો અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મા તે માત્ર બ્રાહ્મણના વૈદિક કર્મમાં રહ્યો પણ લોકમાં વેદોક્ત દેવતાનાં નામ બદલાયાં તથા કેટલાંક નવાં યોગ્યાં. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારથી બ્રાહ્મણધર્મ નિરતેજ દબાઈ રહ્યો પણ વળી વિક્રમના પહેલા સદ્ગા ઉપર તે ઉદયમાં આવ્યો અને રજપૂત રાજ્યોએ બૌદ્ધધર્મી રાજ્યોને તોડ્યાં. બૌદ્ધ લોકે સ્વપ્ન ને હરેરાં ધણાંક બાંધ્યાં હતાં.

૨૨. શંકરાચાર્યના કાળથી તે અમણા સુધીનું તે ધર્મનું ત્રીજું સ્વરૂપ જાણવું. બ્રાહ્મણ વર્ણ, બીજા કેટલીક ઉચ્ચ વર્ણ ને ઉતરતી વર્ણ એ વિભાગે લોક ધર્મકર્મ પાળે છે. રોટી જેટી વહેવારની બંધી છે—ન્યાતો ઘણી વધી ગઈ છે. સર્વે પ્રગ એક નિર્ગુણ પરમેશ્વર છે એની ઓછી વધતી જાણ સાથે સગુણ શિવ કે વિષ્ણુ કે એના અવતારને ઉપાસે છે. બ્રાહ્મણો કેટલાક સૈવ સ્માર્ત ને કેટલાક બ્રાહ્મણ તથા બીજા કોંચી વર્ણના તે વૈષ્ણવ પુરાણોક્ત સંપ્રદાય માનનારા છે અને ઉતરતી વર્ણ તથા લાગી વર્ગ તે નિર્ગુણનું સ્મરણ કે પોતપોતાના દેવની પૂજાસેવા કરે છે. ઉંચી વર્ણના સૈવ વૈષ્ણવ તે વેદના ભાષ્યકાર આચાર્યોએ મજાવેલા સંપ્રદાયને માને છે ને ઉતરતી વર્ણના તે મુળમુજાની કે જક્ષાને ગુરુરૂપે ભજે છે. સૈવસંપ્રદાય શંકરાચાર્યનો આપેસો ને વૈષ્ણવ તે રામાનુજ, મધ્વ, વલ્લભ એઓના; પંથ તે રામાનંદનો, કબીરનો, નાનકનો, ચૈતનનો, સ્વા-

* મુદ્દ પછી દસ્તિતાપુરમાં પુષ્પિત્રિ ૩૬, પરીશિને ૬૦, જાન્યુઆરી ૮૮ ને સત્તાત્રીકે ૮૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ઉદ્ગમરૂપમાં વજ્રાનંતી પેલી પન્નસિંહ તીસ હેમક સુધી દત્તી અને મનવમાં સદેવથી ૩૫ નો અનવસરુ તે ગોત્રમ સુદત્ત સમયમાં દત્તો તે બૌદ્ધ થયા હતા.

મીનારાયણનો ઇત્યાદિ. લક્ષ્મીમાર્ગ પ્રધાન છે; લોકમાં દેવદેહરાં છે; મૂર્તિપૂજન સર્વત્ર છે; આયોરહે; સૂતક પળાય છે; શ્રાદ્ધ થાય છે; બ્રાહ્મણ ધર્મશિક્ષકરૂપે પૂજ્ય ગણાય છે અને ભોજન કરાવવાને કે દાન આપવાને પાત્ર મનાય છે.

૨૩. વેદોક્ત કર્મ એ પ્રકારનાં. સ્વર્ગાદિ પરલોકમાં તથા આ લોકમાં સુખ તથા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરનારાં તે પ્રવૃત્ત;—પણ એથી વરિવારે અનેક દેહે જન્મ લેવો પડે છે; અને મોક્ષ એટલે ટાઈ કાળે જન્મ લેવો ન પડે, તેને માટે જે કર્મ તે નિવૃત્ત-જ્ઞાનપૂર્વક જે નિષ્કામ કર્મ તે. મન વાણી કાપાથી થયેલાં કર્મનાં ફળ સુખ દુઃખદાયક તે ઉત્તમ મધ્યમ તથા અધમ હોઇને પાપ પુણ્ય પ્રમાણે કોઈપણ પરલોકમાં કે આ લોકમાં—મનુષ્ય કે પશુ પક્ષી કીટ કે ઉદ્ભિર્જી પાપાણુ એવા દેહને આપનારાં થાય છે. શુભાશુભ કે પ્રમાણે જીવ મરણ પછી લિંગદેહ પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં, પછી સ્થૂલ દેહે અમુક લોકમાં કેવી સ્થિતિમાં એ વિષે, અને પરમાત્મા, ભૂતાત્મા, પંચ-મહાભૂત એનો પરસ્પર સંબંધ, એ વિષે બહુ બહુ જ્ઞાન વેદધર્મમાં છે.

૨૪. લક્ષ્મી ઉચી વર્ણમાં માળાપના સર્પિડમાં કે સગોત્રમાં કરવાં નહિ. કન્યાદાને લક્ષ્મી કરવાનો પ્રકાર અતિધર્મ્ય; સ્ત્રીપુરુષે સાથે રહી ધર્માચરણ કરવું. પુત્રે પોતાના ધર્મકૃત્યથી પૂર્વજને તથા પોતાની સંતતિની સારી ગતિ સ્થિતિ કરવી;—એ હેતુ વિધાન આર્યલક્ષ્મી છે. લક્ષ્મીના પ્રકાર, લક્ષ્મી કરવાને યોગ્ય કુળ, સધવા વિધવા સ્ત્રીઓના ધર્મ, એ વિષે કાળે કાળે બહુ લખાઈ છે. ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં. સ્ત્રીની સ્થિતિ યોગ્યતા પુરુષથી ઉતરતી છે; સ્ત્રી તે પુરુષનું વામાંગ.

૨૫. પૂર્વજન્મનાં કાઈ મોટાં પુણ્યથી રાજપદ પ્રાપ્ત થાય છે. રાજનામાં ઈંદ્ર, વાયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર ને કુળેર એ દેવતાના સારભૂત અંશ હોય છે. માટે પ્રજાએ તેની અવગત કરવી નહિ. પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવું, એ રાજનો અવશ્ય ધર્મ છે.* લોભાદિકારણે અવિચારે રાજ વર્તે તો પ્રજાનો નાશ થાય; રાજ અન્યાય અપહરણ એ આદિ અધર્મથી ને પ્રજાના કોપથી નાશ પામે.† અરાજ્યમાં પ્રજાને સુખ નહીં માટે રાજ જોઇએ ને કુરાજ્યમાં પ્રજાને સુખ નહીં માટે સુરાજ્ય જ જોઇએ.

* “હે રાજા! તો તું પૃથ્વીરૂપી ઘેનું દુધ કાઢવા ઇચ્છે છે તો વસ પ્રમાણે લોકનું પોષણ પાલણ કર;—એ સારી પેઠે સંતુષ્ઠ થયેથી પૃથ્વી કષપલતા પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં ફળે કરીને તને સર્વકાળ ફળ આપ્યા કરશે.” (ભર્તૃહરિ.)

† “વેન, નહરા, સુદાસ નામનો યવન રાજા, સુસુખ, નિમિ, રાજ એ અવિનયે નાશ પામ્યા.” (મનુ.)

૨૬. ઉદ્દેશ પારલૌકિક છે, તે સ્પષ્ટ દેખાડવાને, બુદ્ધિ સંશયી મથિન છે તેને સંશય રહિત નિર્ભજ કરવાને,—આર્ય પ્રજાને સમાજોના નાસ્તિક દાંલિક પાપંડી મતોથી સાવધ રાખવાને તથા પરદેશી વિચાર ઉપરથી મોઢ ખસેડી પોતાના જ સત્ય છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ કરવાને—બળી સમાજવાળા-માંના વિચારશીલ સત્યશોધક એવા તે પણ પૂર્વજના સત્યાર્થ સિદ્ધાંત સમજ પોતાનું મમત્વ મૂકે તેને માટે અમે લખાણને લંબાવી મુખ્ય મુખ્ય વિચારને આગળ પાડી દેખાડ્યા. વેદોક્ત ધર્મ તે મનુષ્યનો માત્ર સામાન્ય ધર્મ નથી, બીજા બધા સ્થાપિત ધર્મથી જૂદો છે, બકિત—કર્મ પ્રધાન ધર્મથી ને બીજા જૈનના જ્ઞાન ધર્મથી પણ જૂદો છે,—તે જ્ઞાનપ્રધાન પ્રસાદ ધર્મ છે ને કાળે કાળે તેનાં બુદ્ધિ બાદ્ય સ્વરૂપ હોતે પોતાનું સત્તાતન નિલ સ્વરૂપ વસ્તુતઃ રાખી રહ્યો છે. બીજા સર્વે ધર્મોના સમાસ પોતાનામાં કરી શકે એવી તેની વ્યવસ્થા છે. એક જ દેશની સત્તર કરોડ જેટલી પ્રજા તેને માને છે, એ તેની મોટી આજે પણ સત્તા છે.

૨૭. પોતીકા ધર્મના વિચાર બહુ લેવાની ને પરાયા વિચારનું ખરું બળ સમજવાની સૃષ્ટિ ન રાખતાં પરાયું જ ઉત્તમ છે એમ માની બેઠેલી અને વેદ ને જન્માંતર ને જાતિભેદ વગેરેને ન માનનારી સમાજ વિષે (તેને દંભ નથી માટે) અમે આમ મોલીશું કે પૂર્વના કોઈ જન્મનું કોઈ સુદૃઢ આદે આવી તે લોકની મોઢ મમતે જડ થયેલી બુદ્ધિ પથ્થાત્તાપે ફરે ન તેમ્મી પાછા વેદધર્મની જ આજુમાં પોતાનું ખરું કલ્યાણ જોળે.

‘અમણાના આર્યનો ધર્મ તે વેદોક્ત નથી ને હું જ ને બોધુ છું તે જ વેદનો ખરો ધર્મ હોય ન તે જ પાછો સહુએ પાળવો’ એમ અભિમાન ધરનારી બહુમોલી સમાજે પોતાના અભિમાનની પૂર્ણોત્તિ યથેચ્છ ગર્જને ને પ્રપંચે બજવવી;—કે જેથી તેનું વેદધારીપણું, દિતશત્રુપણું, અનાર્યપણું તે આર્ય સમસ્તના નાજુવામાં અધુરું છે તે પૂરું આવે ન તે પોતે પોતાને માટે પણ નિરક્ષિમાનનાં ધર્માચરણમાં પોતાનું ખરું કલ્યાણ જોળે.

નિઃસંદેહ વેદધર્મનો ખજા ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ એ સખ્દોમાં વેદનું સર્વસ્વ દેખાડે છે ને પંડિત દ્વાપાંદ પણ તે જ બસે છે પણ સમજ, બાદ્યશુ પંડિતોની ઉત્તરધ્રુવ બણી છે તો પંડિત દ્વાપાંદની દક્ષિણ ધ્રુવ બણી છે. એ જ સમજ બુદ્ધી થયેથી સાધારણ બુદ્ધિનો કોઈપણ જાન ધર્મનો મનુષ્ય આટલું તો કહેશે જ કે, પંડિત દ્વાપાંદ જેને વેદધર્મ કહે છે તેવો તો તે ન હોવો જોઈએ. એ પંડિત જન્માંતર છે એમ કહે છે, પણ સૂર્યચંદ્રાદિ ગોળમાં કોઈ શ્વ વસતા હશે કે ? એનો ઉત્તર કે ‘કુહળી હોગા;’ દેવ પિતરના

અસ્તિત્વની સાફ નાજ; જન્માતરોમાં મનુષ્યોની જ સર્વોત્તમ હોય તેવું દેખાઈ આવે (પરધર્મી વિચાર); એક જન્મની બીજા ઉપર અસર કહે માત્ર, પણ વળી પ્રારબ્ધ ભોગ ખોટા જ કહે (પુરુષાર્થ ઉદ્યોગનો બોધ દીતો પડશે એવી બીક); વેદધર્મની વ્યવસ્થા બીજા ધર્મની વ્યવસ્થા જેવી રખાવે; વેદના જ્ઞાનધર્મને ભક્તિ કર્મ ધર્મમાં ઉતારી પાડે; બુદ્ધિના સત્ત્વ બેદને માને જ નહિ; ઇલાદિ ઇલાદિ ઇલાદિ.

૨૮. મૂર્તિપૂજા સંકડો વર્ષ થયાં સ્થાપિત થયેલી, તેને દેશમાંથી કાઢી નાખવાને જે કંઈ બોલાય છે તે સમજ વિનાનું છે. જ્ઞાનધર્મ-વેદધર્મમાં કર્મ માત્ર ગૌણ છે તો કર્મનો એક પ્રકાર મૂર્તિપૂજા તે પણ ગૌણ છે; મૂર્તિપૂજાથી ભક્તિને બોધનારાં પુરાણ પણ તેને તેમ જ કહે છે; મૂર્તિપૂજા ન કરેથી કોઈ આર્ય સ્વધર્મથી પતિત થતો નથી ને તે કરેથી મોક્ષ પણ પામતો નથી; વળી પંથવાળા લોકોનો કેટલોક ભાગ મૂર્તિપૂજક નથી, રૈવસંપ્રદાયના તે બીજાં કર્મની સાથે તે રાખે છે, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના બ્રાહ્મણ પણ તેમ, માત્ર એ સંપ્રદાયના સમ્બંધ તથા શુદ્ધ તે અવશ્ય પાળે છે; અર્થાત્ તે કર્મ આર્ય સમસ્તનું નથી; તોપણ વળી તે, ધર્મ કર્મ વિષયમાં આર્ય સમસ્તનો સ્થાપિત માન્ય માર્ગ કહેવાય, જેમ પહેલાં યુગોમાં યજ્ઞનો હતો તેમ.

કાળ કાળનાં ધર્મ કર્મ બુદ્ધિ છે તે વેદોક્ત જ છે; કેમ કે સર્વેનો ઉદ્દેશ ચિત્ત શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન પામવાનો છે; સર્વેમાં વેદનાં સામાન્ય તત્ત્વ હોય છે જ; વેદાંતી શંકરે પણ મૂર્તિપૂજનને ઉત્તેજન આપ્યું-દ્વિજ વર્ગ તટ્ટેલા, બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારથી વેદોક્ત કર્મ ઉપરથી લોકનો ભાવ ઘટેલો; બૌદ્ધનાં કર્મ માનતા થયેલા, ઉપાસનાની જાળ વધી ગયેલી એ સ્થિતિ જોઈ, કર્મને ઠામે ભક્તિ અને યજ્ઞને ઠામે મૂર્તિ પૂજા એ રાખ્યાં. સંધ્યાદિક, વૈશ્વદેવ દોમ-સ્વાધ્યાય, તપ, જપ, ધ્યાન ધારણા, પાક પૂજા, વ્રત, તીર્થ, દાન, સિદ્ધાંતશ્રવણ, ચરિત્રશ્રવણ, સત્સંગ, વૈરાગ્ય પાલણ એ સઘળામાં લોકની અધિકાર સ્થિતિ જોતાં સામાન્યતઃ આપેનું ઐક્ય રાખવાને પ્રવૃત્ત કર્મ યજ્ઞને અભાવે મૂર્તિપૂજન વિના બીજું કોઈ નથી.

એ વિષય ઉપર ચર્ચા ચલાવવી ને વળી વિષય કાળમાં એ મૂર્ખાઈ છે. એ વિષયમાં સુધારો કરવો, એ વિષય ફેરવવો એની પહેલાં ઉપદેશકની ને લોકની સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા થવી જોઈએ ને પછી યોગ્ય સમયે તેની ચર્ચા થવી. વેદની સંહિતામાંના મંત્રમાં મૂર્તિપૂજનના આશય છે, ને વૈદિક કર્મમાં કેટલેક ઠંકાણે તે ખુલ્લા પડે છે, એ વિષે કોઈ પ્રસંગે વળી બોલારો.

આર્યલોક ભક્તિપ્રધાનધર્મ માનતા હોય ને તેમા પ્રધાન કર્મ મૂર્તિપૂજનનું હોય તોપણ તેઓને હાનિ નહિ—યૂરોપમા ફ્રાન્સ, સ્પેન, આસ્ટ્રિયા, ઇટલી ને બીજા કેટલાક રાજ્ય કાથલિક ખ્રિસ્તી હોઇને પોતાની રચિના ઉચા સુધારા કરે છે જ

પડિત દયાનંદ જે ઉચ્છેદક સુધારાને વેદધર્મનું રૂપ આપે, વેદના દેવતાને ન માને, અધિનારપરત્વે ધર્મબોધ ન માને તે મૂર્તિને કેમ માને? પણ પુરુષા નિકળે કે પદાર્થવિદ્યાના શોધકાર્ય અમણા છે તે બધા વેદમા કહેલા છે એમ તે કહે છે તો મૂર્તિપૂજનો વિષય વેદમા કેમ નહિ? પણ ખડને કે મડને? વળી મૂર્તિપૂજ નહિ ત્યારે બીજા કર્મની ચેષ્ટા શા માટે? આસ-પાણી-અરક એ ત્રણ રિચતિ જળની, માનસિક, વાચિક, કાયિક એ ત્રણ પ્રકાર કર્મના, તેમ સકટપરસ્પરણ, છાયાસ્વરૂપ ને પ્રગટસ્વરૂપ કેમ નહિ? આત્મતાત્વ ને યોગ ન માને તે તે પણ ન માને. ઉશ્વરનું સર્વવ્યાપીપણુ, મનદૈવત ને પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા, ભક્તિભાવનાની સિદ્ધિ માને તે મૂર્તિ પૂજને ખોટી નહિ કહે. જપધ્યાનની પૂર્વેકર્મ—મૂર્તિપૂજન અવશ્ય સાધન છે ધણકને મતે જ્યોતિર્લિંગ રૂપ શિવ, લક્ષ્મી સાથે સાધુધ ઉભેતો વિષ્ણુ, સાધુધ ઉભેલી દેવી ઘેટેલી બાંધ જૈન મૂર્તિ, સુરૂપ કુરૂપ મૂર્તિ એ વિષય પણ નિબંધરૂપે લખાવો યોગ્ય છે

૨૯ પવિત્રાર્થ તથા સ્વચ્છતાથી આરોગ્ય સખધી મોટો સુધારો આર્ય પોતાનો રાખી રહ્યો છે જ. જ્ઞાતિવિષયમાં ધણાક કારણથી પ્રતિબંધ થયેલા તેમા ફેરફાર કેટલોક થવો જોઈએ, પણ વળી પરધર્મના સદ્વાસથી કેટલો બગાડો ચાલુ છે.* તેનો અને ધર્મકર્મ તથા ધર્માપરત્વે જે મપાઈ બેઠે રાખવો જોઈએ, તેનો પણ ઘટતો વિચાર થવો જોઈએ. આપદર્મ છે જ, પેશવાધર્મ બ્રાહ્મણે મુસલમાન સાથે રહી મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી સામાં લગાડ્યો કીધી છે, આજે પણ હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી ખ્રિષ્ટિય સરકારની જાતિઓના ભેળવાળી ફાજમાં છે ને યૂરોપ આફ્રિકા જઈ લગાડ્યો કરે છે પણ તેઓએ પોતાનો આચાર છોડ્યો નથી, ઉદ્યોગને અર્થે પરદેશ જવાની બધી નથી—હાલ અમુક અમુકને કુખ પડે છે તેનાં કારણ ભુદાં છે. અભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષે ને ધર્મકર્મ કરવાને બદાર પણ શુચિ રાખવી, એ વિષે સર્વે આર્ય સાવધ રહેશે.

૩૦. માતૃપિતાના ઋણમાથી છૂટવાને બહુ જન્મ લાગે એટલું તેઓએ વેઠલું હોય છે—આજકાલ છોકરાઓ પોતાનો ધર્મ છેક જ ઉલ્લંઘન કરે છે,

* એ આપણે સારીયેં જાણ્યું છે કે, દલે સુધારવાગાના પરધર્મ વિચારથી કેટલો બગાડો થયો છે તે પરાયા વિચારે લો ને સરાથી પ્રભિટ કીધા છે તેને પાગ ટેણે આણવાને કેટલો શ્રમ પડ્યો છે અને નોંદને હામે ધિકાર આણવાના ઘટની વાર લાગશે?—એમ થયા વિના સ્વધર્મનું તેજજગ વધનાર નથી. (એ વિષયમા પૂર્વજોની કૃપા પુખ્ત બુદ્ધિ!)

એ આર્યકુળમાં જન્મ લીધાનું સાર્થક નથી—ઘટિત કે અઘટિત આત્મા માખાપની છોકરાંએ પાળવી જ—પરશુરામ, રામ, યુધિષ્ઠિરનું સ્મરણ કરીને. લક્ષવિષયમાં મુધારાવાળા કહે છે કે, આજલક્ષ કરવાથી પ્રજ્ઞેત્વપતિ બળવાન થતી નથી. અમે આ પ્રમાણે કહીશું—રજસ્વલાની પૂર્વે કહેલા સમયમાંના છેલ્લામાં કન્યાદાન થાય, પણ છોકરાંએ તો મોટી વયે જ પરણવું—કન્યાની વયથી બમણી વયે એવું સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં છે ને અમણાનું જોતાં અઢાર વીસની વય આજામાં આછી તે યોગ્ય જણાય છે; એમ થાય, વળી પરણ્યો પુરુષ વ્યભિચારની વૃત્તિ ન રાખે, સાંચોકત કાળને નિયમે સંભોગ રાખે, વળી સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યાને બેએક માસ થયા પછી સંભોગ વર્જે, (અમણા તો કેટલાક મૂર્ખ પ્રસવકાળ લગી બંધ પડતા નથી.) આજકને બહુ સ્વાદિષ્ટ કરતાં પૌષ્ટિક પદાર્થ અવશ્ય ખવરાવે તો આર્યપ્રભં સારી થાય—આજકાએકને સારી સંગતિ હોય તો તેઓને રજોકાલ પણ મોડો આવે. વિધવાના લક્ષનો વિષય બ્રાહ્મણ પંડિતોએ વાદમાં લીધો છે, બ્રાહ્મણ, વાણિયા ને રજપૂત એને માટે તે ચાલ કાઢ્યો છે. નાતરાનાં ચાલવાળી જાતિઓમાં પણ પોતાને જોયાં કહેવડાવનારાં કુળ નાતરાં કરતાં નથી. બ્રહ્મચર્ય એ વિધવાનો નિલ ધર્મ છે ને આ સમયના કેટલાક સમજુકનો વિચાર પુનર્લક્ષને માટે છે, અમણા ચર્ચા બંધ પડી છે—હવે સમય જે કરે તે.* સ્ત્રીકેળવણી વિષયમાં થોડુંક આ પ્રમાણે જણી રાખવાનું કે, અનેક વર્ષના મિશ્રણવાળી નિશાળોમાં જોય વર્ષની આજકાએક અભ્યાસ કરવો એથી લાભ નથી. અમણાની નિશાળોમાં ચાલતું બહુતર કન્યાઓને પછી નકામું તથા ભુલિ બગાડે તેવું છે; સ્ત્રીકેળવણીનો હેતુ સ્વધર્મ અવશ્ય જણવો એ છે—એ વિષે ધર્મજિજ્ઞાસા ગ્રંથમાં કેટલુંક લખ્યું છે, એટલે અહીં અટકીશું.

૩૧. સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા, જિતેન્દ્રિયપણું ચમદમે, શાંતિ સંતોષ, મહાત્મતા આદ્ય, શૌર્ય ક્ષમા, સલ પ્રમાણિકપણું, દયા પરાપકાર ગુણ-

* કાશ્મીરિએ પતિને મરણે સતી થવું એવું પારલંકિક માટું કૃત ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; બ્રાહ્મણીએ તો બ્રહ્મચર્ય જ પાળવું. કાળે કરીને સતી થવાનો ચાલ રજપૂતોમાં વિશેષે ચાલ્યો ને તે છેક અતિપર આવી રહ્યો. તેવામાં બ્રિટિશ રાજ્ય થયું જે સ્ત્રીજાતિની અવશ્યે દાઢ જણનારું, અને ગવરનર જેનરલ બેટિકની કાસ્ટીઈમાં સતી થવાનો ચાલ બંધ પાડવાનો ધારો થયો (ડિસેમ્બર, ૧૮૨૯). સતી થવું એ નિલ ધર્મ પણ સતી ન થવું એ સમયનો ધર્મ થયો. એ ધારો કરવામાં બંજાલાના પંડિતોને પૂછવામાં આવ્યું હતું. વિધવાનું બાળ્ય પંડિતો કે સરકાર કે દાઢ જણનારી આર્ય પ્રભ કે વિધવા પોતે જ પોતાના કલોગથી ફેરવશે કે તે છે તેમ રહેશે, એ અમણા કહેવાય નહિ.

રૂપાર્થુ એ મનુષ્યમાત્રના હિત્ય સદ્ગુણ તે આ સમયે આર્પણનમાં કેવળ નિરતેજ છે. બહારની સંકટામણમાં મન પણ ટુંકાં યઈ ગયાં છે. કેવળ સંસારી સ્વાર્થ, સંશય ભ્રમ, જૂઠું, કપટ, અપ્રામાણિકપણું, અસંતોષ, આશા, તૃષ્ણા, લોભ, ધનવંત કે કામદાર કે મિત્રના આશ્રયથી હિત્ય ઝાળવો-સ્નાશ્રયનો વિચારજ નહિ, બીજાનું સારું ખમાય નહિ, અધિવિષયમાં લલુતા, કામચોરી, કાળચોરી, વચનચોરી, ધનચોરી એ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. જ્યાંલગી સદ્ગુણ પાળવાજ એવી ભક્તિ નહિ થાય, ત્યાંલગી ધર્મ, અર્થ કે કામ કોઈ પણ વિષયમાં ખરું મોટું હિજળું કાર્ય પોતાના આ લોકના કે પરલોકના કલ્યાણને અર્થે કે આ લોકના સર્વેના કલ્યાણને અર્થે થવાનું નથી. અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા હવે પણ ધીરજ રાખવી, દુઃખને ખમવું પણ નીતિનું હિત્સંધન કરવું નહિ, એવી નિશ્ચય યુદ્ધિષ્ઠિ થયેથીજ લાભ છે.

૩૨. (હવે શીલી બદલીને) આર્યબંધુ! * (અમ નહિ,) જો આર્ય!† જે તું જ્ઞાતાન, તપ, વિદ્યા, સ્થિતિ, વય, સગપણ રનેહ એણે જ્યેષ્ઠ છે તો અમે આર્ય મર્યાદાથી હિયે, પણ જે તું મોહાદિક અસાવધ છે તો અમે તુને સાવધ કરીશું પછી સામે કે દંડે, ને અમ કરવાને અમે અધિકારી હિયે; જે તું સમાન છે તો કરીસે વિચાર ને યા સાથી કે રહે અજોગ; અને કનિષ્ઠ છે તો સૂણ ને આજ્ઞા પાળ. અમણા તારી સ્થિતિ ધર્મ અર્થ કામ વિષયમાં બ્રહ્મ જુઠી દયામણી છે પણ તું તેમ પોતાને નથી જોતો-તું તારા તોરમાં છે પણ હજી સમય છે વિચારી વર્તવાને.

૩૩. જાણ, પશ્ચાદિ પ્રાણી ને મનુષ્ય પ્રાણી એ બંનેમાં પ્રાણીરૂપે કેટલોક સરખા સ્વભાવ છે; પણ મને સંકલ્પવિકલ્પ કરવો ને યુદ્ધિએ નિશ્ચયે વર્તવું એ મનુષ્યમાં વિશેષ છે-નિયમનું પાલણ, એજ મનુષ્યપણું ને પુરુષાર્થ છે.

૩૪. જાણ, મનુષ્યરૂપે કેટલુંક નિયમપાલણ સર્વે જણ રાખે છે પણ સ્વભાવ વિવેક જન્મથીજ બુદ્ધ હોવાથી નિયમપાલણ પણ બુદ્ધ હોય

* કેવળ સમાનતા તથા મનુષ્યબંધુત્વભાવ એ આત્મકાલ પુરોપચય કેટલાક પંડિ-તોના સર્વોપરિ હિત્ય માનેલા વિચાર છે અને આર્વજન અધિકારક્રમ ને પ્રાણીમાત્રના દયા એને પરંપરાથી હિત્ય માની પાળતા આવ્યા છે. બ્રાહ્મચારે રહેવું તથા બાઈકલી બોલાવવું, એ આર્યની વ્યવહારનીવિરુદ્ધિ છે. મૈત્રીના સમાનભાવમાં તથા કનિષ્ઠ પ્રત્યે પ્રેમભાવમાં.

† આ દેશમાં વેદોક્ત ધર્મ પાળનારાના કુળમાં હાથપર થયેલો.

છે.* અમુક સ્વભાવ ને તેને યોગ્ય નિયમનું પાલણુ હોય તો જ તે મનુષ્યનું ખરું કલ્યાણ થાય; અમુક સ્વભાવ સાથે બીજા સ્વભાવનું નિયમ પાલણુ હોય તો કલ્યાણ દીસે. કદાપિ પણ તે વહેલું જ દીસતું રહે, એમ આર્યનું નિયમપાલણુ છે.

૩૫. જાણુ, અનેક નિયમપાલણુમાં જે આ મનુષ્યસંસારનાં તેના કરતાં પરલોકનાં તે જ ઉત્તમ છે. જે બુદ્ધિ આ સંસારના જ અર્થકામમાં મગ્ન તે અધમ પછી ગમે તેવી તે દેખાતી બળવાળી રાક્ષસી હોય; જે બુદ્ધિ આ સંસારને જોઈ ઉદાસી રહી ઈશ્વરભણી લક્ષ રાખે ને સંસારી અર્થકામમાં શુભનિયમે માત્ર કર્તવ્ય કરે તે મધ્યમ, પછી ગમે તેવી નબળી દેખાતી રિયતિમાં મનુષ્યને દાખવે તોપણ; અને જે બુદ્ધિ સંસારથી અલગ કરી ઈશ્વરપ્રાપ્તિના નિલ ઉદ્યોગમાં રાખે તે ઉત્તમ છે. આ સંસાર આધિ ઉપાધિએ દુઃખ દેનારો, ભોગને માટે લલચાવી પછી રોગ આણનારો એવો છે. વિદ્યા પણ તે જ ઉત્તમ કે જે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરાવે.†

૩૬. જાણુ, કેવળ ઇદ્વલૌકિક સુખની ઇચ્છાએ ને તેના જ સાધનને ઉદ્યોગે મનુષ્ય સંતોષે રહેતો નથી; તે જન્મબુદ્ધિથી જ કંઈ કંઈ પરલોક સંબંધી વિચાર કરે છે ને શિષ્યોએ આપેલા બોધને વિશ્વાસ શ્રદ્ધાએ પાળે છે. પ્રસાદધર્મ મંડળ મંડળનો તે તેણે પાળવો ને તેમાં મનુષ્યતા ઇદ્વલૌકિક ધર્મ પણ ઉત્તમ હોય.

૩૭. જાણુ, તું આર્ય છે ને તારો ધર્મ વેદાક્ત છે ને એના બોધને પાળવો, એ જ તારો ધર્મ છે. મારું ખરું સ્વરૂપ શું છે, હું ક્યાંથી આવ્યો ને ક્યાં જવાનો છું, આ લોક અને પરલોક બીજા એને સંબંધ શા છે, મારે અહીં કર્તવ્ય શું છે, મારું ઉત્તમ કલ્યાણ શું ને શાથી છે એ વિષે પૂછા કર, વિચાર કર, એનાં સાધન હુંક, શિષ્ટોની શિક્ષા વાંચ. એ વિચાર કરવાને તું અધિકારી ન હોય તો ઈશ્વર પ્રીત્યર્થ નિષ્કામ કર્મ કર કે ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય. નિષ્કામ કર્મ કરવાં ન ગમે, તેમ કરવાને ધીરજ ન રહે, તો સકામ કર્મ કર શાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધને.

* જન્માંતર ને એક જન્મનાં કર્મોના ફલભોગ બીજે કોઈ જન્મે એ વિચારે મનુષ્યની બુદ્ધિ જુદી જુદી છે એમ આર્ય માને છે. જન્માંતર ન માનનારા બીજા લોક ધણુક તે કુદરતથી બુદ્ધિ જુદી એમ માને છે; માત્ર યુરોપના કેટલાક પંડિત તે નથી માનતા, માને તો સમાનતાના વિચારને બાધ આવે.

† પદાર્થશાસ્ત્ર ને બીજી લૌકિક વિદ્યા સંસારી સુખભોગની રૂઢિએ પાપ કરાવે ને રૂઢિ પછી પાછો ક્ષય છે માટે તેવી વિદ્યાનો અભ્યાસ કાર્ય પરતો કરવો, એની આસક્તિ ન રાખવી.

૩૮. જાણુ, કે ધર્મ કર્મ કરવાથી પણ સંસારી લાભ છે; સંસારનું ભરણુપોષણ ઈશ્વર જ કરે છે; એમ ધીરજ ન રહે તો ઈશ્વરનું ચિંતન મનમાં રાખી સાચવટે સંસારી ઉદ્ધમ કર; ઈશ્વરને ન માનતાં કેવળ અભિમાને જ ઉદ્યોગ કરીશ તો વેળાએ ફાવીશ પણ પછી પાણું વેઠતું પડશે, માટે નિરભિમાન રહી કર્તવ્ય ઉદ્યોગ કર.

૩૯. જાણુ સિદ્ધાંત કે 'સ્વયં ભવતિ યથા ભવતિ તથા નાન્યથા' જે જે પ્રકારે થવાનું છે તે તે પ્રકારે થશે, બીજો પ્રકાર નહિ. માટે ધીરો પડ ને ધીરજ ન રહે અને ભોગની જ ઇચ્છા છે તો સત્કર્મનું અનુદાન કર; ભાગ્ય દશે તો આ જન્મે ફળ પામીશ, તે નહિ તો બીજો જન્મે, પણ શુભ કર્મનું ફળ શુભ તે પામીશ જ-કર્મ પ્રમાણે ફળ ને કર્મ પ્રમાણે બુદ્ધિ (જન્મ જન્મના સંબંધમાં) એમ છે, તોપણ રૂઢી બુદ્ધિએ વિચારી ક્રિયાભણ કર.

૪૦. જાણુ, નીતિ કે દ્રાઈનું કંઈ દરણુ કરવું નહિ, દ્રાઈનું મર્મ ઉઘાડવું નહિ, સદાચારે રહેવું ને પરમેશ્વરનું સ્મરણ પૂજન કરવું. પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે ઉઠવાની ટેવ રાખ, પ્રહર દહોડેક તો ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ ધર્મ કર્મ અવશ્ય કર, પછી છેક સાંજ સુધી સંસારી અર્થમાં મગ્ન રહે ને પછી રાત્રે કુંડુંબ મિત્ર સાથે સુખભોગ કર અથવા ધર્મસિદ્ધાંત કે કથા પ્રસંગ જો, ઉપ આવી ત્યાં સુધી.

૪૧. જાણુ વિષમ કાળ છે; તો ધર્મ કર્મ યોગ્ય કર, પણ જોટલાં કરે તેટલાં શ્રદ્ધાએ કર. કોઈ શૈવ કોઈ વૈષ્ણવ એમ અનેક ધર્મ મત દેખી મનને સંશયી મા કર. સ્વભાવ રુચિએદે એક ઈશ્વરના અનેક ગુણ સ્વરૂપમાંથી કોઈ તે દ્રાઈને વધારે સેવે. આચાર યોગ્ય પળાય તો યોગ્ય પાળ પણ પાળ. બ્રાહ્મણ ને બીજા ધર્માધિકારીઓએ સ્વધર્મ પોતે જાણુવો ન લોકને બોધવો, પોતે પાળવો ન બીજા પાસે પળાવવો. આજઠાક લોકમાં પૃત્તજા વધી છે માટે કર્મનાં કારણ પણ દેખાડવાં ને પૂર્વ કર્મના વિપાકના ંધોનો વિષય લોકની જાણમાં અવશ્ય આણવો.

૪૨. જાણુ, તું સંસારી અર્થને માટે ટક ટક કરે છે અને ઉદ્યોગ તથા સરીરખજની નીતિની બક બક કરે છે પણ ક્યાં છે તારી એક વાત અને દુરેલપણું તથા નિયમ? ક્યાં છે તારો અનુદક્ષ કે નિયમિત અભ્યાસ? અમુક ઉદ્દેશને માટે રનેદ કે લોભ કે કર્તવ્ય બુદ્ધિ પ્રેરક બેધયે તે ક્યાં છે? એ ત્રણમાં છેલ્લી તે ઉત્તમ બુદ્ધિ છે. તે તું કેમ વિસરી ગયો? એ જ ધર્મ બુદ્ધિ પછી ઈશ્વરી નિયમમાં કે સંસાર વિષયમાં. કર્તવ્ય શું છે નમ્રી સમજ ને પછી નિયમે અભ્યાસ કર.

૪૩. જાણુ, અધર્મ લાં નખજાઈ તથા અલક્ષ્મી અને ધર્મ લાં જ સખજાઈ તથા લક્ષ્મી છે. સંસારી ધર્મ બુદ્ધિ સારું ફળ આપશે, પારલૌકિક તે વધારે વધારે સારાં ફળ આપશે પણ ફળની ઇચ્છા ન રાખતાં કર્તવ્ય માટે જ કરેલું તે તો વણુ માગ્યું ઉત્તમ કલ્યાણ કરશે, ઈશ્વર સ્મરણાદિ કર્મમાં કાળ ગાળવાથી સંસારી અર્થ કેમ સધાશે, એવો કુતર્ક મા કર. પૂર્વના પુણ્યથી સંસારી લાભ છે ને અમણનાં પુણ્યથી હવે પછી લાભ થશે.*

૪૪. જાણુ, ધર્મના જય અદ્વિત છે. જેમ લાય, વિસ્મય એ રોગ કરનાર કે કાઢનાર થાય છે તેમ ધર્મભાવના પણ આંધળાંને દેખતાં કરે, દરિદ્રીને ધનવાન કરે ને તે પથ્થરનો ચૂરો કરે. ધર્મ બકિતના ઉત્સાહે ઘટિત સાધન વિના પણ મોટાં મોટાં રાજ્યોનો અંત આણી નવાં સ્થાપ્યાં છે. એના જેવી પ્રલક્ષ ફળસિદ્ધિ ખીજી કઈ છે? જગત્માં જે ગર્ભશ્રી-મંત્રો છે તે પૂર્વના અમુક પુણ્યથી જ છે. સ્નેહભાવ કે અર્થભાવનાં બલિષ્ઠ કાર્ય કર્તા ધર્મભાવનાં કાર્ય વધારે બલિષ્ઠ છે. કેમ કે પહેલાં બેનો હેતુ સ્વાર્થ છે ને ત્રીજનો તો પરાર્થ કે પરમાર્થ છે.

૪૫. ભો આર્ય! પરાયા વિચાર કાઢી શુદ્ધ થા, નિઃસંદેહ થા, આસ્થા-વાન થા ને કર્તવ્ય કર. પારલૌકિક ઉદ્દેશને તારી સાત્ત્વિકબુદ્ધિએ નિષ્કામ કર્મને અભ્યાસે એકચિત્તે જો. આ સંસારી અર્થકામનાં જે તુચ્છ ફળ (પામતાં દુઃખ ને પામીને દુઃખ એવું) તેની તું ઇચ્છા કરીશ નહિ (બાગ્ય પ્રમાણે મળશે જ,) અને અમણાં તું તેને માટે અતિલલ્પતાવાળો થયો છે પણ

* પરલોક ન માનનારો તે સંસારી ઉદ્યોગને જ ઇચ્છાફળનું પ્રધાન સાધન માને. પણ આર્ય સમજે છે કે આ જન્મનો ઉદ્યોગ તે પૂર્વજન્મનાં કર્મનાં ફળને માટે નિમિત્ત સાધન છે અને વળી ખીજે જન્મે પામવાના ફળનું કારણસાધન છે. આ જન્મના કેવળ ઉદ્યોગથી સિદ્ધિ છે જ નહિ—બાગ્ય, ઉદ્યોગ, સ્વભાવ, સમય દિવ્યાદિના સંયોગથી ફળસિદ્ધિ જોવામાં આવે છે; વળી, બાગ્યકર્મફળ તે સ્વેચ્છ, પરેચ્છ ને અનિચ્છ હોય. અર્થાત્ અભિમાન મૂઢી પોતાનો જે કર્તવ્ય ઉદ્યોગ તે જ કર્યો કરવો. (ચૈતન્ય-ધર્મે જોતાં) પ્રવૃત્તિનો ઉદ્યોગ પ્રપંચના મળવાળો તેથી ચિત્તશુદ્ધિ નહિ ને તેથી વાસના ઓછી દૃઢ. અભિમાન સાથે હોય એટલે બહાવરો તથા ભૂલ કરનારો એટલે ઇચ્છાના ઉચ્ચતપમાં (વિક્ષેપ કરનારો તો તેવા ઉદ્યોગની સિદ્ધિ વહેલી કેમ થાય? (કર્મ નીતિ જોતા) પૂર્વ કર્મનો વિપાક થવો સત્ય છે તો બુદ્ધિ તથા ઉદ્યોગ તેના સંબંધમાં છે જ. (સ્વરૂપ જોતા) આત્મા મૂળે પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે ને પરસ્પર નિયમ ઉપરાંત અન્યથ કરવાને સમર્થ છે તો અજ્ઞાનમય આત્મા-અનુબંધવ દેહરૂપકારામદ્ ભોગવતો છતો—એ કર્મ કરતો છતો પણ નહું કર્મ યોજે ને કાંઈ કાંઈ કરે. અર્થાત્ અનુભવી શિષ્ટાના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી સારી નારસી સમજની વજના કરી વર્તવું.

પાછળથી તેને તું ધિક્કારીશ ને ધિક્કારીશ તોપણુ તે સિદ્ધિ તુંને થશે. (તારી વાસના રહેશે માટે.) તું સ્વધર્મ પાળ, અનાર્થ તથા આસુરીબુદ્ધિનો ત્યાગ કર ને આર્થ તથા દેવી બુદ્ધિનો આદર કર.

૪૬. ભો આર્થ! ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન, ઉત્તમ રાજનીતિ, ઉત્તમ સંસાર-નીતિ—મહાત્મતા, ઔદાર્ય, ત્યાગ, તપ, ધૈર્ય, પરાક્રમ એ તારાં જ છે, પણ અમણા તું કાળવશાત્ મોહવશાત્ પરાધીન પતિત છે, તેથી તુંને વિસ્મરણુ છે. તું પાછો સખળ સતેજ યદ્દશ પણ હવે જાગ. ઉઠ, શુદ્ધ યર્થ નિથયે તથા નિયમે કર્તવ્ય કર.

૪૭. ભો આર્થ! સ્મરણુ કર, અનેક જન્માંતરનો પ્રવાસ કરી તારે મૂળ ધામે જવું છે; સ્મરણુ કર, તે ધામે જવાને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન યામવું અવશ્ય છે; સ્મરણુ કર, તે જ્ઞાન યામવાને વેદવિદિત નિત્ય તૈમિ-ત્તિક કર્મ તારે કરવાં છે. સંસારી અર્થકામનામાં તારું કદમાણુ નથી, પણ સ્વધર્મવિષયમાં ને સ્વધર્મપાલણુ જ છે; વૈરાગ્ય, ભક્તિ, કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાન એ સાધને છે; પ્રવૃત્તિની અશાંતિમાં નહિ, પણ નિવૃત્તિની શાંતિમાં જ પરમ કદમાણુ છે.

૪૮. પૂર્વાર્દ્ધમાં સર્વાત્મા, છવાત્મા, પરલોક આ લોક, યોગ ભોગ, ધર્મ કર્મ એ વિષયમાં વેદધર્મી લોકના તત્ત્વરૂપ વિચાર આગળ પાડી જણાવ્યા—જણાવ્યું કે સર્વે મનુષ્યમંડળના તત્ત્વદર્શી તથા ધર્મપ્રવર્તક શિષ્ટજન એક મતે આમ જ શિક્ષા આપે છે કે, આ સંસારનું માની લીધેલું સુખ ક્ષણિક, મલીન ને દુઃખદ છે માટે દુઃખાં ન મારતાં તેમાં મત્ત ન થતાં પરમેશ્વર-પ્રાપ્તિ—પરલોકસુખભોગ એને અર્થે રહેણી કરણી રાખવી; જણાવ્યું કે આર્થ-લોકનો સ્વભાવ સંસારની ખટપટથી દૂર રહેવાય તેવો આનંદ અવશ્ય જોળનારો છે, અને જણાવ્યું કે આર્થની વૃત્તિ આ સમયે સંસારસુખની અતિ લલુતાવાળી થઈ છે કે જે નળળી રિયતિને સખળી કરવાને બદલે ઉલટી વધારે નળળી કરશે, માટે સાવધ થઈ ઉઘમી થઈ પરાયા વિચારના ઉપરથી મોહ ખસોડી સ્વધર્મોક્ત કર્તવ્ય તેજ કરવાં.

સને ૧૮૫૦ પહેલાં આર્થ પ્રજાની સ્વધર્મ ઉપર જે સ્થિર ભક્તિ હતી, તે સમાજોનાં ઉદ્ધૂંકળપણુથી ચંચળ બાવરી થઈ. (અમણાં વળી પાછી ફરીકામ પડવા બહુ વલે છે.) સઘળી સમાજેએ પ્રવૃત્તિ દેવીની પૂજનું માહાત્મ્ય વધાર્યું ને તે એટલે લગી કે તે દેવીના પ્રસાદરૂપ સુખની પ્રાપ્તિને કાળે જેથી આ જગતપ્રવૃત્તિ છે ને પરમેશ્વરનું સ્તવનુધ્યાન તો માત્ર ગીંચુ

સાધનરૂપ ગણ્યું. ઇસુખ્રિસ્તને તારકયુરુ માનવો, એ ખ્રિસ્તી પાદરીઓના ઉપદેશને જીવાનીઆ લેખવતા નથી. ને એમ ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રસાર થતો અટક્યો છે એટલું સમાજે કીધું. પણ વળી તે ધર્મના તથા તે ધર્મમંડળ-માંના નારિતક વિદ્વાનોના ઘણાક વિચાર આર્યપ્રજામાં ઘુસાડવાનું પણ કીધું. જગદીશ્વર અને અનંત જગત્ એ વિષયના સ્વધર્મોક્ત જ્ઞાન વિષે નિઃસ્પૃહ રહી અને ખોટું કહી, જગતના-મનુષ્યના સ્વભાવ તથા ધર્મ ન સમજતાં, અધિકારી ગુરુ હોય એવે દંભે મનુષ્યના સામાન્ય ધર્મનો ખોષ કરવે સમાજના અગ્રેસર બહાર પડ્યા—એઓએ સર્વે ધર્મમાં કહેલા પરલોક, પ્રસાદ-ધર્મ, ધર્મ કર્મને નિંદ્યાં; આર્ય સમાજે તો સુધારાના વિચારને એટલું બધું માન આપ્યું કે તે સર્વ વેદમાં છે, રે વેદ તો તેનો જ ખોષ કરે છે!—એમ આર્યના સનાતન ધર્મનું સ્વરૂપ બદલાવવાને તેણે ભુંડું સાદસ કીધું.

૪૯. હવે સંસારપ્રવૃત્તિ વિષય. સમાજેએ સંસારસુખને જીવિત-વ્યવેનો પ્રધાન અવશ્ય હેતુ માન્યો છે. ગૃહસુખ ને રાજ્યસુખ એ બે મોટા ઉદ્દેશ રાખી સકળ સંસારસુખનો સમાવેશ જેમાં થાય, સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ જેણે કરી સર્વેને ને એકકને થાય, અને વળી ખીજા દેશના લોકના સંબંધમાં પોતાના દેશના લોકનો—આર્યનો વિશેષ થાય, એવો સ્વદેશાભિમાનનો વિચાર પ્રવર્તીવ્યો. (પ્રવૃત્તિ, દેશાભિમાન, ધરસંસાર, રાજ્ય એ વિષયમાં ગયે વર્ષ આ પત્રમાં છે, પુષ્કળ લખ્યું છે ને વળી થોડુંક હવે લખીશું.)

પ્રવૃત્તિ—કર્મની વૃદ્ધિને અર્થે સુધારાએ બહુ ખરાડા પાડ્યા. તત્ત્વજ્ઞાન (વૈરાગ્ય શાંતિવાણું), પરલોક જ્ઞાન (આ સંસારનું અભિમાન મૂકાવતું), સ્વધર્મ કર્મ (સાત્ત્વિક), ખોટાં કલાં કે જેથી તે વિષે ભાવ ધટે અને આ સંસારી કર્મ વિષે સારી પેઠે શ્રદ્ધા વધે; શાંતિભેદ જે જગતમાં વેદધર્મી લોકનો જ ને પરંપરાની સ્વધર્મરક્ષણાર્થ વ્યવસ્થાનીતિ તેને અતિ દુઃખદ બંધન કરી વગોવ્યું; આરબ્ધ ખોટું—અહીંના કર્મનું ફળ અહીંઆં જ; યથા-લાલ સંતુષ્ટ રહી સહન પણ કરી કર્તવ્યની ધર્મશુદ્ધિએ પોતપોતાનાં કાર્ય કર્યાં, એ નીતિને નબળા માની અસંતુષ્ટપણે અર્થકામશુદ્ધિએ ઇચ્છિત કર્મ જેમ કાવતું આવે તેમ, ભેદપ્રપંચે પણ કર્યાં કરવું, એ નીતિને વખાણી; વળી આર્યસમાજના સુધારાએ તો મનુષ્ય એ જ ઉત્તમ લોક છે એ પરાયા વિચારને સત્ય સ્થાપી મનુષ્યોન્નતિ ને દેશોન્નતિ ને આર્યોન્નતિ ને સામ્રાજ્ય સુખ તે જ મોક્ષ ને વીર્યબળને અર્થે જલ્લયર્થ ને આરોગ્યને માટે યજ્ઞ ઇત્યાદિકને ઢમઢાલ મહિ પોતે તેવા શબ્દે અને નિંદા તથા દંટાની રીતિએ આર્યનું કલ્યાણ ખોધું.

એ બોધનો લોક આદર કીધો નથી; સમાજેના અગ્રેસર સંશયી છે ને એઓ તથા સાથી બોલવા પ્રમાણે કરી દેખાડવાની હિંમત ધરી શક્યા નથી. મુધારો પોતાના ઉદ્દેશમાં કાવતો નથી જોકે તેને જાપયંત્ર સહાય છે ને પ્રાંત પ્રાંતમાં બહુ બહુ પ્રકારે વિપયો ચરચાય છે. પ્રજાની હજારો વર્ષની નીતિ ફેરવવાને બહુ કાળ જોઈએ અને અમણાં નથી કાવતો પણ ધીમે ધીમે ઉઘોમ જારી રહેથી કાવશે એમ બોલી બસે આ દેશના મુધારાવાળા પોતાનો કબ્જો ખરો કરવામાં પોતાનો કાળ કાઢે પણ અમારા પાકિ વિચારે તો તેઓ પોતાનાં ને પ્રજામંડળમાં દિલનો નાશ કરનારા છે.

૫૦. સર્વેશ્વરને આધારે સંસારપ્રવૃત્તિ છે; વળી સંસારભણી ચિત્ત દોડવું એ વૃત્તિની સાથે સંસારમાંથી ચિત્ત ખસેડી સંસારકર્તા બણી વાળવું, એ વૃત્તિ પણ મનુષ્યના સ્વભાવમાં જ છે. વળી વિશ્રાંતિરહિત કર્મ કર્યાં કરતાં, એમ જીવને નિર્માણ નથી; કર્મને સખળાં કરવાને વ્યયમાં વ્યયમાં વિશ્રાંતિની ગરજ પડે છે; આદિની સ્થિરતા ને મધ્યની ધૃતિ પ્રમાણે કર્મ-દોડ હોઇને તે પ્રમાણે અંતનું કાર્ય બહિષ્ સિદ્ધ છે; જેમ વિવેકશુદ્ધિ વધારે તેમ કાર્ય વધારે ટકવું તથા વધારે સારું થાય છે. વળી અનુકૂળ સંયોગ પણ સાધનરૂપ હોય છે.—અર્થાત્ સંસારી અર્થકામને ઉદ્દેશે પ્રવૃત્તિ તે સ્વતંત્ર બહિષ્ નથી પણ પરતંત્ર નખળી છે, રૂપાંતર પામતી ને ગરજુ છે, રોગથી ભરેલી ને ચેપથી રોગી કરનારી છે, લોભક્રાંતી તૃષ્ણાએ અનીતિનાં સાધન પણ કામે લગાડે છે કે જેથી પછી દુઃખ ભોગવવું પડે ને કાર્ય ઝાઝીવાર ટકે નહિ,—અને એટલા જ માટે પ્રવૃત્તિની દોડ અતિનિહિત બણી છે. દેવી સ્વભાવની પ્રવૃત્તિ તે આસુરી સ્વભાવની પ્રવૃત્તિથી બહુ પ્રકારે વધારે સખળી તથા શ્રેષ્ઠ છે.* સર્વે લોકનાં તત્ત્વધર્મચાત્રના સિદ્ધાંત તે ચાંતિને જ સખળ તથા મુખદેણુ સ્થાપી તે જ ઉદ્દેશનો બોધ આગળ પાડે છે. યુરોપની મોટી પ્રવૃત્તિવાળાં રાજ્યો પણ મુખે સ્વસ્થતાને વખાણે છે. સ્વસ્થતામાં થયેલાં કામ અસ્વસ્થતાનાં કામથી વધારે સારાં હોય છે;—પછી આગસને સ્વસ્થતા માની ઉઘોગ ન કરે, તેની દશાં હુંડી થાય જ.

૫૧. દોષ પણ જન કે મંડળની પ્રવૃત્તિ છેક બગડીત હોય તો તેને

* જોવા બ્રહ્મવૃત્તીવાનો અધ્યાય ૧૬ મે.

† બ્રહ્મરૂપ કારણ પૂર્વજન્મનાં—કાળનાં માનવાં હોયે જ નથી સારી નિષિદ્ધિ કરવા સહન કરતાં ધીરજથી નહીં. તથા પુરુષાર્થ છે. પૂર્વજન્મને ન માનવારા, કાળ દત્તિદાસને લુહિત્ય તે પોતપોતાની ચંચળ શુદ્ધિએ બ્રહ્મરૂપ કાં

સુધારવાના ઉપાય આ છે: (૧) અભિમાન-મમત્વ મૂકી પરમેશ્વરનું-ઇષ્ટ દેવતાનું ચિંતન સ્મરણ નિત્ય રાખવું અને ઈશ્વરેન્દ્ર-અનિવાર લાવી એને વિચારે ધૈર્ય ધરી શોકમોહને દૂર કરવા; (૨) પોતાના સ્વભાવ ગુણને અનુસરતાં યથાશક્તિ યથાસાધન પણ પૂર્ણ શ્રદ્ધાએ સ્વધર્મ કર્મ કરવા;* (૩) સંસારી ઉદ્યોગ નિશ્ચય નિયમપૂર્વક કર્યા કરવો. અથવા (૧) પરધર્મના વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા મોહનો ધિક્કાર કરવો ને સ્વધર્મના વિચાર જે હૃદયે વર્ષના અનુભવે દૃઢ થયેલા, તેના ઉપર ભક્તિ રાખવી; (૨) પોતાની ભુંડી સ્થિતિનો શોક તથા તેનું બાવરાપણું કાઢી નાખી ધૈર્ય રાખી ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા સધર્મ સંસાર પ્રવૃત્તિ નિયમવાળી રાખવી; (૩) ક્રિયામાંથી ઉદ્યોગ કર્તવ્ય બુદ્ધિએ કરવો અને પ્રાપ્તિને અર્થે કે ભોગને ડોકે કરવો, એ ત્રણ પ્રકાર ઉતરતે અનુક્રમે બહિષ્ક છે-જેમ જેને કાંઈ તેમ તે કરે, પણ ત્રણેમાં નિયમપૂર્વક અભ્યાસ અવસ્થ છે. અથવા (૧) નિત્યાનિત્યનો વિવેક રાખવો. (૨) નિત્યને તો ધર્મેજ સંરક્ષવું અને નિત્યને સાવધપણે સમયની નીતિએ પાળવું; (૩) શાંતિનો ઉદ્દેશ રાખી કરી બુદ્ધિએ કર્મ કરવાં.

પર. એશિયાના કેટલાક લોક કાંઈ કાળે યુરોપમાં ગયલા તો કાંઈ કાળે યુરોપના કેટલાક તે એશિયામાં આવેલા છે;† અને ખંડના લોક મનુ-

ઉપાયે કાર્ય ખરું કરી બતાવે તોપણ તે કારણ પૂરાં સાચાં નહીં જ ને કાર્ય દુઃખદ-કાર્યવંટાળને દુષ્ટાદૃષ્ટ હોય છે તો દૃષ્ટ ને એ પણ થોડાંક તે પૂરાં કેમ ગણાય? અને જે ઉપાય પરિણામે ચોખ્ખી સિદ્ધિ ન આપે કે અપાયરૂપ થાય તે શ્રેષ્ઠ છે, એમ કેમ કહેવાય?

* સત્ય, શીલ, દયા, દાન એના ધર્મનિયમનું પાલણુ અને તપવ્રતપથ સંપૂર્ણનાદિક કર્મ.

† એશિયાના કેટલાકે યુરોપમાં જઈ વસતી કીધી હતી ત્યાર પછી-યુરોપના ગ્રીક ઈ. સ. ૫ સૈકા પાંચમી ઈસાનીના સંજ્ઞામાં આવતા થયલા તે ઈ. સ. પુ. ૩૩૨ માં પશ્ચિમ એશિયા તથા ઈરાનમાં સત્તા ધારી થઈ રહ્યા; પાર્થિયન (એશિયાના) જેઓએ ઈ. સ. ૫. ૨૫૬ માં સ્વરાજ્ય કરેલું તેઓએ ગ્રીકની સામે થઈ ઈરાન પોતાનામાં જોડ્યું. ગ્રીકે બાકિટ્રિયાનો અંત આણ્યો, અને પછી પશ્ચિમ એશિયાના રોમન સત્તાધારીને દરાવી આગળ વધતા અરકાત્યા હતા, ઈ. સ. ૫. ૫૩ માં.

એશિયાના આરબે ઈ. સ. ૭૧૧ માં સ્પેનની છત કરી ૧૪૯૨ સુધી ત્યાં પૂરી સત્તા બળવી હતી, ને પછી રોા વર્ષમાં ત્યાંથી તેઓને ખ્રિસ્તીઓએ કાઢ્યા હતા- ઈ. સ. ૧૨૨૩ માં મોગલ રશિયામાં ફરી વળ્યા ને ત્યાં તેઓ ૧૪૬૨ સુધી ઠામ, ઠામ સત્તાધારી હતા. પછી રોાજના સૈકામાં તેઓને રશિયનોએ કાઢતા હતા. ઈ. સ. ૧૪૫૩ માં તુરકોએ કોન્સ્ટંટિનોપલનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યનો અંત આણ્યો હતા.

પ્રતિ સામાન્ય સ્વભાવ ગુણવાળા છતે શરીરરંગ, ધર્મ, રીતભાત સિય
તિમાં ઘણી ઘણી વાતે (યુરોપના રાજકીય ઇતિહાસના ઉદ્વેગાળથી તે
અમણા લગી) વિશેષે જૂદા જ જણાયા છે.* સાસારિક કર્મ વૃત્તિમાં ચિત
બુદ્ધિ પ્રયત્ન એ જેટલું જેવું યુરોપ રાખે છે તેટલું તેવું એશિયા રાખતું
નથી; અભિમાન તથા સાસારિક અર્થકામબુદ્ધિ એ નિલ્લર્થન યુરોપનું છે
અને નિરભિમાનપણું તથા ધર્મબુદ્ધિ એ નિલ્લર્થન એશિયાનું છે.† યુરોપમાં
ઝીસનો સુધારો ને પછી રોમનો સુધારો એ હતા, પોર્ટુગલ, સ્પેન, આસ્ટ્રિયા,
હાન્ડ એના હતા, ને હાલ ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની, રશિયા એના સતેજ
સુધારા છે. એશિયામાં બાબીલોનીઅનનો, યાહુદીનો, ઇરાનીનો, આર્યનો,
ચીનાનો એ હતા, આરબનો ને મુગલનો એ હતા; અને અમણા ચીના
એના, મુસલમાનોનો, ને આર્યનો એ સુધારા છે પણ નિસ્તેજ છે. ઉદ
યાસ્ત ને અસ્તોદય એ મહા નિયમનું લેખું કાળમાને કરવામાં આવે છે
કાળે કાળે બનનારા બતાવોને માટે તે તે કાળના મનુષ્યનાં કર્મ, સાધનરૂપ
હોય છે, કે જેમાં અગ્રીવેળા ઉપર અણુધાર્યા અદૃષ્ટ કારણ પણ અકસ્માત
દરેક થઈ પ્રધાન બલિષ્ઠ થાય છે—અર્થાત્ કર્મ દૃષ્ટદૃષ્ટ બને કાર્યસિદ્ધિ કરે
છે. યુરોપનું પ્રગટ મધન ને એશિયાનું પ્રચ્છન્ન સહનતપન બંનેમાં ઉદ્યોગ
છે, ને શિષ્ટોને મતે સહનતપનનું અમુક સમયનું પ્રગટ કર્મ, તે આતિ મોટું
હોઈને અધિક મોટું પરિણામ દાખવે છે.

૫૩ એશિયામાં પરદેશી લોકના અર્ધધર્મી જેમ બને તેમ દૂર રહેવું,
એ મમતવાળા પાર્યાબિન ને ચીનાઓ દેખાયા. સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાના
મમતવાળા યાહુદી ને આર્ય એ દેખાયા. સ્વધર્મના પ્રસારને અર્થે આગ્રહ-
વાળા આરબ તથા બીજા કેટલાક મુસલમાનો દેખાયા.

૫૪. ખંડ તથા દેશની પ્રકૃતિ ભેદનાં નક્કી થાય છે કે, આ દેશના

યુરોપના પોર્ટુગીઝ ઈ સ ૧૪૯૮ થી એશિયામાં દેખાયા ને રોગમા સૈકામાં
તેઓ ઘણા બંદરો સાથે એરો વેપાર ચલાવતા અને દિલ્હીમાં તથા કેટલાક ટાપુઓમાં
કદો કદો રાજકીય સત્તા સંપાદિત કરતા. એમાનુ જેર બેમેજ તથા વલ્લાએ તોમ્બુ
ને એઓ સત્તરમાં સૈકામાં જાણી વેપારી દેખાયા. ઈ સ ૧૮૫૧ માં રશિયાએ બાલ્ટીક
ખાત તથા સૈબીરિયા પોતાતામાં ભેડ્યા તેણે ચાલતા સૈકામાં ૫૧ એશિયાનો કટોકટી
મુકબલ મેળવ્યો છે હાલમાં બ્રિટિશ તે દિલ્હીમાં રાજ્ય કરે છે અને ફ્રેંચ તથા ઈટા
લિયન તે સિયામ, બ્રહ્મદેશ, ને એ તરફના ટાપુઓમાં વગ સત્તા ચલાવતા જાય છે

* તેણે રામચંદ્ર બા. ૧ બી. ૧૮૧૫ પૃષ્ઠ ૧૮૧ મુ

† સર્વે ધર્મોનો પ્રાદુર્ભાવ એશિયામાં જ મળે છે

લોકમાં યુરોપના લોકનું અભિમાન ઉત્પન્ન થનારું નથી. જે આર્ય હમરો વર્ષ થયાં એક ઠેકાણે કુટુંબ સાથે પડેલા છે, જે આર્ય ભરતખંડમાં જન્મ પામવાથી જ પોતાને ઉંચા ભાગ્યશાળી સમજે છે,* જે આર્ય અનેક પર-દેશી પરધર્મી રાજ્યના સંબંધમાં આવ્યા છો, અસહ્ય દુઃખ પણ વેઠ્યાં છો, સત્તાધારીથી અળગા જ રહ્યા છે, જે આર્ય સંસારને સ્વપ્રવત્ત ગણી ધર્માંચરણે રહી† સંસારસુખનો ઘટતો ભોગ કરે છે, તે આર્યમાં યુરોપનું દેશાભિમાન ઉત્પન્ન કરવું તે નિરર્થક છે—આર્યની દૈવીપ્રકૃતિ બદલાઈ દૈસ પ્રકૃતિઓ યશે ન નિહિત કળિ પ્રબળ થયો જણાશે, તેને હજી વિલંબ યશે.

૫૫. દેશાભિમાનનો વિચાર આર્યમંડળમાં ન હોવો જોઈએ. તે કાળ-વશાત્ મોહવશાત્ થયો (ને હવે પાછો કાળવશાત્ વિવેકવશાત્ નાથ છે ને જશે.) સુધારાએ પ્રવૃત્તિ સજાળી કરવાને સનાતન ધર્મને નિંદ્યો, એ તેણે મહાપાપવાળી ભૂલ કીધી અને મનુષ્ય માત્રના સામાન્ય ધર્મનો બોધ બાણ્યો, એ તેણે જ બીજી ભૂલ કીધી. એક ને એક્ય વિષયો જોડી નીતિમાં તે હારી ચાક્યો. યોગદર્શને ને તત્વદર્શને નિરૂપેલા એકને ન માનવો પણ કર્તા જગદીશ્વર એક તેનું સ્તવન કરવું, એને જ ધર્મ કહી બોધ્યો; પણ તે ચાલ્યો નહિ—સ્વધર્મ ઉપરથી બાવ ઉઠાવી લોકનું એક્ય સુધારો કરાવી શક્યો નહિ.† સ્વધર્મને વગોળ્યા વિના કેવળ સંસારી વિષય જેવા કે યુરોપનાં પદાર્થશાસ્ત્ર-રસાયન યંત્રાદિ વિદ્યાની વૃદ્ધિ, યુરોપના વૈદ્યની વૃદ્ધિ, યુરોપની રાજનીતિ-

* ધર્મકૃત્યનું કળ શીઘ્ર મળે તેવો આ દેશ છે ને એટલા મઠિ તે “કર્મભૂમિ” કહેવાય છે—કાળાં મુગ સ્વચ્છંદે આ જ દેશમાં ફરે છે. નિષ્કામ દેવપૂજન, ત્યાગ ને યાગ ને બ્રહ્મજ્ઞાન એ અધાપિ છે દેશમાં.

“અભિમાન રાજરાવણનાં રહ્યાં નથી,” “કંસ, શિશુપાળ ને કૌરવ એ દુષ્ટ હતા” એવી લોકને સતેજ સ્મૃતિ છે.

† દેવપૂજન, દાન, બ્રાહ્મણભોજન એ આદિ ધણુંક ધર્મકૃત્યમાં સંકલ્પની પછી “ન મત” એમ કહેવામાં આવે છે; દેવકને યાચતાં “સહનું સારું કરજે” એમ બોલાય છે, “રાત્રનું પણ સારું થાયો,” “મળ્યું તેને રહી બુદ્ધિ આપો” “કરશે તે ભોગવશે” એવાં ક્ષમા વચન બોલાય છે; “હું જાણું ને તારો ધર્મ જાણું” “બાપનો બોલ પાળવો” એ વ્યવહારવાણી હજી છે.

‡ દેશમાં આર્ય ધણા છે પણ વળી મુસલમાન થોડા નથી—આર્યના તીવ્ર બાળથી વધારે છે ને પ્રવૃત્તિમાં પૂમનાતા છે તેઓ પણ સામાન્ય ધર્મમાં આવ્યા નહીં. પછી વળી સમાજવાળાએ દેશાભિમાન ટાળી નિંદેલા ધર્મને ઓઠાર લઈ આર્યનું અભિમાન ઔઝ્ય-બણ્યું પણ વળી “તત્સત્” લઈ જીનને દૂર કીધા. મંડળનો ધર્મ ફેરવાયો નહીં ને પોતેજ સ્વધર્મનિંદક નાસ્તિક પતિત બ્રહ્મ એવે રાખે અપકીર્તિ પામી મંડળબહાર જેવા મનાયા.

જોની જાણ, યુરોપનાં સાહસિક પુરુષોનાં ચરિત્ર, યુરોપના લોકની અર્થ-
પ્રાપ્તિની ને કર્મ કરવાની નીતિ, યુરોપનાં સૈન્યસાધન એ વિરે ઉપરાઉપરી
જાણ લોકજાણમાં થયો હોત તો તીસ વર્ષમાં પ્રગટિ દેટલીક રીતે સગળી
મર્ક દનઃ પણ તેમ કરવું સૂઝતું નહિ. સ્વધર્મના દોષ જોવા ઉપર દાઢ ને
જીજી પાસથી યુરોપના સસારશુભ ઉપર મોહ તેથી તેવું સંસારશુભ મેળ-
વવાને પ્રયત્ન ચલાવ્યો. જીવનનિની સ્થિતિ ચોન્નતા વિરે એધિયા ને યુરોપ
જૂઠા વિચાર રાખે છે તે જાણી છે. દેશના આર્થ મુસલમાન તે જાણેને
ઉતરતે પડે રાખે છે માટે તે મૂર્ખ છે, સમાનતા એ જ ઉત્તમ શુભનું કારણ
છે—એમ સમજી દેશ સ્વર્ણવરે મંડળમાં પરાક્રમ દાખવી પરણું એવો પણ
સ્વર્ણવરે પસંદ ન હોય. લગ કરવા વિરે વિચાર જણાવ્યા. બાળકની
ચિન્ત ને વિધવાનાં લમના પશુમાં લાપજ લખાવ્યું પ્રવર્ત્યો. દેશની કારી-
ગીરી યોગ્ય વધે તેવો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો. સરકાર તરફથી દેવને સુખ મળે
તેને જાણે મળત મારું. લોકની સ્થિતિપાત્રતા વિચારી વિના પુખ્ત બોલ-
નારા જુગ ને જનગઠ કરનારા ડોડીલા બહા, સપાયા જ સંચાલી, બીજ ને
માથ પરી દેખાવવા ઉપર દૂર જઈ મેસનારા એવાઓએ અનેક વિધાય ઉપર
જાણે પાસની મંચગતા દાખવી વળી એટલું પણ બોલનારા મુંબઈ ઈલા-
કામાં વધારે. તેથી જોઈ જંગલમાં ને તેથી જોઈ મગાસમાં જણાવ્યા અને
મુંબઈમાં મોરેશને લેતાં સવા ફૂટી પણ ન થાય ને એમાં પણ દેટલાક
મુંબઈમાં મોરેશને લેતાં સવા ફૂટી પણ ન થાય ને એમાં પણ દેટલાક

રાવાળા મોટા પુરુષનું માન આપે છે, પણ એઓ નથી જાણતા કે આર્થ-મંડળમાં આજે પણ કેટલાક મહાશુદ્ધિમંત પુરુષો છે કે, જે દેશકાળ વિચારી આગળ પડતા નથી. પણ હવે અમે કાળનો મોહમદિમા માની સુધારાની ચંચળતા તે આર્થ મંડળની સ્થિતિ બદલાવાનું પૂર્યવિહ છે એમ જાણી આર્થની સંસાર ઉત્પત્તિને કાળે પણ કહીએ છીએ કે (૧) તેઓએ ભગવદ્ગીતા-માંના શ્રેયાન્ સ્વધર્મોં એનો નિર્દિવ્યાસ રાખવો, કે જેથી મોહ ખસે. (૨) સ્વધર્માનુશાન કરવું સહ માનીને કે આ દેશનો વિશેષ મદિમા છે કે ધર્મ કર્મ કરવાથી ફળસિદ્ધિ વહેલું દર્શન દે છે.* (૩) બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય એ જ્ઞાતિકુળોએ પોતપોતાનાં ધર્મ કર્મ રાખવાં.† (૪) સંસારી ઉદ્યોગને માટે સૌ પોતપોતાને ફાવતાં કરે પણ સ્થિર બુદ્ધિયે. (૫) રાજકીય વિચારમાં થોડાક સમજુક પુકત જનો એ જ આગળ પડે.

૫૭. આર્થજને દેશાભિમાનનો વિચાર કાઢી જ નાખવો ને તેને બદલે સ્વધર્મસંરક્ષણનો વિચાર દૃઢ કરવા. મુસલમાનને દેશાભિમાનનો વિચાર છે જ નહિ પણ સ્વધર્મસંરક્ષણનો છે જ. ધર્મ ને સંસાર એ વિષય આર્થ મુસલમાન ને ખીજા સહિતા જૂદા જૂદા છે માટે તે તે લોક પોતપોતાને માટે પોતાનામાં ભલે ચરચે. પણ વળી એને માટે પણ આ સમય નથી. આર્થ-લોકે ધર્મ તથા સંસારસુધારાની ચર્ચા સારી સ્થિતિમાં આંખ્યા પછી કરવાની છે; અમણાં તો દેશની દોલત વધે, દેશમાં વિદ્યાકળા વધે અને સરકાર તે પ્રજાને ઘટ્ટનું મુખ કરે, એને માટે સઘળી જાતના લોકમાંના યોગ્ય કર્મિષ્ઠ પુરુષો સંપે રહી ઉત્સાહે વિચાર કરે—એમ દેશનું કલ્યાણ જોવાને સમયોચિત ઉપાય કરે તે જ ખરી દેશભક્તિ છે. જેમાં દેશના કોઈ લોકને બાધ નહિ એવા એ ઉદ્યોગ પ્રયત્નથી ચાલ્યો હોત તો દેશને મોટો લાભ થયો હોત. અનેક વિષય ઉપર બજાટ કરવાથી લાભ થયો નથી ને ચનાર નથી. દેશકાળ વિચારી બાવરાપણું ટાળી અમુક ઉદ્દેશને પાર પાડવા લાગી ચિત્ત કરવું ઠરી બુદ્ધિયે, એથી જ લાભ છે.

૫૮. દેશ બહુ મોટો હોવાથી, બહુ જાત ધર્મના લોક હોવાથી ને

* ઉચ્ચતા દેખાતી નથી પણ અસર કરે છે તેમ યુદ્ધયાપની અસર પણ હાથી ક્રિયાએ પ્રગટ કાર્ય દેખાડે છે.

† અંગ્રેજ સૈન્યમાંના હિંદુઓ પરદેશમાં પણ પોતાનો આચાર રાખે છે, મુસલમાની રાજ્યમાં કેટલાક બ્રાહ્મણ મુસલમાની વેશ રાખતા પણ ધરમાં વેદોક્ત કર્મ કરતા. અમણાના કેટલાક બ્રાહ્મણ કચ્છ વિના પાટવુન પેટેરે, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય કરે ને એની બુદ્ધિ મંડળમાં વધારવાને ઉધમી રહે.

એની બધી, યુરોપનાં સાહસિક પુરુષોનાં ચરિત્ર, યુરોપના લોકની અર્થ-પ્રાપ્તિની ને કર્મ કરવાની નીતિ, યુરોપનાં સૈન્યસાધન એ વિષે ઉપરાઉપરી યોધ લોકભાષામાં થયો હોત તો તોસ વર્ષમાં પ્રવૃત્તિ કેટલીક રીતે સખળી થઈ હત; પણ તેમ કરવું સૂઝતું નહિ. સ્વધર્મના દોષ જોવા ઉપર દાઢ ને બીજી પાસથી યુરોપના સંસારસુખ ઉપર ગોઢ તેથી તેવું સંસારસુખ મેળવવાને પ્રયત્ન ચલાવ્યો. સ્ત્રીજાતિની સ્થિતિ યોગ્યતા વિષે એશિયા ને યુરોપ બૃહદ વિચાર રાખે છે તે ખોટા છે. દેશના આર્ય મુસલમાન તે જાતિને ઉતરતે પદે રાખે છે માટે તે મૂર્ખ છે, સમાનતા એ જ ઉત્તમ સુખનું કારણ છે—એમ સમજી ઇચ્છા સ્વયંવરે મંડળમાં પરાક્રમ દાખવી પરણવું એવો પણ સ્વયંવર પસંદ ન કરીશ. લગ્ન કરવા વિષે વિચાર જણાવ્યા. બાળલગ્નની વિરદ ને વિધવાનાં લગ્નના પક્ષમાં ભાપણુ લખાણુ પ્રવર્તીઆં. દેશની કારી-ગીરી દોલત વધે તેવો ઉદ્દોગ ચલાવ્યો. સરકાર તરફથી રૈયતને સુખ મળે તેને અર્થે મથન માંજું. લોકની સ્થિતિપાત્રતા વિચાર્યા વિના પુખ્ત બોલનારા જુગ ને ખખડાટ કરનારા ડાડીલા ધણા, સધળા જ સંશયી, ભીરુ ને કામ કરી દેખડાવવા ઉપર દૂર જઈ બેસનારા એવાઓએ અનેક વિષય ઉપર અનેક પ્રકારની ચંચળતા દાખવી. વળી એટલું પણ બોલનારા મુંબઈ ઈલાકામાં વધારે, તેથી યોગ્ય બંગાળમાં ને તેથી યોગ્ય મદ્રાસમાં જણાયા અને એ સર્વેના મોટેરાને લેતાં સવા કુંડી પણ ન થાય ને એમાં પણ કેટલાક અર્થસાધુ, કીર્તિના ડાડીલા ને સર્વે સ્વધર્મથી અગ્નણુ હોઈને પરદીય વિચાર ઉપર મોહિત હતા. એ સ્થિતિમાં દેશાભિમાન એ શબ્દ પોતાનું રજસ્તમસી પ્રચંડપણું રાખી શક્યો નહિ ને ‘દેશના સહિનું સારું થાઓ’ એ શુભેચ્છાવાળો સાધારણ અર્થ રાખતો થયો કે, જે ‘પ્રાણીમાત્રનું સારું થાઓ’ એ સાત્ત્વિક શુભેચ્છા આગળ હુદ્ર છે. એક દામ્બજ પ્રગટ સ્વાર્થ તથા દુષ્ટી ઇર્ષ્યાયુક્ત છે ને બીજી તે પરાર્થ તથા ઔદાર્યની છે; તો બીજી જ મોટી બળવાળી છે. સકામચુદ્ધિ કરતાં નિષ્કામ ચુદ્ધિ જ શ્રેષ્ઠ છે. કેમ કે એ આસક્તિરહિત હોવાથી એક નિષ્ઠાએ કર્તવ્ય કરવાવાળી હોવાથી શોક મોહ સંશય વિનાની હોવાથી વિશેષ બળ ધારણુ કરે છે. અંતે જય નિરસિમાનતો જ છે. અર્થાત્ દેશાભિમાન આર્યને યોગ્ય નથી. તોપણ વળી ધર્મભૂમિ ભરતખંડમાં આર્ય છે માટે દેશભક્તિ-કીર્તિનો વિચાર સમયસ્થિતિ જોઈ આર્યકર્મિષ્ઠ તે વર્તમાનમાં આદરપૂર્વક ભલે રાખે.

૫૬. સુધારાએ યોધલું દેશાભિમાન સિદ્ધિને પાગથું નહિ; કદાપિ નાનો દેશ હોય તો તેનો ઈર્ષ પણ સત્કાર થયો હોત. સુધારાના અગ્રેસરને સુધા-

રાવાળા મોટા પુરુષનું માન આપે છે, પણ એવો નથી જાણતા કે આર્થ-મંડળમાં આજે પણ કેટલાક મહાબુદ્ધિમંત પુરુષો છે કે, જે દેશકાળ વિચારી આગળ પડતા નથી. પણ હવે અમે કાળનો મોહમદિમા માની સુધારાની ચંચળતા તે આર્થ મંડળની સ્થિતિ બદલાવાનું પૂર્વચિહ્ન છે એમ જાણી આર્થની સંસાર ઉન્નતિને કાજે પણ કહીએ છીએ કે (૧) તેઓએ ભગવદ્ગીતા-માંના શ્રેયાન્ સ્વર્ગમોં એનો નિર્દિવ્યાસ રાખવો, કે જેથી મોહ ખસે. (૨) સ્વધર્મોનુધાન કરવું સસ માનીને કે આ દેશનો વિશેષ મદિમા છે કે ધર્મ કર્મ કરવાથી ફળસિદ્ધિ વહેલું દર્શન દે છે.* (૩) બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય એ જ્ઞાતિકુળોએ પોતપોતાનાં ધર્મ કર્મ રાખવાં.† (૪) સંસારી ઉદ્યોગને માટે સૌ પોતપોતાને ફાવતાં કરે પણ નિયત બુદ્ધિયે. (૫) રાજકીય વિચારમાં યોગ્યક સમલુક પુક્ત જનો એ જ આગળ પડે.

પછી આર્થજને દેશાભિમાનનો વિચાર કાઢીજ નાખવો ને તેને બદલે સ્વધર્મસંરક્ષણના વિચાર દઢ કરવા. મુસલમાનને દેશાભિમાનનો વિચાર છે જ નહિ પણ સ્વધર્મસંરક્ષણનો છે જ. ધર્મ ને સંસાર એ વિષય આર્થ મુસલમાન ને ખીળ સહિના જૂદા જૂદા છે માટે તે તે લોક પોતપોતાને માટે પોતાનામાં ભલે ચરચે. પણ વળી એને માટે પણ આ સમય નથી. આર્થ-લોકે ધર્મ તથા સંસારસુધારાની ચર્ચા સારી સ્થિતિમાં આવી પાંજી કરવાની છે; અમણાં તો દેશની દોલત વધે, દેશમાં વિદ્યાકળા વધે અને સરકાર તે પ્રજાને ઘટ્ટનું સુખ કરે, એને માટે સઘળી જાતના લોકમાંના યોગ્ય કર્મિષ્ઠ પુરુષો સંપે રહી ઉત્સાહે વિચાર કરે-એમ દેશનું કલ્યાણ જોવાને સમયોચિત ઉપાય કરે તે જ ખરી દેશભક્તિ છે. જેમાં દેશના કોઈ લોકને બાધ નહિ એવો એ ઉદ્યોગ પ્રથમથી ચાલ્યો હોત તો દેશને મોટો લાભ થયો હોત. અનેક વિષય ઉપર બજાટ કરવાથી લાભ થયો નથી ને ચનાર નથી. દેશકાળ વિચારી બાવરાપણું ટાળી અમુક ઉદ્દેશને પાર પાડવા ભણી ચિત્ત કરવું ઠરી બુદ્ધિયે, એથી જ લાભ છે.

૫૮. દેશ બહુ મોટો હોવાથી, બહુ જાત ધર્મના લોક હોવાથી ને

* ઉણુતા દેખાતી નથી પણ અસર કરે છે તેમ પુણ્યપાપની અસર પણ છપી ક્રિયાએ પ્રગટ કાર્ય દેખાડે છે.

† જંગેઈ સૈન્યમાંના હિંદુઓ પરદેશમાં પણ પોતાનો આચાર રાખે છે, મુસલમાની રાજ્યમાં કેટલાક બ્રાહ્મણ મુસલમાની વેશ રાખતા પણ ઘરમાં વેદોક્ત કર્મ કરતા. અમણાના કેટલાક બ્રાહ્મણ કચ વિના પાટલુન પેહેરે, અમર્યામર્ય કરે ને એવી બુદ્ધિ મંડળમાં વધારાને ઉધમી રહે.

જૂનાં નવાં રાજકુળ થોડાં ઘણાં પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં રાખી રહેલાં તેથી આખો દેશ એકજ રાજકુળને એકસરખોજ આધીન, એવું કાંઈ કાળે નહોતું. ઘણાંક નાનાં મોટાં રાજ્ય ને એમાં પ્રત્યેક મોટાંનાં મંડળિક રાજ્ય હતાં; અને મોટામાં મોટું તે જ્યારે ઘણાંક મોટાં નાનાં રાજ્યો પાસે પોતાની સર્વોપરિ સત્તા મનાવતું ત્યારે તેનો અધીશ તે રાજધિરાજ ચક્રવર્તી કહેવાતો.*

મહારાજ્ય તૂટવાથી છૂટાં પડતાં તથા તે હંગામમાં કેટલાંક નવાં મંડાતાં એમ જૂઠાં જૂઠાં સ્વાધીન રાજ્ય ચતાં અને વળી કેટલાંક કાળ વીસા પછી નવું કાંઈ મહારાજ્ય થતું.

પદ કલિયુગના આરંભ લગી તો સૂર્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રીઓનાંજ રાજ્ય હતાં ને તેની પ્રકૃતિ એક સરખીજ હતી. વંશપરંપરાનો પ્રુચ્ચ રાજ, (સ્ત્રીને રાજપદનો અધિકાર નહિ,) ધર્મયોજક-વ્યવસ્થા કરનારું-ધારા બાંધનારું શિષ્ટ બ્રાહ્મણોનું મંડળ, પ્રધાન મંડળ અને કાર્યભારના અધિકારીઓનો સમૂહ એમ હતું; વળી નગરગ્રામના ધંધાતા સ્થાપિત મુખીઓને કાર્યપરત્વે પૂછવામાં આવતું. જનમેજયના કાળ પછી ધારા બાંધનારું મંડળ નિત્યને માટે કાંઈ રાષ્ટ્રમાં નહોતું-પૂર્વકાળની સ્મૃતિયો, પરંપરાનો વહીવટ ને સમયની સમજ એને આધારે નવી કાંઈ વ્યવસ્થા રચાતી.

રજપૂત રાજ્યની પ્રકૃતિ ક્ષાત્ર રાજ્યની પ્રકૃતિથી જુદી; મુસલમાન આવ્યા તેની અગાઉના રજપૂતોની ને પછીના રાજપૂતોની જુદી; રાજકાર્ય

* સત્ય, ત્રેતા દ્વાપરના ચક્રવર્તી વિષે બીજે કાંઈ પ્રસંગે બોલાશે. કલિયુગના આરંભમાં પહેલો યુધિષ્ઠિર મનાયો. રાજધિરાજનો પર્ચાય રાષ્ટ્ર ચક્રવર્તી કલિયુગને માટે કહિયે ને ચક્રવર્તીમાં જેણે પરધર્મી રાજ્યોને અને સ્વધર્મી રાક્ષસોને હણી ધર્મનું સંસ્થાપન દેશમાં કરી શકે વર્તાવ્યો તે રાકવર્તી. યુધિષ્ઠિરે ઇદ્રપ્રસ્થમાં રાજસુયજ્ઞ કરી શકે વર્તાવ્યો; કૌરવને પાટી હસ્તિનાપુર લેઈ ચક્રવર્તીથી દાખવી. પાંડવ પછી દેશમાં જે ઘણાંક રાજ્યો હતાં તેમાં મગધનું મહારાજ્ય હતું; એને મોરીવંશના અરોઝે ક્રાંતિ-મંત કીધું ને એ બૌદ્ધ ચક્રવર્તી મહારાજ્ય કહેવાયો. એની પછી બૌદ્ધધર્મી રાજ્ય તૂટવા માઝ્યાં ને ડબાઈ રહેલાં બ્રાહ્મણધર્મી રાજ્ય ઉધમી થયાં. તેવામાં બીજાં ઘણાંક પરદેશી પરધર્મી રાજ્યો પણ હતાં. પછી વળી અશ્વિનકુળ જેનું એવા રજપૂત લડવૈયા લોક નવા દેખાયા ને એમાંના એક ઉજ્જવળના વિક્રમે પરદેશી રાજકુળ સઘળાને કાઢયાં, બૌદ્ધ-રાજ્યોને તોડ્યાં, બ્રાહ્મણધર્મને પુષ્ટિ આપી ને શક પ્રવર્તાવ્યો. એકસો પાંતરીસ વર્ષ પછી દક્ષિણ દિંદુરયાનમાં શાલિવાહને મોટું રાજ્ય કરી પરધર્મીની સત્તા કાઢી શકે ચલાવ્યો પણ તે પોતાનો જ્ય નર્મદાની ઉત્તરે આણી શક્યો નહિ. પછી દેશમાં સર્વત્ર રજપૂત રાજ્ય હતાં ને તેમાં કોનોજ તથા દિલ્હીનાં મહારાજ્ય બીજા બધામાં સર્વોપરિ હતાં ને પહેલું તે પોતાને ચક્રવર્તી સમજ તેમ મનાવવાને ઉઘમી હતું.

વિપયમાં પ્રથમના રજપૂતોમાં બ્રાહ્મણનું ચક્ષુ અવસ્થ હનું; પછી ભાટોનું, પછી વાણિયાનું એમ દેખાયું છે; મરેડી રાજ્ય તથા પેશવાઈની પ્રકૃતિ, મુસલમાની ને બ્રિટીશ બાદશાહીની પ્રકૃતિ એમ જૂદી જૂદી જણાઈ છે. એ વિષે પ્રસંગે બોલાશે.

૬૦ રાજ્યની પ્રજા એ રૂપે સ્વદેશી સ્વધર્મી પરદેશી પરધર્મી કાઈ પણ સત્તા તળે આર્થે નિત્યને માટે સર્વત્ર સુશીલપણુજ દર્શાવ્યું છે. ધર્મ-નિંદક-ઝેદક તથા પ્રમખીડકહિંસક રાજપુરુષ જ્યારે અતિ અધર્મી ને આત્મકર થતા ત્યારે (વળી પણ કેટલુંક સહન કીધા પછી) પ્રજામાંના અધિક ધર્મિષ્ઠ બળિયા* તે અથવા થોડાક ધર્મિષ્ઠ રાજપુરુષ સ્વસૈન્યવાળા તે અધર્મી તથા તેના સંગી સાથે યુદ્ધ કરી તેઓનો સંહાર કરતા. પણ અમ કરવાને એક કે સર્વે રાજ્યની શસ્ત્ર લેઈ શકે તેવી પ્રજાના થોડાક ભાગે પણ ધણી કાળ મથન કીધું કે એકમ કરવાનો ઉદ્ધોગ ચલાવ્યો, એવું દેશમાં દેખાયું નથી. આર્થ પ્રજા રાજપુરુષને દેવતાના તેજશવાળો સમજી પૂજ્ય ગણે છે.† ધર્મશિક્ષકના બોધને પરમ આસ્થાથી પાળે છે અને પ્રવૃત્તિના કલહથી ને યુદ્ધના વ્યસનથી છેટે અજાગીજ રહે છે કે જેનું મંગળ પરિણામ આ કે આર્થમંડળ હજારો વર્ષ થયાં પોતાની સ્થિતિ રાખી રહ્યું છે. સમય સમયના ત્રાસદ રાક્ષસ સમય સમયના અવતરણ સ્વરૂપોનાં અસ્ત્રશસ્ત્રબળે નાશ પામ્યા છે ને પ્રજા વ્યવસ્થિત ક્ષેમ રહી છે.‡ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે:—

* અગસ્ત્યાદિ રાક્ષધારી ઋષિઓએ રાક્ષસોને હણ્યા હતા. પરશુરામે ક્ષત્રીઓ સામાં યુદ્ધ કીધું હતું. કેટલાક ઋષિઓએ કેટલાક રાજાઓને સિંહાસનેથી હાડા મુક્યા હતા. દ્રોણ, કૃપ, અશ્વત્થામા એ યુદ્ધમાં હુમ્યા હતા. યુદ્ધકર્મ નિત્યને માટે બ્રાહ્મણનું નહિ પણ ધર્મરક્ષણને અર્થે સમયે સમયે થોડાક બળીયા તે ક્ષાત્રકર્મ કરતા. બૌદ્ધરાજ પ્રભુનો સંહાર શિષ્ટ બ્રાહ્મણોએ રજપૂત રાજાઓને સમજાવી એઓ પાસે કરાવ્યો હતો. મોગલ ફોજમાં થોડાક બ્રાહ્મણ હતા, પેશવાની તથા મરેડાની ફોજમાં હતા, હાલ રજપૂત તથા મુસલમાન રાજાઓની ને બ્રિટીશ ફોજમાં છે, બ્રાહ્મણોએ સમય ઉપર પોતાના ગામનાં રક્ષણ કીધાં છે—તે પણ દેશના બ્રાહ્મણ વર્ણના બહુ બહુ થોડા જણે જ રાક્ષ લીધાં છે.

† રાજ અન્યાયે વર્તેના થયો કે દેવતાએ પોતાનું તેજ લેઈ લીધું એમ સમજી પછી તેને પૂજ્ય ગણતા નથી પણ દૈત્ય કે રાક્ષસ ધિકાર પાત્ર નાશપાત્ર સમજી તેના પુણ્યના ક્ષયકાળની વાટ જુએ છે અને સમય ઉપર લડવેયો વર્ગ લડાઈ કરે છે.

‡ ભૂમિ ઉપર અધર્મનો બાર વધેથી તે ગાયનું રૂપ લેઈ બ્રહ્મા પાસે ગઈ ને પછી દેવતાએ પોતાના અંશાવતરણ કરી અધર્મને સંહારવા એવી કયા છે. ધર્મ-મર્યાદાએ સુશીલ રહેલી પ્રજાનું ચિત્ત અધર્મને ત્રાસે વ્યાકુળ ને પછી અગદ થઈ

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભ્રામિ યુગે યુગે ॥

૬૧. નિત્યને માટે સામાન્ય નિયમ આ છે કે, પ્રજાને સ્વદેશી સ્વ-ધર્મી રાજ્યમાં ઉત્તમ, પરધર્મી સ્વદેશી રાજ્યમાં મધ્યમ ને પરધર્મી પરદેશી રાજ્યમાં કનિષ્ઠ એમ સુખ હોય-પછી કોઈ કાળે પહેલામાં બહુ દુઃખ ને ત્રીજામાં સુખ પણ હોય. સ્પષ્ટ છે કે પરધર્મી સ્વદેશી રાજ્ય તે ધર્મ તથા ન્યાય ઉપર પ્રહાર કરે પણ એ થોડેક કાળે બંધ પડે ને દેશનું દ્રવ્ય તો દેશમાં જ રહે; પરધર્મી પરદેશી હોય તો તે ધર્મ તથા ન્યાયને બહારથી કે ક્ષિતરથી છેદે ને વળી દ્રવ્યને તો લેઈ જ નીચ; અને દેશી સ્વધર્મી બગડે તો પાછું વહેલું ઠંકાણું આવે.* એ નિયમ આર્યના સંબંધમાં તો યથાતથ્ય છે; કેમ કે ધર્મને કારણે તેઓ બહુ કાળથી અલગ જ રહ્યા છે ને ધર્મના બંધારણવાળી પોતાની નીતિ રીતિને વળગી રહ્યા છે. પણ વળી રાજ્યનાં સુખદુઃખ વિષે નિઃસ્પૃહ રહેવું, એમાં જ આર્યે પોતાનું ઉત્તમ જ્ઞાનસુખ માન્યું છે તેથી સંપદામાં ઉન્મત્ત થતા નથી ને આપદામાં ધીરજ મુકતા નથી. પોતાનું ધર્મચરણ ને પોતાનો કુળ ઉદ્યોગ કર્યા જ કરે છે.

૬૨. વિક્રમથી પૃથ્વીરાજ સુધી સ્વદેશી સ્વધર્મી રજપૂત રાજા હતા. પછી આર્ય કોઈ તે પરધર્મી સત્તાધીશની ને કોઈ તે સ્વધર્મી સત્તાધીશની

ઈશ્વર બાણી વળે છે ને પરાવાણીએ વહે છે કે દેવ તું જ અસરણુ સરણુ છે-તરત જ પછી ઈશ્વર કહ્યા કરે છે-બ્રાહ્મણ કે વેરાળી કોઈ ક્ષત્રિકર્મ કરનારાને બોધે છે ને એ યુદ્ધને અર્થે બહાર પડે છે. રામને વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રાદિક હતા; રજપૂતોને બ્રાહ્મણ ને બાટ હતા; શિવાઈને રામદાસ સ્વામી હતા.

કોઈને ઉપદ્રવ ન કરવો, મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેવું, ધણીનો કોપ ખમવો, ધણીને કપડોની વસ્તુઓ આપવી એ આદિ સાત્ત્વિક ગુણ ગાયના છે ને તેવા જ ગુણ આર્ય-પ્રજાના છે. અને સાધુજન એટલે સ્વધર્મ રહેતા, નિરુપદ્રવ, સત્ય તથા ન્યાયવાળી રહેણીના, સુધા પ્રપંચરહિત તે

ગૃહોપનાં કોઈ પણ રાજ્યની પ્રજામાંથી ફોજદારી ગુનાહ કરનારાની સંખ્યા લેઈએ ને આ દેશના તેટલા જ પ્રદેશના ગુનેહગારોની સંખ્યા લેઈએ તો અહીંની સંખ્યા ઘણી જ ઓછી નજીશે.

* એ વિષય, રાજકીય વિચાર કરનારા અમણાના અચેસરોએ સારી પેઠે શિખવાનો છે કે જો તરતના રૂઢા દેખાતા સુધારા દાખલ કરતાં બાવીમાં તે બારે ન પડે તેવી સમજ રહે.

અમને સાંભરે છે કે મુસલમાની હાકમી ને ખ્રિસ્તિય હાકમી એ બેના મુકાબલાની ચોપડીઓ છપાઈ હતી ને તેવામાં અંગ્રેજ અધિકારીઓએ પણ વિચાર નજીયા હતા

પ્રજ્ઞરૂપે હતા; પછી મોટો લાગ તે મોગલ બાદશાહીના તાજામાં હતો; પછી વળી દક્ષિણમાં મરેહાનું રાજ થયું ને એની પેશવાઈએ બાદશાહીને કમજોર કીધી; પછી વળી દેશમાં રજપૂત તથા મરેહા ને મુસલમાન ને અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ એ સર્વેએ ધમસાણુ મચાવ્યું કે જોના અંત અંગ્રેજ કંપનીના જયમાં જોવામાં આવ્યો.*

પછી વળી કંપનીનું રાજ્ય તેની પાસેથી રાણીએ લેઈ લીધું ને પોતાને નામે ચલાવ્યું. પછી વળી રાણીએ કયસરેહિંદ એ મોટે ધલકાણે બ્રિટિશ રાજ્યનો આ દેશમાં પૂરો ઉત્કર્ષ લાખવ્યો ને તે અમણાં પોતાના સરદાર અમીરરૂપ ધણાક દેશી રામસહિત વિરાજે છે.†

૬૩. તૂટતી મુગલાઈમાં આર્યપ્રજા સ્વસ્થ નહોતી; પેશવાઈ ગઈ ને પિઠારા વિખરાઈ ગયા પછી અંગ્રેજ રાજ્યમાં પ્રજા સ્વસ્થ થઈ; પણ તેટલે બ્રિટિશ સરકારે દેશના લોકની માઠી સ્થિતિની દયા ખાઈ સારી સ્થિતિ કરવાને રાજકીય પ્રયોગ ચલાવ્યા. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ લોકોને ધર્મનીતિસંસાર વિષયમાં મૂર્ખ દયામણા કહી લોકમાં પોતાની તરફના પ્રયોગ ચલાવ્યા. સમાજવાળાએ પોતાના જ મહામંડળને ધર્મમૂઢ કહી પોતાના પ્રયોગ ચલાવ્યા. યુરોપ અમેરિકાના કેટલાક લોક વિસ્મય ભણે છે કે, મોટી સંખ્યા એક જથ્થે હોતે પ્રજા બાપડી પરાધીન કેમ? દેશી રાજ્યો નિર્માલપણમાં ઉપરી સરકારના દોષ્યા દોરાય છે. ખાલસાની પ્રજા ધંધાવિના તથા કરવેરાના ભારથી તથા વારેવારે બદલાતા કાયદાથી મુઝાય છે;—અને એમાંના જુજ તે દેશી સમસ્તના રાજકીય સુખને અર્થે સરકારને દીનતાએ જાય છે. પવિત્ર ગૌચર ખેડાયાં પણ દેશ દારિદ્ર્યમાં છે અને દેશી સર્વે તનમનધને સ્થિતિબ્રષ્ટ નીતિમક્ષિન છે. દામણો દેશ ને દામણા દેશીઓ! દૈન્ય, દૈન્ય સર્વત્ર આર્યજૂમીમાં દૃષ્ટિગોચર છે!

૬૪. કંપની સરકારની કારકીરદીમાં એની પોતાની પ્રજા દિવાની ફોજદારી ઇનસાફથી ને નિશાળોની સ્થાપનાથી રાજ હતી અને જો કે ૧૮૫૦ પછી જાગીરદારોના હકના પિંખણાંની તથા એ રાજ્યને ખાલસા કીધાની તેને થોડી ઘણી જાણ હતી, તોપણ તે વિષે તે નિઃસ્ફુટ હતી; ને ૫૭ ના બળવાથી સરકારને આપત્તિ તથા દેશમાં અસ્વસ્થતા જોઈ શોક ભયમાં હતી. મોટા દેશી રાજ્યોને જો કે નાગપુરનું (૫૩) તથા અયો-

* વિક્રમથી તે અમણા સુધીના કાળની આર્ય પ્રજાના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસને માટે સ્વદેશવત્સલ માસિક ગ્રંથમાં આર્યદર્શન જોડું.

† જોવો રાજ્ય રગ ભાગ બીજો, પૃષ્ઠ ૭૫ મું.

ધ્વાનું (૫૬) રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવેથી મોટી ફાળ પડેલી ને પછી કંપની સરકારની પોતાનીજ ફાળના હિદુ મુસલમાન સીપાઇઓએ દિલ્હી તથા પુનાનાં રાજકુળની હિમાયતે અંગ્રેજોને દેશમાંથી કાઢવાને મોટું બંડ ઉઠાવેલું ને સરકારનું પાસું નખળું પડેલું તો પણ તેઓ બ્રિટિશ રાજ્યને મદદમાં હતાં ને એ મદદ તેના જ્યના સાધનમાં મોટી ગણાઈ છે.

રાણી સરકારની કારકીરદીમાં એની પોતાની પ્રજાએ અધિક મુખની આશા રાખેલી, પણ બનાવો ઉત્તરોત્તર ગમતા અણગમતા એવા બન્યા કે જેમાં અણગમતા આગળ પડ્યા-(૧) ઉપરાઉપરી ધારા નિકળ્યા, તેમાંના કેટલાક અમલમાં આવ્યા પછી થોડી મુદતમાં થોડા કે ઝાઝા કે પૂરા રદ થયા; કેટલાકનો હેતુ અદાલત એવતાં બહુ ખરચ તથા મોટી મુદતે નિકાલ થાય તેવો તથા કેટલાક જમીનદારનાં ધણીપણનો હક છેદાય તેવો જણાયો; અને ઇનસાફના ચલણનું તેજ ઘટાડી અમલદારીનું તેજ વધારવાનો ઉદ્દેશ છે, એમ ખુલ્લું દેખાયું. અમલદાર કાબેલ પણ ઉછળતા, મતીઆ ને કરડા જણાયા. બારીસ્ટરી અને વકીલાઈ બહુ બહુ રીતે કાયદાને સમજાવતી જણાઈ; વળી ફાજદારી ચૂનાઈ ખોળવામાં ને સાખીત કરવામાં ચોલીસની ચબરાડી વિશેષ દેખાઈ. કમાઈ, ધંધા, અરીણ, આખકારી, મીઠું, જંગલ, નરક વગેરે ઉપર કરબાર ચૂકાયો. દેશી બગર મદો રહી ઘટે તેવી ચોળના વેપાર પ્રકરણમાં દેખાઈ. કેટલાંક ખાતામાં એટલી બધી અવ્યવસ્થા વડી સરકારને ખુદને જ લાગી કે ખરાં કારણ જાણવાને ધણીક કમીશનો ને કમીટીઓ તેણે નીમી. પણ એથી એટલું કે સરકાર કાળજી રાખે છે એમ લોકે જાણ્યું, પણ શેવટ થયું સારે ઠીકાડીક.*

(૨) પ્રજાને ગમતા બનાવ આ હતા-સીવિલ સરવિસને માટે દેશીને પણ પાત્ર ઠરવેલા. તે ફાઈ ફાઈ વગિયાને જામી નોકરી આપે છે; લેજસ લેટીવ ફોસલમાં પોતાના પસંદ કરેલા દેશીઓને બેસાડે છે ને જલ્લકારટમાં આસેસર છે; મ્યુનિસિપલ કમીશનરોમાં થોડાક નગરજનને પણ પોતે ખોળી નીમે છે અને ટોઇ ફાઈને ખિતાબ આપી લોકમાં રુઝું મનાવે છે. ફળવણીની વ્યવસ્થા એવી રાખવામાં આવી કે, ધણીક છોકરા અંગ્રેજી તથા દેશી ભાષામાં બહુતા થયા ને કેટલાક તો યુનિવર્સિટીનાં સ્થાપિત પદને પામ્યા. (૩) લોકોપયોગી કામ રસ્તા, રેલવે, દવાખાનાં, પોસ્ટઆરિસ, ડકા, પુલ, ઇમારતો એ વખ્યાં છે ને હામકામના લોકને સંબંધ વહેવાર

* પ્રથમ દુકાળે વાલ્યા ધણી ને પત્ની ખોરાકની તાણુ સુરતે પાકી હડવાળ ને પત્ની સરકારને ફાળ; ફાંકેનો ઉત્પાદ ને સરકારને હમ્પાઈ, એમ પણ હતું.

તથા તેમની સગવડ વધી છે. દેશી રાજ્યમાં મોટાં તે સર્વોપરી રાજ્યનું કાડ પૂરું પાડનાં પોતાનું માન આણું થયું એમ માનતાં હોય, વડોદરાની ખટપટે તેઓ લય પામ્યા હોય અને રેસીડન્ટ તથા એજન્ટની સાથેના વહેવારમાં તેઓને કેટલુંક ન પાલવતું પણ હોય:-તોપણ, તેઓએ રાણીના પુત્રોને બહુ માન આપ્યાં છે; અને દિલ્હીના મોટા મેળાવડામાં મુજરા લખ્યાં છે. વળી સરકાર પણ પોતાની તરફથી જેને જેટલું ધટિત તેને તેટલું માન આપે છેજ. અજમેરમાં રાજપુત્રો માટે શાળા રાખી છે. નાના રજવાડામાં એજન્ટ અધિકારીઓ અંકેશ રાખે છે ને રાજ્ય માંહેની વ્યવસ્થા પણ ચલાવે છે ને મુલખ મુધરાઈ કરાવે છે. રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજ છે ને લાપાત કોરટ છે.

૬૫. સમય સમયની રાજ્યનીતિ ને પ્રજાસ્થિતિ જૂદી જૂદી દેખાઈ છે ને દેખાશે. પણ નીતિ સામાન્યતઃ નિલને માટે તો દેશી બણી ઉદાર થવાની નહિજ. હિંદુસ્થાનની સમૃદ્ધિનો યથેચ્છ બોગ ઘિટનના લોક કરે છે ને કરશે ને અહીંના લોક દુઃખે દહાડ કાઢશે. પરદેશી સત્તાધારી જે આ દેશના રહીશ યાય* તો વળી 'બાદશાહ લાં બજાર' એ નીતિયે દેશ પાછો દોલતમંદ યાય. જેટલા મુલનો માલ બહાર જાય છે તેથી વધારે મુલનો અહીં આવે છે એ દેખીતું સારું છે પણ જે આવે છે તે ટકાઈ નહિ ને મોજમઝાનો. દેશી કારીગીરીને ઉત્તેજન મળતું નથી ને જોઈયે તેટલું તો કદાપિ મળનારું નહિ. મુગલાઈમાં ખેડુતોને મુખાકારીમાં રાખી રેવીન્યુ લેવાતું ને હાલની સરકાર ધારે તેટલું લે છે. પછી ખેડુતો પાસે હોય કે ન હોય-કરજમાં પીલાય કે ખેતી છોડે; બહુ કાળની ને ટોડરમલે તાજ દેખાડેલી નીતિ કે અનાજ ખણીમાં આવેથી સરકારે પોતાનો હિસ્સો લેવો, પણ હાલ તેમ નથી. કુદરતી કાયદો ખેડુતને મળે તેમાંથી પણ સરકાર લે છે. આગળની રીતથી ખેડુતો કોઈ દહાડો અજની તાણમાં ન હોતા, ને અમણા કેટલાક રહે છે પણ ખરા† સરકાર કેટલાક જણને માન આપી લુખ્ખાં લાડ કરે છે, જમીનની બક્ષિશ દોષને કરતી નથી. (સરકાર તરફથી દેશને સંધન કરવાની તજવીજ થતી નથી ને દેશીઓએ દેશી માલજ વાપરવો, એ વિષે બહુ બોલાયું લખાયું છેજ.)

* બ્રિટીશ રાજકુળ, લોક, ને સરદાર શું વિચારતા હશે; અને અહીંના લોકને દ્રવ્ય ઉપરાંત ખીન્ને ફાયદો છે કે ગેરફાયદો; એ વિષય જાણવાલોગ છે.

† ખળી બસવાના ને કહોલાં મંડાવાના સમયની નત્રા ને ખેડુતની ઉદારતા જે થતી, તેની સ્મરણ નોંધ અહીં રાખીશું.

બ્રિટિશ ખાલસાની પ્રજા અંગ્રેજ કલવણીથી ને ન્યુસપેપરથી જાણ મેળવતાં રાજ્ય વહેવારમાં સમજ વધારતી જાય છે. પૂર્વનાં આર્ય રાજ્યમાં રાજધર્મ એ શબ્દ સર્વત્ર સંભળાતો. રજપૂત રાજ્યમાં ગાદીપતિ તે બાપજી એ શબ્દે ઓળખાતો ને ઓળખાય છે, અને આ રાજ્યમાં પ્રજાના હક્ક* એ શબ્દ અને “સરકાર આપતી નથી” એ ધ્વનિ સંભળાય છે. આર્ય રાજ્યમાં શિષ્ટ બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રી રાજ્યોને પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી રાખવા વિષે પોતાના સારા દાખજાથી પ્રજાની નીતિ સંરક્ષિત રાખવા વિષે બોધ વચન કહ્યાં હતાં; અને અમણા આ દેશની સઘળા ધર્મની પ્રજાના મુખમાં હક શબ્દ છે કે, જે હાલ યુરોપનો સખળ અર્થ ન રાખતાં માત્ર સ્થિતિના રૂઝા નિર્વાહને માટે જરૂર જોઈએ એવી પ્રસાદી વાણ છે. કંપની સરકારની કારકીર્દિમાં પ્રજામાંના ફક્ત જમીનદારો હક શબ્દ વાપરતા, અને રાણી સરકારની કારકીર્દિમાં સર્વ પ્રજામાં તે વપરાવા લાગ્યો છે. સરકારે આપેલી છુટની મેહેરે પ્રજા હકતી માંગણી કરે છે. એ છુટ કંપની સરકારે આપી. જળવાના વખતથી સત્તાધારી વર્ગને એમજ લાગ્યું કે, હવે દેશીઓ ભરોસા રાખવા જેવા નથી; દળતા નહોં રાખીએ તો માથે ચડી બેસશે. પણ એમ વર્તવામાં અપકીર્તિ ન મળે એવી પણ તજવીજ રાખવી ને વેળાએ વેળાએ ધટતું દાન પણ કરવું, એ વિચારે રાણીની સરકાર વરતી ને બ્રિટિશ ખાલસામાં સરદારરૂપ અધિકારીઓની સત્તા પ્રમળ થઈ; કે જે રાણીના ક્યસરેહિંદ યવાથી નિરંકુશ જેવી છે; પણ વળી બ્રિટિશ રાજ્ય પોતાની મ્હેટી હાક છતે પોતાની ભાવિ સ્થિતિને માટે અતિ સાવધ પણ રહે છે; ને તેણે શસ્ત્ર ન રાખવાનો ધાગે કીધો છે; કાંઈ કાંઈ વેળા પ્રજાને બોલતી બંધ કરે છે ને કાંઈ કાંઈ વેળા કાંઈ કાંઈ આપે છે. કંપનીની કારકીર્દિમાં લાર્ડ બેંટીક હતો તેમ મહા-

* યુરોપમાં જર્મની તથા રુસિયાએ રાજની સત્તાને શ્રેષ્ઠ સ્થાપી છે અને છત્તડ દાન્સે પ્રજાની સત્તાને શ્રેષ્ઠ માની છે-પૂર્વે રાજ્યોના વધ પણ કીધો છે; પણ વળી પોતે છત્તડે રાજ્યપદને સર્વોપરી સ્થાપી, સરદાર વર્તનાં માન પદને માની, રાજપ્રધાન મંડળનાં કામ ઉપર અકોશ દેખાડતી એવી પ્રજાની પ્રતિનિધિ સત્તા રાખી છે.

યુરોપનાં રાજ્ય ને પ્રજાના હક એ વિષે થોડુક રાજ્યરંગ બાગ ખીજમાં લેતું નગર પ્રજારાજ્ય ઓસ રોમનાંને પારને રાજ્યરંગ બાગ પહેલો (નર્મગધમાં) લેવો. પ્રજામાંના વડીલની સત્તાથી અંતરિયત રાજપ્રધાન મંડળ, એ વ્યવસ્થા આર્યરાજ્યની હતી; નગરની વ્યવસ્થા નગરના મુખીઓ ને જાતિની તે વડીલ કે ડુંગવંતા રાખે. જામણાની અર્દાની એકચ્છી તે વસ્તુતઃ રુસિયાની કરી નીતિ રાખે છે પણ દેશી રાજ્યોના સમયમાં ક્યેય ક્યુદલ સોવરેનની દાખે છે ને ખુદની પ્રજાના સંમયમાં બ્રિટિશ રાજ્યની

નાણીની કારકીર્દીમાં દાવ લાઈ રીપન છે. એ નામનરે પ્રગ્નને ઘોડાકે હક આપવાને મતિ ચલાવી છે ને પ્રગ્ન દરખ દેખાડે છે એ મતિનું નક્કન, સાની મતિનું ચકન-ચકન ને પ્રગ્નનું વર્તન એ હવે જોવાશે. એમ પ્રગ્નને હક મળેા ને પછી વળી કોઈ સમે ધ્રિટિય પાર્લામેન્ટમાં કે અહીં રચપા-યની પાર્લામેન્ટમાં દેખીએ વિરાજે! તોપણ જ્યાં ને નિતમા ૫૦૨૫૨ મિત્રા-સપૂર્વક સ્નેહ ચર્ચ પ્રકાશે, એવો સભવ અમને બાસતો નથી જ. સત્તાનું અભિ-નાન સર્વ પ્રકારે બગાડાનું સર્વ છે ને પ્રગ્નમાના ઘોડાકનું તે પણ સર્વ પ્રકારે નિર્બળ છે, બને અભિમાન હજી રંગી ગણા છે, પણ અભિમાનનું પરિત્રામ વેત મોડે કલહ છે જ, ને એ ઉલ્લસી જવો એ નુશાગ્ય કહેવાય

દેશી રાજ્યના નવધર્માં ધ્રિટિય સત્તા માનપૂર્વક રિવેકે વર્તે છે, પણ તેની ધડીધડીની પ્રકૃતિ જોવે તથા તે પ્રમાણે ઉપાય લેવે ખતિ રહે છે. ધ્રિટિય સરકારને રાજ્યઓના તેટલો નહિ પણ તેઓના પટાવત-ભાષાત સ દાર-અમીર એઓનું રજો જૂથ નધાય તેનો ડર ગ્રહે છે ખરો ને તેટલા નાટે તેન ન થવા વિરે તેનો રાજકીય યુક્તિ પ્રયુક્તિરાજો ઉદ્ભવ છે જ અકબરથી તે શાહજહા સૂધીની મુગલાઈએ રજૂતોને તેઓની દયાના નની સ્થિતિમાં ગળી તેઓની પ્રીતિ મેળવી બાદશાહીની રખાણીના જન આપતા કાધા દતા અમેજી તે દેશી રાજ્યોને રેસ્યમાનની સ્થિતિનાં ગળા બરોગો ન કરતા ને સામે ન મેળવતા હમેશ અમેજીની નાદમા રહેવાના કાપદા બતાવે છે ને બાલામધુ કર છે. એ સધળું મોટા રજવાડા બનજે છે ને ધ્રિટિય રાજ્યની પ્રકૃતિ તથા કરણી જૂત વર્તમાનની સારી પેડ જાણે છે વળી ચાંતી પડીના અનુભવી છે તેથી પ્રકૃતિનચાત્ સમય સાન-નચાત્ સહનથીટ રહે છે-પણ મોટા નાના રજવાડામાં “જીન જોરે જોરડી, નહિ જોર તે આરકી એમ જોવની ગજુતી,” “હર હર ને રવ-ગજ્ય” એનું કોડ ગમતી નરેવી ને “આ-ચાહી વખત” ને યાદ કરતી નુ-નાની બાજે પણ છે અર્થાત્ સરોપરિ રાજ્યથી પ્રીતિપ્રસાદે કે અર્ધ પ્રસાદે કે આપપ્રસાદે હજી દેશી રાજ્યોને ખરેખર પોતાના કળી રીધા નથી-ફક્ત દાકને જોરે દમનાં ગળ્યા છે

૧૬. રવ-ગજ્ય દૂર દોનાથી નુકસી રોજને અહીં બાવતાં યાગ માને ને અહીંની રાજ્યમાં પણ અવરાજ્યના માત્ર પચાનેકે હજાર સીપાર્થ દેશી સ્થિતિ છે ને રાજ્યવત્તાની અવરયાચાની દાકે દેશના સર્વન છે. હિનાવયથી ને નુસારી વની ને નદાયુના તથા સાનથી તે સિધુ તથા સાનર સી

લોકને જનમાલની ખરેખરી સલામતી છે, એ બ્રિટિશ રાજ્યનો લક્ષકરી જસ છે; અને બ્રિટન તથા હિંદુસ્તાન એ બેનો વેપાર મુક્તિ સાથે ચલાવે છે અને દેશીઓ લાખો રૂપીયા ત્રિટી* ઉપર ધીરે છે, એ તેનો વણિક જસ છે. પોતે જાત ધર્મે જુદું તેથી સઘળી દેશી પ્રજા ન્યાયતુલનામાં સમાન છે;† ધર્મ તથા સંસાર વિષયમાં સૌ લોક પોતપોતાની ઇચ્છાએ નિર્ભય નિરંકુશ વર્તે છે; સઘળી જાતના લોકમાંના કેટલાએક સરકારી નોકરીમાં ગુજરો કરે છે ને મજૂરી કરનારી જાતીઓને ધંધો મળે છે. સૌને પત્રગ્રંથદ્વારા વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવાની છુટ છે, વગેરે વગેરે એ રૂઝ વાનાં છે.

પણ રાજ્ય પોતાની જ સ્થાનિક સત્તાઓને અવશ્ય જેટલી પણ સ્વ-તંત્રે ન રાખતાં કેંદ્રાભિગામી જ રાખે છે; જિલ્લાના નગરગામનું ઉત્પન્ન લાંના રહીશના ખર્ચ ઉપરાંત બહાર જાય, એમ મર્યાદા કરતી નથી; દેશની સંપત્તિ વધે તેવું કરવે નિઃસ્પૃહ છે; કરભાર મુકવે દક્ષ છે; હક આપવે કૃપણ છે—એ રૂઝ વાનાં નથી. એ કારણોથી પ્રજા ઇઝરાય છે. આર્યપ્રજા-ગૌને માત્ર ગાળિયું જ ઘટે છે, પણ મ્હોરી ને વળી કદી હરામી થાય માટે આગળથી જ ડાળું એ તો ન જોઈયે. દેશની ને દેશીની માઠી સ્થિતિ સરકારની અર્થબુદ્ધિએ જેટલી થયેલી છે, તેટલીને માટે ઉપાય પણ સરકારની વિવેકબુદ્ધિ કરી શકે તેવું છે ને તેમ કરવાથી સરકારને જ લાભ છે. એ વિષે દેશીઓ સૂચના કરે છે પણ અહીંની સરકાર તે વિચારમાં લેતી નથી ને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટમાં કોઈ કોઈ બોલે છે, તેને બીજા ઉપાડી લેતા નથી. પરિણામ આ ધારી શકાય કે, સરકાર ને પ્રજા એ બેઉ વહેલાં મર્યાદાબદ્ધ

* ગ્રેમીસરી નોટ. એ વિષે અને સરકાર પ્રજાનું હેલુ કરે તે પ્રજાનું (National debt) કેવી કેવી રીતનું હોય તે વિષે નિબંધ લખાઓ.

† યુરોપીઅનને નોટા પગાર એ તો જાણે હોય પણ અમલદારનો અપરાધનો ન્યાય અપરાધી દેશીના ન્યાયથી જુદો પડે; ખ્રિસ્તી પાદરી અપરાધીને ધીરજથી ન્યાય સમજાવવામાં આવે ને એાણી સજા થાય પણ દેશી ઉપદેશક અપરાધીને તરત જ મોટી સજા થાય સેતર છાકરાને પણ દેશી પોલીસ પકડે નહીં. બ્રિટિશ ફોજમાંના દેશી તથા યુરોપીઅન સીપાઇઓ તરફ દ્રષ્ટિ બેદવાળી કેટલીક રીતે તો હોય પણ જોઈયે તેથી વધારે કેટલી છે—પગારના આંકમાં, દરજ્જે અડાવવામાં, લડાઇમાં આગળપાછળ સમજવામાં, મુવેલાંની દરકારમાં, ઇનામ પેનશન આપવામાં એ અને લડાઇમાં અક્લ બદાદુરીના મુકાબલામાં કાણ ચડીયાતા છે, એ બધી બાબત જાણવા તોગ છે.

જાય, અને પછી પ્રજામાના કાઈ લોકની રાજભક્તિ* તે ઉપજક્રિયા દેખાડવાની, બળાકારની કે ખુશામતની થાય.

(૧) સરકાર અગ્રેજ કોંગ્રેસીને ઉત્તેજન આપે છે.† પોતાની નોકરીમાં કેટલાક અગ્રેજ બલેલા બેઠવે ને અગ્રેજ વિદ્વાના પ્રસારથી (સ્વદેશી વિદ્યા ઉપરથી લાભ થતવાથી) ને તેથી ચતા લાભથી પ્રજાને રાજ્ય ઉપર સ્નેહ બાહે, એ હેતુ સમજાય છે. યુનીવર્સીટીની ઊંચી કોંગ્રેસીનું ચાર્જ મોટી સાખાનું વૃક્ષ જે કે વિદ્યાર્થીઓને મોટી નોકરીને માટે પાત્ર ઠરવે છે તોપણ તેમ અવશ્ય અમલમાં આવતું નથી ને ધણાક રખડતા છે પણ ખગ-એ ગમે તેમ હોય પણ તે વૃક્ષના ફળને સારરસ સસારી-રાજકીય સુખની તૃષ્ણા વધારનારો છે. એ સુખ બેઠવે તેટલું પણ દેશી ઓને મળતું નથી ‡ એ તરત મળવાના પ્રત્યક્ષ સુખની ગરજ તથા લગુતામાં કેટલાકે પોતાના ધર્મશાંતિનાં સુખ ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડી છે ને અગ્રેજ બાહુતરની અસર અટલી તો થઈ છે કે, ધર્મમાત્ર ઓટા છે-અર્થાત્ ધર્મને અકુશ ન માનેથી તેઓ રાજકીય સુખને માટે અતિ અધીર થાય છે અને જ્યારે રાજ્યની તરફથી નિરાશ ચતા જાય છે સારે તમોચુલમાં સ્વદેશાભિમાનને જગાવે છે કે જેનું પરિણામ રાજ્યની સામા થવાના સહવમાં

* અમણા વળી રાજભક્તિના ગીત બેડાવવાનો બુદ્ધો લડનમાં ઉડ્યો છે

† દેશી વિદ્વાને ઉત્તેજન આપતું કે અગ્રેજ વિદ્વાને, અગ્રેજ વિદ્વાને પ્રસાર અગ્રેજ બાબદ્વારા કરવો કે દેશી બાબદ્વારા, રાજ્યને લાભ સાથી એ વિષે બહુ બહુ વિચાર કરી સરકારે છેલ્લે અગ્રેજમાં યુરોપની ઊંચી કોંગ્રેસી આપવાનું રાખ્યું છે અને ૧૭૭૪ મા હેરિટગ્સ પહેલો ગવર્નર બેનરન થયો તેણે કોંગ્રેસી ખાતે કાઢી સરકાર ફારસી વોરે બહાવવાનું રાખ્યું હતું એટલે (૧૮૨૮ પછી) અગ્રેજ બાબાની કોંગ્રેસી આપવાનું કીધું એટલે (૧૮૩૫) અગ્રેજ ને દેશી પ્રાકૃત બનેમાં કોંગ્રેસી આપવાનું રાખ્યું હાલુસીની કારકીર્દીમાં (૧૮૫૩) યુનીવર્સીટી સ્થાપવાનો કસબ થયો (યુનાઈટેડ સરકાર પાઠશાળા બંધ કરવામાં આવી છે અને કનકતા મશીન-સુઝામાં સરકાર અગ્રેજની સાથે બહાવવાનું સાળા રાખી છે)

‡ ઇન્જનેરી, ડાકતરી, લા ને આરટ (સરકાર તથા ફારસી ને લાટિન એને અગ્રેજ પદ્ધતિયે શીખવવાનો પણ વર્ગ છે)

§ રાજ્ય એક પાસથી કોંગ્રેસી આપી રાજકીય સુખ દેખાડે ને બીજી પાસથી હા આપે નહીં ત્યારે પ્રજા રહે. “આર્થદર્શન”માં લખ્યું છે કે “અગ્રેજ રાજને લોકોને પોતાના દુખ બહાવતા શીખાડ્યું, અગ્રેજ રાજ્યે લોકની વૃત્તિ બદલાવી ને ઇન્જા અતિસે વધારાવી, એઓની પરપરાની નિવૃત્તિનાથી ખગેરી પ્રવૃત્તિના નોહપાવામાં નાખ્યા અને હવે અગ્રેજ રાજ્ય તેઓને માટે કાઈ કરી શકતી નથી

દેખાય. દેશી બાપામાં જે કેળવણી આપવામાં આવે છે, તે થોડી ને સાધારણ છે ને તેના છટ્ટા સાતમાં ધોરણે પસાર થાય તે મહેતાજી કે સરકારની ગુજરાતી કચેરીમાં કારકુનની જગાને પાત્ર હરે છે—અભ્યાસના વિષય ઇતિહાસ ભૂગોળ એનું બહુતર ઝાઝું છતે દેશીને સંસારી ઉપયોગમાં થોડું જ આવે છે; દેશી નિશાળનું થોડું બહુતર ધંધાર્થીને બહુ જ ઉપયોગનું હતું. (૨) શરીર સંબંધી કેળવણી મૂળગી નથી, ધણીક ચોપડીઓ એક જ વખતે શિખવાની પદ્ધતિ, શિખનારા ધણા ને ધોરણ બારે ને તેથી બહુ મહેનત કરવાની કાળજી કે જ્યેથી શરીર તુટી જાય છે. રાજકુમારોને માટે કેટલીક કસરત રાખી છે પણ લસ્કરી હુનર તેમને પણ શિખવવામાં આવતો નથી. (૩) સમજશક્તિની કેળવણીમાં અનેક વિષયની થોડી થોડી જાણ એ સાધન છે, પણ ઠરીને વિચારવાને વિદ્યાર્થીઓને કાળ મળતો નથી. (૪) ઉચી કે સાધારણ કેળવણીનું વલણ સ્વાર્થ તથા અરીસ્યા વધારવા તરફ, મર્યાદા ઘટાડવા તરફ ને ઉપાધિની ચિંતામાં ઉદ્યોગ અધટતો પણ કરાવવા તરફ છે—નીતિની કેળવણી કહિયે તે એ જ;* નિયમે અભ્યાસ કરવાની નીતિ તો દેશી શાળામાં પણ હતી.

રાજ્યે દેશમાં નવું દાખલ કીધું તે આ છે. યુરોપની રાજ્યનીતિયો; બ્રિટિશ મુલખમાં ડિમોક્રસીના સમાનતાના વિચાર ને વિશેષાનુમતે નિર્ણય કરવાની નીતિ; કંપની યોર્ડ સાસાયટી આસેસીએશન કમીટી એટલે અનેક કામ નામની મંડળી સભાઓ કરી વિચાર કરવાની રીતિ; છાપ યંત્ર ને વર્તમાનપત્ર. જમીનદારીનાં માન ઉતર્યાં ને નોકરી નફ્ટ તે માનીતી મનાઈ. કાયદાની લાએરી ને નાદારીની દીવાળી. યુરોપનું શૌર્ય દાખલ ન થયું, પણ વિલાસ દાખલ થયો; દારુ માંસનો ઉપયોગ દેશીઓ પણ વિશેષે કરતા થયા; શિકાર-હિંસાની શુદ્ધિ આર્યબ્રાહ્મણોને પણ થઈ. સ્વાર્થ, કપટ, ઉપરથી સત્ય ને માંહે પ્રપંચ એવી સફાઈની વાણી કરણી ધસ્યાદિ. (સ્વધર્મ-નીતિ રીતિ વિષયમાં હાનિ થઈ છે, તે ધણેક પ્રસંગે જણાવ્યું છે જ.)

* * અંગ્રેજ કેળવણીના ઉચા પંકાતા ધંધા વણીલાત, ને ટાકતરી તે બે આલકાસ તે દેશીઓમાં અતિ સહતાવાળા છે કે 'શ્રી મુક પછી વાત.' એમ ગરજ હરદીની ગમે તેવી હાલત હોય તેની દરકાર નહિ. દયા, પરાર્થ, સત્ય, વિવેક, સતોષ એ નીતિ પાળનારી પ્રજાનામાં રાકતા, સ્વાર્થ, પ્રપંચ, અવિવેક અસતોષ એ અનીતિ વધતી જાય છે—શૌર્ય, મહાત્મતા, સ્વાર્પણ, દાન એ મોટી નીતિનાં તો અમણાં સમણાં છે. દેશમાં અંગ્રેજ કેળવણી વિનાના લોક ધણા ધણા છે; તેઓની રિયતિ તે અંગ્રેજ બહેવાની રિયતિ, એ વિષે વળી પ્રસંગે જોડાશે.

સરકારને આ દેશ વિષે જાણીતા કરી રાજ્યપ્રકરણમાં ઘટિત વર્તાણુક તેની થાય, તેટલા માટે કેટલાક દેશી ગૃહસ્થોએ વિદ્વતાવાળા વિચાર જણાવ્યા છે ને જણાવે છે પણ તેનો ઉપયોગ સરકાર કરે સારે—અંગાળામાં જમીનદારોનું લાભ હતું કે કારનવાલિસ ગવર્નર જનરલે હંમેશને માટે તેઓને પટા કરી આપ્યા છે પણ મુખર્ષિ ધલાકામાં જમીનના સંબંધવાળાને અનેક વિટંબણા છે. અંગાળાના લખનારાઓએ જમીનનાં ધણીપણાં ને તેના ઉપર કર વગેરે બાબતમાં વિશેષ લખ્યું છે; મુખર્ષિ તરફના લખનારાઓએ ન્યાય ધારાની બાબતમાં વિશેષ લખ્યું છે. ધારા બાંધનારી સભામાંના દેશી ગૃહસ્થોમાંના જુજ જણે પણ ઉત્તમ વિચાર દેખાયા છે. સરકાર દેશી જુદિને તુચ્છ ગણી પોતાનો જ મમત ચલાવવે નિશ્ચયવાળી તેને લોકની દાઝ છે, એમ કહેવાય જ નહિ—સરકાર દેશીઓનાં દુઃખથી પોતે દિલમાં દાઝતી નથી પણ દેશીઓને વધારે વધારે દઝાડે છે. સરકારે પોતાની તથા લોકની સગવડ માટે રેલવે પોસ્ટ વગેરેની વૃદ્ધિ કરી છે ને કેટલાક બહારના સુધારાને ઉત્તેજન આપ્યું છે તો પણ દેશીની સ્થિતિ સારી થાય, તેને માટે રાજ યર્ષ કે દયાળુ યર્ષ ઉપાય લીધા નથી ને જો કદાપિ સ્વાર્થે લીધા છે તો તે પંજુ થોડી સુદત વીતે બુલબરેલા સમજાયા છે. જૂઓ, લોઈ હાર્ટિંગ્ટનનો તાબે દાખવો.

૬૭. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ પોતાના ધીરા ખતીલા ઉઘોગમાં ફાવતા નથી. શેના ફાવે? અંગ્રેજી બજેલાની વૃત્તિ કાઈ પણ ધર્મ પાળવાની નહિ તો ખ્રિસ્તી તરફ ધર્મ કેમ વળે અને અંગ્રેજી ન બજેલા તે તો સ્વધર્મ રાખી રહેવામાં આર્થ જ છે. કાચી ઉમરના, ઉતરતી જાતિના, ગરીબ એવા જુજનો શિકાર તેઓ કરી શક્યા છે. સઘળાં મિશન હારી યેઠાં સારે હવે તારણસૈન્ય (Salvation Army) નામનું મિશન વિચિત્ર વેપે દેશીઓને ખ્રિસ્તી કરવાને આવ્યું છે. આર્થ પારસી મુસલમાન તે ખ્રિસ્તને તારકચુર માને, એને માટે પાદરીઓનો ઉઘોગ તે મિથ્યા છે.*

૬૮. જે યુરોપીઅન અમેરિકન દેશીઓની નમજાઈ કહે છે, તેઓ દેશી પ્રજાની પ્રકૃતિનીતિ તથા સહનધર્મશક્તિ વિષે અજાણ છે. થવાના કાર્યને તેનો અમુક કાળ હોય છે તે તેઓ ચડતી દશાના અભિમાનમાં બૂલી જાય છે, ને બ્રિટિશ રાજ્યના સંપત્તિભોગના અદેખા પણ હોય.

* સાંભરે છે કે પંડિત માકસમૂલરે મિશનરી ને નોન મિશનરી ધર્મ ઉપર વિચાર જણાવતાં નોન મિશનરી ધર્મ પાળનારા લોક જગતમાં વેહેલા અટીક થાય છે એવું કાંઈ કહ્યું હવે પણ બહુ જુના આર્થની આજ પણ મોટી સંખ્યા છે, બહુ જુના ચાંદુડી અને પારસી એઓની થોડી સંખ્યા છે પેણ હજી જાતિખીજ છે જ

૬૯. દેશી રાજ્યોમાં ધણીકની પ્રજા સ્વધર્મશીલ, સંતોષી, યથાશક્તિ ઉદ્યોગ કરનારી ને જ્ઞાતિ તથા ધર્મસંસારમાં હેતાળ પ્રસન્ન છે. જે રાજ્યોમાં એજંટની સત્તાનું પૂરું ચલણ, રાજ્ય નબળા, એજંટના પસંદ કરેલા કારભારી, જનાનાની ખટપટ, લાપાતની ખટપટ, કારભારી એજંટની મરજી રાખે, પછી વળી રાજની રાખે, નવા નવા બહારના સુધારા થાય, તે રાજ્યોની પ્રજા ન્યાયે તથા ધંધે સુખી નથી.

૭૦. દેશિયો તનમનધને સ્થિતિવ્રષ્ટ છે, તે પાછા સારી સ્થિતિમાં આવે તેને માટે જે નીતિ વિચાર બહાર પડ્યા છે તે આ છે: કેટલાક સામાન્ય કે જેનું ક્ષણ લાંબે કાળે થાય ને કેટલાક વિશેષ કે જેનાં તરત ક્ષણને માટે આશા રાખવામાં આવે. સામાન્યમાં ધણીક નીતિનો ઉદ્દેશ આ કે દાઈ કાળે પશુ સ્વદેશી રાજ્ય થાઓ ને વિશેષમાં થોડીક તેમ સુચવે ખરી. સંસારપ્રવૃત્તિમાં રાજકીય સુખ એજ દુર્લભ શ્રેષ્ઠ છે કે, જેથી ખીજાં સુલભ થાય છે. એ નીતિયોને પ્રસિદ્ધ કરનારા વિશેષ કરીને બ્રિટિશ ખાલસા મુત્તકનીજ પ્રજામાંના જન છે, જેમાં ધણીક આર્ય, થોડાક મુસલમાન ને જુજ પારસી છે.

૭૧. સામાન્યનીતિ. (૧) સુધારાવાળા સમાજવાળાએ સંસારી સુખના વિષયમાં ધર્મ અર્થ કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થમાં ધર્મને ગોલુ રાખી અર્થ ને કામ એનેજ આગળ પાડ્યા-માત્ર સમયને માટે નહિ પણ નિલને માટે. સુરોપના લોકના અર્થકામ ઉપર મોહિત થઈ તેઓની નીતિરીતિયે તે પ્રાપ્ત કરવાને બોધ દેતા થયા. (૨) આર્યસમાજ સ્થાપનારાએ તો સામાન્યની પ્રાપ્તિ તેજ મોક્ષ, એમ બુદ્ધિ કહી શારીરસંપત્તિ વધારવાનો ને દેશાભિમાન આર્યાભિમાન રાખવાનો બોધ કીધો. (૩) સ્વધર્મનું સરક્ષણ ને ન્યાયનીતિનું પાલણુ-આજીણુશુદ્ધિનું માહાત્મ્ય ને જ્ઞાત શુદ્ધિનું ઔદાર્ય, એ અમારું મત છે.

વિશેષનીતિ-વર્તમાન રાજ્યના સંબંધમાં આવી: (૧) અમારું અમને બહુ સારું જ લાગે છે, અમારી નીતિરીતિનો સરકારે તિરસ્કાર કરવો નહીં ને સરકાર ગેરા કાળાના ન્યાયમાં ફેર રાખે છે એ બહુ ખોટું કરે છે તે જગત જાણે. (૨) સરકારના ધારાને માન આપનાં રહી પ્રજાના હક સરકાર પાસે માગવા જ અને લોકના મુખલારોની સલાઓએ તે કામ કરવું. (૩) કરભારથી દુઃખ થાય, તેને માટે પોકાર કરી કરીને સરકારને જણાવવું. (૪) સરકાર પ્રજાનું દુઃખ સાંભળતી નથી, પણ ઇંગ્લંડમાં થોડાક અંગ્રેજ આ દેશનું દિન ઇચ્છનારા છે; તેથી આશા રખાય છે કે, જે પ્રજા-

માંના અગ્રેસર પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ કરી શ્રમ લે તો અહીંના લોક પશુ કેટલાક હક મેળવે ને દેશમાંથી ધન જતું રહે છે તેના અટકાવ થાય. (૫) લોક દેશી કારીગરીને વધારવાનું ને સરકાર જે હક આપે તેની રૂડી વ્યવસ્થાએ ભોગવટો કરવાનું કામ પોતાના જબજા ઉપર રાખવું. (૬) અમલદારો મતલબ વેળા શ્રીમંત તથા લોકમાન્ય આગળ પડેલાને સમજાવે છે એ પશુ ખુશામત છે. શ્રીમંત લોક સરકારના ખુશામતિયા છે ને ખીજા તેઓની ખુશામત કરે તેવું ઇચ્છે છે, એથી સઘળી ખરાબી છે. માટે પોતાનામાંથી ખુશામતની શુલામી કાઢવી ને પછી સરકારની શુલામીમાંથી છુટવું. (૭) પ્રજામાં જ નિશ્ચય નિયમે કામ કરવાની ટેવ નથી ને વડાધનો બબડાટ કરવો તે નકામો છે, માટે સરકાર જે કરે તે જોવું ને આપે તે લેવું. છત્યાદિ.

૭૨. સામાન્યનીતિ-ત્રણ ગણાવી તેમાં પહેલીએ આર્યમંડળનું સર્વસ્વ બદલાઈ જઈ જોનું નવા પ્રકારનું ઐક્ય થાય તેમ ઇચ્છું; પશુ પ્રયોગ કરતાં તે અટકી ને ત્રુટિત થઈ પડી-ઐક્ય થયું નહિ. બીજી નીતિયે પહેલીના વિષયને પ્રસન્નતાથી માન્ય રાખી વેદને નામે ઐક્ય કરાવતું યોજ્યું. પશુ વેદાંત ને વેદાંતી, આચાર્ય ને સંપ્રદાય, દેવતા ને પિતર, યોગસિદ્ધિ ને મંત્રસિદ્ધિ, અવતાર ને મૂર્તિ, બ્રાહ્મણ ને વેરાળી એ સર્વેનો તિરસ્કાર કીધો ને મંડળે ડોળા ઉંચા કીધા-ઐક્ય વિષે તો બોલવું જ શું? પશુ વળી અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાક તથા તેઓના સાથીઓએ તે નીતિનો (પ્રવૃત્તિને પુષ્ટ આપતો) બોધ વખાણ્યો ને કાઈ કાઈએ આ સમજથી કે એ બહાને રાજકીય વિષયમાં ઘણાકનું ઐક્ય થશે. (પંડિત દયાનંદે આ વર્ષમાં મંડળના ધર્મ ઉપર કરડાકીનું બોલવું બંધ રાખી, ઘણાંક અભિમાન ને શારીરબળ એને સારી પેઠે આગળ આણ્યાં.) ત્રીજી નીતિનો ઉદ્દેશ પરધર્મનીતિ ઉપરથી મોઢ ખસેડાવીને સ્વધર્મનીતિ ઉપર આસ્થા બેસાડાવી પ્રવૃત્તિની આસક્તિવાળાને મહામંડળમાં ભેળવા; ને આર્યસમસ્ત ને સ્વધર્મ વિષે સખળ સતેજ કરવા કે પછી એ ઐક્ય નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિના કાઈ પણ મોટા ઉદ્દેશને સઘસિદ્ધ જોય.*

* પ્રથમ અમે પહેલી નીતિનો બોધ કરતા (૧૮૫૧-૬૬). પછી સાત વધે સ્વધર્મ પરધર્મ નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિના તે બોળવામાં બોલવામાં વિચારવામાં ને પોતાને માટે તથા પોતાના દેશને માટે નક્કી કરવાને હતા; ને ૧૮૭૬-૭૭ થી ત્રીજી નીતિનો બોધ કરીએ છીએ. પંડિત દયાનંદની નીતિ ૧૮૭૫ થી છે. તેનો અમલોનો દેશાભિમાનનો બોધ આવો “પ્રાચીન કાળનું જે પોતાનું છે તે અડધું કરવું, પરદેશી ગમે તેવું

એક નીતિનો ઉદ્દેશ નિલસને માટે* આ લોક સુખનો છે અને ખીછનો પરલોક સુખનો તથા એના સાધન માટે આ લોક સુખનો પણ છે—નિરુપદ્રવ સ્થિતિમાં નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિનાં કર્તવ્ય કરવાને, એકનો ઉદ્દેશ અર્થ કામ અને ખીછનો ધર્મ તથા ધર્મસહિત અર્થકામ.† એકનો ઉદ્દેશ આર્થને અનાર્થ કરવાનો ને ખીછનો આર્થને આર્થજ રાખવાનો છે. તોપણ, વર્તમાન સમયમાં યંનેનો પહેલો મોટો ઉદ્દેશ પરાધીનતાથી મુક્ત થવાનો છે; અને એ મુક્તિના ઉપાયમાં પહેલો અવશ્ય જ તે પરાઈ નીતિ ઉપરથી બાવ ખસવો, એ છે કે જેને પંડિત દયાનંદ દેશાભિમાન કહે છે ને અમે સ્વધર્મરક્ષણનું એક સાધનશૂન અંગ કહીએ છીએ.

ખીજે ઉપાય પંડિત પોતાના ઉદ્દેશને અનુસરતો શારીરમળવૃદ્ધિનો અતિશય મહત્વનો દાખવે છે; અમારે મતે તે પણ અગત્યનો છે પણ વળી અમણાં સાધ્ય નથી.‡ અન્યાયનો ધિક્કાર ને સન્માયની ભક્તિ એની લાગણી સારુ હોય તો પણ તે કામનું નહીં ને દેશી ગમે તેવું ઉતરત હોય તો તે એક છે.” બહુલાભી પશ્ચિમના ભખકામાં અંબલ ગયા છે; ધર્મનિયમ જન્યુના નથી. “ભર્યા-ભર્યનો વિચાર કરતા નથી ને ભતિ વર્ણાશ્રમના ધર્મને તોડે છે એ જાડુ ખોટું કં છે.”—(એ પ્રિયે ૧૮૭૫ માં જુલું મત હતું.)

* દયાનંદની નીતિ સમયને માટે કે નિલસને માટે છે એ વિષે અમે જાડુ કાગ ખોટી રીતે નહીં કીધું છે કે નિલસને જ માટે; મટિજ ભુંડી.

† કહ્યું કે રાજનીતિ કહી છે કે ધર્મ પાળવો તે એવી રીતે કે અર્થ તથા સુખનો નાશ થાય નહિ, ધન એવી રીતે મેળવવું કે ધર્મ તથા સુખનો નાશ થાય નહિ, ને સુખ પણ એવી રીતે મેળવવું કે ધર્મ તથા ધનનો જંગ થાય નહિ, “કોઈ પણ પ્રકારે સંપત્તિ મેળવવી પણ મજ્યા પછી સર્વ કપટ છોડી કેવળ ધર્મનું જ આચરણ કરવું.” પ્રજાનીતિમાં અમારું મત કે અર્થની તાલુમાં પણ કપટ અર્થ સાધી લેવો નહિ,—અર્થ મજ્યા પછી ધર્મનું આચરણ કરવા સમય ને સુમતિ રહેશે એની રીતે પ્રતીતિ? રાજનીતિમાં કપટી રાજુની સામાં કપટ કરવું એ નીતિ કહી છે પણ તે ઉત્તમ તો નહિજ, રામની જાળી, કૃષ્ણની નહિ. શુકે રાજનીતિ કરી છે કે “ક્રી કૃષ્ણના સરખી કુટ નીતિ કોઈ પણ નૃપે રાખવી નહિ,” પ્રજાનીતિમાં અમારું મત કે અર્થની તાલુમાં કામ-સુખની લાલસા તો રાખવી જ નહિ; ધર્મોક્ત અનુદાન કરવું કે સાધુ ઉપાયે વ્યાવહારિક ઉલ્લેખ કર્યા કરવો.

‡ મદ્યયર્થ, ઋતુગ્રામીપણુ એનો પરલોક ઉદ્દેશ ન હોવાથી, માત્ર તન મનની શક્તિની વૃદ્ધિનેજ ડેરવેથી, પ્રભને ઉત્પન્ન કરવા પંડિત છાંટે છે—ચીરે જળથી નીતિ વધશે ને નીતિવિવેકે જન્મભાર્ત અંકુસિદ રહેશે એ વાદ નિર્બળ છે. અમણાં શારીર નિર્વાહ કહિલુ રીતે ચાહે છે તો પુછિનાં દ્રવ્ય કયાથી મળે. ચિંતાવાળી સ્થિતિમાં લોહી બળે કે વળે, નિયમબદ્ધ વિવાસીજન મદ્યયર્થ ને ઋતુગ્રામીપણુ કેમ રાખે?

જે આર્થપ્રગતી પ્રવૃત્તિમાં જ છે તે બહાર પડી સારી પેઠે પ્રકાશવી જોઈએ. ન્યાય એ પ્રવૃત્તિવિષયમાં પૂરી મહત્તાવાળો ઊંચો ધર્મ છે. ટાઇપણુ લોકને તો સન્યાસ પારલૌકિક ઇલૌકિક બંને તેજ બળવાળો તે આર્યને કેમ ન હોય ?

આર્થપ્રગતને વિષય સ્થિતિમાંથી કાઢનારી તેની બ્રાહ્મણ્યબુદ્ધિ તથા ક્ષત્રબુદ્ધિ છે; સુધારાની બુદ્ધિ નહિ. સુધારાની બુદ્ધિ ધર્મસંસારી કે ધર્મ-રહિત છે; સ્વાર્થસુખની લાલસાવાળી છે, વળી બાવરી અધીરી હોઇને કાડમાં અર્થકામને વાણીદારા હુંદે છે તેથી તે બહુ પ્રકારે નબળી છે. પણ ઊંચી બ્રાહ્મણ્યક્ષત્રબુદ્ધિ જે સ્વધર્મ દૃઢ સ્વધર્મશીલ છે, ધર્મઅર્થની દાનિમાં પણ નિત્ય તત્ત્વજ્ઞાને શાંતિમાં રહે છે, જે એક નિશ્ચયવાળી ડાહી ધીરી હોઇને સદ્વનતપ કરે છે, ને જે એમ બહુ પ્રકારે સબળી છે તેજ સમયની પ્રેરણાએ કર્મદ્વારા અર્થ સાધી આપશે. અભિમાની સુધારો જે મંડળમાંથી છુટો પડી પોતાનું કાર્ય કરી શક્યો કે શકતો નથી ને જે મંડળમાં બારાઈ રહી મંડળને બગાડે છે, તેણે અભિમાન મૂકી પોતાના પરંપરાના કુળધર્મનેજ સત્ય માનવો. આર્થ પ્રગતિ દેશાભિમાન રાખવું એમ સુધારો કહે છે પણ નામનું નીર તો ક્યારે કે જ્યારે તે પોતેજ આર્થપ્રગતના ધર્મમાં મળી રહે ત્યારે.* શુકે રાજનીતિમાં લખ્યું છે કે;—

“વિના સ્વપર્માન્ન સુઃ સ્વધર્મો દિ પરતપઃ

તપઃ સ્વધર્મરૂપ યન્ વર્દિતં યેન વૈ સદા

દેવાસ્તુ તત્ત્વ વિકરાઃ કિં પુનર્મનુજા મુચિ ?”

જોગ પાછળ રોગ છે માટે વિહારી વૃત્તિ કાઢવી, વિહારથી પાપ ને એથી પરલોકમાં બચ છે, વૈરાગ્યથી પુણ્ય લાભ છે. પરલોકનાં સાધનને માટે શારીરબળ જોઈએ, દેહ-કષ્ટથી દેહબળ તથે છે—એ વિચારથીજ શારીરબળ વધે, નિર્ધન સ્થિતિમાં પણ પંડિત અર્થની સાથે કામ પણ રાખે છે એટલે પોતે જ શારીરબળ ધટે તેવું સુચવે છે ને બોલે છે ત્યારે બીજું શું ? લોક મળસકે હડી ઉઘાડે સારીર નહી તજાવે નાહવા જતા ને બળિયા હતા—જેસં કર્તૃકમાધરનાન કરતાં; તત પાળતાં તેથી તેઓનામાં શારીરબળ હતાં કે જે અમણાનાં જૈરામાં નથી. ધર્મબળથી નીતિબળ ને નીતિબળે શારીરબળ—માટે ધર્મપતિજ દૃઢ યવી. અમણા રાજકીય લાભને અર્થે પણ ધર્મસંરક્ષણના ઉદ્દેશે સૌર્યાદિ સદ્ગુણોના ઉપયોગ અવસર છે—ધર્મને અર્થે મરવાથી પુણ્ય લાભ છે, યુદ્ધમાં મરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ છે ઇત્યાદિ લ્યાગબુદ્ધિથી, કર્તવ્યબુદ્ધિથી, શારીરબળ વધે છે ને અર્થપ્રાપ્તિ થયા પછી પૈદૃષ્ટિક દ્રવ્ય ને વ્યાયામ અગત્યનાં છે. વળી શારીરબળ માટે વિહારી સુધાતાવાળા જીમ પારે પણ દેશની પ્રજામાં તે બળ હજી બહુ છે, નિસ્તેજ છે એ વાત ખરી.

* આર્થ પ્રગતી નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિના આચાર તથા કર્મની વ્યવસ્થા આદિથી બ્રાહ્મણ્યબુદ્ધિ કરતી જ આવી છે. કેટલાક મોહિત લોકો બ્રાહ્મણ્યે સદાય રહી બૌદ્ધ ધર્મની

અર્થ—સ્વધર્મ વિના સુખ નથી, સ્વધર્મ એ જ મોડું તપ છે, જેણે સદા સ્વધર્મપાલનરૂપ તપ વધાર્યું તેને દેવતાઓ ક્રિંકર છે તો પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય હોય એ કહેવું જ શુ ?

વિશેષનીતિનાં પ્રકરણુમાથી સાર આટલો નિકળે છે કે, બ્રિટિશ ખાલસાની પ્રજાનું મત સરકારની ન્યાય-દાન-કરસગ્રહબુદ્ધિ વિષે રુઝું નથી ને સ્પષ્ટ કહીએ કે માડું છે (ભુકું નથી) સરકાર વિચારમા ભેતી નથી પણ પ્રજા આવડત પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે તેને સભળાવે છે જ.

પણ બ્રેઇએ કે પ્રજા નિલ સુખમા રહે તેવી બ્રિટિશ રાજનીતિ છે ? ઇંગ્લંડના લોકે સ્વરાજ્યમા રાજ તથા પ્રજાના ટંટામા, પ્રધાનમંડળ તથા પ્રજાસમાજના વાદવિવાદમા, ન્યુસપેપરોની ચર્ચામાં, બીજા રાજ્યોના સંબંધમાં જે સ્વાર્થબુદ્ધિ દેખાડી છે અને આ દેશમાં વેપારી રૂપે ને રાજ્ય મેળવતાં ને પછી જે દેખાડી છે તે તો પ્રાણુ ને પ્રકૃતિ સાથે જ એમ નિલ રહેવાની. બ્રિટિશ સરકારની નીતિ સંસ્થાનોમાં ચાલિલાના સંબંધમાં જે દેખાઈ છે ને દેખાય છે, જે પોતાના જીતેલા ઐરિશોના સંબંધમા દેખાતી આવી છે, (એઓ પાર્લામેન્ટમાં બેસે છે તો પણ) તે નીતિ આ દેશની કાળી પ્રજાના સંબંધમાં રાજધર્મથી કે સ્નેહથી કે દયાથી કે કીર્તિના કાડથી પ્રજાનું હિત કરનારી થાય નહિ. પ્રજા બહુ બોલશે ત્યારે ટેવ પડી છે કહી તુકડે નાખરો ને થોડી વાર પછી નવી યોજનાએ એવું કરશે કે, આપેલાથી અધિકગણુ પાછું લેઈ લેશે. વાઇસરાયની ને ગવર્નરોની કાઉન્સિલમાં બ્રિટિશ મેમ્બરનો મોટો ભાગ પ્રજાને હક આપવાના વિચારમાં પ્રસન્નતાએ સમત થનારો નહિ જ, અને એક વાઇસરાય કે ગવર્નર આમ કરે તો બીજો વળી તેમ કરે. બ્રિટિશ સત્તા (૧) સ્વાર્થને જ જોય છે (પ્રજાનું કંઈ સાર

શુદ્ધિ કરી હતી અને બૌદ્ધ ધર્મને દેરામાથી કાઢનારી પણ ઉંચી બ્રાહ્મણબુદ્ધિ જ હતી, પાછી દેરાની ચઢતી બ્રાહ્મણબુદ્ધિએ જ કીધી, બય પમાડતી મુસલમાનીમા ધર્મરક્ષાનું તેજ બુદ્ધિયે કીધું હતું ને મોઢ પમાડતી અંગ્રેજમા પણ તેજ કરે છે—પછી રાજસત્તા ક્ષત્રી, વેત્ત, રાદ્ર, રજપુત, મુસલમાન, મરઠા કાઠની પણ હતી ને અંગ્રેજ છે ને વળી 'કાઠની' થાય. એ બ્રાહ્મણબુદ્ધિને પુજનારી આર્યપ્રજાની કોઈ પણ વર્ણના પુરોસ ધર્મને નર્થે ઉત્સાહે પ્રાણુ આપવાની બુદ્ધિ કરનારા સમયે સમયે નિમ્નથા છે ને નિકળશે બ્રહ્મજ્ઞાન, વૈશ ય યુક્ત ધર્મ કર્મ, નિર્બોધપણે પ્રગટદયાણુ એ આત્મિ લક્ષણવાળી તે બ્રાહ્મણબુદ્ધિ અને એના અસવાળી પણ વિરોધે બનુબને ગામાડાડાને માટે ઉદાર ક્ષત્રી (દયાનંદનો) બ્રાહ્મણ તે કોઈ વિરોધે વિદ્વાન અને ક્ષત્રી એટલે લડવૈયો પછી રાદ્ર મેરેન્ડ કે રાક્ષસ હોય)

કરે તેમાં વિશેષ પોતાનું હોય જ.) (૨) જ્યોત્સ્ના અભિમાનમાં પ્રજા તે સેવા કરનારી દાસીરૂપે હંમેશા રહે તેમ ઇચ્છે છે. (૩) પ્રજા વિશ્વાસપાત્ર નથી ને ઉંચી સ્થિતિમાં આણી તો કોઈ સમે સામી થશે, એવું બિતરમાં રાખે છે. (૪) પ્રજા અતિ કઠલે સારે વળી રખેને કહીં હુલ્લુ થાય માટે કાંઈક ઝાંસે છે. (૫) અને ભય જેવું કહીં જણાયું તો ચીઠાઈ જઈ વિકરાળ થઈ ધુમે છે ને સમાધાની આણી રહે છે. અર્થાત્ પ્રજાની તરફથી માની લીધેલું ભય ને પોતાનું વિવેકચાતુર્ય એ જો જ, સત્તા પાસે પ્રજાનું હિત કરાવે તેવાં છે અને તેમાં ભય કોઈ સમે તેને ફૂર કરી છઠ્ઠા ખવડાવે પણ વિવેક ચાતુર્ય જે પણ અિદિશ પ્રકૃતિમાં મોડું છે, તે પ્રજાના હિત તરફ નિલ વળ્યાં કરવાનું એ તો ખરું.

પ્રજાએ કઈ નીતિ રાખવી? એ લોભી નથી પણ સંતોષી છે; સ્નેહાળ છે; સત્તાની આણુમાં ભક્તિએ તાપર રહી સેવા કરનારી છે; સ્વામીને અન્યાયે ઇજારાય છે ને કદા પામતાં કર આપે છે. જમીનદાર રહે છે, ધંધાર્થી રખડે છે, ભણેલા તે નોકરીની ભીખ માંગે છે એવી સ્થિતિમાં પણ આર્યપ્રજા જાણે છે કે, પરાધીનપણું એ હીણું ભાગ્ય છે પણ વળી ચીઠાટી નથી; તે કહે છે કે જ્યાંસુધી તેનું પુણ્ય છે ત્યાં સુધી તે રહેશે; અર્થાત્ સત્તાની સામે થવાને તે ઉદ્ધમી નથી—હિલુટું ઇચ્છે છે કે, રાજ્ય બહુ કાળ રહે! (ધર્મ ને જ્ઞાનમાલ ઉપર ધાડ પડતી નથી), પણ તણુ વાના આપો. (૧) ન્યાય ચોખ્ખો, થોડે ખરચે વહેતો મળે ને ધારા વારે વારે બદલાય નહિ. (૨) કરભાર આછો કરો—દેવસ્થાન બ્રાહ્મણ સાધુની જમીન ઉપરથી કર કાઢો, ગોચર રાખી ઢોર તથા ખેડુતોને સંતોષો, મીઠાં જેવી વસ્તુ ઉપર કર ન રાખો. (૩) (નોકરી તો કરીએ છીએ, હથિયારનાં ધારાથી દાસપણુનો ડહામ લીધો છે હવે મિથ્યા છે માનપદ તોપણ) યોગ્ય જનની ને રાંકની સંભાળ લો તો સારું. સરકારનું પોતાનું દેશી સેન ને દેશી રાજા એના વિચાર સરકાર તરફ ગમે તેવા હોય પણ ખાલસાની આર્યપ્રજાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઉપર પ્રભાણુ છે ને ખુંદાં ખમવાં એ નીતિ પાળે છે. પણ વળી,—

આર્ય તથા બીજી બધી પ્રજામાંનો કેટલોક ભાગ જે અંગ્રેજી ભણતરે અંગ્રેજીરાજનીતિથી જાણીતો થયેલો ને જે રાજકીય સુધારો દેશમાં વર્ધેલો જોવાને ઉદ્ધમી છે તે ‘માગ્યા વિના મા પણ ન પીરસે,’ ‘બોલે તેનાં બોર વેચાય’ ‘જેવાં ભાઈનાં મોસાળાં તેવાં બેનનાં ગીત’ ‘યાય તેવા થઇએ ને ચકલા વચ્ચે રહીએ’ એવે ભાવે “જોડે જાઠવં” એ નીતિએ અંગ્રેસર થઈ વર્તે છે.

એ નીતિ સધળી જાતની પ્રજામાં પેડી કે પછી સરકાર ને પ્રજા વચ્ચે યુરોપના રાજ્યની જે નિત્ય કલહ ચાલવાનો ને તેનું પરિણામ મોડેથી પણ સરકાર વિરુદ્ધ જવાનું—સરકાર ઐરીશ પ્રજા સામા ફાવે છે, અહીં પણ ફાવી છે પણ ઉપની નીતિનું બળ વધેથી ફાવનાર નથી, એમ પ્રજાની મોગી સખ્યા જોતાં જણાય છે.

યુરોપની રાજકીય વ્યવસ્થા નીતિ બ્રિટિશ સરકારે પ્રજાને આપી છે એ નીતિ ચનાવવા વિષે સરકારને સશય હોય ને પ્રજા પણ તે વિષે ઝાઝું જાણતી નહિ, એ નીતિનો પ્રસાર પ્રજામાં સારી જે થાય તેવો સમય અમણા સરકારે આણ્યો છે પ્રધાન ડિઝરાએલી તથા તેના સમયના વૈસ ગણતી કરડી કારકીર્દી પૂરી થઈ ને પ્રધાન વ્હાડરટન તથા લોર્ડ રિપનની નહેરભરી કારકીર્દી દેખાઈ છે, એ પણ કેટલીક રીતે પરવશ છે.

સને ૧૮૮૦ ના જુનથી આજ લગીમાં ઉત્તરબુદ્ધિ લોર્ડ રિપન જે ટીપુ છે તેની ટુકી નોંધ નીચે ટીપી છે.* તેમાંથી રચાનિક સ્વતંત્રતા સમયી કષ્ટક અહીં જણાવીશું.

અંગ્રેજ લણેના જે આગળ પડી કામ કરે છે માટે તે જ પ્રજાની સાતી બુદ્ધિ છે એમ નવી અંગ્રેજ ન લણેની એવી મોગી સખ્યાની પ્રજામાં અંગ્રેજ વિના છેટા રહે છે સમર્થ બુદ્ધિના ઠરેન પુરુષો છે પણ નળી અંગ્રેજ લણેલામાં નિપુણબુદ્ધિ તે સરકારી નોકરીના બધનમાં છે એટલે તે ઉપયોગના નથી વડીલોમાં જે મોટા તથા કામવાળા તેઓથી જોઈએ તેટલું મન રાજપ્રકરણમાં વધાય નહીં—એમાંના યોગક ને બીજા વખત, યોગક કેળવણીખાતાના ને અંગ્રેજ ન લણેના એવા કેટલાક એમાંથી અધિકારીઓની નેમણુક થયાની, નિમણુકનું કામ પણ કહિન છે,

* (૧) ધારા—આજકારિ, શિકારી, વર્તમાનપત્ર એ સબધીના તો રદ કરવામાં આવ્યા છે ને હથિયાર સબધીનો તેનું જોર નરમ રાખ્યું છે, કાચ-આવા કે લેનિસ લેટીવ કોન્સિંગમાં આવતી વાત દેશી બાના મારફત પ્રજામાં ફેલાયતી ને પ્રજામન તેડે પછી વારા કરવા, રાક ઉપરથી શુનેહગારને બેડી ન પહેરાવવી, વગેરે (૨) શ્વેત પી ખાતામાં સુધારો મર્યાને કનીશન કીધું (૩) ધધા તથા નાણાની બી મટાડવા બાબત ખેડૂતોને માફ ખેંક, ધધાથી મઈ પણ મળી દેડવે બાધી રાકે તેની મોડવણુ મળી, દેગી દુત્તરને ઉત્તેજન આપ્યું—જે વસ્તુની પેદાશ અહીં તેની કારી ધીરી પણ અદ્વીજ થવી. (૪) પ્રાત વાતુમને વગવી નીતિ—દરેક પ્રાત પોતાની ઉપજમાંથી અમુક ખર્ચ કરે, ન્યુનીસિપલ ને લેકલ રાખાતાથી ચતા કામમાં પ્રજાને મેટોક દંક આપવે. (૫) દેગને નાની નીતિ—ઈંગ્લેંડ ઇજીપ્તની લાગના ખર્ચમાં મેટોક દિરસો આ દેન ઉપર નાખ્યો તેની સાના વૈસારો પ્રેપરટ કીયો. વગેરે, વગેરે

સરકાર પોતાની તરફના અધિકારી નિમવાની અને તે સભા જે કામ કરશે, તે પ્રજામત કહેવાશે.

૭૩. સ્વદેશી નીતિ ને પરદેશી રાજનીતિ-એ બેને હજે જ નહિ. દેશી તે પરદેશીમાં કે પરદેશી તે દેશીમાં બજે. અટલે એમ નવું સ્વદેશી એકય થાય સારે જ રાજરંગ વિરાજે.* આર્ય, પરધર્મીસત્તાથી અળગા જ રહ્યા છે. એવેનના ને રુશિયાના ખ્રિસ્તી પોતપોતાના પરધર્મી સત્તાધારીથી જેટલા જૂદા રહેતા તેના કરતાં ઘણા જ વધારે (સ્વધર્મીયાર તથા સ્વસંસાર નીતિને લીધે) જૂદા રહ્યા છે; વળી ખ્રિસ્તીઓ પોતાના સત્તાધારીને નિત્ય અરિશ્યાએ જોતા ને ખડુ દુઃખ પામતા પણ આર્ય પ્રજા પ્રારબ્ધભોગને વિચારે ને સંતોષવૃત્તિયે (રાજ્યપ્રકરણની પ્રવૃત્તિમાં ન પડવાથી) થોડું દુઃખ પામતી-સમય સમયના ત્રાસમાં અત્રેસર રજપૂત સરદારો સામે કે યુદ્ધે સત્તાધારીને સમજવતા ને પ્રજા પાછી સ્વસ્થ થઈ રહેતી† છિટિશ-સત્તાતળે આર્યપ્રજા સ્વધર્મીયારનાં રક્ષણ વિષે નિર્ભય છે ને રાજકીય વહેવારમાં માન મર્યાદાએ રૂડી વર્તે છે, પણ ઉપરાઉપરી પડતી કારભારની બેખડ ને ઉપરાઉપરી પથરાતી કાયદાની જાળ એથી સઘળી જાતની પ્રજાનું મન ખડુ જ ખાટું થઈ ગયું છે.

૭૪. રાજનીતિ ને પ્રજાનીતિ. રાજનીતિ વિષયના ઘણાક ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે તેના સાર આટલો કે રાજ્યે પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ પાલણ કરવું ને પોતાના આચરણથી તેને સદાચારી રાખવી.‡

* જેમકે રોમનો ટયુટનમાં, ઇરાનીઓ મુગલમાં અને માંચુનાર્તર ચીનાઓમાં, નોર્મન ફ્રેન્ચ-આંગ્લો સાકસનમાં મળ્યા.

† મુસલમાની હાકમીના વખતની તવારીખો જોવી. એ પ્રકરણ સંક્ષેપે આર્ય-દર્શનમાં દર્શાવ્યું છે.

‡ ઈન્દ્ર, વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, કુબેર ને ચંદ્ર એ સાત દેવના અંશ રાજનામાં હોય છે. શુક્રનીતિમાં શુભકેદે રાજને આ પ્રમાણે ઓળખાવ્યા છે-“સ્વ-ધર્મનિષ્ઠ, પ્રજાપાળક; સર્વયજ્ઞો યાજ્ઞિક, શત્રુસમુદાયને શિક્ષા કરનારો, ખડુ દાનશીલ, ક્ષમાવાન, શૂર, ભોગસામગ્રીવિષે નિસ્પૃહ, વિરક્ત, સાત્વિક તે અતે મોક્ષને પામે છે. એથી વિપરીત તામસ તે નરકે જનારો નિર્દય; મહોન્મત્ત, દ્વિસક ને સત્ત્વવર્જિત હોય, રાજસ તે દાંભિક, લોભી, વિપરી, વંચક, શક, મનમાં કંઈ વાણીમાં કંઈ એવો, કલહપ્રિય, નીચપ્રિય, સ્વેચ્છાચારી, નીતિહીન ને છળમાં પૂરો. સાત્વિક તે દેવના અંશ ભોગવે. તામસ તે રક્ષસના ને રાજસ તે માનવના; માટે સત્ત્વને વિષે જ મન રાખવું.” બીજા ગ્રંથોમાંથી-શત્રુ દુર્બળની પણ ઉપેક્ષા ન કરવી; ખજ સાથે સંધિ કરવી

ક્ષત્રિયોની નીતિ વખણાઈ છે પણ સર્વોત્તમ તે રામની હતી; યુધિષ્ઠિરની પણ કીર્તિમાં છે. રજપુત રાજની નીતિ પણ પ્રગ્ગરક્ષણ વિષે-ગોધાહણની પ્રતિપાલના વિષે ખંતીથી જણાઈ છે. આ દેશની બાદશાહીમાં અકબર-શાહની ને પેશવાઈમાં મોટા માધવરાવની રાજનીતિ સારી કહેવાઈ છે. બ્રિટિશ રાજનીતિ આ દેશની પ્રગ્ગને સુખી કરે તથા પોતાને અતુલ કરી રાખે, એને માટે હિંદુસ્થાન તથા બ્રિટનના અધિકારી પુરુષો વિચાર ને પ્રયોગ ઉપરાઉપરી કરે છે જ.

પ્રજાનીતિ આર્થે આદિકાળથી તે આજ સુધી એક સરખી ઉત્તમ દેખાડી છે. રાજા કૂર કપટી હોય પણ તેની આજ્ઞામાં રહેવું-માન મર્યાદાએ રહેવું-તન મન ધને કદ પામતાં પણ રહેવું, ને અમજ કરવું એ ધર્મ છે. એ સમજથી રહેવું એ ઉત્તમ ગુણ તે આર્યપ્રગ્ગના જ છે. રાજભક્તિમાં આર્યપ્રગ્ગ વખણાઈ છે અને અંગ્રેસર યોધાઓએ પ્રાણદાન કીધાના દાખલા પણ છે. કુટુંબમાં જેમ વડીલ પૂજ્ય તેમ રાજ્યરૂપી મોટા કુટુંબમાં રાજા પૂજ્ય છે ને એ વડીલરૂપે અધર્મે વર્તે તો તેની વ્યવસ્થા પ્રગ્ગમાંના વડીલ તે યથાધર્મ કરે. રાજનીતિના અંથોમાં પ્રગ્ગએ પોતપોતાને કુળધર્મે સદાચારી રહેવું. એથી વિશેષ જોવામાં આવતું નથી પણ રાજ્યએ તેના આચારની વ્યવસ્થા રાખવી ને તેનું મન હુલવવું નહીં. પ્રજાની આંતરડી કકલે કે રાજ પડે એવું ધણું છે.

એ સાત્વિક નીતિ અમણા બગડવા માંડી છે કેમકે બ્રિટિશ રાજ્યની પ્રકૃતિ નીતિ એથી, બ્રિટિશ લોકના સહવાસ વહેવારથી ને અંગ્રેજ વિદ્યાએ યુરોપના લોકની નીતિ રીતિ ઉપર પ્રગ્ગને મોહ વધવાથી, સ્વધર્મ શિક્ષક સમયના વેગને વિપરીત જોઈ નિઃસ્પૃહ રહેવાથી, ઈ-મતપણું, વિદ્વાસ ને પ્રપંચ દેશમાં વધે છે-ધર્મચાર, ગૃહસંસાર ને વ્યવહારનીતિ એ ખાલસાની પ્રગ્ગમાં કેટલેક લગી બગડ્યાં છે જ-મોટા રજવાડાના ને બ્રિટિશ સેનના આર્થે હજી સુધી સાવધ છે ખરા.

નહિ; સૈનામિત્રીય, પ્રસ્થાન બળસંખ્યા ઇં નજરથી પછી ચાન કરવું કે દુર્ગસમ્રાટ કરવો; બળવાન મહોન્મત શત્રુ દેશને પીડા કરતો હોય ને શરને ધર્મે ન છૂટાય તેવો હોય તો તેને મોહ પમાડી છજકપટ ફરીને પણ છૂટવો.” “હતરતાને બચ દાખવતાં રહેવું, બરોજરીઆને પરાક્રમ દાખવ્યાં કરવું, વધારે બળવાનને પોતાની ખામીઓ દેખાડવી નહીં; શત્રુનો નાશ કરવો તો પૂરેપૂરે-વિશ્વાસ આપી પોતીકા કરી લઈ મારવો. રાજ્યએ પુત્ર, ભાતા, સખા, ગુરુ એ જે શત્રુ પ્રમાણે વર્તે તો તેઓને પણ મારવા,” “બચ નથી ત્યાં સુધી ખીડું પણ બચ આવે નિર્ભય થઈ; કામ કરવું તે એવી રીતે કે, કીધા પછી મિત્ર કે શત્રુ બાણે,” ઇવાદિ.

સત્તાએ સૈનિક જનને માટે સૈનિક કરડી નીતિ રાખી છે; દેશી રાજ્યો સાથે વર્તવાને યુક્તિ દક્ષતાની રાખી છે; અને પોતાની પ્રજા સાથે વર્તવાને ધારાન્યાયનીતિ રાખી છે. એ ત્રીજામાં પ્રજાને રાજકીય હક આપવા સંબંધી પણ છે. (૧) પ્રજા પોતાનાં દુઃખ અને સરકારનાં કામ ઉપર સ્વતંત્ર વિચાર (અટકાવ યતાં સૂધી) નિર્ભયપણે જણાવે.* (૨) યોગ્ય દેશીઓને પણ સરકારી ઉચી નોકરી મળે.† (૩) મ્યુનિસિપાલિટી લોકલ ફંડ જેવાં ખાતાં ચલાવવામાં પ્રજાએ જ આગળ પડી કારભાર કરવો.‡—એ નીતિ પ્રજામાં વહેલી દાખલ થયલી જોવાને લોડ રિપન ખંતી જણાયું છે. એ પ્રસાદરૂપ નીતિઓના હેતુ કે હક મળેથી પ્રજા રાજ થાય તથા રાજ્ય ભણી પ્રીતિ વધારે અને સરકાર તથા પ્રજાનું એક્ય થઈ રાજ્ય સમજું શોભે. ઈંગ્લંડની રાજ્યનીતિ તે પ્રજાનીતિએ અંકુશિત છે, પણ અહીંની તે સદા સરકાર નીતિયે અંકુશિત જ રહેવાની, પછી થોડે મણે ઉતેજને તે મોડી-વહેલી પુષ્ટિ પામે.

આર્યપ્રજામાં થોડાક વડિલજનનો વિચાર તે જ પ્રજાનો વિચાર એ નીતિ પરંપરાથી છે, ગ્રામ-ધર્મ-રાજ્ય-જ્ઞાતિ-ગૃહવ્યવસ્થામાં. એ નીતિ અને મતપ્રદાને નક્કી થયલા અમુક પ્રતિનિધિઓના બહુમતે જે વિચાર તે જ પ્રજાનો વિચાર એ નીતિ એ બે એક નથી ને એકમેકમાં ભળે તેવી નથી. એકમાં મર્યાદા ને બીજામાં સમાનતા એ બીજ છે. બંનેને માટે તેના

* ૧૮૬૦ પછી તેા માગ્યો લાભ મળ્યો નથી, પણ સરકારે વધારે કરડાઈ રાખી છે.

† જુન જણને સિવિલ સરવિસ મળી છે અને હૈકોરમાં કોઈ કોઈને જડ-જાતી જગા મળી છે.

‡ પ્રેસિડેનસીની મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ ચાલે છે તે રૂઝો તેા નહીં કહેવાય.

§ પ્રજાએ મતપ્રદાને પોતાના પ્રતિનિધિ ઠેરવવા ને એઓની સભા યઈ સભા-સદા વિરોધાનુમતે નિર્ણય કરી કામ કરે. (એ નવી રીતે કામ કરવાને પ્રજા યોગ્ય જણાયો ત્યાં સૂધી સરકાર પોતાની તરફના કેટલાકને સદાયમાં આપશે એમ અમાણા સરકારનું કહેવું છે.)

અંગ્રેજ રાજ્ય થયા પછી મતપ્રદાને કારભારી નિમવાની ને વિરોધાનુમતે નિર્ણય કરવાની નીતિને અનુસરી દેશીઓ સાંચાખાતાં, ધર્મખાતાં, ટ્રસ્ટીખાતાં, વિધાખાતાં ચલાવે છે તે યથાસ્થિત નથી ચાલતાં ને તે તેા વળી અલ્પસૂચી સારાં ચાલે અને રાજકીય પ્રકરણમાં સરકાર જે નીતિ દાખલ કરે છે તે પણ અલ્પસૂચી થાય અને પુનાસાર્વજનિક સભાનું બોઈ તેવી બીજ સભાઓ દેશમાં ચાલે એમ સંભવ માની શકાય; પણ ઇનિશિ સત્તા સળળી રહે ત્યાં સૂધી જ.

પાળનારા જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના લોક છે. પહેલી તે એશિયાખંડના સઘળા લોકમાં જુના કાળથી મનાતી આવી છે ને બીજી તે યુરોપ અમેરિકાના લોકની છે.*

૭૫. ઉપસંહાર. (૧) કાઈ પણ દેશના લોક જંગલી કે સુધરેલા પરદેશી સત્તા તળે જતાં પહેલાં ન જવાને મથે છે-પરદેશીને શત્રુ કહે છે. આ દેશમાં રજપૂતો આફગાન સામાં લડ્યા હતા, રજપૂત તથા આફગાન તે મોગલ સામા લડ્યા હતા અને મુસલમાન તથા મરેઠા તે અંગ્રેજ સામા લડ્યા હતા. દેશી સત્તાની હાર થઈ ને અંગ્રેજ સત્તા સ્થપાઈ ને પૂરી સ્થપાઈ, (૧૮૧૮.)†

(૨) નિયમ જ છે કે નવી સત્તા એસ્તાવારને તરત તો લોકની પ્રીતિ મેળવવાને તેની ચાલતી નીતિરીતિમાં વધારે હાય નજ ધાલે. એ નીતિને અનુસરી કંપનીસરકાર વર્તી.

(૩) સને ૧૮૫૦ પછી બ્રિટિશ સત્તાએ લોભ ને મમત એ જને પ્રધાન કીધાં અને એઓ ૧૮૫૭ પછી પોતાનો પ્રતાપ વધારતા લવ્યપણે પ્રકાશે છે

* એ નીતિ બીજે સ્વરૂપે પ્રગ્લના હક વધારનારી તે પ્રાચીન કાળમા ગ્રીસ રોમના નગરરાજ્યની હતી અર્વાચીન કાળમા સ્વરાજ્યના સુધારાને માટે તે ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સની છે, પરદેશી રાજ્યથી મુક્ત થવાને અમેરિકાના સસ્થાનોની ને ઈટલીના લોકની ઐક્ય કરવાના ઉદ્દેશમા હતી અને જગતમા વંશપરપરાની રાજસત્તા નજ નોંધએ એ મતના પ્રસારને અર્થે ઉઘમી તે યુરોપ અમેરિકાના સર્વે રાજ્યોમાના થોડા ઘણા લોકની છે

રાજના ને રાજવર્ગન્ય હક તોડવા-અકુશિત રાખના-કાઢી નાખવા અને રાજ કીચ હકને માટે સર્વ પ્રજા સમાન હક ધરાવે છે માટે તે મળવા એ ઉદ્દેશ યુરોપની પ્રજાનીતિના છે ઉન્મત્ત લોકમા રાજ વિશેન ઉન્મત્ત હોય, તેને લીધે તે લોકમા તેની નીતિ નિકળી છે

† નવી સત્તા અમારુ સર્વસ્વ (ધર્મનીતિરીતિ) અસ્ત-વ્યસ્ત કરી નાખશે, પોતાના લોભને વર્તાવશે ને અમને નિત્ય દુઃખ દેશે એ વિચારે શત્રુ કહે છે, શુ પારકા અમારી સત્તા લેઈ લેશે? નહિ લેવા દેઈએ, લડાઈ કરી નેટલુ બચાનારો તેટલુ બચાવીશું, શુ પરદેશી અમને કાયદા આપશે? નહિ લેઈએ, એ વિચારે રાજવર્ગ શત્રુ સામા લડવા ઉભો રહે છે પછી છને કે હાટે (જે લોક શત્રુ તે આપણા સત્તાધારી રૂપે દેશીનુ હિત જવા ઉઘમી છે અને દેશીઓ પૂર્વના શત્રુની જ નીતિરીતિનો પ્રેમથી આદર કરે છે-એમજ કાળ પ્રવર્તાવે છે મોહા!)

‡ સમયોચિત સાહસ, જીકપટ, સખસીદીઅરી સ્તીસ્ટમ' નામની પ્રપચ નીતિ ને બરોસાદાર ક્વાયલી લન્ડર સાનધ ચતુર ગોરા સરદારવાળુ એ કારણબળ હતા.

(૪) સને ૧૮૫૦ પછી કલકત્તા તથા મુંબઈના અંગ્રેજી બજારોમાં પરધર્મનીતિના બોધ અભિમાને પ્રવર્ત્યો કે જેની ધાંધલે ધંધાની સાંકડે, આગગાડી વગેરેની સગવડે, સરકારની ધામધુમે તે પ્રેસીડેન્સીના લોક કેટલીક રીતે મોહિત થયા; તોપણ મંડળનો મોટો ભાગ સ્વધર્મગીત જ રહ્યો છે. દેશી રાજ્યો તો સ્વધર્મશીલ છે જ. અર્થાત્ આર્યપ્રજા સમસ્ત સ્વધર્મ-શીલજ છે એમ કહેવાય; માત્ર તેના રક્ષણને માટે આગ્રહ બળરહિત છે. દેશી રાજ્યો પોતાના મર્યાદાવાળાં ચોખ્ખાં માનને સામું માન સ્વાર્થ-સાધક મળે છે જોઈ, વળી અહીં તહીં દોરાવાથી પોતાનું માન જાય છે તથા ખરચ થાય છે એ જોઈ મનમાં અપ્રસન્ન રહેના; વડોદરાના મામલાથી ચમક્યા ને કચસરેહિદના હિતવથી છેક નિરભિમાન બેઠા છે ને રાજ્યરૂપી જાગીરો સમાધ્યાં કરે છે. દેશી રાજ્ય ને ખાલસા અર્હિના સઘળા લોકનું મત સરકારની નીતિવૃત્તિવિરુદ્ધ થયું છે. (પણ વળી સરકાર પોતાની બહુ ખાલસાની પ્રજાની રાજભક્તિ વધે તેમ કરે છે ને પ્રજામાંનું મોહિત ટાળું રાજપ્રીય હક મળવાના કાડમાં ઉલ્લભી છે.)

(૫) મુંબારાએ અનેક ઐક્ય યોજ્યાં પણ એક સાધ્યું નહિ ને તેનું અભિમાન લજ્જિત થઈ હવે ગળે છે. મોહ તે સંમોહ થવા પામ્યો નહિ. સમજ પડવા માંડી છે તેથી, ને દુઃખ પડવા માંડ્યું છે તેથી, ને સરકારની વૃત્તિ જાણવામાં આવી છે તેથી મુધરેલતુ વલણ સ્વધર્મ નીતિરીતિ બહુ પાછું વળતું જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં ભાષાંતર થઈ છપાય છે તેથી લોકને સ્વધર્મનીતિ ઉપર ભાવ બેસતો ને દૃઢ થતો જાય છે. વળી દેશ અતિ નિર્ધન થઈ જવાથી પણ સો પ્રારબ્ધ ને પરમેશ્વરનો વિચાર કરતા થયા છે. દેશી રાજ્યો પોતપોતાના જ્યામાં ઐક્ય કરે છે. એ સઘળું રાજ તથા પ્રજાના નિમિત્તરૂપ કર્મદ્વારા કાળ કરે છે; અંતે રાજના કે પ્રજાના લાભમાં તે, તે પોતે જ જાણે છે.

૭૬. (હવે શેલી બદલીને) બો આર્ય! પરમેશ્વરને જાણવો, પોતાનો તથા તેનો સંબંધ જાણવો, પોતાની ઉત્તમ ગતિ તથા એને અર્થે પોતાના કર્તવ્ય એ જાણવાં. એને માટે મનુષ્યદેહ છે એ તું જાણે છે. સંસાર અસાર છે, એમ જાણતાં ને પૂરું જાણવાને મનુષ્યકર્મ છે એ તું જાણે છે. જાણવા છતાં કર્તવ્ય બહુ તારી મનોવૃત્તિ રિચર ચતી નથી, એ માફુ ભાગ્ય છે, એ તું જાણે છે. ભાગ્યને આધીન હોતે પણ કર્તવ્ય કરવાની વૃત્તિ રાખવી, એ તારું પુરુષાર્થ છે એ તું જાણે છે. એ પુરુષાર્થ પણ જો નિષ્કામ ભુદિનું

તો જ તે ઉત્તમ એ પણ તું જાણે છે. એ સધળું તું જાણે છે, પણ કર્ત-
વ્ય કરવા બાણી મનોવૃત્તિ વળતી નથી એ કેમ? એ જ કર્મલીલા; એનેજ
વિચારે સત્કર્મ ને સ્વપ્રકૃતિને યોગ્ય એવાં સત્કર્મને અર્થે સ્વધર્મ ઉપર
આસ્થા હોય. મોહાભિમાન ટાળ, વૈરાગ્ય ધૈર્ય લાળ ને સ્વધર્મકર્મ પાળ કે
કાળ તુને ઉત્તમ સ્થિતિ ગતિયે પહોંચાડે-પ્રસન્ન રહે સ્વરૂપનાં જ્ઞાનમાં,
પછી કોઈ પણ સ્થિતિમાં.

૭૭. બો આર્ય! સ્વધર્મપાલન અનુકૂળ નિરુપદ્રવ સ્થિતિમાં થાય
પણુ ભાગ્યવશાત્ પ્રતિકૂળ સ્થિતિ (મુસલમાન) આવી ને આવી કે પાલન
ગયું ને રક્ષણની ચિંતાએ તુને સપડાવ્યો. પણ એનેજ તે તારો સમયનો
પ્રધાનધર્મ માની સ્વધર્મનું તે યથાશક્તિ રક્ષણ કીધું. પણ હવે વળી એવી
મોહિત સ્થિતિમાં તું છે કે રક્ષણ વિષે પણ નિઃસ્પૃહ છે ને નિઃસ્પૃહ એટલું જ
નહિ પણ પરધર્મનો આદર કરતો થયો છે. આર્ય! એ તો તું બહુ જ ખાતું
કરે છે-હુંકું, હુંકું! યા સાવધ ને કહે અર્જુનની પટે કે-

નથો મોહઃસ્મૃતિર્લંબ્યાત્વપ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽરિમ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥

અર્થ-અચ્યુત! તારે પ્રસાદે મારો મોહ નાશ પામ્યો ને મને મારાં
સ્વરૂપની સ્મૃતિ ધર્મ; હવે હું ચંચળ અધીર બાવરો નથી પણ સ્થિતિમાં
હું, સંદેહ મારો ગયો છે, તારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ.*

૭૮. બો આર્ય! રૂડી અનુકૂળ સ્થિતિ તો સ્વરાજ્ય થાય સારેજ
આવે ને નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિના ધર્મનો ઉત્કર્ષ સારેજ પૂરો પ્રકાશે. મધ્યમ ઉત્કર્ષ
તે કેટલાંક આર્યનાં તથા કેટલાંક ખીજા દેશીઓનાં એમ જૂદાં જૂદાં સ્વતંત્ર
રાજ્યો હોય ને દેશના સામાન્ય લાભમાં સંપે રહેતાં હોય સારે જોવામાં આવે.†
પણુ એવા ભાવિ ઉદ્દેશનો વિચાર કરવો ને ઉપાય યોજવા ને મયન કરવાં,
એને માટે તારી પ્રકૃતશુદ્ધિ નથી.

વર્તમાનનો વિચાર ને અવશ્યે સ્વધર્મરક્ષણનો તથા એને અર્થે રાજ-
કીય સુખનો વિચાર કરવો એટલાજ માટે તારી પ્રકૃતશુદ્ધિ છે, ને એ તારી
સાત્વિકશુદ્ધિને બલિષ્ઠ પ્રકાશતી કરવી, એજ તારો ઉદ્દેશ છે એમ તું જાણ.

૭૯. બો આર્ય! અમણાની વ્યવસિયત સારી સ્થિતિ જોતાં ચિટિશ

* કીલ્વ સાથે યુદ્ધ કરીશ એમ અર્જુનને કહ્યું હતું પણ આર્ય તું કહે કે પરધ-
ર્મપ્રવૃત્તિથી છટ રહીશ ને એમ કરવામાં અગત્ય પડ્યે તો તેની સામા યુક્તીશ.

† એક કાળ ઇ. સ. ૧૧૬૩ સુધી દુનો ને ખીજો ચૌદમા સૈકાની આખરથી
તે સોળમાના પા બાજ લગીનો તે ઠીક દુનો.

ઈ ઉદાર બુદ્ધિયે ઉલ્લેખમાં બુદ્ધ ને પછી તુને જણાશે ક્યાં સુધી આવી પહોંચ્યો તે

૮૨. ભો આર્ય! (સાત્વિક) તું સ્વધર્મ કર્મ પાળે છે પણ સંશય સાથે નથી ગમતું પણ અમણાંના અસલ વહેવારમાં સામેલ રહે છે ને પેટ ભરવાને ચિંતાતુર રહે છે;—નોકરી કરે છે, કાલાવાલા કરે છે, પ્રપંચ કરે છે ને વળી અર્કાતમાં ઈશ્વરને સંભારે છે; સમય જેમ ધસડે છે તેમ ધસડાય છે; દયામણી સ્થિતિ છે તારી. પણ હવે તું સ્વધર્મ વિષે સંશય રહિત થા, ધર્મને ઘેર ધાડ ને કસાઈને ઘેર કુશળ એવો સમય હોય છે જ, પણ અંતે ધર્મનો જ્ય છે એ વિશ્વાસે ધીરજથી દુઃખ પડે તે ખમ ને ધર્મકર્મ વધારે પાળ.

૮૩. ભો આર્ય! તું તારી પ્રકૃત નીતિને પાછો વળગ-સાચાઈ, સાદાઈ ને નમ્રતા; રવેજાચાર નહિ, મર્યાદાચાર; લોભ નહિ, સંતોષ; અધીરતા નહિ, ધીરજ; આળસ નહિ, ઉદ્યોગ; ઉડાઉપણું નહિ, મિતવ્યય; દાખ્યો રંગ નહિ, ડાહ્યો રંગ; એને જ વળગી રેહ. રાજપ્રકરણની પ્રવૃત્તિમાં મા પડ, પણ તારા કુળના ધંધામાં જ કુશળ રેહ. રાજવહેવારમાં તારો જ્યેષ્ઠ ભાઈ અક્ષર કે શસ્ત્ર પ્રયોગમાં કુશળ પણ સમયને જાણનારો ડાલો, બુદ્ધિશાળી નીતિમાન ને ઉદાર છે; ને તે અમણાંને કે નિર્ભીક છે તોપણ અનુકૂળ સમયની આકાંક્ષામાં પરમેશ્વરને પૂજે છે જ; અને જો કે તારો વડીલ ગુરુભાઈ સ્વધર્મકર્મનો અનુષ્ઠાની નથી તોપણ તે હવે સદા જ કરતો થશે ને પ્રગ્નના સ્વધર્મતેજની વૃદ્ધિ કરશે.

૮૪. ભો આર્ય! પ્રાકૃત વિદ્યા વધી છે, પદાર્થશાસ્ત્ર કળા વધ્યાં છે; સામાન્ય જ્ઞાન સારું થયું છે; બુદ્ધિમાં ચાંચલ્ય આવ્યું છે પણ તે કેવળ બહિર્મુખ છે—નિવૃત્તિના ધર્મ તો ધણા જ બગડ્યા છે. કહ્યું છે, કે “અધર્મનાં આચરણથી પૃથ્વી ખેંચાય છે જેમ અગ્નિમાં ચામડું તેમ.” વળી કહ્યું છે કે “રાજથી પ્રગ્ન પીડા પામે છે સારે એવો કોઈ અગ્નિ ઉઠે છે કે, તેનાં પ્રાણ કુળ સંપત્તને સરમ કીધા વિના તે થંડો પડતો જ નથી.” વળી કહ્યું છે કે “સમય સમય બદલાવે છે, નહીં પુરુષ બદલાવે”—“કાળે તથ્ય તે વચ્ચનું કામ કરે છે.” માટે ચંચળતા ઘટાડી બુદ્ધિનું અંતર્મુખ સ્વધર્મ ભણી વાળ.

૮૫. ભો આર્ય! તારો ઉત્કર્ષ કેવળ નિજ પુરુષાર્થે છે—નથી મળવાની કોઈ પડોસનાં રાજ્યની સહાય કે યુરોપ અમેરિકાના સ્વતંત્રતાના હિમાયતી આવવાના સહાય થવાને. તારો ઉત્કર્ષ મયન પ્રયોગે નથી પણ સદનસીલતામાં ને અંતે કાળના અવતરણ પુરુષના કર્મદ્વારા છે. તારો ઉત્કર્ષ સ્વધર્મરક્ષણને આગ્રહ ધરવાથી છે અને એને માટે, પરધર્મપ્રવૃત્તિ જે તારા દેશભાષી તારી પરંપરાની નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિને કાઢવાનું કરે છે ને જેને તારા જ દેહસાક મોહિત

માઈઓ સહાય કરે છે, તેની સામા હઠે જુઝવાથી છે. તારો ઉત્કર્ષ અભિમાને સંસારબુદ્ધિ તથા શારીરબળ વધારવાથી નથી પણ નિરભિમાનપણે ધર્મબુદ્ધિ તથા નીતિબળ વધારવાથી છે. તારો ઉત્કર્ષ, પ્રજા પોતપોતાની વર્ણના અને પુરુષ સ્ત્રીના વિશેષ ધર્મ અવશ્ય પાળે તેમાં જ છે. (ખીજા ધર્મની પ્રજા જેમ એક વર્ણરૂપે પુરુષ સ્ત્રી સમાન ધર્મ પાળે છે તેમ નહિ જ.) તારો ઉત્કર્ષ સંસારી અર્થ કામ માટે પણ સ્વધર્મ પાલણથી છે—એનું જ ન દેખાતું પુરુષ તુને તારો ઉલ્લોગ ફર્યો દેખાડશે. તારો ઉત્કર્ષ રજસ્તમસી બુદ્ધિની ભક્તિથી નથી પણ સાત્ત્વિક બુદ્ધિને વિશ્વાસે ને સત્વરજસીની પ્રદ્યોત્તે સત્કર્મ કરવાથી છે.

૮૬. ભો આર્ય! તારી પ્રકૃતિ સમજીને કામ કરવાની છે. તેને જ તું વળગી રહે—મોહથી વગર વિચારે કામ કરવા ન મંડી પડ. ભો આર્ય! અમણા તુ નિયમરહિત થયો છે તે તું ધર્મકર્મના નિયમ પાળવાથી જ સંસારી કામને માટે પણ નિયમ પાળતો થઇશ માટે નિયમપાળણ અવશ્ય રાખ. ભો આર્ય! સર્વત્ર અનાચાર દુરાચારનું મલિન અમંગળપણું પસરી રહ્યું છે તે જાણ અને પવિત્ર સદાચાર પાછો લેજાળે જથી થાય તેને માટે તું તારી કુળદેવી દુર્ગાતું ચિંતન નિત્ય ચિંતમાં રાખજે. પણ કર આ ટાણે તો સ્તવન અમારી સાથે—

“મહામોહ મયવતી મહાદેવી મહાસુરી । પ્રકૃતિસ્ત્વં ચ સર્વસ્ય ગુણવ્યવિભાવિની ॥

દુર્ગે સ્મૃતા હરસિ મીતિમશેષજંતોઃ સ્વસ્થૈઃ સ્મૃતા મતિમતીવ શુભાં દદાસિ ॥

દારિદ્યદુઃસ્વમયદ્વારેણિ કા ત્વદન્યા સર્વોપકારકરણાય સદાર્શચિન્તા ॥

દેવી પ્રસાદ પરિપાલય નોરિમીતે નિશ્ચં યથાસુરવધાદધુનૈવ સઘઃ ।

પાપાનિ સર્વ જગતા પ્રશમં નયાશુ ઉત્પાતપાકજનિતાંશ્ચ મહોપસર્ગાન્ ॥

“લોકાનાં વરદા ભવ.”*

જયતુ

મુક્તિ તંત્ર

૧. ગ્રાણી માત્રને સુખદુઃખની લાગણી તેના મૂળ સ્વભાવથી જ છે. મનુષ્યમાં તે લાગણી તેના મનના મળાવડાથી વિશેષ છે. તે સુખની ઇચ્છા

* અર્થ—મોટા મોહ કરનારી, અશ્વર્યવાળી મોટી દેવી, મોટી આસુરી, ત્રણ શુભને મગઠ કરવાવાળી પ્રકૃતિ તું છે. હે દુર્ગ! સ્મરણ કરેલી તુ સર્વ જીવોનાં બંધને મટાડે છે, સ્વસ્થ જોએ સ્મરેલી તું અત્યંત શુભ મતિ આપે છે. હરિદ્રપણનાં દુઃખનું જાણનારી તારા વિના ખીજા કોણ શક્તિ છે ને સર્વને ઉપકાર કરવાવાળી કામળ ચિંતની? હે દેવી પ્રસાદ દે, જેમ આસુરવધથી અમણા સઘ રક્ષણ કીધું તેમ નિલ અમારા રાતુના બંધ યદી સર્વ રીતે પાળ; સર્વ જગતનાં પાપ અને ઉત્પાતને પરિણામે ઉપ-જેલા જે ખુંડા ઉપદ્રવ, તેને વહેલી રામ પમાડ. લોકને વર દેનારી થા.

પાછી કરે છે, ઇચ્છા પાર પાડવાને પ્રયત્ન યોજે છે ને ઇચ્છા તથા યત્ન કરવામાં લાભાલાભ, શુભાશુભ, વિધિનિયેધનો વિવેક રાખે છે.

૨. મનુષ્ય સુખ ઇચ્છે એાળવે શ્વભાવથી સ્વનંત્ર છે, પણ વળી આયુષ્ય, આરોગ્ય, સાધનરૂપ દ્રવ્ય તથા ક્રિયા, પ્રયત્નનું પરિપક્વ થવું, સમયનું સંધાન, પ્રકૃત નીતિ શક્તિની જોઈતી છત, પોતાની સ્વસ્થિતિની યોગ્યતા ને પારકાનો આશ્રય, અણુધાર્યા યોગ ઇલાદિ વાતે તે જન્મથી જ પરવશ છે કે જેથી તેને જોઈતું સુખ મળતું નથી.

૩. સુખેચ્છા એવી તો ઉગ્ર હોય છે કે, તે પ્રતિકૂળ સ્થિતિની સ્પૃહાન રાખતાં તેની સામાં મથન કરે છે; અને મરણ પછી પણ ધણે કાળે મળવાની ઉત્તમ સ્થિતિઅભિલાષે આ સંસારમાં પણ વર્તે છે. નડતાં બંધનનાં પરતંત્રપણાથી છૂટી સ્વતંત્રે સુખ ભોગવવું એટલે મુક્તિ પામવી એ તેનો ઉદ્દેશ છે.

૪. સુખની ઇચ્છા સર્વ મનુષ્યમાં છે પણ તે એક સરખી નથી; સુખને અર્થે યત્નક્રિયાઓ એક સરખી નથી ને સિદ્ધિસ્વરૂપ પણ એક સરખાં નથી. વિપયભેદ, દેશકાળભેદ, અમુક કોડ-અર્થ-વિવેકના અંશ સ્વભાવમાં જ એાળા વધતા હોવાથી, સંગત તથા અભ્યાસથી એકેક મનુષ્ય પોતપોતાને માટે અમુક પ્રકારનું સુખ ઉત્તમ માને છે;—જૂદા જૂદા જન્મમંડળનાં ઊંચાં માનેલાં સુખ જૂદાં જૂદાં પ્રકારનાં હોય છે;—પણ વળી એક મંડળના સર્વે જણાતું સર્વોપરિ માનેલું સુખ સામાન્યતઃ સરખું હોય છે. અર્થાત્ મુક્તિનાં સ્વરૂપ મંડળ મંડળે પોતપોતાના વિશેષ નક્કી કીધાં છે.

૫. મનુષ્ય સંસારસાગરમાં સ્વેચ્છારૂપ નાવ ચલાવે છે પણ તેમાં તે અમુક નીતિ રાખે છે કે જે તેણે પોતાના પૂર્વકર્મના અનુભવની નીતિ અને પૂર્વજના અનુભવની નીતિ અને સંગતિથી પ્રાપ્ત કરેલી નીતિ અને ઘોરણે નક્કી કીધી હોય છે. મંડળ મંડળના મહાત્માઓએ પોતપોતાના જન્મના સર્વોત્તમ કલ્યાણને અર્થે ઉદ્દેશ તથા પ્રાપ્તિનાં સાધન વિષે બાધ શિક્ષા આપી છે તેને તેઓ સારી માને છે. મુક્તિનું સ્વરૂપ, તેને માટે આચરણ તથા ક્રિયા તથા જ્ઞાન અને વળી તેના વિધાન, એ સર્વેની જે એક રચના તેને મુક્તિતંત્ર એ સંતાએ એાળખીએ.

૬. મુક્તિતંત્રમાં ધર્મનું અવશ્ય પ્રધાન દર્શન છે. અમુક સુખની ઇચ્છા તો કીધી પણ તે સુખ પછીથી દુઃખરૂપ થાય તેવું છે કે કેમ તેના વિવેક કરવો, સાધનમાં અમુકથી જ લાભ, એ એનો વિવેક કરવો ઇલાદિ વિષે બાધિત થવાને મનુષ્ય ઇચ્છે છે અને તેટલા સારુ અમુક નિયમને દૃઢ ધરી રાખવા વિષે તથા શ્રદ્ધાએ કર્મ કરવા વિષે તેને ધર્મબાધની અગત્ય છે જ.

૭. મનુષ્યને મનુષ્યગતિના સામાન્ય ધર્મના અને નિઃશંકાકુળતા વિશેષ ધર્મના આચરણથી લાભ છે અને મર્યાદારહિત મનસ્વી આચરણે તથા પરધર્મને સ્વીકારે હાનિ છે. એ સત્યવિષે વિવેકશીલ મનુષ્ય નિઃશંક છે-પછી તરતને માટે કદાપિ દુરાચરણે લાભ થયો તો શું ચયુ-સુખરૂપ માનેલા તે લાભનું પરિણામ દુઃખ જ છે.

વિના ધર્મ મનુષ્યાણાં, જાયતે ન શુભં ક્વચિત્;

યત્નતો ધારયેત્તસ્માત્, પુરુષો ધર્મમેવ હિ.—૧

અર્થ-ધર્મ વિના મનુષ્યનું કદી કલ્યાણ થતું નથી; માટે પુરુષે ધર્મને યત્નથી પાળવો જ.

૮. મનુષ્યને આ સંસારમાં ઇચ્છા પ્રમાણે પૂરું સુખ નહિ, તેથી મરણ પછી પણ તે મળે અને અહીંના દુઃખ ભય ધણાં ઓછાં થાય તેને સારુ તે ધર્મના આસરે લે છે. દેશકુળ પરત્વે દેહલાક મનુષ્યની પ્રકૃતિ દેહલીક રીતે સરખી હોય છે અને તે જ પ્રકૃતિના પણ ઉત્તમ પ્રકારે ઓધિત થયેલા એવા શિષ્ટો પોતાના મંડળને માટે ધર્મ રચાવે છે. અમુક જાણુની પ્રકૃતિમાં રહેલી સુખેચ્છા તે તેવી જ પ્રકૃતિના સર્વોપરિ સુખને જુએ છે. અર્થાત્ મનુષ્યનું ઇચ્છિત સુખ તે તેના સ્વધર્મમાં જ હોય-સ્વધર્મ જ પૂરું અને ખરું સુખ તથા તેનાં યોગ્ય સાધન દેખડાવે.

૯. સસ્યુગના આરંભથી તે દ્વારપરના અંત લગી આર્યજનની સર્વોત્તમ સુખેચ્છા બે પ્રકારે જણાઈ છે-આત્માએ, ઉપનિષદ્ગ્રાંથને કે સાત્વિક યોગે આનંદમય સર્વોત્તમા યદ્ય રહેતું કે ઇચ્છિત વેદોક્ત સ્વર્ગોદિ લોકમાં બહુ કાળ વાસ કરવો. આ કસ્યુગમાં રાગ જનમેજય થકી તે શંકરાચાર્ય લગીના કાળમાં લોકમાં વિધવિધ પ્રકારની સુખેચ્છા હતી:-કેમકે તત્ત્વદર્શન જૂદાં જૂદાં હતાં; અગ્નિઈદ્રાદિ દેવતાને યજ્ઞાદિક કર્મ ઓછાં યદ્ય ગયાં હતાં, શિવ અને વિષ્ણુ સર્વોપરિ પૂજ્ય મનાતા યયા હતા ને તંત્રોક્ત શક્તિ ભૈરવાદિની ઉપાસના વધી ગઈ હતી. (વળી ખ્રીદ, જૈન ને ચાર્વાકના મતની જૂદી જૂદી મુક્તિ હતી.) તોપણ, તત્ત્વજ્ઞાને મૂળ સ્વરૂપ બોલું ને દેવતાઓની અંત પામવી, એવી સર્વ લોકની ઇચ્છા હતી. પછી રામાનુજચાર્યના કાળ લગી લોકના મોટા ભાગની સુખેચ્છા અદૈત તત્ત્વમાં મળી જવામાં કે તેના ચિત્તસ્વરૂપ સરખું થવાની કે તેના લોકમાં વસવાની હતી. પછીના કાળમાં દૈત્યસિદ્ધાંત ને વિષ્ણુની કે તેના અંશાવતાર રામકૃષ્ણની અનેક પ્રકારની ભક્તિ ને નિર્ગુણ પરમેશ્વરનું ભજન ને શુરુભક્તિ ને સાધુઓનાં તપ એ આગળ પડ્યાં. (દિગંધર ને રોનાંધર એ જૈન મત પણ હતાં.)

૧૦. અમણના કાળમાં જો કે એક પાસથી ખીસ્તી પાદરીઓ ને ખીજી પાસથી પોતાનામાંના જ પરધર્મમોહિતજનો મથન કરે છે, તોપણ મંડળ હજી તો સ્વધર્મ રાખી રહ્યું છે—આજે પણ દુર્ગા, કાળિકા, વિધ્ય-વાસિની હિંગળા, મહાલક્ષ્મી ને અંબા શક્તિસ્પર્શી પૂજાય છે; શિવ વિષ્ણુનાં પૂજન છે; વામન, ત્રિસિંહ, રામ, કૃષ્ણ એ અંશાવતારની ભક્તિ છે; સાધુઓ દેહકષ્ટ તપ કરે છે; કોઈ વ્રતાદિ કરે છે ને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રાગે છે. જો કે વૈરાગ્યવૃત્તિ ધરી છે, આચારવિચાર વિશ્લેષમાં છે ને નિષ્ઠા બળિષ્ઠ સતેજ નથી તોપણ મંડળ આ સંસારના જ મુખ્યભોગની તૃપ્તિવાણું થયું નથી.

૧૧. વેદધર્મી શિષ્ટોના તત્ત્વવિચાર કાળે કાળે જે યથા છે, તે સર્વે નિર્ગુણ સગુણ-અદ્વૈતદ્વૈત* એ બે મુખ્ય સિદ્ધાંતમાં સમાય છે, અને બંને સિદ્ધાંતે મૂળવસ્તુ એક છે—પરમાત્મતત્ત્વ કે પુરુષોત્તમ; પહેલું મોક્ષપદ વિશેષે બ્રાહ્મણને ને બીજું તે વિશેષે ક્ષત્રી વૈશ્યને ઇષ્ટ છે.

૧૨. મુક્તિ પાંચ પ્રકારની છે. કેવલ્ય એટલે મૂળતત્ત્વ—બ્રહ્મ—સદાશિવજ યદિ રહેલું; સાયુજ્ય એટલે શિવ કે વિષ્ણુ કે દેવી કે માનેલા કોઈપણ સર્વેશ્વરના સ્વરૂપમાં ભળવું; સાધ્ય એટલે તેના સરખા સામર્થ્ય પ્રભાવવાળું થવું; સારુખ્ય એટલે તેના સરખું સ્વરૂપ મેળવવું ને સાલોડ્ય એટલે તેના લોકમાં વાસ કરવો. વૈષ્ણવ આચાર્યોમાં કોઈએ કેવલ્ય લીધું નથી અને એક રામાનુજ વિના બીજા કોઈએ સાયુજ્ય લીધું નથી. શંકરાચાર્યે કેવલ્યને પરમ મુક્તિ ને સાયુજ્યને ઉત્તમ મુક્તિ જાણી છે.

* વિશ્વ તે વસ્તુતઃ સત્ય નથી પણ આકાશમાં જેમ ગંધર્વનગરનો બાસ તેમ આત્મસૂત્રાને વિશે વિશ્વનો બાસ છે. એ બાસ દેખાડનારી શક્તિ તે આત્માનું જ્ઞાન ને અજ્ઞાન એ બેએ યુક્ત એવી ને અવશ્યે અજ્ઞાનને લીધે ત્રણ ગુણ ધારણ કરનારી અનાદિ કાળથી કલ્પિત થયેલી છે ને તે વિશ્વની લીલા દાખવે છે. વળી, પોતાના ને પોતાનામાં રાખેલા અચાર્ય જીવોનાં અજ્ઞાનને નાશ કરનારો તે પણ તેજ છે—અર્થાત્ તે સર્વકાળ સમાન નથી; એવો તો એ એક આત્મા જ છે—જ્ઞાનમય આનંદમય.

દ્વૈતવાદી જગતને સત્ય માને છે ને પરમેશ્વરને સાકાર માને છે. ચૈતન્યશક્તિ ને જડશક્તિ એ બેએ યુક્ત એવો તત્ત્વરૂપ કર્તારૂપ ને લોકારૂપ પરમેશ્વર છે ને તે સ્વેચ્છાએ જગત રચે છે. કોઈ કહે છે કે જડ વસ્તુ પણ પરમેશ્વરસ્વરૂપે છે. કોઈ કહે છે કે પરમેશ્વર તત્ત્વ ને જડતત્ત્વ એ બે ભૂદાં જ છે.

ઉપર કહી તે શક્તિ શુદ્ધ સત્ત્વગુણવાળી તેમાં આત્માનું જે પૂર્ણ પ્રતિબિંબ ને જ્યેષ્ઠા સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વર છે ને એ પોતાના સંકલ્પથી નિયમપુરસ્કર જગત્ રચે છે, પાળે છે ને સંહારે છે. મલિન સત્ત્વગુણવાળી તે શક્તિમાં આત્માનાં કિચિત્ પ્રતિબિંબવાળા તે અલ્પજ્ઞ જંવ છે. દેવપિતર તે મોટી શક્તિ ધરાવનારા અંશી પ્રાણી છે.

૧૩. સુકૃતસ્થિતિ ક્યારે થાય કે જ્યારે જીવ જન્માંતરની આવૃત્તિથી છુટે ત્યારે. જન્માંતરથી છુટવાને ધર્મ છે. પરલોકસુખને માટે ધર્મ છે. મનુષ્યજીવને દેહથી છુટ્યા પછી દુઃખમાં સહાય કરવાને કોઈ સચું કે વહાલું તેની સાથે રહેતું નથી પણ ધર્મજ રહે છે તે સંસારમાં વર્તવાને પણ ધર્મ છે માટે સુખને અર્થે ધર્મરૂપ સાધન ચોડામાં કહીશું; પણ તેની પહેલાં જે સામાન્ય તત્ત્વ સધળા સંપ્રદાય તથા માર્ગે માન્યાં છે પણ જે સાંપ્રત નિસ્તેજ જેવાં છે તે સતેજ યવાં જોઈએ.

૧૪. (૧) વેદ એ આર્યને સ્વધર્મનું મૂળ છે; સર્વ વિદ્યાનો સાગર છે; વંદનીય પવિત્ર કદપદ્મ છે. (૨) વેદને આધારે રચાયેલા ગ્રંથ સર્વમાન્ય છે. (૩) એક, અરૂપ, આપક, તેજોમય બ્રહ્મને આકાર કર્તા થઈને અથવા પરમેશ્વર મૂળેજ સાકાર હોઈને બહુ રૂપે બહુ ભાવ ધારણ કરે છે. (૪) જીવ શુભાશુભ સ્વકૃત કર્મનાં ફળને ભોગવે છે. (૫) એ ભોગ પૂરા કરવાને તેને જન્માંતરો લેવા પડે છે. (૬) પૂર્વજન્મના કર્મપરત્વે જીવને પ્રકૃતિવૈચિત્ર્ય ને જૂદાં જૂદાં ભોગ્ય હોય છે. (૭) સદાચાર-વિદિતકર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનથી પાપનો નાશ થાય છે. (૮) યોગસિદ્ધિ ને મંત્ર-સિદ્ધિ. (૯) આચાર વિચાર. (૧૦) વર્ણાશ્રમ. (૧૧) દેવપિતરનું નિલ-યજન; વ્રત નિયમ ને તીર્થયાત્રા; દાન દક્ષિણા; બ્રાહ્મણનું પૂજન ને તેને ભોજન; સત્સંગ ને વૈરાગ્ય. (૧૨) ગુરુ ને માતૃપિતાની ભક્તિ; વડીલની મર્યાદા. (૧૩) સત્ય વ્યવહાર. (૧૪) પતિની સેવા. (૧૫) રાજભક્તિ. (૧૬) દયા, પરાપકાર ને શાંતિ સંતોષ આદિ સદ્ગુણ.

૧૫. પરલોકસુખનાં સાધન ધર્મોંક છે પણ તે સધળાંનો કર્મ ભક્તિ ને જ્ઞાન એ ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે. એ સાધન અહીંયાં સુખને માટે પણ છે.

(૧) કર્મ. કર્મને લીધે દેહી ને દેહીરૂપે વળી કર્મ કરનારો એવો જીવ તે કર્મથીજ શુદ્ધ થાય છે; ને પછી કર્મથી અજગો રહી વિદેહીરૂપ કે વિદેહી થાય છે. જીવનાં કર્મ સારાં નકારાં એમ ભેળાં હોય છે અને ન દેખાતી એવી કર્મની અસરોની રસાયનક્રિયાએ પરિણામરૂપ કાર્ય ધડાય છે-સ્થૂલ દેહ યાય છે. પૂર્વ જન્મના અમુક પુણ્યકર્મથી મનુષ્યદેહ થાય છે ને એમાં પણ અમુક ફળસ્થિતિ ને અમુક ભુદ્ધિ ગુણવિશેષે હોય છે. મનુષ્યરૂપે કેટલુંક કર્મ સર્વમાં સરખું ને સ્થિતિગુણપરત્વે કેટલુંક જૂદું હોય. એ ઉપરથી સામાન્ય ને વિશેષ ધર્મનું નિરૂપણ છે. ધર્મ કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં કલાં છે-નિલ, નૈમિત્તિક ને કામ્ય. સંસ્કારે દ્વિજ એવાને સંધ્યા,

જપ, સ્વાધ્યાય, દેવપૂજન, ઋષિ તથા પિતરનાં તર્પણ, હોમ, ખીજાં ગ્રાણીને બલિ ને અતિથિને ભોજન એ નિત્ય કરવાનાં છે; જપ પૂજન એ દિવસ નહિ તેવાએ કરવાનાં છે; સંસ્કાર, પ્રાથશ્રિત્ત, આહ્વાદિ કર્મ તે નૈમિત્તિક છે; અને અમુક જણે અમુક કામનાની સિદ્ધિસારુ જે અમુક યજ્ઞ, વ્રત, દાનાદિક કરવાં તે કામ્ય. ઈજાની ઇચ્છાં રાખ્યા વિના પાંચ ઋણ (દેવ, પિતર, ઋષિ, મનુષ્ય ખીજાં ગ્રાણી નિમિત્તનાં) અવશ્ય આપવાનાં તે આપવાથી અને પૂર્વ જન્મનાં કર્મથી ઉપજેલા લલા ભુંડા ભોગને સમાન-વૃત્તિએ તથા ધૈર્ય ભોગવવાથી પાપનો નાશ થાય છે, ચિત્તશુદ્ધિ તથા વૈરાગ્ય-વૃદ્ધિ થાય છે ને તત્ત્વજ્ઞાનમાં રૂઝો પ્રવેશ કરાય છે.

(૨) ભક્તિ. એ કર્મ કરતાં દૈટલીક રીતે સુલભ છે; એમાં કાલા તથા મનશુદ્ધિને ઝાઝું કષ્ટ નહિ ને દ્રવ્યસામગ્રીનો ઝાઝો ખર્ચ નહિ; એ અવશ્યે મનોવૃત્તિયે સંપાદન થાય છે. પરમેશ્વર કે તેના કોઈ સ્વરૂપ ઉપર પ્રેમ ભાવ રાખવો ને તે નિમિત્ત કર્મ કરવાં એવે વિશ્વાસે કે પાપ લયનો નાશ ને પુણ્યસુખની વૃદ્ધિ તેની કૃપાએ થશે એ ભક્તિ. શુભનું શ્રવણ ને સ્મરણ, પ્રતિમાપૂજા ને સેવા, નામકીર્તન ને તીર્થાદિ, દેવ સાધુનું દર્શન, વ્રત ઓચ્છવ એ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનાં ને દૃઢ કરવાનાં સાધન છે. ભક્તિ શુભભેદે ત્રણ પ્રકારની છે—ખીજાને પીડા યાઓ, એ ઉદ્દેશે દંભને આગળ કરી મત્સર ક્રોધયુક્ત થઈ દેવને લજે તે ભક્તિ તામસી; નિલ પોતાના યશસંપત્તિભોગને માટે લજે તે રાજસી; અને અહંકાર તથા ઈર્ષ્યેચ્છા-રહિત અનન્ય ભાવે લજે તે સાત્વિકી. એ ભક્તિ પ્રારબ્ધાધીન સર્વ જાણીને પરમેશ્વરમાંજ ચિત્ત રાખવાની ચિંતા વિના ખીજા કોઈ ચિંતા રાખે નહિ કે જેથી કોધા પાપનો નાશ થાય, નર્વા થાય નહિ ને પ્રભુ-પ્રસાદ મોટો થાય.

(૩) યોગ. અધિકારી* સુમુક્ષુએ સ્વાત્મા ને સર્વાત્મા—જ્ઞાનનું ઐક્ય કરવું તે યોગ. એ સાધન બે પ્રકારનાં છે—હઠયોગ ને રાજયોગ. પહેલામાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ

* જણે નિલાનિત્ય વિષે થોડા ધણા વિચાર કીધો હોય, અહીંના કે પરલોકના ભોગની ઇચ્છાનો ત્યાગ કીધો હોય, જેની પ્રીતિ આત્મા વિષે જાણવા ઉપર લાગી હોય, બાહ્યમાંહેની ઇન્દ્રિયા ઉપર તેનો અંકુશ હોય, શીત ઉષ્ણ દુઃખ સહન કરવાની જેને ટેવ હોય અને નિશ્ચય તથા શ્રદ્ધા હોય તે દંભથી કે ક્રિયાના મોહથી કે સિદ્ધિના લોભથી કે પરમેશ્વર વહેલો મળે તેવી, અધીરી સમજથી જે યોગાભ્યાસ કરે, તે સુમુક્ષુ નહિ.

એ વિષય છે. એનો અભ્યાસ ગુરુ કરાવે તેવી રીતે શિષ્યે બ્રહ્મચર્ય પાળી કરવાનો છે. સમાધિના અભ્યાસથી અંતઃકરણમાં સમાતું ચિત્ત ચિત્તનીય તત્વ સાથે એકતાર રહે ને પછી નિર્વિકલ્પ સમાધિયે આત્મા તે સર્વાત્મા થાય. કહ્યું છે કે, “તત્વબીજ, હંકાર, ઉદાસીનપણું એ જળ ને ઉન્મત્તની સ્થિતિ એ કલ્પલતિકા.” રાજયોગ આવો કે એક પાસથી “સર્વ સત્ત્વિદં બ્રહ્મ,” “સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ,” “પ્રજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ,” અહં બ્રહ્માસ્મિ,” “તત્ત્વમસિ,” “અયમાત્મા બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ વિષય સમજવાનો અભ્યાસ કરવો ને બીજી પાસથી સ્વભાવ, જ્ઞાન, આનંદ ઇત્યાદિનો એકેકના મૂળનો લક્ષ્ય કરી સર્વનાં મૂળ-તત્વ તે હું છું એવા ભાવમાંજ રહેવાનો અભ્યાસ કરવો; ‘હંસ’ની ઉપાસના કરવી. રાજયોગના આરંભમાં ક્ષમા, વિવેક, વૈરાગ્ય, શાંતિ, સંતોષ, નિઃસ્પૃહતા એને દહાડે દહાડે વધારવાનો અને કપટ, હિંસા, તૃષ્ણા, મત્સર, રોષ, લજ્જા, અશુચિપણું, રાગદ્વેષ, આજ્ઞા, પાખંડ, બ્રીહત્, લોભમોહ ઓછાં કરવાનો અભ્યાસ કરવો અવશ્ય છે.

(૪) વળી આચાર જેમાં અનેક પ્રકારની ચોખ્ખાઈ રાખવાની તે અવશ્ય પાળવો. શરીરસંબંધી, રસોઈ સંબંધી, ખાવાપીવાની વસ્તુસંબંધી, સૂતકસંબંધી, રજસ્વલા સુવાવડીસંબંધી વગેરે. અને સદાચાર સદ્ગુણ જેવા કે શુભમાત્રને દુઃખ ન દેવું, સત્ય, શાંતિ, સહનશીલતા, ધૈર્ય એ રાખવા અને વિષયનું લપટપાણું, અતિ ચંચળતા, દંભ, મોટાઈ, પરદારગમન એ ન રાખવાં, કોઈનું મર્મ ઉઘાડવું નહિ વગેરે.

૧૬. અમુક આત્માએ સર્વાત્મા-બ્રહ્મ-તત્ત્વરૂપ થઈ રહેવું એ કેવલ્ય મુકિતને માટે તો આત્મજ્ઞાન એ જ યોગ અવશ્ય સાધન છે; સાકાર પરમેશ્વરના પૂર્ણ સાદૃશ્યને માટે નિષ્કામ કર્મ કે ભક્તિ એ પ્રધાન સાધન છે, પણ તેની સાથે તેથી ઉપજેલું પૂર્ણ વૈરાગ્ય તથા ઈશ્વરસ્વરૂપનું જ્ઞાન એ પણ હોય; અને સકામ કર્મ કે ભક્તિ એ જેવા પ્રકારનાં હોય, તે તે પ્રમાણે જૂદા જૂદા લોકને પમાય ને પછી સંજોગતા સમીપતા એ મુકિત પણ સધાય.

૧૭. પૂર્વે કહેલાં સાધનમાંથી કાંયું કાણે રાખવું, એ વિષે સામાન્ય ધારી નીતિ આ કે પોતાના કુળનું ધર્માચરણ પાળવું ને ચઢતાં ચઢતાં તેમાંજ જે ઉત્તમ તે સાધવું. કાળેકાળે આચાર્ય તે લોકની પ્રકૃતિ તથા સ્થિતિ જોઈ સાધનના વિધાનમાં ફેરફાર કરે, તેથી કુળધર્મ બદલાય તો પ્રભુએ તેમ વર્તવું.

૧૮. મુકિત એટલે બહુ કાળના દુઃખમાંથી છુટવું, ને સદા સુખમાં રહેવું, એવું કહેવામાં આવ્યું છે; પણ હવે સુખ દુઃખને વિચારિયે. મૂળ

સ્વભાવે કે કાષ્ઠે વિચારે દેહધારી આત્માને વિષયના સંબંધ અનુકૂળ આવેથી જે પ્રિય લાગવું તે સુખ અને સંબંધ પ્રતિકૂળ આવેથી જે અપ્રિય લાગવું તે દુઃખ. મનુષ્યની વૃત્તિ સત્વાદિ ગુણભેદે જૂદી જૂદી, વિષય જૂદા જૂદા, વૃત્તિઓના વિષયો સાથે સંબંધ જૂદો જૂદો તેથી સુખ દુઃખ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં હોય છે; અને કેટલાંક વળી કેટલી રીતે સરખાં પણ હોય. જેણે અમુક સ્થિતિમાં જેને સુખ માનેલું, તે પોતાની અમુક સ્થિતિમાં તે સુખને ઇછતો નથી; જે વિષયથી સુખ માનેલું તે વિષયના દોષ જાણ્યા પછી તે વિષયથી દૂર રહેવામાં પણ તે સુખ માને છે; અને સંબંધ પણ કાષ્ઠવાર થોડો ને કાષ્ઠવાર ઘણો ગમે છે અથવા બીલકુલ ગમતો નથી. ઇચ્છા, ક્રિયા ને વિવેકનાં સુખ પણ વિધવિધ હોય છે. એમ છે તથાપિ હું નિત્ય સુખમાં રહું એ ઇચ્છા આત્માને નિત્ય રહે છે ને સમજ પ્રમાણે માની લીધેલાં સુખને માટે સમજ પ્રમાણે મથન કરે છે.

૧૯. સુખવિષે મનુષ્યની સમજ જૂદી જૂદી છે પણ આટલું તો સર્વમાન્ય છે કે જે સુખ, દુઃખનું કારણ થાય તે સુખ ખરું નહિ; જે સુખ દુઃખના ભેગવાણું હોય તે પણ રહું નહિ—સુખ નિર્મળ તેજ ખરું સુખ. જે સુખ ધણીવાર રહે તે મોટું સુખ; અને ધણા વિષયના સંબંધમાં જે સુખ, તેના કરતાં થોડા વિષયના સંબંધનું સુખ તેજ આત્માને સ્વભાવે વધારે ગમતું છે.

શાંતિમાં, સ્થિરતામાં, સંતોષમાં જે ખરું સુખ તેવું ઉન્મત્તાઈ, ચંચળતા, લોભમાં, નથી; જેવું નિઃસંગ કે ત્યાગમાં, તેવું સંગ કે રાગમાં નથી; જેવું નિરિચ્છપણામાં તેવું ઇચ્છામાં નથી; ધર્મ કર્મનું તેવું વ્યવહાર કર્મનું નથી; અને પરાંપકારજીવનું તે સ્વાર્થજીવિતા સુખથી શ્રેષ્ઠ છે; પણ વળી પરમાર્થ વિષયમાં સ્વાર્થજીવિતું તેજ સર્વોપરિ છે.

૨૦. વેદ, વિરક્તને માટે એકાંતસેવન, આત્માનું ચિંતન, વેદાંતશ્રવણ અને કર્મ કરવાની વૃત્તિથી પાછાં હટી પૂર્ણ શાંત સ્થિતિભણી આવી રહેવા અભ્યાસ કરવાનો બોધ કરે છે. સંસારીને માટે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ ને સદાચારનો બોધ કરે છે; દેવને અરાગે અહંકારરહિત કાષ્ઠલું અર્પણ તેજ ઉત્તમ છે. ધર્મકર્મનું ફળ તરત દેખાતું નથી ને મોટું પણ થાય તેથી ભોગપ્રિય અધીર જનોને માટે કામ્ય કર્મનાં વિધાન પણ વેદે દાખવ્યાં છે.

૨૧. જીવાત્મા નિર્મળ સુખને ઇચ્છે છે ને ઇચ્છે, ક્રમકે તે પોતે અમર છે પણ ત્યારે તેવાં સુખના વિષય પણ નાશરહિત નિર્મળ બ્રહ્મને ને વૃત્તિનો સંભોગ પણ એકસરખો બ્રહ્મને ને જંધ કે મોક્ષનું કારણ

મન છે માટે તે પણ જિતેન્દ્રિય તથા વાસનાબળરહિત નિર્મળ બ્રહેમ્યે. સંસારવિષય સદોષ, રૂપાંતર પામતો ને દુઃખદ છે અને અવિનાશી પ્રભુરૂપ વિષય અદોષ, દોષને હણનારો, નિત્ય ને સુખદ છે. માટે, જીવે સંસારી ભોગ લણના ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડી સાત્વિકશુદ્ધિ વધારી એક અક્ષર, પૂર્ણકામ, પુરુષોત્તમના નિકટ સંબંધમાં રહેવું તે નિત્ય સુખ છે. રાજસ કે તામસ જીવો કામ તપથી જિતી સદ્ગતિ પામે પણ પછી સત્વશુદ્ધિ થયે આત્મજ્ઞાને મોક્ષ-પાત્ર થાય. જ્યારે દેવાત્મા કે જીવાત્મા તત્ત્વરૂપ વિષયનું ધ્યાન કરતાં પોતાના અહંને ટાળે ત્યારે વિષયરૂપ તે પોતે થાય છે ને ભોગવૃત્તિ તે પોતાનું મૂળ જે આત્મામાં રહેલું છે (આત્મા જ મૂળ પ્રેમાસ્પદ છે) તેમાં લય પામે છે અને ત્યારે તે પૂર્ણાનંદ જ થઈ રહે છે.

આત્મજ્ઞાનં મુર્ખં નિત્યમનિત્યં ભોગજં સ્મૃતં ।

નાશાત્મકં તુ તત્ત્યાજ્યં વેદશાસ્ત્રાર્થચિંતકૈઃ ॥

इति प्रथमोद्घातः

પ્રત્યેક જીવનું પરલોકવિષયમાં સુક્રિતસુખ કહ્યું; હવે આર્યજનો અમ-જ્ઞાની અવ્યવસ્થાના દુઃખમાંથી છૂટે ને સારી સ્થિતિ ભોગવે, તે સંસારી સુક્રિતવિષે બોલીશું.

૧. ક્ષુદ્ર જીવે અનંત ઐશ્વર્યના ભોક્તા થવું-પરમેશ્વર થવું, તેને માટે ઉદ્યોગ કરવાનું વેદ કહે છે. એ ઉદ્યમભોધ શું વેદે સ્વપ્રતરંગ જેવા ચળે છે ? ના; મોક્ષપદની પાસેનાં પદ પામેલાને તેણે દેખાયા છે કે, જેઓએ પોતાને શુદ્ધ સત્ત્વશુદ્ધે મનુષ્યસંસારમાં જ પોતાનાં ઐશ્વર્ય પ્રસિદ્ધ કાંધાં છે એવા, ચૈતન્યપૂજક ઉદ્યમવાદીઓની આગળ જડપૂજક ઉદ્યોગી જન જે આ સંસારનાં ક્ષણભંજર સુખને સારુ તૃણા રાખે છે ને તેમાં દૈવકાળવ-શાત્ કદાપિ ફાવે છે તો નિજ પ્રયત્નને મોટું પુરુષાર્થ માની લે છે તે ક્ષુદ્રક કેમ નહિ ? જીવ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ (સત્ત્વાદિ શુભ પ્રધાન એવી), પોતાનાં કર્મ ને પૂર્વકર્મનો વિપાક એને વશ છે; તે અનેક દેહે અનેક પ્રકારે સુખ દુઃખ ભોગવે છે પણ તેમાં દુઃખ જ વધારે છે;—એ પરતંત્રપણાંએ આર્ય-જીવ સંસારમાંથી ઉદાસીન રહે છે; પણ વળી પરલોકમાં અધિક સુખ કે લોકરહિત અદગ પદ હુંદવે ઉદ્યમી છે. ઉદાસીન ને ઉદ્યમી એ એ એકેકથી ઉલટી એવી વૃત્તિવાળો આર્ય તત્ત્વવિવેક, શાંતિ, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, તપ, ધ્યાન, શ્રદ્ધા, ભક્તિ લાણી બુદ્ધિ છે; સત્ય, શુચિ, દયા, દાન, અહિંસા, ક્ષમા, નિર્મળતા, નિર્મોહત્વ, ધૈર્ય, સંતોષને રાખે છે; લાગ્યને માનનારો તે ઉત્સાહ-ચોર્યથી ખંતે કર્મ કરે છે અને સ્નેહ તથા અર્થનાં ધર્મયુક્ત કાડમાં પ્રવ્ર

રહે છે. વારેવારે આશાભંગ ને આશાતુર થતો એવાને માટે, પરલોકને માટે ને આ લોકને માટે વેદ એક જ શિક્ષા આપી છે કે નિયમે સતિક્રિયા કર, નિયમે જ્ઞાનાભ્યાસ કર; તે બધું છે કે મારા મંત્રો પણ “નિયમે ફલપ્રદા.” છે. કર્મ પ્રમાણે સ્થિતિ માટે શુભ સ્થિતિસાર સત્કર્મ-પુણ્ય કર; જે કર્તવ્ય શુદ્ધિથી કરીશ તો ઉત્તમ પુણ્ય છે ને રાગી વૃત્તિયે કરીશ તો થોડું પુણ્ય છે પણ આરંભે તારે પોતે ને સંબંધીજને શુદ્ધ તથા શ્રદ્ધાળુ થવું ને દ્રવ્યસામગ્રીને શુદ્ધ કરવી. કેમકે પવિત્રતાનું આકર તેજ મહાખગિયા મહિન રાક્ષસોને હણનારું ને તારું કાર્ય સઘ સિદ્ધ કરનારું થશે. એમ જે ખંતે બાળું પુણ્ય કર્મ થાય તો તેનું ફળ શીઘ્ર જ થાય-અલ્પપ્રણયપાપાનાં ફલમિદેવમશ્નુતે”-અતિ ઉગ્ર પુણ્ય કે પાપનું ફળ અહીં જ પ્રમાય છે.

૨. મંડળનો માટેા ભાગ સ્વધર્મ રાખી રહ્યો છે પણ નિયમ પાલનમાં દૃઢ નથી; ધર્મશિક્ષક તે સ્વધર્મ વિષે અભણ, ધનાર્થી તે વિપયાસક્ત છે; લાગી તે દંભી, મમતી ને જીલ તથા ઉપસ્થના રસમાં મગ્ન છે; અંગ્રેજી બોલેલા તથા બોલતા ને તેના સંબંધી તે સ્વધર્મનિષેધ, પરધર્મ વિષે મોહિત પણ વળી સ્વેચ્છ ધર્મ પ્રવર્તાવવાને ડોડીલા, પરલોક વિષે સંશય અને ધનમાનસીયુખને માટે ફાર્શ મારતા છે અર્થાત્ ધર્મપરાયણ છે અને તેથી અવ્યવસ્થિત છે. એઓના મનોરથ પૂર્ણ પડવાને પ્રથમ તો સ્વધર્મવિષે ભક્તિ દૃઢ થવી જોઈએ. પણ અર્થકાળની ઉન્નમતામાં તે ભક્તિ સતેજ કેમ થાય? ન જ થાય. અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડે ને પશ્ચાત્તાપ થાય ત્યારે તે ભક્તિ થાય અથવા તો સુમાગ્યે પુણ્યના વિપાકકાળે પૂર્વજનાં જ્ઞાનધર્મની સ્મૃતિ થાય ને મોહ ખસે ત્યારે થાય. ધર્મના જ વિચાર સાથે છે. તથા તેજ બળવંત છે એ જ જ્યારે પ્રજા માનસો ત્યારેજ તે સુવ્યવસ્થિત થશે. પરધર્મના વિચારથી આર્યમંડળ ત્રુટિત ને અનીતિયે અવ્યવસ્થિત છે તે પાણું સ્વધર્મના વિચારથી જ એકધર્મ યથા વ્યવસ્થિત થશે. આર્યની પ્રકૃતિમાં ધર્મ જ પ્રધાન છે, તેજ મોહને ખસેડશે ને તે વહેલો ખસે, તેને માટે આપણે પ્રયત્ન કરવો એ સમજાવવું કર્તવ્ય છે. સંસારી અર્થકાળના યથાને માટે નીતિનિયમ અવશ્ય જોઈએ. તે પણ અમણા આર્યમાં નથી ને મનોરથ તો મોટા કરે છે તો તે સિદ્ધિ કેમ પામે? અર્થકાળની નીતિને માટે પણ આર્યે સ્વધર્મ જોવો જોઈએ અને સ્વધર્મથી જ તે નીતિઓ પજારશે; અર્થાત્ આર્યને સ્વધર્મે જ શ્રેય છે, અન્યથા નહિ.

૩. અંગ્રેજી બોલેલાઓએ દેશદાઝમાં સંસારી અર્થકાળના વિચાર આગળ પાડ્યા; પ્રથમ નિકળેલા ઉચ્ચેદક સુધારાવાળાને બોધ નીચે પ્રમાણે હોય;—

પ્રજ્ઞની સ્થિતિ ઉત્તમ કરે; સ્વદેશાનું અભિમાન રાખે. એટલે:-

(૧). યૂરોપના દેશોની વિઘાકળો સ્વદેશમાં આણે; ત્રેણી તરફ જવામાં સંકેત ન રાખે.

(૨). વેપારધંધો વધારે; કારખાનાં કાઢે; દેશીકારીગીરીને હિતેજન આપે.

(૩). શારીરબળ વધારે; સાહસિક થાવે.

(૪). રાજ્યનીતિ બાણે; પ્રજાના હક સમજે ને તે સરકાર પાસે માંગે.

(૫). મંડળીઓ મેળવી ઉદ્યોગ ચલાવે.

સ્ત્રી જાતિની સ્થિતિ રૂડી કરે; તેઓને છૂટ આપે.

(૧) તેઓને બણાવે. (૨) તેઓ માટી થઈ સ્વેચ્છાવર કરે. (૩)

વિધવા પણ બીજીવાર પરણે.

એક સર્વ શક્તિમાન નિરાકાર જગત્કર્તાની ભક્તિ કરે, સ્તુતિપ્રાર્થનાએ કે તે મનોરથના ઉદયમાં સહાય થાય; માનવધર્મ પાળે.

વેદને ન માને; દેવપિતર ખાટા; મંત્રકર્મ થોડાં; જન્માંતર જૂઠાં; મૂર્તિપૂજા મૂર્ખાઈ; ધર્મશુરુ હીણા; બ્રાહ્મણ ભુંડા.

જાતિભેદ ન રાખતાં એક વર્ણ કરે કે એકવર્ણ વધે.

પછી સમાજે થઈ; તેણે પોતપોતાનાં ધર્મમત સ્થાપિત કીધાં પણ તે બધીનો ઉદ્દેશ (પ્રગટ કે પ્રચ્છન) કેવળ આ સંસારનાજ સુખભોગનો હોતો ને છે.

(૪). સુધારાનાં ધર્મમત વિષે બહુ લખ્યું છે; અહીં આટલું જણાવીશું કે તેમાં પણ બહુ ભેદ છે, સ્વમત પ્રમાણે તેઓ ચાલતા નથી ને જેમ જેમ વયે જાણે વધારે સમજતા જાય છે, તેમ તેમ તેઓ પોતાના પૂર્વજના ધર્મ બહુ પાછું વલણ કરે છે; તે મનસ્વી મત, મંડળમાં દાખલ મનાર નથી; તે પછી તેથી સંસારી અર્થની વૃદ્ધિ થવા વિષે બોલવું નિરર્થક છે. તે સંશયી અતોભ્રષ્ટતોભ્રષ્ટને માટે, અને સ્વધર્મને વળગી રહેનારાને માટે કહીશું કે આર્યપુત્રે તો નીચે લખેલાં તત્ત્વ સલજ માનવાં.

(૧) વેદ, સર્વે પ્રાણીઓનાં પરલોક આલોક સંબંધી કલ્યાણને સારુ સાધનસામગ્રીરૂપ જ્ઞાનકર્મની બોધવાણી છે-ઉત્તમ પુરુષાર્થદર્શન ને પરમ પરમાર્થદર્શન છે. જગતના આરંભમાં મહાતપસ્વી દેવાત્માએ અંતરપ્રેરણાએ પ્રગટ કરેલી આદિ વાણી પરમપવિત્ર છે. મંત્રક્રિયાનો વિધિ તે બ્રાહ્મણ ને વેદનો સાર વેદાંત તે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે.

(૨) આત્મા (બ્રહ્મ; તત્સત્) સકળ વિશ્વમાં વ્યાપીરસ છે. એજ એક નિરામય નિસ દેવ છે. ૧

(૩) આત્મશક્તિ. નિરાકાર આત્માનું સામર્થ્યપરમૈશ્વર્ય પ્રગટ કરનારી સર્વ ચૈતન્યરૂપ શક્તિ; ઓંકારરૂપે આત્માના આશ્રયમાં રહી ધ્વજા, ક્રિયા, જ્ઞાન, હૃતપત્તિ, સ્થિતિ, વય એના મહા નિયમોને પ્રવર્તવે છે. આત્મજ્ઞાને આત્મા ને તે જ્ઞાનને વિસ્મરણે-જગત્ દેખાડે છે. એ જ શક્તિમાં નિર્ગુણ આત્મા અનેક અંશે પ્રતિબિંબિત થઈ દેવાત્મા, જીવાત્મા-રૂપે સગુણદેહ ધારણ કરે છે. ૨

(૪) દેહાંતરને વશ છે પ્રાણી માત્ર પોતપોતાના કર્મને લીધે. તે દેવ-દૈત્ય, પિતર-પ્રેત, મનુષ્ય-ભૂત થાય; પશુ પક્ષી કીટ થાય; વૃક્ષ કે પાપાણુ થાય. વળી સ્થિતિયે રાજા કે રાંક થાય, બ્રાહ્મણ કે અંસજ થાય ને લાંબે ટુંકે આવરદે કૃતકર્મનો ફળભોગ કરે.

(૫) મોક્ષ. દેહાંતરનાં બંધનથી છુટી જીવે (નિર્ગુણ) શિવ કે નરે (સગુણ) નારાયણ થઈ રહેવું સદાકાળ તે.

(૬) ધર્મ. વેદોક્ત યોધનું વિધિયે ને શ્રદ્ધાએ જે પાલણુ તે. જીવાત્માએ શુદ્ધ થઈ, સ્થિર થઈ પરમાત્મા સાથે યોગ કરવો તે સંબંધી દૃઢ ધરી રાખેલું આચરણ. વિશેષ ધર્મ તે વર્ણના, આશ્રમના, રાગના, સ્ત્રીના ઇત્યાદિ. ૩

(૭) આચાર. સત્ય, શુચિ ને મર્યાદા; અહિંસા, દયા ને દાન ઇત્યાદિ. વિશેષ તે ગ્રામાચાર, કુળાચાર. આચાર નિવૃત્તિમાં ને પ્રવૃત્તિમાં. ૪.

૧. અંગ્રેજ પહેલી ચોપડીમાં “ગાયને આત્મા નથી” એ વાક્ય છે તે વિચાર આર્ય બાળકાએ સાચો માનવાનો નથી.

૨. આર્ય તે અનાત્મ શક્તિના નહિ પણ આત્મશક્તિના જ પૂજક છે. હાલ અનાત્મશક્તિયે આર્યનાં મન હરણુ કીધાં છે પણ તે મોહયકી તેઓએ ખસવું જોઈયે. જડશક્તિના સેવક અંગ્રેજ ભણેલાને શુદ્ધિમાં આણવાને મેડમ બ્લાવાટસ્કીનો શ્રમ રડો છે, જે કે એની ધીઓસાધી આર્યની શુદ્ધત્વસ્વરૂપિણી ચૈતન્યશક્તિને સ્વચ્છ સમજતી ના પણ હોય. વેદે સ્તવેલાં આત્મયોગસામર્થ્યને આગળ ન પાડતાં સ્વામી દયાનંદે રજ-સ્તમસીયજ, શારીરબળ પદાર્થજનું માહાત્મ્ય કથ્યું એ ઠીક ન કીધું, પણ તેમ કરી કેટલાક મુધારાવાળાને વેદ માનતા કીધા એ તેણે ઠીક કીધું.

૩. અમાલ પૂર્ણ આત્માનું દુર્લભ જ્ઞાન પામતાં પહેલાં અંદી દેવાત્માનું યજ્ઞન અવશ્ય છે. પ્રત્યેક જણ પોતપોતાની પ્રકૃતિને ગમતા ઇદ દેવતાને સાથે કે તેની પ્રસાદીએ જ્ઞાન પામવાની યોગ્યતા વહેલી મળે. નમન, પૂજન, જપ, ધ્યાન, એમ ધણી પ્રકારનાં કર્મ છે. પ્રતિમા તે સ્થિર થવાને આડું પણ અગત્યનું છે.

૪. અભિમાન રહિત—નમ્રપાત્રું રાખવું એ મોટો સદાચાર છે. હાલ મઘપાન ને વ્યભિચાર એ બહુ વધ્યાં છે; મહાપાતક છે માટે તે તજવાં.

૫. મંડળના સંસારી અર્થલાભને સારુ ઉપાય જે પ્રકારના છે—ધર્મ કર્મ કરવાં ને વ્યવહારકર્મ કરવાં. પૂરી આસ્થાવાળો ધીર તે ધર્મકર્મ જ કરે ને અલિત અધીર તે વ્યવહારકર્મ કરે ને ધર્મકર્મ પણ કરે. અને નારિતક તે વ્યવહારકર્મ જ કરે. લાભ તો દૈવ તથા તેના ઉદયકાળને અધીન છે અને કર્મ તે દૈવને સહાયભૂત થાય અથવા ન થાય. પ્રયત્ન ઉપરાંત અણુધાર્યા અનુકૂળ યોગ વચમાં આવી પહોંચે તે દૈવવશાત્ હોય અથવા ધર્મકર્મથી મળતી ઈશ્વરકૃપાએ પણ હોય. ધર્મકર્મથી દોષવાળાં કેટલાંક કર્મ નાશ પામે કે જેથી ઇચ્છિત યોગ વહેશે આવે. વળી તે કર્મથી વ્યાવહારિક કર્મમાં ભૂલ ન થાય, ભુદ્ધિ દૃઢ થાય, યુક્તિ સૂઝે ને કર્મબળ વધે. ધર્મકર્મમાં કાળ ગાળવાથી વ્યવહારકર્મમાં ખલેલ થાય છે એ વિચાર ખોટો છે.

આર્યજને નિલ સવારના પહોર સુધી ધર્મનું, પછી સાંજ સુધી અર્થનું ને રાતે કામનું (કુટુંબ મિત્રમાં) સેવન કરવું. અમણા છોકરાઓ ઉઠતાંવારને નિશાળના પાઠ ગોખવા માટે છે તેમ ન થવું જોઈએ પણ એક કલાક તેઓ સ્વધર્મવિષયનું ભણે ને પછી નિશાળના પાઠ કરે. જેને જેવો લાભ જોઈએ તેણે તે પ્રકારનું અનુદાન કરવું કે કરાવવું. મંડળ દુઃખી હોય તો તેમાંના કેટલાક જણે યજ્ઞાદિક કરવાં—મહામારીની શાંતિને માટે કે જોઈતી વૃદ્ધિને માટે યજ્ઞ કરે છેજ. મહારાણી કે તેનું કુટુંબ સંકટમાંથી ઉગરવા નિમિત્ત આર્યપ્રજા પાસે સરકાર પ્રભુસતવન કરાવે છે. આર્યપ્રજાએ પોતાના દુઃખનિવારણુ પ્રભુને ધર્મકર્મથી વિનવવો. પ્રજાની દાઝ જાણનારો પોતાના ધરમાં નિલકર્મને કાપા પછી પ્રજાનાં કલ્યાણને અર્થે પોતાના ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે. માંદાને સારું કરવાને વૈદ્યનું આસડ હોય ને ધર્મકર્મ પણ હોય. તેમ નિર્બળ પ્રજાએ સ્થિતિ સારી કરવાને બંને પ્રકારના ઉપાય યોજવા જોઈએ.

૬. સંસારી ઉપાય. નિયમ તો આ રાખવાનો કે આર્યોએ પોતા-પોતાનાં કુળકર્મ કરવાં, પછી કુળને ઉઘોગે કુટુંબનિર્વાહ ન થતો હોય તો ઉઘોગ બદલવો પણ તેમ કરતાં ઉતાવળ ન કરવી ને નવો ઉઘોગ લીધા પછી તેને જ વળગી રહેવું. થોડે ઉઘોગે થોડા કાળમાં બહુ લાભની તૃષ્ણા રાખવી નહિ. ખંતી ઉઘોગ, ધીરજ સાથે નિયમિત ખરચ રાખતાં, કરવાથી લાભ થાય. મોટાં લાભને માટે—મોટા કામને માટે ફાંફાં ન મારવાં પણ ધીરજે ઉઘોગ કરવો. મોટાકામાં મોટો ખરચ ન રાખવો કે પ્રસંગે પ્રસંગે

તરતના જસને સારુ ઘાતાળ થઈ ખરચ ન કરવો. કુટુંબનું ભરણપોષણ થાય, ધર્મકર્મ થાય તેને માટે ઉદ્યોગ કરવો પણ વૈભવ વધારવાના હેતુથી ઉદ્યોગ કરવો નહિ.

મંડળની અમલુની સ્થિતિ સારી કરવાને પ્રથમ તો જનોએ પોતાની નીતિ સારી કરવી જોઈએ; અને દેશકાળનો વિચાર કરતાં નીચે લખેલી નીતિ સૌએ રાખવાની છે.

(૧) વિલાસ ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાડવી-વૈભવસામગ્રીની લલુના ન રાખવી; વિલાસથી તનમનધનબળ ઘટે ને અર્થસાધનમાં તો બળનું કામ છે.

(૨) “દેહ પાતયામિ” કે “અર્થ સાધયામિ” એવે નિશ્ચયે પોતપોતાનો ઉદ્યોગ નિયમે કર્યા કરવો ને સિદ્ધિને સારુ અધીન ન થવું.

(૩) ઉદ્યોગના માર્ગમાં આવતાં વિદ્ય સંકટ લયાદિ દુઃખોને ધીર થઈ સહન કરવાં ને તેને નિવારવાને વધારે ઉત્સુક થઈ સમયોચિત વધારે શૌર્ય ધાખવું.

(૪) સંબંધી જનનાં અનેક મત સાંભળી મનને સંશયી ન કરવું; પણ તેના સારને ઉપયોગમાં લેવો; અને આરમેલું વચમાંથી ચૂકી દેવું નહિ.

(૫) મોટાઈ, લજ્જા ન રાખતાં આશ્રય પણ મેળવવો, પણ આશ્રયથી જ કાર્ય સિદ્ધિ ઇચ્છી નહી. ‘આપ સમાન બળ નહી’ એ નીતિનું સ્મરણ રાખવું.

(૬) માન જસનો વિચાર ન રાખતાં કૃત્તવ્યનો જ લક્ષ રાખવો.

(૭) અધીરતાએ-દીનતાએ, અસાધુપણે દુરાચારે એટલે અધર્મે અર્થ સાધવો નહિ. તે પૂરો સધાય નહિ, સધાય તો ભોગવાય નહિ ને બુંડી સ્થિતિમાં આણે.

૭. મંડળના સામાન્ય અર્થનાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકરણ છે. વિદ્યા, સત્તા-ધિકાર ને દ્રવ્ય. પ્રથમ વિદ્યા વિષે મંડળના મોટા ભાગની સ્વભાવરચિ પદાર્થવિદ્યાકળામણી નથી. પણ પરલોકસાધનવિદ્યા લણી છે; તોપણ તે વિદ્યાઓનો અભ્યાસ સંસારી લાભને માટે કરવાને તેઓ તત્પર છે જ. પણ બ્રહ્મ સ્થિતિમાં, ઉદ્યોગઆશ્રયની અછતમાં તેઓ તે વિદ્યામાં પોતાના જસ શું બતાવે? મુરોપની અમલુની વિદ્યાકળાની ઝગમગ માટે અગ્રેજી ભાષા સારી શીખવી જોઈએ ને દ્રવ્યનો ખરચ કરવો જોઈએ; પણ તે અનુકૂળતા દેશીઓને નથી. અમલુ કાલેજમાં રસાયન, ઉદ્દમિજ્જ, પેદક, ચિદમ વગેરે શીખવવામાં આવે છે પણ વિદ્યાર્થીઓ ધંધેલાઓ પછી તે વિદ્યામાં વધારો કરી શકતા નથી. યંત્રથી ચાલતાં કારખાનામાં કામ કરનારા દેશીઓ

ગણીતા થયા છે પણ યંત્ર કેમ જનાવવાં ને સમારવાના વિષયમાં તેઓ અગ્નણ છે. દેશી કારીગીરીને ઉત્તેજન નથી. પરતંત્ર સ્થિતમાં અમજ હોય, સંધાય તેટલું સાધવું. આ કરીએ કે તે કરીએ ન ઇચ્છા તો આ છે પણ પેટનું પ્રથમ કરવાનું છે; શ્રીમંત મૂર્ખ છે ને કામદાર ધૂર્ત છે; તોપણ વિદ્યાર્થીએ શુજરાન જેટલું મળેથી સંતોષે રહી પોતાની રચિની વિદ્યામાં વધારો કરવાની ખંત રાખવી.

ધર્મવિષયના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર થવા લાગ્યાં છે એ ઠીક થાય છે, પણ કેવળ સંસારી વિષયના જેવા કે વૈદક, શિલ્પ તથા બીજી કારીગીરીના, ગણિત ને જ્યોતિષના, ઇતિહાસ ને રાજનીતિના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં આણવાને પંડિતોએ પરિશ્રમ કરવો. અંગ્રેજી ભણેલાઓએ યૂરોપની પદાર્થવિદ્યા ને તેમાં અવશ્યે યંત્ર, શિલ્પ ને રસાયન એ ત્રણનો, નૌકાશાસ્ત્ર ને યુદ્ધકળાનો પર-દેશ જન્મને ને તેણી તરફની ઇતિહાસકથા તથા રાજનીતિનો ને વૈદકમાંની વાદકાપની કળાનો અભ્યાસ કરવો. (૨) સત્તાધિકાર, નોકરીમાં ને રાજ-સત્તાઓમાં દેશીઓને માટે તે વિષે લખાયું છે ને વળી લખાશે;—પણ એ વિષયમાં ઉચ્ચ વિચારની પ્રજા અતિશય દુઃખી છે ને સરકારની સ્વરૂપ રૂપાને માટે ભારે આશીઆળી દીન છે. (૩) રાજકુટુંબ ઇંગ્લંડમાં રહે છે, ત્યાંથી આવતા કારભારી મુદત ભરાયે પાછા ત્યાં જાય છે, તેથી દ્રવ્ય અહીં રહેતું નથી; દેશી વેપારીઓ અંગ્રેજી ભણેલા નહિ તેથી અંગ્રેજ આડતીઆ મારફત વેપાર કરે છે ને તે આડતીઆ કેવી રીતે સોદા કરે છે, કેવી રીતે નાણાં પાછાં વાળે છે, એ વિષે બેદરકાર છે કે જેથી દેશીઓને જોઈએ તેટલો લાભ નથી; ઇંગ્લંડથી આવતા માલનું તકલદીપણું ને તેથી વારેવારે ખરચ કરવાનો; વગેરે કારણથી દેશમાં ધન રહેતું નથી. દેશી વેપારીઓ અહીં તહીં સાંચાનાં કારખાનાં કાઢવાને તજવીજો ચલાવે છે. દેશનું દળદર જાય ને દોલત વધે, તેના ઉપાયમાં બાધક કારણ કેટલાંક સરકાર તરફનાં છે કે જે ખસે તેવાં નથી, પણ દેશીઓએ પોતાની તરફથી જેટલું ખતે તેટલું કરવું.

૮. પ્રજાને પોતાના ધર્મઅર્થ કામને માટે રાજ્યસત્તા અનુકૂળ જોઈએ, તે અનુકૂળતા પ્રજા અને સત્તા એ બેના દેશ-ગતિ-સ્વભાવ-નીતિના નિકટ દૂરના સંબંધ પ્રમાણે વધતી ઓછી હોય; અને સ્વદેશી સ્વધર્મી સત્તા-થી જ પ્રજાને ઉત્તમ સુખ હોય છે. તેવું સુખ આર્થ પ્રજાએ ભોગવ્યું છે ને તેવું સુખ પાછું મળે તેવી ઇચ્છા કામને થતી પણ હોય પણ લાંબે કાળે સંધાય તેવો તે સીધો ઉદ્દેશ મનમાં રાખનારા કાર્મી નથી; તો તે

વિષે અમારે અવશ્યે વધારે જોલવું શું? માત્ર અમણાની અવ્યવસ્થાનું કેટલુંક દુઃખ ઓછું થાય તે વિષે જોશીશું.

૯. પ્રજામાં અવ્યવસ્થા પ્રજાની પોતાની તરફની ને સરકાર તરફની એમ બે પ્રકારની છે. પહેલી વિષે સરકાર નથી કહેતી કે કારટમાં કશુંઆ લેઈ આવો પણ બાપ દિકરા, ઘણી ઘણીઆણી, સગા ભાઈઓ, હેત પ્રીતે ચમકા લાગીઆઓ કારટ ચઢે છે; જાતિઓમાં તથા કુટુંબોમાં કલેશ છે; અરીખા ને મમત, ગજ ઉપરાંત વ્યય ને વ્યસનલંપટપણું, ધનવંત મદે ભર્યા ને 'દળદરીને સુસ્તી ધણી,' ભણેલ સઙ્કાર્ષિ હુઆર્ષિ કરે ને અભણુ તે ભુંગાર્ષિ ધરે,—સર્વ પ્રકારની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ને મેલું સ્વચ્છંદી આચરણુ જોવામાં આવે છે. નક્કી, પ્રજામાં સદાચાર નથી ત્યાં સૂધી તેને રાજકીય લાભ પણ થનારો નહિ. પ્રજાએ સદ્ગુણી થવું, એ અર્થ પ્રથમ સાધવો જોઈએ કે જેના બળથી બીજા અર્થની પ્રાપ્તિને માટે વધારે બળ આવે.

ઉપાયમાં (૧) સ્વધર્મ વિષે ભક્ષિત સતેજ થવી જોઈએ કે જેથી પરલોક આવોકનું ખરું સુખ તે સમજે ને સમજે કે દુર્યુણથી થતાં પાપની સુવા પછી શિક્ષા ભોગવવી પડશે ને અહીં પણ દુર્દશા થશે;—દુર્દશાને અનુભવે જેટલું સમજશે તેટલું જોષથી નહિ, તોપણ ધર્મશિક્ષકાએ સ્વધર્મે રહી ખંતથી જોષ આપ્યા કરવો. (૨) મોટા જનોએ પોતાનાં સારાં આચરણથી બીજાએને દાખલો મળે તેમ કરવું ને એમ કરી ઉડી ગયેલાં જનમતને પાછું પ્રતિષ્ઠિત કરવું. (૩) વાંદરી દારુ પીધેલી હોય, વીધુઓ ડંખ દેતા હોય ને વળી જૂત બરાણું હોય, તેની જનમતિ છે પણ તેને મનુષ્યના વિવેકવાળી કરવી જોઈએ; ઠરેલપણું, સંતોષ ને સંપ એથી જે લાભ છે, તે અંગતતા અસંતોષ ને કુસંપમાં નથી.

૧૦. સરકાર તરફની અવ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે:—અંગ્રેજ લોકની નીતિ, અંગ્રેજ રાજ્યની નીતિ ને અહીંની અંગ્રેજ સરકારની નીતિ કેટલીક તે પ્રજાને પરવડતી, કેટલીક ન પરવડતી છે ને કેટલીક વિષે તે નિઃસ્પૃહ છે. જોષ્યે:

(૧) અંગ્રેજ લોક યૂરોપખંડવાસી છે તથા ધૂમ્ર ચિસ્તી છે; યૂરોપ-વાસીની નીતિ સામાન્યતઃ વિરોધ આ સંસારના અર્થભોગની છે ને મોટું ને ઉત્તમ રાજ્ય કરવું એનેમાટે તેઓ પ્રયત્ન છે; રાજનીતિના પ્રકાર જાળવા પ્રયોજવા એમાં તે ઉઘમી છે; જર્મન ચિસ્તી શાલનું છે, ફ્રેંચ ચિસ્તી ક્ષત્રી છે અંગ્રેજ ચિસ્તી વૈરન છે ને રૂઝવિન દને પછી પૂરા જણાશે; જર્મને રાજસત્તાને, ફ્રેંચે પ્રજાસત્તાને ને અંગ્રેજે તે બે બેળી સત્તાને ત્રેજ સ્થાપી

છે; સ્વદેશી સ્વાધીન રાજ્ય કરવું ને રાખવું એ વિષે યુરોપના લોકની ખંત છે. પ્રત્યક્ષ તે જ સત્ય, પદાર્થવિદ્યાથી લાભ છે, તે પ્રત્યક્ષ છે, ભોગસામગ્રીની વૃદ્ધિ કરવી ને મનુષ્યે ખંધુત્વ રાખવું, એ વિચાર શ્રેષ્ઠ મનાય છે.*

આર્યપ્રજા એશિયા ખંડવાસી છે ને વેદધર્મી છે; એશિયાવાસી સર્વ લોકની સામાન્ય નીતિ આઃસંસારી અર્થભોગને અવશ્યે તુચ્છ માનનારી ને પરલોકના વિચારવાળી છે. તેથી રાજ્ય મેળવવા કે સ્વાધીન કરવા વિષે તેનો ખંતી ઉદ્બોગ નથી; એશિયાના સર્વ લોકે રાજસત્તાને જ શ્રેષ્ઠ સ્થાપી છે. આર્યપ્રજા પોતાની ચૈતન્યશુદ્ધિ તથા ઈશ્વરગ્લાનમળની વૃદ્ધિ ને મનુષ્યથી ઉત્તમ લોકની સ્થિતિ મેળવવાને ઇચ્છે છે—યુરોપના વૃદ્ધિવિચારનું પરિણામ દારિદ્ર્ય ને શાઠ્ય છે ને તે પ્રત્યક્ષ છે. પ્રાણી માત્રની દયા, એ આર્યવિચાર છે.

અર્થાત્ અંગ્રેજ ને આર્ય એ ઘેને હળે નહીં ને હળતુ નથી, પણ પ્રજાના ધર્મ ઉપર કોઈ રીતની જબરદસ્તી નથી; તેથી પ્રજા તે લોકના સંબંધમાં ઝાઝી નથી. અંગ્રેજે આ દેશમાં થોડા છે તેથી પ્રજાને અંગ્રેજની ત્રાસદ સત્તાની પીડા નથી. પછી ‘યથા રાજ તથા પ્રજા’ તેમ સહવાસ સંગતિએ દેશીઓ સ્વધર્મ જૂલે ને પછી દુઃખી થાય, એ અલાભ થોડો ધણો તો રહેવાનો જ. આ દેશના દ્રવ્ય ઉપર અંગ્રેજોની મેક્ષી દૃષ્ટિ છે ને કેવળ અર્થશુદ્ધિની ન્યાયનીતિયે વ્યવહારમાં વર્તે છે એટલું જાણું છે ને તેઓના હિદેશ ગમે તેવો હોય, તે વિષે લક્ષ ન આપતાં ખંતી ઉદ્બોગ ને નિયમ-પાલણ, એને આર્યપ્રજા શિક્ષણીય માની વખાણે છે.

(૨). ઇંગ્લંડના રાજ્યની નીતિને અનુસરવું અહીંનું અંગ્રેજી રાજ્ય છે; ઇંગ્લંડના ધારા ધણાક સ્થાપિત છે ને અહીંના થોડી થોડી મુદતે બદલાતા છે તેથી પ્રજાને ગુચવાવું પડે છે. ઇંગ્લંડનું રાજ્ય પોતાના આ દેશનાં ઉપરાજ્યને પોતાનાથી ધૂંટું પાડવાને ઇચ્છતુ નથી. કારણ કે તેમ યવાથી તેને દ્રવ્ય, માનયોગ્યતા વગેરેમાં હાનિ થાય; એટલે ‘બાદશાહ લાં બજાર’ની નીતિયે આ દેશનું દ્રવ્ય અહીં રહે એમ જોવું દુર્લભ છે. વળી આ દેશની સમૃદ્ધિ તે ઇંગ્લંડના લોકને સારુ ને અહીંના લોક તંગીમાં રહે, એ નીતિ દેશી પ્રજાને અનુકૂળ નથી. દેશમાં મકાનો, કારખાનાં, રેલ્વે, તાર વગેરેથી, રસ્તાઓની મુધરાઈથી, પોસ્ટ વગેરેની સગવડથી દેશીઓને સુખ છે. રાજ્ય પોતાની અંગ્રેજ પ્રજાને અને દેશી પ્રજાને ન્યાય ભેદભુક્તિયે કરે ને તેમ

* એમાંના ધણાક વિચાર અંગ્રેજ બાણેલાઓએ આર્યપ્રજા પાસે મનાવવાને

.. યત્ન કીધો તેથી પણ અવ્યવસ્થા મંડળમાં ધણીક રીતે યઈ, પણ તે અવ્યવસ્થા ટાળવાને ઉપલા વિચાર ટાળવા જોઈએ.

સ્વભાવે ને સ્થિતિની મોટાપાયે હોય પણ સમાનતાને દંભે વિષમનીતિ તે દેશીઓને અણુગમતી છે.

(૩). અહીંની સરકારના વડા ઈંગ્લંડની રાણી સરકારથી નીમાય છે; તેઓ થોડે થોડે વર્ષે બદલાય છે ને પોતપોતાની મતિયે ધારા કરે છે. અભ્યાસ વિનાના દેશીઓને ઘડી ઘડી બદલાતી ચંચળ નીતિ અસાવધ ને અલાભ કરનારી છે. દેશી બધી પ્રજાને સમાન ન્યાય આપે છે, ઉંચી કુળવણી આપે છે પણ ગંચા દરજ્જાની નોકરી નહિ; અહીંની સરકાર વેપાર પ્રકરણમાં પણ ઈંગ્લંડનાં કારખાનાનો લાભ વધારે જોય છે; ઈંગ્લંડને વાસ્તે અહીંથી ફોજ જાય તેના ખર્ચમાં અહીંની સરકાર ભાગ આપે; કરવેરાથી ને નોકરી ધંધાની અછતથી પ્રજા હેરાન છે. મ્યુનીસીપાલિટીઓને ફેટલોક હક આપ્યો છે, લોકની તરફથી ને સરકાર તરફથી નીમાયલા એવાની સલા તે વિશેષમતે કારભાર કરે; *ધારા કરનારી સભામાં પણ થોડાક દેશીઓની નામગણના થાય છે, પણ તેથી હવે પછી ફેટલું સારું પરિણામ પ્રજાના હકમાં થશે, તે સમય ઉપર આધાર રાખે છે. સરકાર વર્ગમાંના થોડાકનું મત છે કે, દેશીઓને પછી તેના હક જાણી કે પોતાની મેદેરખાનીએ ગંચા ચઢાવવા ને તેઓની બકિતએ રાજ્યને સંચાળ કરવું; ફેટલાકનું મત છે કે આંગળી આપતાં પોંચે પકડશે ને રોજ સતાવ્યાં કરશે, માટે સાવધ રહી આપવું. અને ધણાકનું મત છે કે, પ્રજા વિશ્વાસને પાત્રજ નથી. તેને ચાહે કે દંડજો દાખીજ રાખવી જોઈએ. અર્થાત્ સરકારનીતિ ટાઇસમે અનુકૂળ ને ટાઇસમે પ્રતિકૂળ થાય છે.

૧૧. એ વિવેચન ઉપરથી દેશી પ્રજાના રાજકીય સુખ વિષે સમજવાનું છે. જન માલની સલામતી, ધર્મ તથા સંસાર વહેવાર પ્રકરણમાં યથેચ્છ વર્તવા વિષે અટકાવ ન હોવો, મુસીબતે પણ છેલ્લીવારે ધણુંખરું ખરો ઇનસાફ મળવો અને લુખાં પણ માનમાં લાડ એ જાણુ જેવાં સુખ ઉપરાંત જે સુખ તેને માટે વીસ વર્ષને માટે પણ નહીં કહેવાય નહિ; સમય જે કરે તે ખરું, કેમકે રાજનીતિ સમય સમયની જૂદી એટલે ચંચળ હોય.

લાઈ રિપનની ઉદાર નીતિયે ફેટલીક રૂડી યોજનાઓ કાઢી છે, પણ

* લોકના પ્રતિનિધિઓની મંડળોએ ને તેમાં વિરોધાનુમતને ધોરણે કામ કરું, એ નીતિ દેશીઓને પોતાની નીતિ તથા સ્થિતિમાં દાખિ કરનારી છે; જો કે તેથી ફેટલાક મુધાચવાગા રાજ થયા છે ને તે આટલાજ માટે કે, સરકાર કાંઈ પણ રીતે દેશીઓની યોગ્યતા જાણે.

નવો વૈસરાય તે નહિ ફેરવે ને તેમાં વધારો કરશે એની શા ખાતરી? તેણે કરવેરાની બાબતમાં ફેટલાંક ખીલ રદ કીધાં છે, દેશી છાપાને ફેટલીક અશુદ્ધિત બંધી હતી તે ઠાઠી નાંખી; ફળવણીની હાલત જાણવાને કમી-શન કીધું; દેશી કારીગીરીને કાંઈએક ઉત્તેજન આપ્યું; દેશીએને સ્થાનિક કારભાર કરવાનો હક આપ્યો અને તે જ્યુરીસડિકશન ખીલ પસાર કરવાને બહુ મથ્યો.

ઉપાય. હક શા માટે ન આપે, ન આપે તો સત્તાની પશુ લેવા, એવી ઐરીશ પ્રજા જેવી આ દેશની પ્રજાની નીતિ નથી; એ રાજ્ય પ્રકરણની જાણની ખટપટથી કાયર છે. અંગ્રેસોએ પત્ર કે પુસ્તકદ્વારા વિવેકે કહેવાની રીત રાખી છે તેજ ચાલુ રાખવી-કે ન્યાય ચોખ્ખો થવાથી, કારભાર ઓછા થવાથી, રાજને સારુ ધણાંક જણ કકળે છે તે બંધ થવાથી ને જાંચા કારભારમાં સામેલ કરવાથી પ્રજાની પ્રીતિ રાજ્ય તરફ વધશે ને તેજ અડીવેળાએ સરકારને ખરી મદદ કરશે. અંગ્રેસો હરેલ હસીની વૃત્તિ રાખીને સ્પષ્ટવકતાપણું કરે; તેઓ પોતાનો અર્થ ન જ્ઞેતાં પ્રજા સમસ્તના અર્થનો ને સમયની સરકાર નીતિનો અર્થ વિચારી ઘોંટપણે વર્તે. ગોરી પ્રજાનો પશુ ઇનસાફ યોગ્યતાવાળો દેશી કરે, એ વિષયમાં ગોરી પ્રજાએ સરકાર ઉપર યશુ ડાખ ચલાવ્યો ને દેશી પ્રજાને ભાંડી તેવા ઉત્પાતમાં અંગ્રેસોએ પોતાનું જાંચાપણું દાખી જાંચી બલિષ્ઠ રાજનીતિ આગળ પાડવી.

૧૨. પરવિચારમેહિત સુધારો કહે છે કે, મંડળના ધણા જનનું રાજ-પ્રકરણમાં મન હોય તો તેથી ધણો ને વહેલો લાભ થાય; મંડળ અદૃષ્ટને માને છે ને પ્રયત્ન કરતું નથી તેથી, તેને સુખ મળતું નથી; ખંતી ઉઘોગે સરકાર પશુ ડરીને હક આપે. જે જ્ઞાનધર્મે નખોદ વાળ્યું છે તેને હણવો; અર્દીના સુખ, સારુ પ્રયત્ન, તેજ પુરુષાર્થ છે.

પરંપરા કહે છે કે, રાજ્ય દેશી વિદેશી કાઈ પણ હોય ને ગમે તેમ તે રાજ્ય કરે, અમારા જાગ્ય પ્રમાણે અમને સુખદુઃખ મળશે. પ્રપંચની જાળમાં ગુંચવાયાથી ધર્મસેવનમાં ખલેલ પહોંચે; ધર્મને સારુ મનુષ્યજન્મ છે. પરંતંત્રતા સ્વતંત્રતા એ કાળને અધીન છે. સરકારની મતિ અતિ વિપરીત થશે, એટલે તે પાપે પડશે; વળી યોગ આવેથી પ્રજા શક્તિ પ્રગટી, દેશમાં સ્વરથતા આણશે. ભુંડા સમયનું પણ દુઃખ સહેતું તથા લાભ સંતોષે રહેતું ને જાંચી આશાએ ધર્મપાલન કરતું.

પૂજ્ય છે પ્રત્યુનો નિયમ કે, ચડતી પડતી સર્વને છે; જરા તથા નાશને અધીન થવા વિના કંઈ પણ રહેતું નથી; અભિમાની આસુરી સત્તા મોટી

સમૃદ્ધિ સાથે વહેલી પડે છે ને અંતે જ્યાં દેવી સત્તા હોઈને એ ધણા કાળ રહે છે. સ્થિર થઈ વિવેક જોવા જેની દષ્ટિ ટુંકી, તે અદૃષ્ટને ન માને; મંડળને કાળકાળના ઉત્પાતના ક્ષેમ રાખનાર જ્ઞાન ધર્મ છે; નખોદ વાળવાને તો સુધારો પોતે મથે છે; આર્થધર્મ હણાયજ નહિ, કેમકે તે અમર આત્માનો ધર્મ છે. પરતંત્રપણાની પીડાનો મળાવડો અમને નથી; એકલપેટે વૈભવ કરશે તે મહાદળદરી થશે ને સાધુને જે દાસ ગણુશે, તે પોતાની સધળી આશા ખોશે. ધીરવીરની યોગ્યતા ઉન્નતશૂરથી અધિક જ છે વિપત્તિમાં ધૈર્ય, સંપત્તિમાં ક્ષમા ને સર્વ કાળ ધર્મ, એ જ આર્થ પુરુષાર્થ છે, અહીંના સુખને માટે પણ.

પરતંત્રપણામાં સ્વધર્મનું રક્ષણ અવશ્ય કરવું. તત્વસત્યાર્થ, તે ઉપરથી સ્થાપિત થયેલા ધર્મ ને એને આધારે રચાયેલી સંસાર વહેવારની નીતિરીતિ એ સર્વેને ખને તેટલે પ્રપન્ને ક્ષેમ રાખવાં, પછી કાળેકાળે ધસારો થાય તેને તો અધીન થયા વિના છૂટકો નહી. પરધર્મી વિચારોના સહવાસથી મતિસ્થિતિ બ્રષ્ઠ થાય જ. દેશાભિમાનની નીતિયે ગમે તેવું નહારું પણ. તે આપણું ને વિપમ કાળમાં તેનું પણ અભિમાન રાખવું તો આપણું સારું છે તેને કેમ વગોવવું. રાજ્યપ્રકરણમાં મન રમવાથી વાદવિવાદ, લોભ, સંક્રોધ, શકતા એ વધે છે, માટે મંડળે તેથી દૂર રહેવું, પણ વળી કાર્યપરત્વે તેના પ્રતિનિધિરક્ષક જે ક્ષત્રી ને એને અભાવે અમણાં મુસદ્દીઓએ રાજપ્રકરણમાં મથવું.

આર્થમહાત્માનો યોધ છે કે, ભોગની લલુતા ન કરવી; પણ અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલો સુખ ભોગ ભોગવવો. ગીતાઓનું જ્ઞાન છે કે ફળેચ્છા રાખ્યા વિના કર્તવ્ય કરવાં પણ અમણાના ચંચળ આર્થને માટે ભર્તૃહરિની શિખામણુ અહીં લખીયું કે—“પ્રચ્છિત ક્ષણ ભોગવવાને સત્ક્રિયા ભગવતીને આરાધ કે જે ખળને સાધુ કરે, મૂર્ખને પંડિત કરે, શત્રુને મિત્ર કરે, પરાક્ષને પ્રત્યક્ષ કરે, વિપને અમૃત કરે ને તત્ક્ષણુ, તેવી છે; હે સાધુ, ધણા ગુણુને વિષે પ્રીતિ કરી મિથ્યા આસ્થા કરીશ નહિ.” સત્ક્રિયા તે ધર્મ વ્યવહાર, અભિલાષ વિપયમાં—

‘યા સાધૂંશ્ચ સલાન્કરોતિ વિદુષો મૂર્ઝાન્ હિતાન્ દ્રેષિણઃ ।

પ્રત્યક્ષં કુરુતે પરોક્ષમમૃતં દાતાહલં તત્કળનાત્ ॥

તાનારાધય સત્ક્રિયાં ભગવતીં મોક્ષતું ફલં વાંછિત ।

દે સાધો વ્યસનૈર્ગુણેષુ વિપુલેષ્વાસ્થ્યાં યથા મા કૃયાઃ” ॥ ૧ ॥

इति द्वितीयोदात्तः

ધર્મ તથા અર્થ વિષે કહ્યું; હવે કામ (પ્રેમ-અભિલાષ-ક્રોડ) વિષયમાં થોડું બોલીશું.

શુદ્ધસ્થાત્રમ

(૧) યોગમાયા પરમાત્માને આધારે છે ને એને આશ્રયે હોવાનું પાલન કરે છે. સગુણ સર્વેશ્વરના દર્શનમાં દક્ષિણાર્ધ અંગ તે પુર્ણિંગ ને વામાર્ધ અંગ તે શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપે છે; દેવની મૂર્તિની ડાબી પાસે તેની શક્તિની મૂર્તિ હોય છે.

પુરુષ સ્ત્રીનો આધાર છે; સ્ત્રીને સૌભાગ્ય તે પુરુષથી છે—‘અખંડ હેવાતન’ એ આપિસૂ તેનો સ્વામી હોવો રહે ને તેના આશ્રયમાં તે ધર્માર્થકામ પામે. શુભે કર્મ કરવાના પ્રસંગમાં સ્ત્રી પુરુષની ડાબી પાસે છે

એ વિચારો હજારો વર્ષ થયાં પગાતા આવેલા, તેને મંડળમાંથી કઢાવી નાખવાનો મુદ્ધારાએ સ્વતંત્રતા ને સમાનતા બોલી બતાવી !

(૨) દેવપિતર મનુષ્ય સંબંધી દેણુ આપવાં ને પ્રજાની ઉત્પત્તિયે પરલોકમાં સદ્ગતિની આશા રાખવી, એ આર્ય શુદ્ધસ્થના શ્રમનો ઉદ્દેશ છે. ધર્મને ઉદ્દેશે, વિધિયે લગ્ન કરવાં ને ધર્માચારે રહેવું. ધર્મ રાખવાને અર્થ સાધન છે પણ સંસારી અર્થ સાધવો પણ ધર્મે; અને ધર્મને બાધ ન આવે તેમ સંસારી વિલાસ ભોગ પણ કરવો. પુરુષ સ્ત્રીનો સહવાસ કરે, પણ વળી પાછો તેનાથી અજગો થાય અને સ્ત્રી પોતાના બન્ને લોકના હિતને માટે આશ્રયરૂપ પુરુષને વળગતી જાય, પણ વળી પછી પોતે પણ લાગ ધરે. બ્રાહ્મણી; ક્ષત્રિયણી, વૈશ્યાણી પતિના વાનપ્રસ્થમાં સાથે જતી, પણ સંસારી ભોગ રહિત રહેતી અથવા પતિને પરણે સંસારમાં દેવ યજ્ઞ-નથી ને દેહકષ્ટવાળાં વ્રતથી વૈરાગ વધારતી.

બૌદ્ધજૈનની આરજાઓ લાગનો બોધ કરનારી છે, પણ કેવળ સંસારી અર્થકાળને ઉદ્દેશે શુદ્ધસ્થાશ્રમ અને આર્ય સ્ત્રીની સ્થિતિ નરસી માની લઈ તેને સારી કરવાની દાઝ અને સ્ત્રીની પ્રસન્નતામાં પોતે પ્રસન્ન રહેવું,—સ્ત્રી-જિતપણામાં—સ્ત્રી સેવામાં રાજ રહેવું, એ ક્રોડ મુદ્ધારાએ જણાવ્યાં !

(૩) કુમારીકાનાં પૂજન, કન્યાદાન, કન્યાએ સધવા થઈ સદ્વાસનાએ સ્વામીને સેવવો ને વિધવા સ્ત્રીએ મુવા ભર્તારની સદ્ગતિ ને પોતાની પર-લોકમાં સારી સ્થિતિ એને માટે બ્રહ્મચર્ય ધર્માચરણ કરવું. પુરુષ પોતાના ધર્માર્થ કામમાં સ્ત્રીને સહાયરૂપે—સેવકરૂપે—પ્રિયારૂપે રાખે, તેના અર્થ નામને સંતોષે, પણ વળી તેની ચંચળવૃત્તિને શિક્ષા પણ કરે.

સુધારો ધર્મોક્ત શુદ્ધિ, દાન પરલોકને માનતો નથી. સ્ત્રી પુરુષે એક-મેકની ઇચ્છાએ લગ્ન કરવાં એમ તે કહેતો, પણ વળી અમણા તે ચાલતી રીત રાખે છે. બાળલગ્નથી પ્રભ નબળી થાય માટે રજસ્વલા થયા પછી પણ લગ્ન કરવાં એમ કહે છે અને વર્ણભેદ પ્રમાણે વિધવાનાં લગ્ન થાય, તેને સારુ હિંમતી છે.*

(૪) આર્ય સ્ત્રીઓ પોતપોતાના ધરના ધર્મમાર્ગ પાળે છે; આદિ ચૈતનશક્તિ તથા તેનાં સ્વરૂપોનાં ઘટ કરે છે; જીવને જન્મ-માંતરો ને પુણ્ય પાપે સ્વર્ગ નર્ક સુખદુઃખ ભોગવવાનાં છે, એ વિચાર રાખે છે; ઇલાદિ. ધરની તથા પ્રભની વ્યવસ્થા આચાર સાથે રાખે છે ને કુટુંબ શાંતિના વહેવાર પણ ચોખ્ખા રાખે છે ને એ કામમાં તે સ્વતંત્ર જેવી છે. ગરીબ ધર સારી રીતે ચલાવી જાણે છે, કુછંદી સ્વામીનું પણ સહન કરે છે, ને સંતોષે રહે છે, વડીલની મર્યાદા પાળે છે, ધણીને જમાજા વિના પોતે જન્મતી નથી, રસોઈ કરતાં, સીવતાં ભરતાં જાણે છે, ઉચ્ચ ધરની કેટલીકને વાંચતાં લખતાં આવડે છે ને બણેલી નહિ તે પણ પોતાના ધંધાના લેણ-દેણના હિસાબ સારી રીતે સમજે છે.

સુધારો સ્ત્રીઓને બણાવવા વિષે બોધે છે તે કાંઈ ઉદ્દેશ ? બણ્યા પછી સ્ત્રીઓએ જે કરવાનું, તે તો બણ્યા વિના પણ આર્યસ્ત્રીઓ કરે છે; સંસારી વિદ્યા કળામાં જાણીતી થાય, સ્વતંત્રપણે ઉદ્યોગ કરતી થાય, ટુંકમાં યુરોપના દેશની સ્ત્રીઓ જેવી વૈભવી થાય એ હેતુ હશે !!

(૫). હાલ પુરુષ ઉદરનિર્વાહની ચિંતાએ અવ્યવસ્થિત છે; પુરુષ સ્ત્રી બન્નેનું મન કાળે આણેલા વૈભવ તરફ છે ને તેથી અસંતોષી છે ને તેથી નીતિએ ભ્રષ્ટ છે. નીરાંત ટાઢા લોહીનું સખું સુખ આર્ય ધરોમાંથી આણું થાય છે પણ એવી સ્થિતિમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાર જોવાને શિર રહ્યો છે એવી જે આર્ય સ્ત્રીઓ તેઓએ ધણીની અવ્યવસ્થામાં વૈભવની આસક્તિ તથા ઘટાદિ ધર્માચરણ પાળવાં.

“વેદોક્ત વચન પાળવું કે નારીને પોતાનો પતિ તે જ દેવ છે. માટે કહી કાઠ વાર ને કાઠ પણ પ્રકારે તે વિના બીજાને વિષે ભાવ કરવો નહીં.” “પતિની સેવામાં રહેવું, એ જ સ્ત્રીનો સનાતન ધર્મ છે, શુભ ઇચ્છા-વાળીએ તે જોવો હોય તેવો સર્વ પ્રકારે સેવવો.” અનસૂયાનું કહેવું છે કે,

*અમારું મત હવે આ છે કે, ધર્મચારે પોતાની ઉચી માનનારી જ્ઞાતિઓમાં વિધવાલગ્ન ન થવાં. પ્રથમ આપેલાં મતમાં દયા ને આ લોકસુખના વિચાર આગળ પડતા હતા ને અમણાના મતમાં શુચિ ને પરદેહ તથા આ લોકહિતના આગળ પડતા છે.

“માત્ર સ્વામીસેવાથી જ સ્ત્રી ધર્મિષ્ઠ લોકને પામે છે; જેનું ચિત્ત સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામાં છે, તે તેના પુણ્યનું અર્ધ ફળ પતિસેવાથી ભોગવે છે.” સ્ત્રીને તેનું શીલ જ પાપચક્રી સદા રક્ષણ કરે છે.” પુરુષે સ્વક્રીયામાં જ પોતાનું પ્રેમસુખ જોવું, ઉત્તમ સંબંધ તે સ્વક્રીયાનો, મધ્યમ તે સામાન્યાનો ને કનિષ્ઠ તે પરક્રીયાનો છે. વ્યભિચાર તે પુણ્યનો ને આયુષ્યનો ક્ષય કરનારો છે.

શૌર્યના અખાડા

મોટા દેશમાં ૨૭ વર્ષ થયાં કોઈ રણઅખાડો થયો નથી; તે સરકારનો જસ કહેવાય, પણ પ્રજા પાસે શસ્ત્ર હોત ન એટલો કાળ રણઅખાડો ન થયો હોત તો તે બહુ મોટો જસ દેશ વિદેશમાં મનાત. સરકારી ફોજમાંના થોડાક દેશી સીપાઈઓ આફગાનીસ્તાન ને ઇજ્જતમાં પોતાના કામથી વખાણ પામ્યા છે. આર્ય પ્રજાને મોટો ભાગ રણથી છેટે રહેનારો છે ને તેની લડનારી ભૂતિઓના જન કોઈ દેશી રાજ્યની ફોજમાં છે, કોઈ ખેતી કરે છે ને કોઈ ખીજા ધંધા કરે છે. મમત મોટાઈના વાદમાં ને સુધારાના બરાડામાં પ્રજાનું શૌર્યદર્શન છે.

મંડળનું અમંગળપણું

દેશમાં બજેડા નહિ તે છતાં પ્રજા સુખમાં નથી—સુખના ઉદ્ભવમાં નથી, દુઃખી છે. તે પોતાની સ્થિતિ સુધારવાના વિચારમાં ફાંફાં મારતી છે. સંશયનો ધુંધવાટ, નિર્વાહનો ઉચ્ચાટ, આશા ભંગનો ઉકળાટ તથા ધુમરાટ; સંકોચ ને શોચ: ક્ષુદ્ર ક્રોડ ને ખંધી હોડ, મમતનો વાદ ને ઇર્શ્યાનો સ્વાદ, નાગપાશી નીતિ ને વિલાસી બકિત, વધતો દુરાચાર ને ઘટતો સદાચાર, લઘુતા અહમવિદ્યાની ને ગુરુતા અમવિદ્યાની એ અમંગળપણું સર્વત્ર છે.

ઉપાય

અધીર પ્રજા મથન કરો, ધીર પ્રજા તપન કરો ને સર્વ પ્રજા સહન કરો. પણ શાંતિસુખનો યોગ તે દૈવકાળે થાય. એ મર્યાદા ઈશ્વરી છે પણ અતિ પીડિતને માટે તે યોગ વહેલો આવવો ને ભાવીને માટે રૂઠો આવવો તે કૃપા ઈશ્વરપ્રસાદે થાય, એ પણ ઈશ્વરી નીતિ છે. સર્વ પ્રજાએ અભિમાન મૂકી પોતપોતાના ઇષ્ટદેવતાદ્વારા સર્વેશ્વરનું નિત્ય સ્મરણ કર્યાં કરવું, અને અમે આ ઉદ્ધાસની સમાપ્તિએ સર્વ અશુભની બીડ ભાંગનાર ને સર્વ શુભને આપનાર જગતનાં માતપિતાનું શરણ ધરીએ છીએ.

“શરણં તરણેંદુશેશ્વરઃ, શરણં મે ગિરિરાજકન્યકા

શરણં પુનરેવ તાડમૌ, શરણં નાન્યદુપૈતિ દૈવતમ્”॥

इति तृतीयोऽङ्कः

વળી મિત્રોની ઇચ્છાએ ચોથો ઉદ્ધાસ કરી ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે વિશેષ વદીશું.

૩. સ્ત્રી પુરુષનો અંધાયક્ષો જે નિલ સંબંધ પોતાનો વિસ્તાર કરવાને તે ગૃહ; અને તે સંબંધરૂપ ધરમાં જે પુરુષ તથા સ્ત્રી તે ગૃહસ્થ તથા ગૃહિણી એ શબ્દે ઓળખાય છે. પરંતુ સ્ત્રી પુરુષે સાથે રહી ધર ચલાવવું, એ તેઓની સ્થિતિ તે ગૃહસ્થાશ્રમ.

મંડળમાં સ્ત્રી પુરુષની સંખ્યા એકમેકના પ્રમાણમાં હોય તેના ઉપર પશુતરો ને તેના પ્રકારપર આધાર રાખે છે; મંડળમાં પરણેલાં જન ધણાં હોય તે કે થોડાં હોય તે સારં; સારા સૈનિકજન વાંદા કે પરણેલા નીકળે; છડાં છુટાં રહેવામાં સુખ કે પરણી પશુતરના બન્ધનમાં રહેવાથી સુખ; પણ પુરુષે સાસરાના આશ્રયમાં નવું ઘર માંડવું કે સ્ત્રીએ પુરુષને ઘેર જઈ રહેવું કે એ બન્નોએ નવું સ્વતંત્ર ઘર માંડવું, એ વિષય મંડળીઓમાં ચરચાઓ.

૨. સ્ત્રીપુરુષે સ્વેચ્છાએ પડણવું કે વડીલની ઇચ્છાએ લગ્ન થવું, એમાં વધારે સારું કાંઈ? પશુતરનો સંબંધ અખંડ સતેજ રહે, એ ઉદ્દેશ નીતિ બંને મતે માન્ય રાખી છે. ઉપલાં બે મતમાં ખસીજું બલિષ્ઠ છે; કેમકે તેમાં ધિંકના સુખ કરતાં ધરને ક્ષેમ રાખવા ઉપર બંનેનો લક્ષ વિશેષ હોય છે, મર્યાદાને વિચાર.

સ્વેચ્છિત લગ્નમાં પ્રેમ, કારણ તથા સાધન હોય છે. પણ પ્રેમ પતંગીઆનો કે દીવામાં ઝંપાવે, પ્રેમ માછલાંનો કે ગલથકી કે જળથકી વહેલાં મોડાં મરે, પ્રેમ લમરનો કે ઠામઠામ રસ લે પણ તેને એક ઠામ વધારે વહાણું હોય. પરસ્પર બને અને ધર-પ્રજા-વ્યવહારની વ્યવસ્થા સારી રહે એને માટે સ્વતંત્ર મૂળ પ્રેમ કાંઈ રીતે સાધન નથી. તેના બગાડનું ચોટું કારણ થાય ખરો. લગ્ન પછી થોડે કાળે સ્ત્રીપુરુષનો પ્રેમ ટાઢો પડે, ધર ચલાવવામાં તેઓનું મન રોકાય કે પ્રજા થાય કે બંને પ્રેમ તે ઉપર ઠરે, એટલે પ્રથમનો પ્રેમ કદાપિ હોય તો તે અપ્રગટ જેવો થઈ રહે છે. વળી સ્વતંત્ર પ્રેમ બ્યારે ભારે ક્રોધમાં ભરાય તે ધર કે પ્રજાની દરકાર ન કરે. જે પ્રેમ ચંડાળપણું છોડી ફરીને ચળકે તે ઉત્તમ; પ્રિય પ્રિયામાં જે એક બીજાને માટે પોતાના સુખની હાનિ કરે, પોતે દુઃખ પામી તેની સેવા કરે તે ઉત્તમ પ્રેમ. એવો પ્રેમ સ્વતંત્ર પ્રેમવાળાં પશુતરોમાં જુજ કાંઈ હામે હોય; વડિલ વિવેકે પરણેલામાં ઘણે ઘેર હોય. વડીલ પરણાવે છે ભાર પછી વહુવરમાં પ્રેમલાગણી ઉપજે છે; વડીલની મર્યાદાએ અંકુશમાં રહેતાં તે લાગણી અધીરી થાય છે, પણ વળી મર્યાદાએ ધીરી થાય છે; ને એ

રીતે પ્રેમ સુધડ ને ઠરેલ થાય છે. કદાપિ એકમેકને ન બન્યું તો પણ બંને, કુળની લાજ રાખવાના વિચારથી નિભાવે છે ને ધરને ભાજવાનું સાહસ કરતાં નથી. સ્વતંત્ર પ્રેમમાં સમાનતાને વિચારે અણખનાવનો સંભવ વધારે છે. વડીલો સતાનના ભાવિ સુખનો વિચાર કરી પરણાવે છે તેમાં ભૂલ પણ થાય, પણ તરુણ જનો પોતાના મોહિતપણામાં જે ભૂલો કરે તે ઘણી હોય. સ્વતંત્ર પ્રેમવાળાં ઇચ્છામાં આવે ત્યારે પરણે ને વડીલ જનો રૂઢિ ને સમય સ્થિતિનો વિચાર કરી પરણાવે.

૩. ધર જે કે પુરુષ સ્ત્રી બંનેથી મંડાય છે ને બંનેથી ચાલે છે તો પણ તેમાં પુરુષનું સ્થિતિપદ મોટું છે. તેની બુદ્ધિનીતિ ઉપર ધરનું મોટપણુ તથા સુખ અવશ્ય આધાર રાખે છે; તેને નામે ધરવ્યવહાર ચાલે છે. તે ધરરાજ્યનો રાજા છે. સ્ત્રીએ પુરુષની ઇચ્છાને અનુસરતાં રહી તેના આશ્રયમાં ધરવ્યવસ્થાનું, ખીજાં ધરો સાથે વહેવાર ચલાવવાનું ને પ્રજા ઉછેરવાનું કામ જે પોતેજ કરવાનું તે કરવું ને પુરુષના કામમાં પણ સહાય રહેવું.

પ્રેમસ્વભાવમાં પુરુષ મોહક ને સ્ત્રી મોહિત છે—કઠિણ સુંદરતા કામળ સુંદરતાને પોતા તરફ ખેંચે છે; પણ કેટલાંક મંડળમાં સ્ત્રી મોહકપણે વર્તે છે ને પુરુષ મોહિતપણે ને એમ મૂળસ્વભાવથી વિપરીત વર્તણૂકે બનાવ રહે નહીં ને તેથી પછી સમાનતાને વિચારે બંનેએ પોતપોતાનું સમાધાન થવું—માની લીધું છે. પુરુષસ્ત્રીની 'બુદ્ધિનીતિ' જન્મથી સરખી છે. તેનામાં સ્વાભાવિક દોષ વિશેષ નથી એમ કહેનારા તે પોતાના અનુભવના સસને પણ અસલ કહેનારા છે; મોહિતપણાને પણ મમત ધરીને સ્ત્રીબુદ્ધિ ઉપર પુરુષબુદ્ધિનો અંકુશ હોય તોજ ધર સારું ચાલે; જે ધરમાં સ્ત્રીનું ચલણુ, તે ધર પોતાનો જસ વધારે તો નહિ પણ ઘણોજ ઘટાડે.

૪. વડીલ વિવેક લક્ષ, મર્યાદા વિવેકવાળો વહુવરનો પ્રેમ, અને પુરુષની ઇચ્છાને અધીન રહેવું એ સ્ત્રીનો તથા સ્ત્રીપ્રગ્મને સરક્ષિત રાખવાં એ પુરુષનો વિવેક—એ તત્વ એશિયાના ધણાખરા લોકના ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધણા કાળથી છે ને તેમ આર્યપ્રગ્મનો ગૃહસ્થાશ્રમ છે. (પરલોક સંબંધી તત્ત્વ અમણાં દૂરજ રાખ્યાં છે.)

જુના કાળમાં ક્ષત્રીઓમાં કોઈ કોઈ તે પ્રેમેચ્છાએ પરણતા ને તે ગાંધર્વવિવાહ કહેનારો છે. ત્રણ પ્રકારની સ્વયંવરની રૂઢિ હતી. વડીલ, રાજકુળોને પોતાને ત્યાં બોલાવે ને તેમાંથી એકને કુમારી પસંદ કરી પરણે; વડીલ કે કન્યા અમુક પ્રતિજ્ઞા કરે ને જે કોઈ તે પૂર્ણ કરે, તેની સાથે

પરણે; અને કન્યાનું હરણ કરી લઈ જવાનો રાક્ષસવિવાહ હતો, જેમાં કોઈ કન્યાને ગમતું ને કોઈને અણગમતું થતું.

૫. વળી શુચિ, મર્યાદા ને અવિભક્તપણું એ આર્ય ગૃહસ્થાશ્રમનાં તત્વ છે; તેનું પ્રગટ દર્શન શુભાશુભ પ્રસંગે કુટુંબીના પરસ્પર વહેવારમાં છે; અને તેનું ગ્રીહું દર્શન વર્ણવ્યવહારમાં છે. અથવા, વર્ણુજ્ઞાતિ-ગૃહ એ ત્રણેનું બંધારણ ઉપલાં તત્વોથી છે.

એ પ્રકરણુ ગ્રંથ વિસ્તારને પામેથી આર્યદર્શન ચોખ્ખું થશે. જુદી જુદી જાતના લોક એક ઠેકાણે આવી રહી અને એક જાતના લોક એક ઠેકાણે આવી રહી કુટુંબીની વ્યવસ્થા કરે તે બે નીતિ જુદી હોય ને તેમાં બીજી તે આર્યની છે. ઉપર લખ્યા સાત્ત્વિક સદ્ગુણ તે જુની ખાણના હીરા જેવા છે કે જેને સરાણે ચઢાવેથી જ આર્યનું ખરું કલ્યાણ થશે. તે હીરા સુધારાને પસંદ નથી; તે નવી ખાણના પાસાદાર બનાવેલા હીરા તરફ મંડળનો રાગ કરાવે છે પણ તેમાં તે ભૂલ કરે છે; કેમકે આર્યના સ્વભાવમાં સંસાર તે અસાર જ છે. વિપરીત પ્રકૃતિ થઈ કે પ્રાણુ રહે નહિ; જ્યારે આર્ય તે સંસારને જ સાર માનતો થશે ત્યારે તે આર્ય જ નહિ.

સુધારો એકવર્ણુ કરવા મચે છે પણ સુધટિત બન્ધારણુ જોતાં તેમ થવાનો સંભવ નથી. તે જ્ઞાતિનાં બન્ધન તોડવા મથે છે પણ તે હડીલી છે; યુરોપનાં સંસારબન્ધન ધણા ભુંડાં છે. તે બાળકમ કાઢવાનું કહે છે પણ નથી જોતો કે તે ચાલ ધણા કાળની છતે પ્રજાએ વીરશ્રી દાખવી છે; ને આજે પણ ધણાક પ્રાંતની પ્રજા શરીર બાધામાં સખળી જ છે. તે વિધવાની દાઝ આણે છે? પણ તેથી થવાની જે અવ્યવસ્થા ને અશુચિ, તેનો વિચાર કરે છે? સ્ત્રીઓને ભોગલલુતાવાળી સ્વચ્છંદી કરવામાં લાભ છે? એ સવાલની જરૂર નથી;—યુરોપમાં જેમ યાય છે તેમ અહીં થશે, એમ તેનું કહેવું છે. તે જડચક્રિતની સંપત્તિ મંડળને આપવા કરે છે પણ મંડળે તો જીવચક્રિતની સંપત્તિને શ્રેષ્ઠ માની છે.

૬. આર્ય પુરુષનું શૌર્ય ધર્મોર્થમાં હતું; બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણમાં ને, ગૌ-બ્રાહ્મણપ્રતિપાળ ક્ષત્રીમાં; તે પોતાની ધીરવીરશ્રીએ ને ધર્મદાનશ્રીએ આદિ સંપદિમાં પ્રસન્ન રહેતો. આર્ય સ્ત્રીનો સર્વોપરિ યશ તે તેના સતીપણામાં—પતિવ્રતમાં—કુળવધૂપણામાં—શીલમાં હતો. તેણે સર્વસ્વ પતિને અર્પણ કીધું હતું. આર્યનું પ્રેમશૌર્ય સ્વધર્મવિધયમાં.

તેમાંનું આજે કેટલું છે? બહુ થોડું, પણ તે છે; ને સ્મૃતિમાં તો સધળું છે. પણ વળી સુધારો યુરોપના શૌર્ય પ્રેમ દાખી તેની ભક્તિ કરા-

વવા નિકળ્યો છે ! પણ વળી આર્ય સ્ત્રીએ પ્રેમની ઉત્તમ નીતિએ પોતાના સઘળા હક સ્વામીને આપી દીધા છે તેનું કેમ ?

અમણાની સ્થિતિ; કાઈ ખાવા લઈ છોકરીને પરણાવે છે—ધરડાને કે રાગીને; કાઈ સામા આપનારની છોકરી સાથે છોકરાને પરણાવે છે; કહી કહી કળેડાં છે. કેટલેક ઘેર એકથી વધારે વહુ હોય છે. ને ત્યાં શોધના કલહ હોય છે; સાસુ નણંદ ને વહુવારના અણુજનાવ; સાવકાં સઘઆરાના ટંટા હોય છે. કેટલેક ઘેર સ્ત્રીઓને ઘરકામની સૂઝ નહિ, કાઈ છોકરાને રકતાં રઝળતાં રાખનારી કે અતીસે લાડ કરનારી છે, ને કેટલીક તે લુગડાં ધરણાની વધી ગયલી ઇચ્છામાં કાઈ પણ રીતે તે મેળવવાની, જુકિત કરે છે. જ્ઞાતજ્ઞાતની કેટલીક રીતિ નઠારી છે જેવી કે ફટાણીની, રડવા કુટવાની વગેરે. ઉંચી જ્ઞાતિઓમાં ધણીકને લખતાં વાંચતાં આવડે છે, કાઈ સંસ્કૃત ગીતાભાગવતનો પાઠ કરે છે, જુજ કાઈ તે સંસ્કૃત વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ ગીત ગાવામાં ને કેટલીક ઢોલક સાથે ગાવામાં સારી માહિતી ધરાવે છે; સીવવું, બરવું, રાંધવું તો ધણીખરીને આવડે છે. ખેતી, કારીગરી, મજુરી કરનારી જ્ઞાતિમાં જૈરાં ધણીનાં કામથી જાણીતાં થઈને તેને મદદ કરે છે. કાઈ દેવદર્શનના, કાઈ માળાપૂજના નિયમવાળી ને ધણું કરીને સઘળી વ્રત પાળનારી હોય છે, છોકરીઓ પણ એ પ્રમાણે છે; જે નરસું છે તે કાઢવું ને સારું છે તે વધારવું, એને માટે અનુકૂળ સ્થિતિ આવેથી પુરુષ ને સ્ત્રી ઉત્તમ યોગ્યતાવાળાં યશો—સુધારાની યોજનાએ નહિ, પણ સ્વધર્મ શિક્ષકના યોગ્યથી.

૭.* ન્યાં સત્તાધારી ને પ્રજા જુદી જાતનાં હોય, ન્યાં પ્રજા ધર્મ-વિચારની સામસામી હોય ત્યાં ગૃહસ્થાશ્રમ વ્યવસ્થિત સુંદર હોય નહિ ને યાય નહિ; તોપણ બને તેટલો તેને વ્યવસ્થિત રાખવા તથા કરવા ઉપાય

* બીજવારનું આર્યરાજ્ય રજપૂતોના ટંટાથી ને મુસલમાનની જીતથી વટયું હતું મુસલમાની સત્તામાં આચાર્યોએ તથા જ્ઞાતિઓએ આચાર્ય ને સાધુઓએ ઈશ્વરજ્ઞાનનું રક્ષણ કીધું; રજપૂતોએ તથા મુસલમાનોએ રાજપ્રકરણમાં બન્યું તેટલું પ્રજાલાભમાં કીધું અને સ્ત્રીઓ ઉપર બળાકાર થવા લાગ્યો ત્યારે સેંકડો રજપૂતાણી ને બીજાઓએ રાજનું રક્ષણ કરવાને ચિતા પેટની કે શસ્ત્રથી કે વિવિધી આપઘાત કીધા હતા.

અચેત્ત સનાતને પ્રજા નિર્ભય ને સ્વતંત્ર છે, પણ અચેત્ત વિદ્યા નીતિ વૈભવે પ્રજાને મોહિત કીધી છે; અતિમોહિત તે પ્રજાનું સર્વસ્વ વખોડતાં મંડળમાં પરદેશી પરધર્મી તત્ત્વ ધુસાડવાને મહે છે ને પ્રજા અવ્યવસ્થિત છે; પુરુષ કેણીલા તેમજ સ્ત્રીઓ પણ કેણીલી થઈને બ્યભિચારમાં ઉતરી છે; દેશ નિર્ધન છે ને દેશ નીતિ નબળી છે; અચેત્ત ભણેલા રાજકીય લાભ સરકાર પાસે માગે છે.

આ છે કે, પુરુષોએ પોતાની ઉદ્યમશક્તિ વધારવી, વિચાર પાકા કરવા ને સખળી નીતિ આચરવી.

સુધારો કહે છે કે (૧) આર્ય ગૃહસ્થાશ્રમ સંસારો નથી; (૨) તેને સંસારો કરવાને પ્રથમ સ્ત્રીઓની રિતિ સારી કરવી; (૩) ને એને માટે તેઓને બાણાવવી.

(૧) કેટલીક નીતિરીતિ નરસી છે તે ઉપરથી માત્ર નહિ પણ આર્ય સંસારનાં તત્ત્વ પરલોક વિચારથી બળેલાં છે ને કેટલાંક સંસારી બંધન ધણાં સખત છે માટે તે નકારો છે એમ તે કહે છે. તે જુના વિચાર જાણી લેવાને ઇચ્છતો નથી, પોતાનો વિચાર મહામંડળમાં કેટલો ચલાવી શકશે, તેનો વિચાર કરતો નથી પણ પોતાનો કાલો મનાવવાને મથે છે.

(૨) પ્રથમ સ્ત્રીને સુધારવી. સુધારાને યુરોપની વાત ગમતી છે તેા અમે પુછીશું કે સાંના કીઆ લોકની રાજસ્થાપના સ્ત્રીસુધારાથી થઈ છે? ને કીઆ લોકે પરતંત્રપણામાંથી નીકળવાને પ્રથમ સ્ત્રીસુધારો કીધો હતો? કાંઈએ નહિ, એ જ ઉત્તર તેને દેવાનો છે. યુરોપના લોક પોતપોતાની રાજકીય પરાધીનતાથી છુટ્યા અને પછી ધર્મ તથા રાજ્યવિવેચના યુક્તોથી પરવાર્યા હારે જ (સ્વસ્થતામાં) તેઓએ સ્ત્રીસુધારાના વિચાર કરવા માંડ્યા હતા. સ્ત્રી સુધરશે, તેની પ્રજા પરાક્રમ કરશે ને રાજ્યને સ્વાધીન કરશે ને પછી જે ગૃહસ્થાશ્રમ થશે, તેનું સુંદર દર્શન થશે; અચ્છી દીર્ઘદષ્ટિ!

(૩) સ્ત્રીને બાણાવવી. તેનો ઉદ્દેશ મંડળની પરંપરાની નીતિ ઉચ્છેદવાની છે, તો હવે પોતાની નીતિને અનુસરતું બાણતર કીયું તે બાણાવશે? યુરોપનો સ્ત્રીસુધારો ચાર સ્વરૂપે દેખાય છે—અમેરિકાની કહેશે કે, અમે પુરુષ જસના કામને લાયક છીએ ને તે આ જોઈ લો; અંગ્રેજી કહેશે કે આપણા હક આપણને મળવા તો જોઈએ ખરા; ફ્રેન્ચે કહેશે કે, સમાન હકનો વિચાર તો અમારું જીવન છે; અને જર્મને કહેશે કે અમારા હક વિષે અમારા પુરુષ સમજે છે;—કીઆ મંડળના સુધારાનાં ધારણ ઉપર સુધારો નવી રચના કરવા ઇચ્છે છે? જે પ્રજા સ્વભાવે તથા કેળવણીએ રહે ખટપટે રાચનારી, જેમાં સંસારી માનનો વિચાર આગળ પડતો ને સ્ત્રીઓને માનમાં રાખવાની પરંપરા તે પ્રજાની નીતિરીતિ આ દેશની પ્રજામાં દાખલ કરવા વિષે શી યોજના કીધી છે? આ દેશની સ્ત્રીઓને કેટલે લગી છુટ આપવાના વિચાર તેણે કીધા છે? સુધારાને સહાયરૂપ ધર્મ આપવાનો તે વળી કીધો? એ વિચાર તેણે કીધો જ નથી; ને એ નક્કી થયા વિના સ્ત્રીઓને કાંઈ વિદ્યા શીખવવી, એ વિષે પણ નક્કી શું હોય? ઉચ્છેદક સુધારો તો

આમ જ કહેશે કે, પુરુષની પેઠે સ્ત્રિઓ ભણે-ધ્વજામાં આવે તે ભણે-રૂઢ કાલેજમાં ચાલતું ભણતર ભણે, પુરુષની પેઠે ઉદ્યોગ લે ને શક્તિનીતિના જશ જગતને દેખાડે !

પાંતરીસ વર્ષ થયાં નિશાળો ચાલે છે; તેની સ્થિતિનું અવલોકન અવશ્ય કરવાનું છે. છોકરીઓ પરણ્યા પછી-૧૧ વર્ષની વય પછી નિશાળમાં રહેતી નથી; સ્ત્રીશિક્ષકા છતાં પણ રહેતી નથી ને વિધવા છોકરીઓ પણ આવતી નથી. નિશાળે ભણેલી છોકરીમાંથી મોટી થયા પછી કોઈ વિદ્યા કે ગુણે નામ ગણાવામાં જણાઈ નથી. લાંબી મુદત થયાં શિક્ષકાનો વિચાર અમે જાણી લીધા છે કે, ધણીક છોકરીઓએ પોતાના લખવા વાંચવાને આડે રસ્તે વાપર્યું છે ને છોકરીઓને લાયકનું ભણતર શીખવવામાં આવતું નથી. ટ્રેનિંગ કાલેજવાળી જે શિક્ષકની નોકરીએ ગુજરાત કરે છે, તેમાંથી પણ કોઈ બહાર આવેલી નથી.

દેટલાક મુધારાવાળા પોતાની સગીઓને ભણેલીનું માન અપાવે છે. દેટલાક પુરુષ ભણેલી સ્ત્રિઓ ઉપર આશ્ચર્યથી જોય છે. કોઈ કોઈ તરુણીઓ પોતાને મુધરેલી કહેવડવતી હશે પણ તે સ્વરૂપ ઠરેલું નહિ ને મુધરેલી માતા એવું સ્વરૂપ તો હજી હવે દેખાય સારે.

અમારું મત સ્ત્રિઓ ભણે તેને માટે છે પણ તેઓએ કંઈ કંઈ વિદ્યા ભણવી, તેઓને કેવે પ્રકારે ભણાવવી ને શાળાઓ કેવી જોઈએ, એ વિષે યોજના અમે કાઢી નથી.

૮. મૂળતત્ત્વ જનાર નથી, નવો રંગ વધતો આંછો ભજો, રૂપાંતર પામતી સ્થિતિમાં ધારણ બંધાય નહિ, માટે છે તેનું રક્ષણ કરવું ને રક્ષણ કરતાં તેને સખળ કરવું એ જ દેશજનતાને-દેશાભિમાનને-આર્યાભિમાનને-સ્વધર્મને ધ્વજનારા આર્યપુત્રોનો ધર્મ છે. નિસ્તેજ પણ અમારું; અમે અમારું ગૃહસ્થાશ્રમસ્વરૂપ અદર્શ થયવું ને તેને બદલે નરું સ્વરૂપ જોવાને ધ્વજતા નથી. યુરોપની વિદ્યાનીતિને અમે માન આપીયું પણ પૂછ્યું તો અમારી જ વિદ્યાનીતિને; કાળી બેરીઓ સાથે લગાડવાથી ને વસ્ત્રાલંકારથી ગોરી થનારી નથી પણ તે બહારના કાળાપણમાં અંદરનું ગોરાપણું દેખાડે તેનું અમે ધ્વજીએ છીએ. અમે ચંચળ સુંદરતાને પણ જોઈને રાજ થઈએ પણ વસાવીયું તો ઠરેલ સુંદરતાને. અમે ધીના સવાદીઆ છીએ.*

* યુરોપીઅનો માખણના સ્વાદ લગી આવ્યા છે, ધીનો અનાદર કરે છે પણ ધીની લેહજત લેતા થશે (ગ્રાહપાનના ખોરાક ઉપર આવશે) ત્યારે જ તેઓ અહિંસક થઈ આર્યનું સાત્વિક બળ સુંદરતા જોશે. આર્ય છેક પૂર્વકાળથી ધીના ભોગી છે. યજ્ઞમાં ધી હોમી દેવતાને તે આપના.

મિત્રી ખાલદી આજે નથી; યાલુદી ટાળું સ્વદેશરહિત આહી તહીં વેરાતું છે પણ મૂળ ધર્મ રાખી રહ્યું છે; જુના ગ્રીક રોમન આજે નથી; જુના ઇરાનીતું રહેલું નાનકડું ટાળું આ દેશમાં વાસો કરે છે; પણ તેઓની સ્વધર્મસ્થિતિ આજના આર્ય કરતાં વધારે હુંડી છે; ચીનાઓ પોતાની જુની નીતિરીતિ રાખી રહ્યા છે અને આર્યજન તે એક મોટા જગ્યામાં એક ઠંકાણે અનેક ઉત્પાતોમાં પણ પોતાનો સ્વધર્મ રાખી રહ્યા છે—એ રક્ષણમળ સુલભ નથી, એમ કાણ કહેશે? અને અમે અમારા સંસારી ગૃહસ્થાશ્રમને પરલોક વિચાર સાથે આજે પણ સનેજ જોઈએ છીએ.

૯. રાજ્યમાં ને ઘરમાં સ્વસ્થતાનું સુખ જોઈએ. સ્થિતિ છિન્ન ભિન્ન છે; તેપણુ મૂળના બંધારણથી, પરંપરાની રહેણીકરણથી, પરલોક સુખની આશાથી આર્યગૃહોમાં શાંતિનું ઊંચું સુખ દેખાય છે. એવા સુખને સારુ મહા ઉઘમી સુરોપીઆનો પણ તૃષ્ણા રાખે. આર્ય પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમને આ પ્રમાણે બતાવે છે:—આનંદયુક્ત ઘર, સારી કુદિવાળા પુત્ર, કાંતા અગ્રિય ભાપણ કરનારી નહિ, સારા મિત્ર, ધનપણ ખરું, પોતાની જ સ્ત્રીના સંભાળ, આઘાતતર સેવકો, મિષ્ટાન્નપાનનો ભોગ, નિલ આતિથ્ય—દાન, દેવપૂજન ને સાધુનો સંગ ઉપાસવામાં આવે, તે ગૃહસ્થાશ્રમને ધન્ય છે.

આનંદં સરનં સુતાથ સુધિયઃ કાંતા ન દુર્માયિણી ।

સન્નિવ્રં સધનં સ્વયોપિતિ રતિશ્રાજ્ઞાપરાઃ સેવકાઃ ॥

આતિથ્યં શિવપૂજનં પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્નપાનં ગૃહે ।

સાધોઃ સંગમુપાસતે હિ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ” ॥ ૧ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः

—સમસ્તસમસ્તસમસ્ત—

ધર્મજિજ્ઞાસા

પ્રશ્ન—ધર્મ એટલે શું?

ઉત્તર—દેશદેશના મહાત્મભાવ આત્માઓએ* આત્માન શ્રવેનાં કલ્યાણને અર્થે જે નિશ્ચય, નિયમ ને કર્મવિધાન દેખાયાં હોય તે તથા તે ત્રણેનું જે પાલણુ તે ધર્મ.

* મૂળધર્મના પ્રવર્તાવનાર યોગમળે કે ધ્યાન ધારણાખળે પ્રકાશિત થયલા દોષ છે—તેઓએ અંતરપ્રેરિત થઈ પોતાના મંડળને ધર્મજોષ કરેલો ને મંડળે તેને વિશ્વાસે સત્ય માનેલો તથા શ્રદ્ધાએ દૃઢ પાળેલો.

પ્ર.—એમ. તો દેશદેશના ધર્મ જૂદા પડે ને એક દેશમાં પણ અનેક ધર્મ હોય ને કાળકાળના. પણ, જૂદા થાય?

ઉ.—હા. પણ એક દેશમાંના જે અનેક તેમાં ધણુંક તો તેનું તેજ હોય; કાળકાળના જૂદા તેમાં પણ કેટલુંક તેનું તેજ હોય; અને દેશદેશના જૂદા તેમાં પણ માનવધર્મરૂપે કેટલુંક તેનું તેજ હોય.

પ્ર.—પણ સારે અનેક ભેદ શું કરવા હોવા? સર્વકાળ સર્વ દેશમાં એક જ ધર્મ કેમ નહિ?

ઉ.—અનેક ભેદ યવા એવી મનુષ્યની પ્રકૃત બુદ્ધિ છે, એટલે તે અનિવાર છે.

પ્ર.—જ્યારે જગતના સર્વે મનુષ્યનો એક જ ધર્મ ન જ થાય એવું છે સારે કેટલાક ધર્મના આચાર્ય તથા ઉપદેશક સર્વેનો એક ધર્મ કરવાને મથન શા માટે કરે છે?

ઉ.—મિત્થા;—અચાને માની લીધેલાં કલ્યાણની બુદ્ધિયે, કાઠની ઘેલા-ધ્યે કે કીર્તિને લોભે કે દયાને આવેશે.

પ્ર.—એક દેશમાં એક કાળના ધર્મ એક ખીમથી જૂદા પડે ને તેના કરતાં તેજ દેશના કાળકાળના ધર્મ વધારે જૂદા પડે, પણ ત્યારે તેજ દેશના સર્વકાળ એક જ ધર્મ એવું હોય કે નહિ?

ઉ.—હોય, ને છેજ; ને એમ જ કહેવાય છે. એક દેશના લોક ધણીક રીતે સ્વભાવ, બુદ્ધિ તથા નીતિરીતિમાં સરખા હોય છે; તેઓ પોતાના વૃદ્ધોએ પાળેલા ધર્મ ફેરફાર વિના કે થોડોક ફેરફાર કરી પાળે છે; અને એમ વંશપરંપરાના ધર્મ જોતાં તે સર્વે ધર્મોનું મૂળ કાઠ છેક જૂના કાળમાં હોય છે;—એટલે છેક જૂના કાળમાં જે ધર્મગ્રાધ લોકને મળેલા, તેજ ઉત્તરોત્તર કાળમાં થોડા કે ઘણા ફેર સાથે દેશમાં પળાય છે;—એટલે દેશના સર્વલોકનો સર્વકાળને માટે નિત્યધર્મ તો એક જ છે. વળી એક દેશનો નિત્યધર્મ ખીમ દેશના નિત્યધર્મથી જૂદો હોય છે, માટે દેશદેશના ધર્મ જૂદા કહેવાય છે.

પ્ર.—શું બે ત્રણ દેશમાં એક જ ધર્મ નથી હોતો?

ઉ.—હિંદુસ્થાનના ઘણા લોકોનો એક જ ધર્મ છે, ચીનમાં સૌનો એક જ ધર્મ છે અને મધ્યમ તથા પશ્ચિમ એશિયા ખંડના ઘણાખરા દેશોનો એક જ ધર્મ છે અને યૂરોપખંડના સઘળા દેશોનો તથા અમેરિકા ખંડના ઘણાક દેશોનો એક જ ધર્મ છે એમ કહેવાય.

પ્ર.—ત્યારે વર્તમાનમાં આ પૃથ્વી ઉપર મુખ્ય ધર્મ કેટલા છે?

ઉ.-ઉપર કહેલા પ્રદેશ વિલાગ પ્રમાણે ચાર છે અને તે વેદોક્ત, બૌદ્ધ, મહંમદી ને ખ્રિસ્તી એ નામે ઓળખાય છે.

પ્ર.-એ ધર્મો કયારથી પ્રથમ પ્રવર્તમાન થયા?

ઉ.-મહંમદી તે સંવત્ ૬૭૮ માં, ખ્રિસ્તી તે સંવત્ ૮૨ માં, બૌદ્ધ તે વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે ૪૮૭ વર્ષ ઉપર, અને વેદોક્ત તે અનાદિ છે.*

પ્ર.-જેમ જૂનો તેમ શું વધારે સારો ધર્મ સમજવો?

ઉ.-જે લોકમાં જે ધર્મ ચાલતો હોય, તે લોકમાં તે ધર્મનું મૂળ સ્વરૂપ સૌથી ઉત્તમ સમજવું.

પ્ર.-સારે તે પ્રમાણે સર્વ કાળ મૂળ ધર્મ કેમ નથી પાળતા?

ઉ.-કાળે કાળે લોકની બુદ્ધિ તથા સ્થિતિ બદલાય છે, માટે મૂળ ધર્મને અનુસરતો એવા સમયનો જે ધર્મ, તે ધર્મ સમયના લોકોને માટે ઉત્તમ છે. વર્તમાનમાં મૂળ ધર્મ પ્રમાણે વર્તાયે નહિં ને તેમ વર્તવા વિષે આગ્રહ લયો જે બોધ તે નિષ્ફળ છે.

પ્ર.-ધર્મ જીવના કલ્યાણને અર્થે છે પણ તે મરણ પહેલાનાં કે પછીનાં કે સદાનાં કલ્યાણને અર્થે છે?

ઉ.-સદાનાં જ કલ્યાણને અર્થે છે અને એમ છે માટે મરણ પહેલાનાં કરતાં પછીનાં કલ્યાણને અર્થે અવસ્યે ધર્મગ્રાધ હોય છે. વળી એ ધર્મગ્રાધમાં મરણ પહેલાના કલ્યાણ વિષે પણ બોધ આવે છે જ.

પ્ર.-ઈશ્વર પ્રીત્યર્થ કર્મ વિધાન તે ધર્મ અને સંસારવિપયમાં જે નિયમ પાલણુ તે નીતિ એમ આજકાલ બેદ પાડવામાં આવે છે, તે વિષે આપનું શું મત છે?

ઉ.-અવસ્યે બેદ રાખવો એવું અમારું મત નથી. ધર્મ શબ્દમાં નીતિનો સમાસ થાય છે. પૂર્વ કાળમાં નીતિને ઠેકાણે ધર્મ શબ્દ વપરાતો.

પ્ર.-ધર્મ વિપયમાં જગતકર્તા કાષ્ઠાએક પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ માનવું અવસ્ય ખરું કે?

ઉ.-હા અવસ્ય ખરું. (બૌદ્ધ જૈન ધર્મમાં એક પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ

* મહંમદી ને ખ્રિસ્તી એ બે ધર્મનું મૂળ યાહૂદીધર્મમાં છે ને એ પ્રવર્તવેલો મુસાએ સંવત્ પૂર્વે ૧૪૩૫ વર્ષ ઉપર, મહંમદી ને ખ્રિસ્તીનાં મુખ્યત્વે મુસાઈ ધર્મમાં છે. બૌદ્ધધર્મ વેદોક્તધર્મથી જૂદો છે, પણ તેનાં કેટલાંક તત્ત્વો વેદોક્ત ધર્મમાંનાં જ છે. વળી જયેસતીધર્મ જે દરિયા દેશમાં પ્રવર્તેલો, તેનાં તત્ત્વ પણ વેદોક્તધર્મમાં છે.

નથી, તોપણ તેમાં ઉત્તમ ગતિને પામેલા જીવ પોતાના મહાજ્ઞાનમર્થવડે જગતની ઉત્પત્તિ વ્યવસ્થા કરે છે માટે તે ઈશ્વરો મનાય છે).

પ્ર.-વ્યાવહારિક ધર્મમાંના કેટલાક, સર્વ મનુષ્ય માટે સઘળાજ ધર્મમાં સરખાજ મોટા મનાવ્યા છે, પણ ઈશ્વરજ્ઞાનવિષયમાં તથા તેની પ્રીતિ મેળવવાનાં કર્મવિધાનમાં બહુજ અંતર છે એ શા માટે વારુ? .

ઉ.-પરોક્ષ વિષયમાં સ્વભાવ બુદ્ધિ પરત્વે લોકો જૂદા જૂદા વિચાર કર્યા છે.* જૂદે વિચારે જૂદા સિદ્ધાંત ને જૂદે સિદ્ધાંતે જૂદાં કર્મ થાય. જર-થોસ્તી, યાહુદી, ખ્રીસ્તી ને મહંમદી. એમાં અવશ્ય લક્ષિતપ્રધાન મનાવી છે અને વેદોક્ત તથા બૌદ્ધમાં જ્ઞાનનેજ અવશ્ય પ્રધાન મનાવ્યું છે.

પ્ર.-અક્ષિતપ્રધાન ધર્મમાં શું કોઈ પુરુષ જ્ઞાનધર્મનાં સિદ્ધાંતને માનનારો ન હોય ને હોય તો તેને એ ધર્મમાં લેવાય કે નહિ?

ઉ.-હોય પણ તેનાથી તે પળાવો કઠિણ છે, તેને લેવાય પણ જ્ઞાન-ધર્મને જેવી રીતે પાળવાને તે શક્તિમાન હોય તે પ્રતિનો ધર્મ તે પાળે.

પ્ર.-કોઈ મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિ ઇચ્છાએ પોતાનો પરંપરાનો મુખ્ય ધર્મ છોડી બીજે કોઈ મુખ્ય ધર્મ પાળે તો તેથી તેનું કલ્યાણ છે કે નહિ? કોઈ મોટો સમૂહ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ બદલે તો કેમ?

ઉ.-સામાન્યતઃ આજ ખરું છે કે, એકનું કે સમૂહનું મુખ્ય ધર્મ બદલવાથી કલ્યાણ નથી જ. મુખ્ય ધર્મમાં રહીને જો કોઈ પોતાના વૃદ્ધને ધર્મમાર્ગ ઠાળી બીજે ધર્મમાર્ગ સ્વીકારે તો તેથી કલ્યાણ થાય. પણ જો વળી તે ધર્મમાર્ગ પોતાના સ્વભાવ ગુણને અનુકૂળ હોય તો જ; પૂરતો વિચાર કર્યા વિના ઉદ્ધતપણે કે સ્વાર્થ બુદ્ધિએ સ્વીકારે તો અકલ્યાણ છે. સૌએ પોતપોતાની જાતિનો ધર્મ પાળવો.† “પારકો ધર્મ સારો વ્યવસ્થિત

* સ્વાર્થવિષયમાં-શરીર તથા મન શુદ્ધ રાખવાં, સહિષ્ણુએ ઉદય કરવો, સુખમાં કુલાહલું નહિ ને દુઃખે ચિડાહું નહિ, ગર્વ કરવો નહિ ને નિત્ય સમાધાન સંતો-પમાં રહેવું. પરાર્થ વિષયમાં-પરોપકાર કરવો, સાચો વ્યવહાર રાખવો ને ન્યાયે વર્તવું, પરમાર્થ વિષયમાં-જગત્પત્તા એક છે ને સત્યસ્વરૂપ તથા મોટો ઐશ્વર્યવાન છે, માટે શ્રદ્ધાએ કર્મ કરી તેની પ્રીતિ મેળવવી. એ, સર્વ ધર્મમાં છે પણ ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે, જીવ વિષે ને તે જોતા સંબંધ વિષે દેશ દેશના ધર્માધિકારીઓની સરખી પોંચ નથી, બુદ્ધી બુદ્ધી સમજ છે.

† જીવ પોતાના પૂર્વનાં ગુણકર્મ પ્રમાણે અમુક દેશ લોકમાં જન્મ લે છે, જન્મ લીધા પછી તે સહવાસ સંગતિની બુદ્ધિ નીતિ પ્રમાણે ધર્મ કરીને પોતાના જ લોકના જોવા ધરાય છે, તેમાં વળી જો તે વર્ણવ્યવસ્થાએ અમુક વર્ણમાં મુકાય તો તેનાં ગુણ-

હોય તોપણ તેના કરતાં અબ્યવસ્થિત સ્વધર્મ શ્રેયકારી છે; સ્વધર્મમાં મરણ પણ શ્રેય છે ને પરધર્મ તે બધને આણનારો છે.”

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વચ્છિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૧ ॥

પ્રશ્ન-વેદોક્તધર્મમાં એક પરમેશ્વરનો વિચાર નહોતો કે અમણાં એ જ વિચાર અવશ્ય આગળ પાડવામાં આવ્યો છે ?

ઉત્તર-જ્યારથી વેદ સારથી જ તે વિચાર આવ્યો આવે છે; વેદધર્મી લોક એટલે પરમેશ્વર એક છે ને વળી આવે સ્વરૂપે છે એમ જાણનારા જે લોક તે. વેદના ઉપનિષદ્ ભાગમાં તે જ વિષય છે; સંહિતામાં તથા શ્વેતિપુરાણમાં એકનું જ જ્ઞાન વ્યાપ્ત છે ને એકનું જ જ્ઞાન આપવા માટે અનેક વિષયની યોજના છે. આચાર્યોએ ને પંથના ગુરુઓએ એકનો જ બોધ કીધો છે. અર્થાત્ પરમેશ્વર એક છે, એ આપણા લોકે નવું જાણવા માનવાનું નથી. પણ તે એકના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું દુર્લભ, માટે તેનાં લક્ષ્ય-સ્વરૂપોને કર્મઉપાસનામાં યોજ્યાં છે; એ અનેક સ્વરૂપ દેવના ઉપર અભ્યાસે આસક્તિ વધી જવાથી લોકને મૂળસ્વરૂપનું સમયે સમયે વિસ્મરણ થાય છે. મુસલમાનોએ આપણા ધર્મને નિંદો ત્યારે વૈષ્ણવ આચાર્યોએ અને કુળીર નાનક વગેરેએ એક પરમેશ્વરનું જ્ઞાન સતેજ કરાવ્યું. અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ આપણા દેવોને નિંદી ચલાવ્યું કે, હિંદુઓને એક દેવનું જ્ઞાન નથી, ત્યારે અંગ્રેજી ભણેલા તરુણો પણ તેમજ સમજ્યા ને એઓએ વળી માની લીધું કે એ જ કારણ છે દેશની પડતીનું ને પછી દેશની ચઢતી કરવાને એકેશ્વરની ભક્તિનો બોધ કાઢ્યો. ધર્મસંબંધી ચર્ચાએ પરમેશ્વર એક છે એ જ્ઞાન તો પાછું સતેજ આર્થ સમસ્તને થયું છે.

પ્ર.-એક દેવ ને અનેક દેવ એ બધું શું ?

ઉ.-ધીરજ રાખ, અમણા એકની જ વાત કર.

પ્ર.-શ્રીજી ધર્મના લોક આદિદેવને માને છે ને આપણે પણ માનીએ છીએ તો હવે એ વિષયમાં કાંઈ વિશેષ જાણવાનું છે ?

કર્મ મણું કરીને તો પછી નાજ બદલાય, માટે તેણે પોતાના ધર્મથી બાવ ઉઠાડવાનું સાદસ કર્યું નહિ. કોઈ સમૂહ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ બદલે કે તેને બદલવો પડે તો પાત્ તેની મૂળ ધર્મચુદ્ધિના અંકુર રહેવાના, પછી તે પરદેશમાં બીજાના સદ્વાસમાં નહિ રહે તોપણ ધર્મ પાછાથી જીવની ઉત્તમ ગતિ થાય છે, ને સ્વધર્મ પાછાથી તે વહેલી થાય છે; સ્વધર્મનો ત્યાગ કરે તો તે સ્થિતિશ્રી પતિન મઈ રહે ને ફરીથી હવે ચઢતાં તેને વાર લાગે.

ઉ.-હા, બહુ જાણવાનું છે, અવશ્ય. તેઓનો આદિદેવ વ્યક્તિવાળો સગુણ છે ને આપણો અવ્યક્ત નિર્ગુણ છે.

પ્ર.-એ વળી શો ભેદ છે ?

ઉ.-હું છું-ધનુષ્ટું છું-કરું છું, એવું જ્ઞાન પોતાને હોવાથી જેનું આપો-પુંપોતાપણું સ્પષ્ટ છે તથા જે જગતની ખટપટ-મનુષ્યનાં કામ સાથે સંબંધ રાખે છે, તે તેઓનો આદિદેવ છે; અને આપણો આદિદેવ જગત્ સંબંધી જે હિપાધિ તે રહિત છે; હું સ્પુરણ (આપોપું) વિનાનું તથા એની પૂર્વની સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન તે રૂપે છે. તે એક, અનાદ્યંત, અપ્રાકૃત, અચંચળ, સદ્ગુણ, નિત્ય, સર્વવ્યાપી, સદ્ગુણ, શાંત, તેજસ્, આનંદરૂપ, નિરાકાર, જ્ઞાનતત્ત્વ છે.

પ્ર.-આદિદેવ વિષે સ્વચ્છ કેમ સમજાવું નથી ?

ઉ.-તે આપણી મનેન્દ્રિયને અગ્રાણ છે પણ યોગ્ય સાધને ગ્રાણ થઈ અનુભવાય છે; એ સમજવાને પાત્ર કરનાર તે માત્ર એક વેદધર્મ છે, બીજો કોઈ નથી.

પ્ર.-આદિદેવ વિષે સમજાવશો વળી ?

ઉ.-ના, અમણા નહિ; ઓળખાવી રાખીશું-“ સર્વ ઉત્પન્ન થયલાં વિષે ગૂઢ રહ્યો છે; સર્વવ્યાપી તથા સર્વ જગતનો અંતરાત્મા છે; પોતે કર્મ ન કરતો છતાં જેનેવડે કર્મ થાય છે તથા જેને વિષે કર્મ લય પામે છે એવો અધ્યક્ષ છે સર્વ કર્મનો; સર્વ જગત્ જેમાં મૂળે વાસો કરી રહ્યો છે તે છે; સાક્ષી, પ્રેરણા કરનારો, નિર્ગુણ, કેવળ એક દેવ છે.” “હૃદય કમળમાં સત્સ્વરૂપ, સર્વ જગત્સ્વરૂપ, પરમાત્મા એ સંજ્ઞાએ ઓળખાતો, વાણીએ અગમ્ય, નિત્ય, જ્ઞાનરૂપ એક પ્રમાણુપુરુષ છે, તેનું ધ્યાન કરું છું.”

एकोदेवःसर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतातरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेत्ता केवलोनिर्गुणश्च ॥ ૧ ॥

हृत्पद्ममध्ये पुरुषंप્રमाणं न त्यात्मकं सर्वजगत्स्वरूपम् ।

व्यायायिनित्यं परमात्मसंज्ञं चિद्रૂપमेवैवચસામગમ્યમ્ ॥ ૨ ॥

પ્ર.-અચળ, અકર્મ, નિરાકારત્વ એ કર્મસક્રિયતા જગતને કેમ ઉત્પન્ન કરી શકે ? ને એ જગતકર્તા કેમ કહેવાય ?

ઉ.-સત્તાધીશ રાજા પોતે કામ ન કરે પણ તેના નિમેષા પ્રધાનાદિગનો કરે તો પણ રાજા કર્તાદર્તા કહેવાય. તેમ સત્તાધીશ તત્ત્વદેવ તે

જગદીશ્વર જગત્કર્તા કહેવાય પણ સાબળ, અચળતત્વ પણ જડતત્ત્વ નથી-જ્ઞાનતત્ત્વ છે, તે પોતાની યોગમાયામાં પ્રતિબિંબરૂપે ઉતરે છે* અને એ સ્વરૂપે તે સગણુ જગદીશ્વર છે, જેમ રાજા કોઈ સમયે પ્રધાન રૂપે થઈ કામ કરે તેમ. એ રીતે અકર્તા તે કર્તા થાય છે. એ કહે છે કે, હું બ્રહ્મરૂપે થાઉં “एकोહં बहुधा स्या” ને એવો આ જગતની કૃષ્ણ કરનારો દેવ નારાયણ છે, ને એ પછી ઉત્પત્તિસ્થિતિનયકર્તા થાય છે ને એમ આ જગતની ઉત્પત્તિ કરનારો દેવ તે બ્રહ્મા છે.

પ્ર.-ખરેખર અદ્ભુત ગદ્દન વિષય છે, એમાં પ્રવેશ કેમ થાય?

ઉ.-અનેક સાધન છે પણ તે ઉપરથી લોકનો ભાવ ખસી ગયો છે તે પાછો બેસવો જોઈએ તું થોડો કાળ થોડો પણ વિશ્વાસ રાખ, પોતાનાથી વધારે જાણીતા ઉપર, ધીરો થઈ સાંભળી લે ન પછી ફરીને વિચાર કરજે

પ્ર.-આપણા લોકમાં વર્તમાનમાં મનાતા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ એને આદિદેવ સર્વોચ્ચાપી અચળતત્ત્વના સળધમાં કેવી રીતે ઓળખવા?

ઉ.-અવતરણસ્વરૂપે આદિદેવ શુદ્ધ નિરાકાર છે પણ ચિત્રપુરુષે પ્રગટેલા દેવ તે સાકાર છે. (પછી કોઈ પણ પ્રકારની સૂક્ષ્મ દેહે ને એ દેવ તે પોતાના સકલ્પથી સ્થૂનદેહ પણ કરી શકે) સાકાર દેવમાં જ્ઞાન તત્ત્વનો મોટો અંશ હોય છે, તેથી આદિદેવે અવતરણ કરેલું જેમાં એવા તે મનાય છે પૂર્વકાળમાં અમિ, વાયુ, સૂર્ય એ દેવતા મનાતા દેવતા એને લોક અવતરણ સ્વરૂપે ને જ્ઞાનીઓ તત્ત્વાર્થ લક્ષણોએ જોય છે રામકૃષ્ણ એએએ અસાધારણ અનૌકિક ઐશ્વર્ય દાખ્યું, માટે તે પણ અવતાર મનાયા

* જ્ઞાનતત્ત્વ સર્વકાળ સ્વરૂપસ્થિતિમાં જ હોય છે; અને યોગમાયાચિ રુદ્રાત્મ રાક્ષિ-નહા શૂન ધાત્મ કલારી મૂળપ્રકૃતિ-જગતની બીજા સ્વરૂપ જ-રાક્ષિ જે જ્ઞાનતત્ત્વને આશ્રયે રહી છે તે જો છે, સ્ટે છે, લય પામે છે એમ સ્વપાતરે દાખવ્યા જ કરે છે, લય થયા પછી પુનઃ શેર રહે છે આદિતત્ત્વ-બ્રહ્માના એક દેરાના, એમ ચેટલાક મટે છે પણ કેટલાક તો કહે છે કે પ્રકૃતિ એ કોઈ જાદી સાંજ નથી જ, નાન અજ્ઞાનનો સ્વરૂપ જાણ છે કે જે નોત સનરે રહતો જ નથી અનેક રુદ્રાત્મ ઉપર છે ને લય પામે છે, એકેકમાં મહદ્ભૂત ઐશ્વર્ય રહુ છે કોઈ જગતનો કર્તા તે હજી પુરુષના કુનો સત્વ ગુણ, ક્રોડનો તે રજોગુણ, ને ક્રોધનો તે તનોગુણ હોય છે; આપણા જગતનો બ્રહ્મા તે નારાયણના હૃદય એનેજ સ્વરૂપ છે નિરાકાર તે સાકાર, વ્યાપક તે મુક્તિમાન એ કેમ, વિદ્યારક્ષિવાન દેવ ને અધિધારક્ષિવાળા દેવ એ શું, અનેક દેવ-દેવ-જન એ સૌનો એક ગદ્દ સાથે સળધ એકેકનો ને સનુકનો-ને સર્વ પ્રકૃતિની અહીં સૂચના પડી સળધાનું પાલન કે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આપણો ધર્મ રચારો છે.

પ્ર.—ત્યારે સમાજેના દેવને દેવી રીતે ઓળખવો?

ઉ.—તે દેવની પ્રતિષ્ઠા તત્વને દર્શાવે કે વિવેક થઈ નથી. તે જગતની ઉપાધિરહિત એવો આદિદેવ નથી કે તેનું અવતરણ સ્વરૂપ નથી કે તેનું તટસ્થલક્ષણસ્વરૂપ પણ નથી.

પ્ર.—તેઓ તેને અનંતગુણ વિશેષણોએ ઓળખાવે છે ને?

ઉ.—ને શું આપણાં અવતરણસ્વરૂપોને તેમ ઓળખાવામાં નથી આવતાં? વિષ્ણુ-શિવ-દેવી સહસ્રનામ પ્રસિદ્ધ જ છે; પરધર્મી લોક પણ પોતાના દેવને તેવાં વિશેષણ લગાડે છે જ. વળી સમાજેના દેવમાં કર્તૃત્વ, સત્ય, સામર્થ્ય, ન્યાય, કૃપા એ અવસ્ય બહાર પાડવામાં આવે છે તેમ આપણા અમુક અમુક સ્વરૂપમાં અમુક અમુક ગુણનું વિશેષ આરોપણ છે જ. સમાજેના દેવસંબંધી વિશેષ ઓળખ શી અપાય?*

પ્ર.—અવતરણસ્વરૂપ કલિપત કે સત્ય હશે?

ઉ.—કેવળ સત્ય તો એક અચળ જ્ઞાનત્વ છે. સધળાં અવતરણ સ્વરૂપ અંતે લય પામે છે એટલે મિથ્યા છે. તોપણ જ્યાં લગી તે ભક્તના ભાવમાં છે ત્યાં લગી તે સત્ય છે ને દૃઢ ભાવે તે સાક્ષાત્ દર્શન દે છે કે અદર્શ રહી કાર્ય કરી પોતાના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ આપે છે.†

પ્ર.—સ્વરૂપોની ઉપાસના શા માટે કરવી?

ઉ.—નિર્ગુણ તત્વનું ચિંતન યોગ્ય રીતે જ્ઞાની કે યોગીથી જ થાય. કેટલાક વળી તટસ્થલક્ષણોએ કરે પણ પ્રપંચમાં પચેલા લોકથી તે થઈ શકે જ નહિ; વળી આ દેશના રસલયી લોકને શુષ્ક ઉપાસના ગમે. નહિ માટે.‡

* આટલી અપાય કે કોઈ પણ ધર્મવાળા માન્ય ન કરે તેવો હાયાસ્થ બધાં મદેષ છે; પણ આર્યસમાજ સંહિતાનો, નવી બ્રહ્મસમાજ તથા માર્થનાસમાજ બુદ્ધિનો ભલે ભણે; ને વળી પોતપોતાનાં નિશાણ ઉઠાવી તે ઉપર દેખાડો સંતિ: સંતિ: કે તત્સત્ કે સત્યમેવ જયતે, ઓકારને આગળ કરીને.

કુખીરે નિર્ગુણની તત્વાર્થલક્ષણોએ એક સગુણ રામની ઉપાસના કરાવી હતી અને નાનકે નિર્ગુણને સપ્તલક્ષણોએ ઓળખાવી તેના બેઠા કીધા હતા.

† એકેકા સ્વરૂપમાં દૃઢ બ્રહ્મભાવ ધરેથી બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાય છે. એ વિષય તે યોગમાયાવડે આત્માનાં અદ્વિત કામ છે.

‡ વેદાંતી જયદ્રથે સંકરાચાર્યનાં સ્તોત્ર પોતાના મંડળને માટે ઉપાસ્યાં છે તેમજ કેટલાંકમાં નિર્ગુણની ઉપાસના છે. એની ઉપાસના સર્વ લોકને અનુરૂપ આવે તે સારું, પણ તેમ આવે જ નહિ બુદ્ધિને.

પ્ર.-પણ ધણીના શા માટે ?

ઉ.-સૌ પોતપોતાની પ્રકૃતિને પ્રિય એવાને જ શોધે; પ્રિય સ્વરૂપને ભજતાં મનકામના વહેલી પાર પડે; વળી એક જણુ કાર્યવશાત્ ખીન્નને પણ સેવે.

પ્ર.-સર્વ લોક અમુક એક જ સ્વરૂપને ભજે તો તે વધારે સારું કે નહિ ?

ઉ.-હા; ને લોક તેમ જ કરે છે. છેક જૂના કાળમાં મુખ્ય ઉપાસના ધર્માની હતી; ને પછી રાવવિષ્ણુની ધર્મ. લોકનાં ઐક્યને અર્થે અનેક સંપ્રદાય, અનેક મત ને અનેક ઉપાસના છે તો પણ લોક શિવ કે વિષ્ણુ એ બે જ મુખ્ય સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે.* ને એ બેમાં પણ કાળે કાળે એકને જ આગળ પડતો ગણે છે વિક્રમ સંવતથી તે ૧૨૫૦ સુધી શિવધર્મ પ્રધાન હતો ને પછીથી વૈષ્ણવધર્મ ચમલો જે આજ વગોવાય છે.

પ્ર.-અનેકની ઉપાસનાથી ધર્મ વધારે અવ્યવસ્થિત નહિ થાય ?

ઉ.-અનેકની પણ વ્યવસ્થાવાળી ઉપાસનાથી જ્ઞાનધર્મ અવ્યવસ્થિત થતો નથી; અનેકની ઉપાસના પરંપરાથી ચાલી આવી છે ને ધર્મ રહ્યો છે જ; સમયે સમયે થોડો ધણો અવ્યવસ્થિત થાય પણ થોડીવાર સત્યધર્મ ખોળતાં તે તેવો થાય તોપણ શું ? સમાજ કાઢી બોધ આપનારા તે જ સૌ એકમતના ક્યાં છે ને કેમ થતા નથી ?

પ્ર.-સારે હવે લોકે ક્યું સ્વરૂપ પૂજવું, કઈ સમાજનો દેવ ભજવો ?

ઉ.-વળી બૂલ્યો ? સમયે અવ્યવસ્થા ને સમયે વ્યવસ્થા થવી એમ કમજ છે. અમારું મત આ છે કે હજુ થોડાંક વર્ષ સૌએ પોતપોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવો; પ્રત્યેક જણુ પોતાની શક્તિ નીતિ જેટલી બહાર કઢાય તેટલી કાઢવી, દુરાગ્રહે નહિ; તોપણ નિર્ણય સગુણ વિષે અને શિવ કે વિષ્ણુ કે સમાજનો દેવ એ ત્રણમાંથી એકને પૂજ્ય માનવા વિષે અવસ્થા કરીને અંતે વિચાર કરવો.

પ્ર.-એક તત્ત્વની સત્તાએ અનેક સંકલ્પ દેવતા ઉત્પન્ન થયા છે અને સગુણ દેવતા તે અચળ દેવતાં અવતરણ સ્વરૂપ છે, એ તો મારે નફી માનવું કે ?

ઉ.-તે તો તું જણે.

પ્ર.-વળી કહેશે કંઈ ?

* જે હોવાનું કારણ કે પ્રથમથી જ બ્રાહ્મણવર્ગે લોકવર્ગથી ભૂદો છે. જ્ઞાન, સ્વ-ભાવ તથા કરણી રહેણીમાં, તો તે વર્ગનો મોટો ભાગ લોકનાથી ભૂદો છટ દેવને માને.

ઉ.-“ આત્મા-ઈશ્વર-સાક્ષી-સ્વયંપ્રકાશ-પોતાને પોતેજ જાણનાર જેને કાંઈપણ વિશેષણ અપાતું નથી, એવું જે પરમ કારણ જગતનું તેજ હું (વિષ્ણુ) છું, બ્રહ્મા છે ને શિવ છે; કેમ કે હું દક્ષ! તેજ હું; શુભવતી ને આત્મમાયામાં પ્રવેશ કરીને જગતનું સૃજન, સંરક્ષણ તથા સંહાર કરતાં ક્રિયાને ઘટતું નામ ધારણ કરું છું; માટે, હે બ્રાહ્મણ! જે મનુષ્ય સર્વ ભૂતના આત્મારૂપ તથા એકરૂપ એ ત્રણેમાં ભેદ નથી ભેદો, તેજ શાંતિને (માક્ષ સુખને) પામે છે.”

અહં બ્રહ્મા ચશર્વશ્વજગતઃકારણપરં । આત્મેશ્વરહૃદયસ્વયંદગવિશેષણઃ ॥ ૧ ॥
આત્મમાયાંસમાવિદ્યસોહંગુણમયીંદ્રિજ । સ્વજનરક્ષનદ્વરનૃવિશ્વંદગ્રેસક્ષાંક્રિયોચિતામ્ ॥૨॥
ત્રયાણમેકમાવાનાંયોન પદયતિ વૈભિદામ્ । સર્વભૂતાત્મનાંબ્રહ્મન્સત્તાતિમધિગચ્છતિ ॥૩॥

પ્રશ્ન-પરમેશ્વર-ઈશ્વરની પ્રાપ્તિને અર્થે કે તેની પ્રીતિને અર્થે સાધન શાં છે ?

ઉત્તર-જ્ઞાન, ઉપાસના ને કર્મ એ ત્રણ છે. પણ એ ત્રણેનું સત્ત્વ તે વિશ્વાસ-લાવ-શ્રદ્ધા છે; એ વિના ત્રણે સાધન નિષ્ફળ છે.

પ્ર.-જ્ઞાન તે શું? તેથી ફળ શું ને તે સાધન કોને અનુકૂળ આવે?

ઉ.-બ્રહ્મ ને જગત્-શિવ ને જીવ એ વિષે તથા તત્ત્વો વિષે જાણી લઈ કર્મદોષ તથા અજ્ઞાન એથી શુદ્ધ થઈ કર્મબંધન તથા પ્રાંતિથી છુટવું, એ વિષયમાં જે વિવેક વિચાર કરવો તે જ્ઞાન એથી અંતે ફળ આ કે જીવ વારેવારે જન્મ ભેતો અટકે ને સમ્યક્દાનંદ-સદાશિવ-વિષ્ણુરૂપ થઈ રહે. એ સાધન જેનામાં જન્મથી પૈરાગ્ન્યનો અંકુર હોય, તેને અનુકૂળ આવે, સૌ લોકને નહિ.

પ્ર.-ઉપાસના તે શું? તેથી ફળ શું ને કોને અનુકૂળ આવે?

ઉ.-નિર્ગુણ બ્રહ્મનું કે તેના કાંઈ સગુણ સ્વરૂપનું શરીરની એટલા તથા મનની ચંચળતાએ રહિત થઈ એકાગ્રચિત્તે ચિંતન કે ધ્યાન કરવું તે ઉપાસના. એ સગુણ ઈશ્વરની સકામ હોય તો ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ને નિષ્કામ હોય તો વધારે ઉચ્ચી સ્થિતિ; વળી ઉત્તમ હોય તો કેટલીક સિદ્ધિ તથા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ. નિર્ગુણની યોગક્રિયાએ જે ઉપાસના તેથી મોટી મોટી સિદ્ધિ ને તત્ત્વદર્શન. ઉપાસના સાધન નિશ્ચય વૃત્તિવાળાને વિશેષ અનુકૂળ આવે.

પ્ર.-કર્મ તે શું? તેથી ફળ શું ને કોને અનુકૂળ આવે?

ઉ.-સગુણ ઈશ્વરની કૃપાપ્રસાદીને અર્થે શરીરએટલા સાધે જે કાંઈ કરવું-કરેલું તે એથી કર્મના દોષ જામ ને અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય. એ સર્વ

લોકને અનુકૂળ આવે. જીવની વૃત્તિ જન્મચક્રી જ કર્મ લાણી છે, મનુષ્યે પોતાની વૃત્તિ સત્કર્મ* લાણી કરવી, એ તેનું ખીજા પ્રાણીઓથી જૂદું ને પોતાનું વિશેષ કર્મ છે; સત્કર્મ તે મનનાં માન્યાં નહિ પણ સ્વધર્મોક્ત કરવાં એ તેનું પુરુષાર્થ છે. ઉપાસનાને માટે પાત્ર થવાને કર્મ અવશ્ય છે; જ્ઞાનપ્રાપ્તિ યતાં પહેલાં સ્વભાવમનના દોષ કાઢવાને કર્મ અવશ્ય છે; જ્ઞાન વિરાગથી, વિરાગ ભાક્તથી ને ભક્તિ કર્મથી થાય છે.

પ્ર.-ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવાને, તેને ભક્તિ અર્પણ કરવાને, પ્રસંગે નિલને માટે વિદિત કર્મ કિયાં છે ?

ઉ.-સ્નાન, સંધ્યાવંદન, જપ, પૂજન, હોમ.

પ્ર.-સમાજવાળા સ્નાન તે સ્વચ્છતાને માટે છે ને જપ હોમ તે નિરર્થક છે એમ જાણે છે. જગદીશ્વરની કૃપાપ્રસાદીને માટે તેની પ્રાર્થના કરવી એ જ ખરું સાધન છે ને મૂર્તિ તો ન જ પૂજવી, એવા તેઓના દુઃશિષ્ય છે. એ વિષે આપનું શું મત છે ?

ઉ.-સ્નાન સ્વચ્છતાને માટે છે એ તો ઠીક પણ વળી સ્નાનથી મન ઉકળાટ ગયે થંદુ પડે છે તથા વ્યગ્રતા ટળે સ્થિર થાય છે—એટલે ઈશ્વર-રાધનને આરંભે સ્થિર થવાને પ્રથમ કર્મ છે ને ઈશ્વરસ્મરણ એ પવિત્ર ઉદ્દેશને અર્થે જે સ્નાન તેથી શરીર તથા મનની પવિત્રાર્થ છે.† જપ, હોમ, એ યોગ્ય સાધન છે. જપ સમણુ અણુસમણુ સૌને માટે છે ને હોમ અનુકૂળતાવાળાને માટે છે. પણ બાહ્યે નિલ વૈશ્વદેવ ને સૌએ શુભાશુભ કર્મને પ્રસંગે યજ્ઞ કરવા. એ વિના પૂર્વકાળની પેઠે અગ્નિહોત્ર રાખવાં તથા વારેવારે યજ્ઞ કરવા એને માટે આ સમય નથી. ‡ પ્રાર્થના, સ્તુતિપાઠ, જપ-

* કર્મ, અસત્કર્મ, સત્કર્મ; જ્ઞાતિકર્મ, આશ્રમકર્મ, નિલનેભક્તિકકામ્યકર્મ શુભાશુભકર્મ કલ્યાદિ વિષે હવે પછી.

† સમાજવાળા પ્રભુનું ન્યાયીપણું પ્રગટ પાડે છે પણ પવિત્રપણું નહિ; અંતર-શુદ્ધિને વખાણે છે પણ એને બાહ્યશુદ્ધિથી ધણી પુષ્ટિ મળે છે એ વાતને તુચ્છ ગણે છે. વળી આ જાણી રાખવાનું છે કે સુસલમાન મસીદમાં જઈ જોડા કાઢી હાથ પગ ઘોઈ પછી નમાઝ પઢે છે; આપણા લોકો દેરાં બહાર ઉભા રહી દૂરથી દર્શન કરે છે તે પણ જોડા કાઢીને, પણ સમાજવાળા જોડા સાથે લટકતે પડે ટચે બેસી પ્રાર્થના કરે છે.

‡ શુભ વિશેષણે ઈશ્વર સંબંધી મનમાં જે ઓળખ હાપ, તે પણ એક પ્રકારની મૂર્તિ છે. એ વિષે સમાજોના અગ્રેસર વાંધો લે જ નહિ; પણ દર્શના વ્યથ કે ધાતુના દેવતા કે કાષ્ઠપાપાતુની પ્રતિમા એ પૂજવાની તેઓ ના કહે છે પણ ન્યારે તેઓ અવતરણ સ્વરૂપને માનતા નથી, મંત્ર દેવતે દેવની પ્રતિજ્ઞા થાય છે એ માનતા નથી સારે તેઓ મૂર્તિપૂજનની ના જ બાણ.

ધ્યાન, હોમ, જેમ જેને ગમે તેમ તે કરે. મૂર્તિપૂજન એ પણ સગુણ દેવ પ્રીત્યર્થે સારું કર્મ છે; ઉત્તમ નથી. ચિત્તમાં કલ્પેલી દેવની મૂર્તિ સ્થિર ન રહે, માટે પ્રતિમા એમ ન સમજતાં પ્રતિમા એ જ દેવ છે એમ સમજવું ને મૂર્તિપૂજન એ જ ઉત્તમ ધર્મકર્મ છે એવો મમત ધરવો- એ અજ્ઞાન તથા જડશક્તિ છે ને તેથી કલ્યાણ નથી જ. વળી જેઓ કેવળ મૂર્તિનાં દર્શનની જ લલુતા રાખે છે તે તો પાનર પ્રાણી છે.* “સર્વભૂતને વિષે રહ્યો એવો જ હું આત્મા-ધર્મી તેનું જ્ઞાન ન રાખી પ્રતિમાને બળે છે મૂઢપણે, તે રાખોડીમાં જ હોમે છે.”

યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સંતમાત્માનમીશ્વરં ।

દિત્વાર્ચાં મજતે મીઢયાત્ મસ્મન્વેવ જુહોતિ સઃ ॥ ૧ ॥

પ્રશ્ન.-વત, તીર્થદાન, એ વિષે સમજાવશો ?

ઉત્તર.-વત એ ઉપાસના અંગનું સંકલ્પ સાથે આચરણ છે. વત અનેક છે પણ તે ત્રણ વર્ગમાં મુકાય-દેવદેવીનાં-જેવાં કે એકાદશી, શિવ-રાત્રિ, નવરાત્રિ, અવતારી પુરુષસંબંધી-જેવાં કે વામનદ્વાદશી, રામનવમી, જ-માષ્ટમી; અને સદ્ગુણસંબંધી-જેવાં કે સત્યવત, દાનવત, બ્રહ્મચર્ય, પતિ-વત, માતૃપિતાની સેવા, ઇલાદિ. પહેલા બીજા વર્ગનાં વતમાં ઉપવાસ કે ફલાહાર કરવો ને ઉપાસ્યનું ચિંતન કરવું એ આચરણ હોય છે અને ત્રીજા વર્ગના વતમાં દાન કે બચની સ્પૃહા ન રાખતાં દદ નિશ્ચયે અમુક સદ્ગુણનું (સર્વકાળ) પાલણ હોય છે.†

* વેદમાં અગ્નિ, ઇદ્ર, વરુણાદિ દેવતાનું ચલન છે એમ જે સઘળા બ્રાહ્મણોએ કહ્યું છે તે વિષે અમને સંકા નથી જ. પૂર્વકાળમાં વેદાધ્યયન, યજ્ઞ એ મુખ્ય કર્મ હતું, વળી પાર્થિવ તથા બીજી પ્રતિમાનું પૂજન હતું તોપણ અમણાં જેમ સ્થાપિત દેવતાં અનેક દહેરાં છે તેમ તે કાળે નહોતું; યજ્ઞરાજાઓ ધણી હતી એમ અમે માનીએ છિયે. બૌદ્ધધર્મે યજ્ઞકર્મને નિંદી મૂર્તિપૂજન વધારેહું તેથી બ્રાહ્મણોએ પણ તે કર્મ સ્થાપી રાખ્યું એમ અમને લાગે છે. અમણાંના લોકની અષ્ટ રીતિ, ધર્મ-વિષે અરુચિ ને વિષયસેવન ઉપર લલુતા એ બેતાં લોકસમૂહને મૂર્તિપૂજન વિના બીજું કોઈ કર્મ અનુકૂળ આવે એવું નથી. માટે નિરાકાર વત્તનાં જ્ઞાનવિના મુક્તિ નથી જ; બ્રહ્મ, વિશ્વ, શિવ એ આદિ દેવ પણ અંતે મિથ્યા છે; મૂર્તિઓ એ માત્ર ધ્યાન કે સ્મરણને માટે છે; એ આપણા લોકના નિત્યના વિચાર જે અમણા અજ્ઞાને વિસ્મૃતિની ગુફામાં પડ્યા છે તે પાછા વિદ્યાબળે બહાર પડી ઉઘે ચડી પ્રકાશતા થવા ભ્રમ્યે-પણ મૂર્તિપૂજ રહ્યો અથવા ન રહ્યો.

† વળી દ્વાદશી (વિષ્ણુપર્વણી), અમાવાસ્યા (પિતૃપર્વણી), સંક્રમણપર્વ, મહાકૃપર્વ ઇત્યાદિ તિથિ-કાળ પુવચ કરવાને છે. જૂમ્યા રહેતું કે સ્વલ્પ ફલા-

પ્ર.-તીર્થ તે શું ને તેનો મહિમા શો ?

ઉ.-શરીર મન પવિત્ર થાય તેવાં ઠેકાણાં તે તીર્થ.* નદી, સમુદ્ર, ધર્માત્મા સત્પુરુષના આશ્રમ કે દેવદેહરાં અને માતૃપિતા (સંબંધ સ્થાન). એકમાં સ્નાને, બીજામાં દર્શને કે સ્મરણે ને ત્રીજાને વિષે સેવાએ પવિત્ર થવાય છે. દેવદર્શન, ધર્માત્માનાં સ્મરણ તથા કથાશ્રવણ ને આ મળેલા સાધુસંતનો સમાગમ એથી મન નિર્ભળ થાય છે; ભક્તિ, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન વિષે મુખ્યદિ થાય છે; અને દાનપુણ્ય થાય છે.

પ્ર.-હવે દાન વિષે ?

ઉ.-સ્મૃતિકારોએ કલિયુગને માટે દાનધર્મ જ પ્રધાન કહ્યો છે. પાત્રને યથાશક્તિ દાન આપવું ને દાન આપીને કહી સંભળાવવું નહિં. વિદ્યાદાન તથા અભયદાન એ ઉત્તમ છે; ને કાર્તિને માટે કે કામ કરાવવાને માટે દાન તે અધમ છે. બહુ લોકનું હિત થાય તેવાં મુજોધદાનથી કે પ્રાણદાનથી અને કુવા, વાવ, ધર્મશાળા, સદામત, પર્વ એથી મોટું પુણ્ય ને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે-પછી નિષ્કામ કે સકામ ભાવ હોય તે પ્રમાણે.†

પ્ર.-દાનને, બૂખ્યા તરસ્યાને, અપંગનિરાશ્રિતને દાન આપવું એ યોગ્ય છે પણ બ્રાહ્મણને દાન ભોજનનો શો મહિમા ? સ્વધર્મ નથી બળ્યતા કે નથી પાળતા, તે છતાં તેઓ પૂજ્ય છે તે તેઓને પોતાને વારસામાં મળેલાં બળે કે લોકને અગ્નાને કે બંનેથી ?

ઉ.-બ્રહ્મજ્ઞાન, આચાર, વિદ્યા, નિવૃત્તપ્રવૃત્ત ધર્મનું શિક્ષણ, અયાચક-વૃત્તિએ સંપત્તિ હોવાથી બ્રાહ્મણ પ્રથમ પૂજ્ય ને ઉત્તમ દાનપાત્ર છે. અમણ્યાના

દાર તે આટલા માટે કે શરીર હલકું રહે, આજસ ન રહે ને ઇચ્છા જ વિચારમાં રહેવાય. ત્રીજા વર્ગના મદા પુરોચના દાખલા રામાયણ, મદાભારત ને પુરાણોમાં ઘણાં છે. અગ્રેષ્ઠ બહેલા પહેલા બીજા વર્ગનાં મતને માનતા જ નથી પણ કેટલાક, લોકલાજે કે વડીલને ધાકે કે સ્ત્રિયોની હડે પાળે છે; તેઓ સદૃશ્યને બદલ વખાણે છે પણ એકના પણ ઉપાસક નથી.

* કેટલાંક તીર્થસ્નાનથી શરીરના બહુ કાળના રોગ પણ નય છે. તીર્થયાત્રાથી મુખ દુઃખની અનુભવલક્ષના થાય છે; અને અનેક લોકના મેળાવડાથી તથા અનેક વસ્તુનાં દાઢ ભરાવાથી પણ લાભ થાય છે.

† જે દાન જેવે ભાવે અપાય, તેવે ભાવે બીજે જન્મે મળે; ભાવથી અપનાર લેનાર બંને સર્વે નય છે; માત્રવા આવનારને કંઈ પણ આપવું, કેમકે એમ જિજ્ઞાસાપતાં કોઈ સમયે પાત્ર પુરુષ પણ આવી નય કે જે દાતારને સર્વ દુઃખથી દારે. અમુક દાનથી અમુક ફળ પ્રાપ્તિ, એ વિષે સત્પુરુષોનાં વચન છે.

બ્રાહ્મણો તારા કેવા પ્રમાણે 'બંનેથી' પૂજાય છે પણ યુગયુગના ધર્મ જૂદા હોય છે અને કલિયુગના બ્રાહ્મણ પણ ઉતરતા હોય છે, માટે તેઓની પાસે પૂર્વજોનું સામર્થ્ય ઇચ્છવું એ મિથ્યા છે; અમણા પણ શુભાશુભ કર્મ કરાવનારા ને આચારને સ્થાપિત રખાવનારા બ્રાહ્મણ જ છે.

પ્ર.-અમુક પુરુષોને માટે આપ કહેા છો તે ઠીક છે પણ હું તો મૂર્ખ બ્રાહ્મણના સમુદાયને માટે કહું છું.

ઉ.-એ વિષે અમણા આટલું જ જાણી રાખ કે, બ્રાહ્મણશાતિ પૂર્વ-કાળથી જૂદી જ રહીને ઉંચી મનાતી આવી છે. વિદ્યાચારમાં તે ખીજ બધી શાતિથી હજી પણ ઉંચી જ છે. તોપણ, મૂર્ખ અપાત્ર બ્રાહ્મણને દાન કે ભોજન આપવું ને ધણાને જમાડવા, એ તો જમાડનારનો અવિચાર તથા કીર્તિધર્મ છે; મૂર્ખ આજસુને ઉત્તેજન આપ્યાના પાપમાં તે પડે છે.*

. પ્ર.-ખીજાં સત્કર્મ વિષે બોલો છો આજે ?

ઉ.-આચારવિષે ખીજા પત્રમાં બોલીશું, પણ આ પત્રમાં કહેવા જેવાં કર્મ આ છે કે વેદાર્થનાં વ્યાખ્યાન, ઊપનિષદવિષયનાં ભાષણ, સ્મૃતિઓના વિષયની ચર્ચા, પુરાણકથા, હરિકીર્તન ને સંતસાધુનો સમાગમ એનો લાભ લેવો કે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, બક્તનો સુબોધ હૃદયમાં ઠસે.

પ્ર.-બક્તિ એટલે ભાવે-સ્નેહે દેવને અર્પણે કરવું તે; પણ વૈરાગ્ય તે ?

ઉ.-સંસારવિષયનું સેવન એ પાપ છે, મુલા પછી દુઃખ ભોગવવું જ છે ને જીવતાં પણ તે દુઃખદ છે એમ સમજી તે ઉપરથી પ્રેમ-રાગ ખસેડી લેવો તે વૈરાગ્ય. (ઈશ્વરપ્રતિ વૃત્તિ કરવાને.) આ સુબોધિતનું સ્મરણ રાખજે:-

મેયં ગીતાનામસદ્દશં ધ્યેયં ધીપતિરૂપમજગત્ ।

મેયં સ્વચ્ચનસંગતિચિત્તં દેયં દીનજનાંય જ પિત્ત ॥ ૧ ॥

મુરતદિનીતરૂમૂલનિવાસઃ શ્રેષ્ઠ્યામૃતલમગ્નિનં વાસઃ ।

સર્વપરિપ્રદ્ધભોગહ્વાયઃ કસ્ય મુક્તે ન કરોતિ વિરાગઃ ॥ ૨ ॥

પ્રશ્ન-વેદોક્તધર્મમાં આચાર કેને કહે છે ?

* મનુસ્મૃતિ-"ધનવાન્ મૃદસ્યે પણ ધણાને જમાડવા નહિ, તેમ કર્યાથી બ્રાહ્મણનો સ્માર, દેશકાળની ચોખ્ખતા, પવિત્રતાને પાત્ર બ્રાહ્મણ મજવાની આવશ્યકતા એનો નાશ પાપ છે." દસ લાખ મૂર્ખને જમાડવા, તેવા કરતાં એક જ્ઞાનીને જમાડવાનું અધિક પુણ્ય છે.

ઉત્તર-વેદની મર્યાદામાં રહી સત્પુરુષ જે પદ્ધતિએ પરંપરાથી ધર્મ કર્મ પાળતા આવેલા તે. *

પ્ર.-મુખ્યત્વે કયા ધર્મકર્મ વિષયમાં આચાર પાળવાનો ?

ઉ.-સંસ્કાર, વેદાધ્યયન, દેવકર્મ, પિતૃકર્મ, શૌચાશૌચ, ભક્ત્યાભક્ત્ય ને પ્રાયશ્ચિત્ત એમાં.

પ્ર.-એ કર્મ સૌ લોકોને માટે હતાં ?

ઉ.-દ્વિજ માત્રને માટે એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણને માટે હતાં, શૂદ્રને માટે કેટલાક નહોતાં.

પ્ર.-ઉપર કહ્યા તે વિષયમાં વર્તમાનમાં બ્રાહ્મણ વિના બીજા તો કાઈ આચાર નથી પાળતા ખરું ?

ઉ.-વેદોક્ત ધર્મ માનનારાં સૌ જ આચાર પાળે છે; †-હમણા આચાર સતેજ નથી, પણ વળી હઠ બળવિનાનો પણ નથી.

પ્ર.-તે કાળની ને આ કાળની સ્થિતિમાં મોટો અંતર શો ?

ઉ.-પૂર્વે મુખ્ય ત્રણ વર્ણ હતા; ધણીક શંકર સ્થિતિ હતી ને શૂદ્રની ચોથી વર્ણ કહેવાતી. હમણા સંકેડો સ્થિતિ છે ને એમાંની ધણીક પોત-

* પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રીતિ તે આચાર, (સ્વદિ)-દેસાચાર, જ્ઞાત્યાચાર, કુલાચાર. બ્યવહારમાં રીતિ તથા તે પ્રમાણે થતી ક્રિયા એમને આચાર કહેવામાં આવે છે ને એમ જ અમે અહીં વાપર્યો છે.

† વેદોક્ત કે તેને અનુસરતો ધર્મ માનનારા લોક પંદરેક કરોડ દરો. બ્રાહ્મણ તથા જનોઈવાળી બીજી સ્થિતિ મુખ્ય સંસ્કાર હજી કરે છે જ; વેદનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણ હજી છે જ; જનોઈવાળી ધણીખરી સ્થિતિ દેવપિતૃનું અર્ચન વેદોક્ત મંત્રે કરે છે; અને બ્રાહ્મણ તો ભક્ત્યાભક્ત્ય, શૌચાશૌચ પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર અવશ્ય પાળે છે જ.

જનોઈ વિનાની સખળી સ્થિતિ કેટલાક સંસ્કાર રીતિ જે રાખવાના તે પણ કરે છે; વેદાધ્યયન નથી કરતી પણ પુરાણોક્ત ભક્તિ વૈરાગ્યની તથા વેદાંત જ્ઞાનની કયા સાંભળે છે; આવાખીના સંજંધી, સુતક પ્રાયશ્ચિત્ત સંજંધી મોટા પણ નિયમ રાખે છે; અને દેવપિતૃનાં કર્મો તો કરે છે જ.

બ્રાહ્મણમાંથી થતા સંન્યાસી ત્વાની જોની (સીવ), વેરાળી (વૈષ્ણવ) તે પણ કેટલોક આચાર પાળે છે. વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ કે વૈષ્ણવ ક્ષત્રી, વૈશ્ય, આચારને માટે બહુ જ આમદ રાખે છે.

આર્યસમાજ તથા પ્રાર્થનાસમાજવાળા અજુગમનો આચાર પણ પાળે છે. (પણ નવી બ્રહ્મસમાજ પેલાના જનોઈવાળા પાસે જનોઈ કદાચાં છે અને તત્રને માટે સરકારમાં નવો ધારો કરાવ્યો છે)

પોતાની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા રાખે છે; તોપણ બ્રાહ્મણ માત્રની એક, અને એએને પૂજ્ય માનનારા બીજા લોક સમસ્તની એક એમ બે મુખ્ય જ્ઞાતિ ગણાય. હમણાની જ્ઞાતિઓમાં (બ્રાહ્મણની તેમાં પણ) એક બીજા સાથે ખાવાપીવાનો ને બેટી લેવાદેવાનો વ્યવહાર રાખવામાં કઠિણ પ્રતિબંધ છે કે જેવો પૂર્વે નહોતો.

પ્ર.-હમણાના પ્રતિબંધ સકારણુ થયેલા શું? અથા હાનિ નથી?

ઉ.-કારણુ ધર્મરક્ષણુ હતું; પણ ધર્મશિક્ષક નિર્બળ હોવાથી લોકે આચારના દુરાગ્રહમાં ને સંસારી મોટાર્થ તથા દ્રેપ મમતમાં તે વધારી દીધા. કઠિણ પ્રતિબંધ લોકનું કલ્યાણુ નથી જ.

પ્ર.-વંશપરંપરા જ્ઞાતિભેદ રાખવાની આવશ્યકતા ખરી કે?

ઉ.-હા, મુખ્ય જ્ઞાતિઓ પરંપરા જૂદી રહેવી જોઈએ;* પણ વળી સમયે સમયે નવી વ્યવસ્થા થવી શુણુકર્મપ્રમાણે-પ્રત્યેક જ્ઞાતિમાંથી કેટલાક ખસે ને તેમાં કેટલાક નવા આવે. વર્તમાન સમય કઠિણ પ્રતિબંધ તોડવાનો છે, માટે હમણા વ્યવસ્થાનો વિચાર કરવાનો નથી.

પ્ર.-વારુ, આશ્રમ 'તે'?

ઉ.-પૂર્વે જનોષ્ઠના સંસ્કારથી તે મરણુ લગીમાં અમુક કાળે અમુક જે સ્થિતિ રાખવાનો નિયમ હતો તે-બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને સંન્યાસ,

* જ્ઞાનનો સૌંમ લિપય એવો ધર્મ તથા તેના ધણાક સ્થૂલ ભેદ ને એમાં પવિત્રતાની આવશ્યકતા; લોકની પ્રકૃતબુદ્ધિ પણ ધર્મભણી, દેશ મોટો તથા તેમાં ધણાક પ્રદેશ; અને લોક ધણા તથા બહુ બહુ પ્રકારની સ્થિતિ બુદ્ધિના; એ કારણેથી વેદોક્ત-ધર્મનાં નિત્ય રક્ષણુને અર્થે તથા તેની સારી વ્યવસ્થાને અર્થે પરંપરાની જ્ઞાતિ અવશ્ય છે. બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ જૂદી રહી છે તો જ હજી આર્યપણું રહ્યું છે. ભેદ કેવા પ્રકારનો તથા કેવા પ્રતિબંધનો તો તે અવ્યવસ્થિત સમય વાળા પછી લોકનું ધર્મોચ્ચરણુ જેવું દેખાય તેને અનુસરતો;-હમણાના અવ્યવસ્થિત કાળને અંતે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી-વૈશ્ય બુદ્ધિના જેટલા તથા જેવા જણારો, તે પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા થશે. જ્ઞાતિભેદ વિષે હજી વધારે બોલારો.

વિષ્ણુ બ્રહ્મચારી કહે છે કે, જે વર્ણમાં જે છાકરો જન્મ્યા હોય ને તે વર્ણનો શુણુ તેનામાં ન હોતાં તે વર્ણનું કામ કરે તો તે નરણું કરે તથા લોકને અપકાર કરે માટે વર્ણવ્યવસ્થા જોઈએ; માટે છાકરાઓની પરીક્ષા લેઈ બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રી કે વૈશ્ય શક્તિના શુણુકર્મનો અંકુર હોય ને તે પ્રમાણે તે તે વર્ણમાં મૂકી તે તે વર્ણના કામનો અચ્ચાસ કરાવે-વર્તમાનમાં પણ એમ જ કરવું.

સ્વામી દયાનંદ નિરપૃહ રહી એ વિષે એટલું જ કહે છે કે, ત્રણ વર્ણ કહી છે તેમ મનુષ્યની એક જ જ્ઞાતિ છે ને વળી આર્ય ને દસ્યુ-શદ્ર કે વિદ્વાન ને મૂર્ખ એવી બે જ્ઞાતિ પણ કહી છે વેદમાં.

એ ચાર આશ્રમ હતા. હમણા વાનપ્રસ્થ કોઈ પાળતું નથી ને સંન્યાસ કોઈ કોઈ બ્રાહ્મણ લે છે.

પ્ર.—સારે જે જ આશ્રમ છે કે હમણા ?

ઉ.—બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પણ નહિ જ્યો; ગૃહસ્થાશ્રમ માત્ર છે.

પ્ર.—એ વિષે થોડુંક કહેશો ?

ઉ.—પૂર્વે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી કે વૈશ્યપુત્ર ધનાઢ્ય કે નિર્ધન, કાષ્ઠપણુ ઓછામાં ઓછા બાર વર્ષ વિદ્યાભ્યાસ કરતો ને પછી તે સંસાર માંડતો. હમણાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યા વિના જ છોકરાને પરણાવી દેવામાં આવે છે. પૂર્વેના ગૃહસ્થાશ્રમ વિદ્યા સંપન્નજનનો ધર્મ કર્મ પ્રધાન એવો તથા સાંસારિક ઉદ્યમે સખળ જ હતો; હમણાનો ઉદરપોષણુ કર્મપ્રધાન એવો તથા સમા-સાતિલાનો વ્યવહાર ચિતાએ જાળવવા વિષેનિર્ધન સ્થિતિએ જુડેા દયામણો છે.

પ્ર.—હવે સંસ્કારાદિક કર્મ વિષે થોડું થોડું સમજાવશો ?

ઉ.—સંસ્કાર-શુદ્ધ વેદોક્ત કે તેને અનુસરતો ધર્મ પાળનારો છે મનુષ્ય, એમ આજખવાને કે તે ધર્મ પાળવાની પાત્રતા આણવાને જે કર્મ તે.*

વેદાધ્યયન-જનોષ્ઠના સંસ્કાર વિના વેદાધ્યયન કાંઈએ ન કરવું કે ગાય-ત્રીમંત્ર ન જપવો, એ શિક્ષાએ હમણા પણ વર્તવું. વળી આ સમય વેદા-ધ્યયનને માટે નથી જ, લોકપાત્ર નથી જ ને તે ઇચ્છતા પણ નથી. †

દેવકર્મ-સ્નાને શુદ્ધ થઈ સ્થિર ઇત્તિએ જપ પૂજન સ્તુતિ એ કર્મ કરવા દેવપ્રીત્યર્થ, જે બ્રાહ્મણોએ પોતાના નિસ કર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી તેઓએ તે પાછાં કરતાં થયું. ‡

* સંસ્કાર સ્થિત તે અપવિત્ર; ‘સંસ્કારે બીજ તથા ગર્ભને લગતાં પાપ ધોવાઈ જાય છે.’ વિશ્વમન્નયારી તથા સ્વામી દયાનંદ સંસ્કાર કરાવી લેવાનું કહે છે.

† સ્વામી દયાનંદ કહે છે કે સૌ લોકે વેદાધ્યયન કરવું ને આ સમયમાં પશુ.

‡ બ્રાહ્મણ સ્મૃતિના પ્રકૃત પોતાપણું નહિ જાણે ત્યાં મુખી તેઓની પોતાની ને લોકની કુદૈયા રહેવાની. મનુસ્મૃતિમાં વચનો છે કે ‘બ્રાહ્મણ ધર્મનું મૂળ છે;’ ‘ક્ષત્રી બાળ્યથી, વૈશ્ય યુદ્ધ પોતાના ધનથી પણ બ્રાહ્મણ તો કેવળ જપ દોમથી પોતાની પીઠા ફર કરે છે;’ ‘બ્રાહ્મણ વૈશ્યપણું જાણથી છે;’ ‘કોઈ બ્રાહ્મણ જ્ઞાનજિહ્વ, કોઈ વપમાં મગેડો, કોઈ વેદપાઠી ને કોઈ કર્મકાંડમાં કુશળ દોષ.’ વેદમાં વચન છે કે ‘બ્રાહ્મણ,’ ‘હરણઘોષી’ પ્રકૃતનું મુખ છે.”-સ્વવચનપ્રકાસ તે છે. ગીતામાં ક્યુ છે કે ‘શમ (ચાંતિ), દમ (ઇન્દ્રિયક્રમન),’ વપ (સ્વધર્મનું અણગમન), સૌચ (પવિત્રતા), શાંતિ (શાંત), આર્તવ (દંભ નહિ પણ સરળપણું), જ્ઞાન (વિદ્યા), વિજ્ઞાન (નિષ્કાર વલનું અનુભવજ્ઞાન) અને આસ્તિક્ય (વેદધર્મ ઉપર વિશ્વાસ), એ ૭ કુલધર્મોનો અંશ (શોડે કે પચોડે) બ્રાહ્મણમાં સ્વાતંત્ર્ય દોષ છે. બ્રાહ્મણે ‘બ્રૂવ’ એ નામ સાર્ય કરવું.

પિતૃકર્મ-સંતતિનું કલ્યાણુ ઇચ્છનાર પિતરૂપ જીવાત્માપ્રતિ કૃતઃ વંશ-
જનું જે કર્તવ્ય તે-તર્પણુ શ્રાદ્ધ.*

સૌચાસૌચ-(શુદ્ધિ ને અશુદ્ધિ) એ પ્રકરણમાં અહિં સૂચવવા જેવો
વિષય સૂતકનો છે. સુવાનું સૂતક સંબંધીએએ પાળવું, એટલે તેઓના જીવ,
શોકગ્રસ્ત, મલીન, અપવિત્ર હોવાથી તેઓએ દેવ પિતરનાં પવિત્ર કર્મ કરવાં
નહિ ને એ કર્મ કરનારાઓએ તેઓનો સ્પર્શ કરવો નહિ.†

મહ્યામહ્ય-આટલી વસ્તુ ખાવાપિવામાં લેવી ન લેવી એ વિષે નિયમો
હતા;-મઘ તો વર્જ્ય જ હતો, ને અમુક માંસને માટે પ્રતિબંધ નહોતો. હમ-
ણાને માટે અમારું મત આ છે કે મઘ તો વેદોક્ત ધર્મ માનનારા ક્રાઇએ
પણ વાપરવો નહિ અને માંસ માત્ર ક્ષાત્ર કર્મ કરનારા વાપરે. ‡

પ્રાયશ્ચિત્ત-“દુષ્ટ બુદ્ધિનાં આચરણુ પાપ ભર્યાં હોય છે, માટે શુદ્ધ
યવાને પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું; એમ ન કરેથી ખીજે જન્મ શરીર ઉપર નઠારાં ચિહ્ન
જણાશે.” “પૂર્વ જન્મમાં તથા આ જન્મમાં કરેલાં પાપને લીધે શરીર
ઉપર-કોહોડ કે બીજા રોગ કે ઝોડકોઈ હોય, તે મટાડવાને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.”
“સસ તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રિયા કરવી.” §

* પિતરૂપ આત્મા તે દેવતારૂપ આત્મા કરતા પણ અધિક પવિત્ર છે માટે
પિતૃકર્મમાં ઘણી જ પવિત્રાર્થ નેધયે તર્પણુ એટલે જળદાને પ્રસન્ન કરવાને, શ્રાદ્ધ
એટલે શ્રદ્ધાયે પૂજન કરી તેઓનો આશીર્વાદ ‘આયુ, પ્રજા, ધન, વિદ્યા, યશ, સ્વર્ગ,
ભોક્ષ, સુખ યજ્ઞ’ એ મેળવવો.

† રજસ્વલા, સૂતિકા, શબ એ અપવિત્ર ગણાય છે ને તેનો સ્પર્શ કરનાર
અપવિત્ર થાય. મરનારાનાં પાસેનાં સંબંધી અપવિત્ર થાય ને વળી તેના મૂળ પુરુ-
ષની વંશસાખાના પુરુષ પણ અપવિત્ર થાય. સૂતકમાં જીવનાં સ્વરૂપ તથા તેનાં
સગપણુ સંબંધ એ વિષયનો સૂક્ષ્મ વિચાર પવિત્રતાને લગતો છે. સૂતકી જીવે
પોતાનું મન રનેહ-સંસારમાંથી ખસેડવું-સર્વ નાશવંત છે એમ વિચારી, ઈશ્વર સમક્ષ
કરવું. મુઠ મુંઠાવવી તે એમાં માની લીધેલી શોભાનો ગર્વ મૂકી, એમ સર્વને જણા-
વવું-નમ્ર થવું એ પણ ખરું.

‡ મધમાંસથી બળ વધે છે એવી સમજ લોકમાં ફેલાઈ ને માંસ તેટલું નહિ
પણ મધપાન ઉચી જાતિઓમાં બહુ વધી ગયું. હવે વળી તે સમજ ખોટી હતી એમ
વિચાર આવે છે. યજ્ઞકાર્યમાં પશુપક્ષ, દેવીને મધમાંસનું નૈવેદ્ય, શ્રાદ્ધણુ પણ પ્રસંગે
મધમાંસ ખાય, ઔષધમાં મધ લેવો, ઇત્યાદિ વિષે ચર્ચા બીજા કોઈ પ્રસંગે. §

§ “મદ્યજ્ઞાન, તપ, ધર્મકાર્ય, કાળ, મન, સૂર્ય, વાયુ, જળ, માટી, ગાયનું
છાણુ એટલાં વાનાં દેહધારીને પવિત્ર કરે છે.” ‘અન્દણુતાં ચયલાં પાપને માટે ઘોડું
ને હચાચી થયલાને ગઢિ વધારે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.’ ‘નરસાં કર્મનો પ્રત્યાપ્તાપ થાય ને
પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો જ પાપથી છૂટાય.’ ‘વિદ્વાન્ અપરાધને ક્ષમા કરવાથી, અયોગ્ય

પ્ર.-હવે નિલ પાળવાના સદ્ગુણ કહી જશો ?

ઉ.-કોઈનું કંઈ હરણ કરવું નહિ-ચોરી છિનાળી રડીબાણ કરવી નહિ, કોઈના જીવની હિંસા કરવી નહિ, માદક પદાર્થ ખાવા નહિ, અસલ જોવાયું નહિ, જૂઠા સમ ખાવા નહિ, વ્યવહારમાં અપ્રામાણિક થવું નહિ, કોઈનું મર્મ ઉઘાડું પાડવું નહિ, સલ પાળવું, ધૈર્યવાન થવું, કાયા કષ્ટ હોવાનો અભ્યાસ પાડવો, જીવ માત્ર ઉપર દયા રાખવી, પરોપકાર કરવો, અતિથિને સતો પવું, ગુરુ-વડીનની મર્યાદા પાળવી

પ્ર.-છેલ્લું કહ્યો, વેદોક્ત ધર્મનું મૂળ શું ?

ઉ.-બ્રાહ્મણની આસા ને એનું મૂળ તપશ્ચર્યા ને એનું મૂળ આચાર છે *

આચારાત્પ્રાપ્યતે શ્રેષ્ઠ્યમાચારાત્કર્મ લભ્યતે ।

કર્મણો જાયતે જ્ઞાનમિતિ વાક્ય મનો સ્મૃત ॥

જિજ્ઞાસુ-આપે જે જે કહ્યું, તેથી થોડાક સશય મટયા ને આપણા ધર્મ વિષે કેટલીક મને નવી જેવી જ જાણ મળી, પણ હજી ઘણા સશય છે, તેમાના કોઈ કોઈ આગળ કરુ આજે ?

સુજ્ઞા-ના, તે પછી, જીવ વિષે થોડુંક સંક્ષિપ્તી લે દેહનાં અમુક તત્વના સયોગીકરણથી ઉત્પન્ન થયેલાં એવો જીવ નથી, તેમ દેહના નાશની સાથે જીવનો નાશ નથી, પણ દેહના મૂળ તત્વમાં-જગતની બીજશક્તિના પ્રસ્તારમાં પ્રતિબિંબરૂપ જે ચિદશ છે પરમાત્માના, તે જીવ છે, વસ્તુતઃ જીવ દેહથી જૂદો જ છે † જીવ દેહના સંબંધમાં હોય, દેહવિના કર્મ કરી

કામ કરનાર દાનથી, જેના પાપ છાના રહેલા તે જન્મથી ને વેદ બ્રહ્મનારા તપશ્ચર્યાથી પવિત્ર થાય છે' બ્રાહ્મણ પેતાનો અપરાધ પ્રસિદ્ધ સમામા પ્રકટ કરે તો તે દોષથી મુકાય' ગોઢલા, બ્રહ્મદત્તા, ગુરુતત્પગતુ પાપ, મહિરાપાન એ મહા પ્રાયશ્ચિત્તના કર્મ છે

બ્રહ્મધાતી તે ક્ષય રેણી, આદિયાને નાકમા ફેલાયા, સુરાપાનીના દાત કાળા, વ્યભિચારીને ઇન્દ્રિયરોગ એ પ્રમાણે બીજા નાશના કર્મને લીધે આપણા, હુલાં બહેરા મૂંઝા થાય છે

* 'તપોબળે બ્રહ્માએ વેદધર્મ રચ્યો ને તપોબળે ઋષિઓએ વેદનું જ્ઞાન મેળવ્યું, દેવ ને નરુપ્યના સર્વ સુખનું મૂળ તપમા રહ્યું છે,' 'નાના પ્રજાસતી સમૃદ્ધિ તપોબળે જ મળે છે' 'હસ્તાર દુર્લભ તે તપથી સાધ્ય થાય છે,' 'તપ એ કર્મ કર્તા સમાન છે, તે બ્રાહ્મણને જ્ઞાન, ક્ષત્રીને રક્ષણ, વૈશ્યને ધધા ને યદ્ર સેવા છે'

† 'દેહયકમગમ્ય એક અતિસૂક્ષ્મ કમળ છે તેમા અગ્રજ નેટરો જીવ રહે છે' દેહથી જૂદો પડે છે ત્યારે મુક્તિ થાય છે પણ પછી તેને કોયેલા કર્મ પેતાની મેળે સામરી આવે છે-નવી ભોગસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ બીજામાથી વૃક્ષ તેમ,

શકે નહિ, કર્મ પ્રમાણે નવા નવા દેહ ધારણ કરે એમ તેને સર્જિત છે; વળી સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામવે, ઇચ્છિત દેહ ધારણ કરવે, દેહરહિત હોવે સમર્થ પણ તે યદિ શકે ખરો. જીવ સાત્કર્મે દેવ પિતરાદિ તથા મનુષ્ય દેહ પામે છે અને અસાત્કર્મે પશુ કીટ વનસ્પતિ ને સ્થાવર એવી દેહ લે છે; વળી અનેક જન્માંતરે શુદ્ધ તથા જ્ઞાની યદિ પરમ કલ્યાણપદને પામે છે.

જિ.-જીવ સંબંધી કથા અદ્વિત છે !

સુ.-વૈદિક અને બૌદ્ધ તથા જૈન એ ત્રણે ધર્મની એકસરખી વાણી છે કે જીવ કર્મ પ્રમાણે જન્માંતર કરે છે ને તત્ત્વજ્ઞાને કર્મરહિત યદિ પરમ સુખપદે ઠરે છે.

જિ.-જીવે અંતે નિત્ય કલ્યાણપદે ઠરવું, એ જ મોક્ષ કે ?

સુ.-હા; સર્વ દ્વૈતશ્રાંતિથી ને કર્મબંધનથી ને જન્મમરણાદિકના દુઃખથી છુટવું તે મુક્તિ ને તેવી જો સ્થિતિ તે મોક્ષ.

જિ.-ત્રણે જ્ઞાનધર્મનું દર્શિત મોક્ષદર્શન એક ક્યાંથી ? વેદોક્ત ધર્મનું કાજ છે ?

સુ.-ત્રણેનું જૂઠું જૂઠું છે ને પ્રત્યેકનું તે પણ કાજકાજના આચાર્યની દૃષ્ટિએ કંઈ કંઈ જૂઠું જૂઠું ચિતરણ હોય છે. વેદોક્ત ધર્મમાં ચાર પ્રકારની મુક્તિ છે. ઉત્તરોત્તર-સલોકતા, સમીપતા, સરૂપતા, ને સાયુજ્ય. જીવે સદા-શિવ-બ્રહ્મ જ યદિ રહેવું, એ જ સર્વોત્તમ મોક્ષ છે.*

અને જીવ સુખમદેહે સુખદુઃખ ભોગવે છે જેમ સ્વપ્નમાં તેમ. પણ તે પાછો વિસ્મૃતિમાં પડે છે ને એ સમયમાં તેનાં પાપપુણ્ય નક્કી ચાય છે ને પણ એને ભોગવવાના નવો દેહ ધારણ કરે છે. ક્રોધે પાપે ક્રોધે પુણ્યે ક્રોધે દેહ-સત્વાદિ ગુણુલ્લેદે ક્રોધે, એ વિષે બીજે કોઈ સમયે કહેવારો પણ આટલું નક્કી જાણી રાખ કે “વિષયને સેવતાં જીવ તેમાં વધારે કુરાળ યદિ વધારે પાપ કરે છે ને તેથી તેનાં જન્માંતરે પણ વધતાં જાય છે ને તે વધારે વધારે દુઃખી ચાય છે.”

* એક બ્રહ્મતત્ત્વવિના બીજું કંઈ જ નથી વસ્તુતઃ અને જીવ તે શિવ, આત્મા તે પરમાત્માસ્વરૂપ ચાય એ બે વિષય માત્ર વેદોક્ત ધર્મના જ છે ને એમના જ માટે વેદોક્તધર્મ તે બીજા બધા બક્તિધર્મથી ને બીજા જ્ઞાનધર્મથી બહો છે ને ભૂદોષોને વળી સર્વનો સમાવેશ પોતાનામાં કરે છે, જૈનમોક્ષ આ કે પ્રત્યેક જીવ પોતપોતાની મૂળ પ્રકૃતિમાં આત્મી સિદ્ધસ્વરૂપે યદિ રહે. બૌદ્ધ નિર્વાણ આ કે પ્રત્યેક જીવ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિના મહાકારામાં અદરાં યદિ જાય. વેદોક્તમોક્ષ આ કે મુક્ત જીવ સર્વે એક પરમાત્માસ્વરૂપ યદિ રહે.

જોન એ ત્રિશુભ માયાની તથા એના શુદ્ધ સત્ત્વસ્વરૂપની જાણ કરી એને જોવા આશ્રય એવું ને બ્રહ્મ તેની સૂચના કરે છે; નિર્ગુણનું સજીવ યવા લપરનું સ્વરૂપ

જિ.-વેદોક્ત ધર્મના સ્વરૂપનો હવે મને ભાસ પડે, પણ અમણા ચાલેલા વિચારોના સંબંધમાં સંક્ષેપમાં ફરી પાછું વિવેચન કરશો ?

સુ.-પરમેશ્વર છે એ વિષે લોકને શંકા નોતી જ; શું એક નથી? એવી વિસ્મયવાળી શંકા કેટલાકને થઈ હતી તે તેઓને હવે નથી.

(૧) એક છે એટલું જ જાણીને અટકી રહે તેવી આ દેશના લોકની બુદ્ધિ નથી ને એ હવે એક તે શું છે, કેવું છે એ જાણવાને ઉત્સુક છે. વળી સમય પણ અનુકૂળ છે ઉદ્યોગ બંધ પડવાથી;—તો વિષ્ણુ કે શિવ અને સમાજોનો જગદીશ્વર એમાંથી કયાને દેશમાં સમયનો મુખ્ય દેવ રચાવે, એ વિષે લોકે વિચાર કરવો.*

(૨) એ વિચારની સાથે સાધનવિષયમાં વિચારવાનું છે કે ભક્તિ કે ક્રિયા? ભક્તિ—સપ્રેમ ભક્તિ તે અવશ્યે ઇશ્વરી કૃપા ઉપર જ વિશ્વાસ રાખે છે ને ક્રિયા તે અવશ્ય પોતાના નિયમ બળ ઉપર રાખે છે ઇશ્વરી પ્રસાદને અર્થે. †

(૩) પવિત્રતા ને સ્થિરતા કેટલી સાધ્ય છે (આ સમયમાં), તે વિષે વિચાર કરવાનો છે. ‡

(૪) કેટલીક સમાજ તે વેદને વિભુપ્રભુની વાણી માનતી નથી; વળી ધર્મક્રિયાનો અનાદર કરી માત્ર સંસારી નીતિ પાળવા વિષે કહે છે; અને મનુષ્યનો બંધુત્વભાવ આગળ પાડે છે;—એ વિષે, અને જીવ, પુનર્જન્મ મોક્ષ એના સંસારવિષે લોકે બહુ પૂછવા કરી મનનું સમાધાન કરવાનું છે. §

છે—તેથી જ તે સર્વ દેવતાના નામની સાથે જોડાય છે; બ્રહ્મનું ઓળખ નામ છે; સર્વ મંત્રજીનનું આદિબીજ છે; એ ન્યોતિ સ્વરૂપ સર્વ પાપને બાળનાર છે, પરમ પવિત્ર છે.

* વિષ્ણુ, શિવ, એ સર્વવ્યાપી એક નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં સચ્ચિદ્રસ્વરૂપ છે; તેમ વળી એકેક તે પૂર્ણ આદિદેવ સ્વરૂપ પણ મનાય છે; વળી જગદર્તા પિતા, સર્વ શક્તિમાન, મુક્તિ આપનાર એમ પણ સમાજોનો દેવ તે સ્વતંત્ર સચ્ચિદ્ર છે એટલે સાકારજ. અનેક દેવની ગોંધળ છે એમ કહેનારાએ ચૈતન્યરાસનાં સત્ય જે વેદોક્ત-મૌહ-જન ધર્મ પડિતોએ અનુભવેલાં છે તે જાણી લેવાં; ગોંધળ તો વ્યવસ્થા ન સમજે તેને છે, સમજ ન પડે તેથી સત્યને અસત્ય કહેવું ને અસત્યને સત્ય કહેવું †

‡ સમાજોએ ભક્તિને વધારી છે તે ધર્મક્રિયાને કઠાવવાને; અને સંસાર, નાસ્તિક્ય, મોહ એના કાળમાં; એટલે નામની ભક્તિ.

§ ધર્મકર્મ નિર્ધર્ક છે ને તેમાં કાળ ગાળવાથી સંસારી કામ યાય નહિ એ ખોટી સમજથી લોકની જ્ઞાતિ ચંચળ થઈ બહેકાઈ ગઈ છે.

§ પરમાત્મા બ્રહ્મ, અંતર્યામિ સર્વાત્મા જીવ એ વિષે, પરાવાણી એ શું છે એ વિષે, સદા પ્રેરણા એ શું છે, યોગનું ઔચર્ય શું છે, એ વિષે યથાસ્થિત જાણી લેઈ

(૫) લોકની બુદ્ધિ જે મૂળનો વેદોક્તધર્મ સમજવાને પાત્ર નથી તો
ને માટે તે જ ધર્મનો રૂપાંતર પ્રકાર રાખવો કે અમણા લોકને ગમે
નવો ધર્મ યોજી તેને મૂળનો વેદધર્મ છે, એમ ઠોકી બેસાડવું? એ
પણ બુદ્ધિમંતોએ વિચાર કરવા.

જિ.-એ પાંચ પ્રકરણમાં આપે શો વિચાર કીધો છે ન શું મત
શું છે?

સુ.-સર્વે વિચાર આખ્યાનમાં જણાવાય તે પછી મત કહેવાય તો
કે; પણ તું ઇચ્છે છે તો મારું મત સાંભળી લે. (૧) લોકે શિવસ્વરૂપને
તું.* (૨) ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે સ્વધર્મકર્મ કરવા બકિતપૂર્વક. (૩) પવિત્રતા
સ્થિરતાનો અનાદર ન કરવો. (૪) વેદ એ પરમેશ્વરની વાણી છે ને
સૌએ પૂજ્ય માન્ય રાખવીજ; જીવ જન્માંતર કરે છે ને તેણે પોતાની
કેતને અર્થે શાસ્ત્રોક્ત શિક્ષાને અનુસરતું આચરણ રાખવું. (૫) વર્તમાન જે
ધર્મપ્રકાર ને સત્યયુગનો ધર્મપ્રકાર, એ બેમાં મોટો અંતર છે તો પણ વેદ-
ધર્મનું સત્ત્વ તથા તેનાં તત્ત્વ તે પૂર્વે હતાં તે જ હમણાં છે.

જિ.-ધર્મક્રિયાની ખટપટથી સંસારી કામમાં ખલેલ પહોંચે ને એથી
સારસુખની હાનિ થાય?

સુ.-નિયમિત કાળે ધર્મકર્મ ને નિયમિત કાળે વ્યવહારકર્મ રાખ-
વાથી કોઈ રીતની હાનિ નથી પણ લાભ જ છે. †

જિ.-વિવેચન સંક્ષેપમાં પણ બહુ કીધું આપે; થોડીક વાત સમજમાં
કેતરી, પણ ધણીક તો મેં મોઢમઢ યઈ સાંભળ્યાં જ કીધી છે.

મહી વેદવાણિ વિષે સંકા કરવા. ‘આત્મવત્સર્વભૂતેષુ, ‘સમો નામે મસકો’ એ બાવના
મહત્ત્વ જેટલું બંધુલત્વ નથી જ, વેદોક્તનીતિ પ્રાણીમાત્રપ્રતિ ઔદાર્ય તથા દયાથી છે
ને બંધુલત્વની તે માત્ર કહેવાની છે. પુનર્જન્મને માનતા નથી તે પાપી જીવનો એક
સપાટે આદિદેવસાથે ભક્તિયોગ કરાવી દે છે; અને જન્માંતર માનનારી સમાજ દેવ-
પિતર યોનિની ના કહે છે.

* વિશ્વની રાક્ષિ સંપદા લક્ષ્મી તે તો અનીતિમંત લોક ઉપર ફેલી છે;
વિશ્વના સેવક તે આચાર ક્રિયાની બળથી ઠંડાળ્યા છે; પણ વિદ્યારાક્ષિ હવે આગળ
પડી છે, શિવની ભક્તિમાં ઠાકાઠા નથી; વૈરાગ્યશુદ્ધિએ શિવની ભક્તિએ લોક નીતિ-
મંત થશે ને આર્યસરસ્વતી તથા આર્યલક્ષ્મી તે ફરી દર્શન દેશે.

† ધર્મકર્મ એ સંસારી કર્મને બાધ કરતાં નથી. સંસારી ઉલ્લોગથી જ સંસારી
કામની સિદ્ધિ એમ નથી-સિદ્ધિ યવી એ તો પૂર્વજન્મના કર્મથી બંધાયેલ પ્રારબ્ધ
છે ને ઉલ્લોગ એ અવશ્ય સાધક નિમિત્ત છે; ધર્મકર્મ એ સદુલ્લોગ છે ને સંસારી
કર્મ એ સત્ અસતનો છે. (એ વિષે વિસ્તારપૂર્વક યથાસ્થિત વિચાર બીજા પ્રસંગે).

સુ.-હા બહુ ગર્ભિત છે વિવેચન; સમજાશે ધીમે ધીમે.

જિ.-વર્તમાનમાં લોકની ધર્મશુદ્ધિ નથી તેનું કારણ શું? તે આવશે કે નહિ? ને શી રીતે આવશે?

સુ.-ધર્મશુદ્ધિ કોઈ કાળે અધિક હોવી ને કોઈ કાળે ન્યૂન; એવો મહાનિયમ જ છે. તે પાછી આવશે ને સમય આવશે:-ન્યારે લોક જણ દુઃખી થશે, એવા કે દુઃખથી ધૂટવાને અનેક મથન કરતાં હાવશે નહિ ત્યારે તે પરોક્ષ સામર્થ્યની કૃપાને અર્થે પોતાના જીવની કરશે ત્યારે. ન્યારે કેટલાક પૂર્વજન્મના સંસ્કારે મોહગર્ભિત કે જ્ઞાનજ વેરાગ્યે સ્વધર્મને જાણુશે ત્યારે અને ત્યારે કોઈ મહાપુરુષ ઉત્પન્ન ધર્મની વ્યવસ્થા કરશે ને સર્વ લોક સુખી થશે.

જિ.-લોકની ધર્મશુદ્ધિ કરવાને ઉપાય નથી?

સુ.-ઉપાય ચાલે જ છે; ને વળી સમયે લોકની વૃત્તિ ફેરવવા ન છે; પણ લોકનું મનબળ છેક જ ધટી ગયું છે.-જે અભિમાન મુક્ત આસ્થા રાખતા, મર્યાદા પાળતા ને યથેચ્છ ઉદ્વેગ કરતા, ધીરજ ધરત દેહકલ્પ કરતા, અસત્યને ટાળતા ને સત્ય સ્થાપતા થાય-સ્નેહમાં ધર્મ, અશ ધર્મ ને ધર્મમાં ધર્મ જોતા થાય તો ધર્મ પ્રકાશે ને એ પ્રકાશ્યો કે કલ્યાણુ, એ તું નક્કી જાણુ.

જિ.-વિનંતિપૂર્વક ઇચ્છા કરું છું કે, વેદોક્ત ધર્મના નિત્ય સ્વરૂપ દર્શન છેલ્લુ એકવાર કરાવો.

સુ.-જે કોઈ વનચર કહે કે અમારો સગો મરી ગયા પછી બ વાન દેવ થયો છે તથા જીવતાના અંગમાં આવે છે અને વેવારમાં સૂર ચાંદાની શાખ પાળે છે તો તે વેદોક્ત ધર્મની આણુમાં છે; પણ જે ન સ્વાસી શરીરમાં જીવ ઉપજે છે તથા યંત્ર બગડેથી તે તેમાં સમાઈ જ છે એમ કહે અને વેવારમાં કદાપિ ઉત્તમ સાધુપણું રાખે તોપણુ તે કે પણુ જ્ઞાનધર્મની આણુમાં નથી. જે જન્માંતરને તથા આંકારને માને છે પણ એકથી જે અનેક થયું છે તે અનેક ટળી પાણું એક જ યઈ રેવાનું છે એ જે નથી માનતો તે વેદોક્ત ધર્મની આણુમાં નથી. જગત્પત્તા કે વેદ કે આચાર એ વિષે જે કોઈજ જાણુતો નથી, માત્ર કાષ્ઠપાણુની સારા ડોળવાળી કે બયંકર ડોળની મૂર્તિઓ અનેક પૂજે છે. પણ જે બ્રાહ્મણ તેનો ગોર છે તો તે વેદ ધર્મની આણુમાં છે; પણ બ્રાહ્મણ ગાંતમાં જન્મી વેદશાસ્ત્ર બણ્યો છતે નાસ્તિક કે આચાર રહિત હોય તો તે વેદધર્મની આણુમાં નથી.

એ દર્શાવેથી જાણુ કે મરણ પછી જીવને મતિ છે ને જગદીશ્વર એક છે, એ જ્ઞાન (વેદ) ઉપર જેને વિશ્વાસ છે ને એ જ્ઞાને ઉત્પન્ન કરેલા આધાર (વેદોક્ત) ને પાળે છે, તે વેદધર્મ માનનારો છે.

આવાંક તથા બીજા દેટલાક પંડિતોએ વેદ, ઋષિ અને આચાર એ ત્રણને નિંદા ને બૌદ્ધ જૈન પ્રકાશી અસ્ત પામ્યા (આ દેશમાં); તો પણ આજે વેદોક્ત ધર્મ છે અને એ આપણા ટકોએ પાળ્યો હતો તથા આપણે પાળીએ છીએ.

ભક્તિધર્મમાં સ્વતંત્રતા નથી, જ્ઞાનધર્મમાં જાણુ છે; પણ વેદોક્ત ધર્મમાં વર્ણવ્યવસ્થા સાથે છે. કાઈ યજ્ઞ, કાઈ જપો, કાઈ તપો, કાઈ ધ્યાઓ, કાઈ સ્તવો, કાઈ પૂજા, કાઈ કલ્પો, કાઈ વિચારો;—પણ આગળથી જુદિતું વલણ નક્કી કરીને; આગળથી જાણવું, ક્ષિપ્તું માનવું ને પછી કામ કરવું, એ આપણી પદ્ધતિ છે.

એક ને અનેક, નિત્ય ને અનિત્ય, સત્ય ને અસત્ય એ આપણું જ્ઞાન છે; જ્ઞાનિત ને શુચિ, સંતોષ ને મર્યાદા, પ્રસન્નતા ને વ્યવસ્થા એ આપણો સ્વભાવ છે; આત્મા ને જુદિ, મુખ ને બાહુ, બ્રાહ્મણ ને ક્ષત્રી એ આપણું ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે; પરમાર્થ ને ઔદાર્ય, યોગ ને ત્યાગ, ભાગ્ય ને પ્રપત્ન એ આપણું બળ છે; વેદ ને આચાર, તપ ને યજ્ઞ, અનુષ્ઠાન ને વ્રત, એ આપણું કર્મ છે, નિરભિમાન ને અભિમાન, સત્તા ને અશ્વર્ય, ધર્મ ને રાજ્ય, એ આપણો જયપ્રકાશ છે; અને આપણે જાણુ છાંબા જન્માંતરમાર્ગમાં અનેક પ્રયાન કરતાં કરતાં, સ્વધર્મોપદાન કરતાં કરતાં ને “કોહ કોહ” એમ આત્મસ્વરૂપ વિચારતાં વિચારતાં ‘તત્ત્વમસિ’ ‘નહ બ્રહ્માસ્મિ’ એ સ્થિતિએ પહોંચી, પ્રજ્ઞાનમાનંદ ધર્મ રહેવું છે—છેલ્લું ચિંતન કરી.

હરિઃ ઓમ્ ૩ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ ૧

પ્ર.—શ્રી પુરુષની સ્થિતિ યોગ્યતા સમાન કે વધતી ઓછી ?

ઉ.—મનુષ્યરૂપે સમાન પણ શ્રીપુરુષ ભૂતરૂપે તે બે જેમ બાટ રૂપમાં જૂદાં છે તેમ સ્વભાવ, જુદિ, બળ, કર્મ, યજ્ઞ એમાં પણ જૂદાં છે, અને જેમ જ્ઞાન તે કર્મથી, બ્રાહ્મણજુદિ તે ક્ષાત્રવૈશ્યજુદિથી, સત્વગુણ તે રજ્જેતમોગુણથી તેમ પુરુષ તે સ્ત્રીથી અધિક છે સ્થિતિ યોગ્યતામાં.

પ્ર.—આપણાં શાસ્ત્ર શું કહે છે ? ને આપણું શું મત છે ?

ઉ.—‘આત્મચક્રિતું જમાણું અંગ તે પુરુષ ને ડાણું તે સ્ત્રી,’ ‘પુરુ-

પત્નિ વામાંગ તે સ્ત્રી' 'શરીરના બંધારણમાં જટલી કઠિણ વસ્તુ તે પુરુષનો ભાગ ને કામળ તે સ્ત્રીનો,' એમ ધણીક રીતે કથી, 'સ્ત્રી તત્વજ્ઞાનને યોગ્ય નથી,' 'સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને યોગ્ય નથી,' 'સ્ત્રીને ધર્મકર્મવિષયમાં પૂરો અધિકાર નથી' એ પ્રમાણે સ્ત્રીની યોગ્યતા આછી બણી છે—સામાન્ય પક્ષે; પણ કોઈ સ્ત્રીએ શ્રેષ્ઠ પુરુષને સમાન કે તેથી પણ અધિક શ્રેષ્ઠ હોય કોઈ સમયે. અમારું પણ એ મત છે. સ્ત્રીપુરુષની યોગ્યતા સમાન એ વિચાર માત્ર ખિસ્તી લોકોને છે,* ને તે વર્તમાન અંગ્રેજી બણેલા જનોમાં કાંતો ફેલાયો છે; પણ તે આપણા જનમંડળને બહુ બહુ રીતે હાનિ કરનારો છે.

પ્ર.—એ વિષય શું વાદ્યુક્ત નથી ?

ઉ.—અમે નથી કહેતા. વિચારશીલ આર્યપુરુષ તો નિઃશંક છે તે વિષે, અને સમાન યોગ્યતાનો દાવો કરનારી કોઈ પણ સ્ત્રી નિકળે તો તે આર્યસ્ત્રી નહિ, એ અમારું મત છે.

પ્ર.—સારે સ્ત્રી જટલી સ્વતંત્રતાને પાત્ર છે ?

ઉ.—આર્યસ્ત્રી યથેચ્છ સ્વતંત્રતાને, પણ સ્વધર્મે રહે તો જ.

પ્ર.—સ્ત્રીના—આર્યસ્ત્રીના સ્વધર્મ તે કીઆ ?

ઉ.—સ્ત્રીજાતિના ધર્મનો આર્યસ્ત્રીના ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે અને આર્યસ્ત્રીના ધર્મ તે કહીશું.

પ્ર.—તેનો સ્વધર્મ શો પતિપ્રતિ ને પુરુષનો શો સ્ત્રીપ્રતિ ?

ઉ.—સ્ત્રીએ પતિની આજ્ઞા પાળવી તથા એને પ્રસન્ન રાખવામાં પોતે પ્રસન્ન રહેવું એ દૈન્ય મત; અને પતિએ તેને સંરક્ષિત તથા સંતુષ્ટ રાખવી એ મત;—એ બે સત્ત્વને ઐક્યબળે ગૃહસંસારથી પોતાનો પદ્ય પ્રકાશ કરે છે.

પ્ર.—ગૃહસંસારમાં તેની યજ્ઞવાળી સ્થિતિ કેવી ?

* એશિયાના સર્વે લોક બહુ નૂતના કાળથી સ્ત્રીને પુરુષથી આછી યોગ્યતાની સમજતા આવ્યા છે. ખ્રિસ્તીઓ સ્ત્રીને સમાનતા આપે છે પણ સધળાજ તેમ મનમાં સમજે છે કે ખરેખર વસ્તુ છે એમ નથી—યુરોપમાં સ્ત્રીઓ દડને માટે મથત કરે છે પણ દગ્ગ લગી તો તેઓ ફાવી નથી. યુરોપના લોક જટલી પુઠ સ્ત્રીઓને આપે છે. તેટલી નજ આપવી, એવો દમભાનના બણેલાનો પણ વિચાર ખરે જોત રહુવડે મિલ વયા તેવા બીજાના ઉત્તેજનથી ઉત્ક્રાંત્યથી સ્ત્રીઓના ઉદ્ધમનો નજ દેવે પણ જણાશે.

† સ્વભાવશુદ્ધિના ધર્માધર્મમાંથી જે સત્કર્મ નિત્યને માટે સારરૂપ છે, તે જ અર્થમાં સ્ત્રીનો સ્વધર્મ સમજાવે આ પત્રિકામાં.

ઉ.-તે, સઘળી વ્યવસ્થા રાખનારો તથા સ્વામીને સહાય રહેનારો તથા પંડે શ્રમ લેઈ કામ કરનારો ગૃહરાજ્યનો પ્રધાન છે.*

પ્ર.-સૌ માનને તો યોગ્ય ખરી કે?

ઉ.-નિઃસંદેહ તે માનને યોગ્ય છે સદ્ગુણ મતે, પરો. એ તેને ઉત્તમ માન છે. માત્ર ધરકામની આવડત તથા વ્યવહારની જાણ એ તેને મધ્યમ માન છે. માત્ર અમુક વિદ્યામાં કુશળતા એ પણ તેને મધ્યમ માન છે અને એ સર્વેમાં નિપુણ તે બહુ બહુ માનને યોગ્ય છે.

પ્ર.-સૌના મુખ્ય સદ્ગુણ ગણાવશો?

ઉ.-જાતરિતું કલ્યાણ, ધર્મ, કુળમર્યાદા પાળવી ને ધરની વાત ઉધારી પાડવી નહિ એ મુખ્ય છે; પતિવ્રત જ્ઞાનવું એ તો સર્વોપરિ છે જ. પર મહાવવાની નીતિમાં કુશળ રહેવું; ધરના વડીલની મર્યાદા પાળવી, પરો-ધાનો સત્કાર કરવો દક્ષતાએ, રોપવાણું મુખ પતિને દેખાડવું નહિ ને પતિ દોષવાળો હોય તોપણ અધીન રહેવું ધર્માદિ. બ્રાહ્મણીએ પતિને કર્મમાં સહયોગી રહી બીજી વર્ણની સ્ત્રીઓને સર્વ વિવચમાં ધર્મબોધ કરવો; ક્ષાત્રીકુલિનીએ સ્વામીને દાનકામમાં ઉત્તેજન આપવું અને વૈશ્યાણી ને શૂદ્રી એઓએ પતિના ઉદ્યોગમાં સહાય રહેવું.

પ્ર.-આજથી પચ્ચીસ વર્ષ ઉપરની ને અમણાની સ્ત્રી કેવી હતી ને છે તે દાખવશો?

ઉ.-તે વેળાની સ્ત્રી પોતાનું ઘર તથા પોતાનો વહેવાર એ જાણતી, આમન્યા પાળતી, ધર્મભાવ રાખતી, કુટુંબ દેખી હરખાતી, ધણીને વશ રહી સંતોષે વર્તતી; અને અમણાની તે પોતાના પંડતી વાત જાણતી (હું, મારો ધણી ને મારા હોહરી), આમન્યાવિનાતી, ધર્મરહિત, ધણી વચ રહે તથા હું સ્વતંત્ર ઉપરી ધરની ચાઉં એમ અસંતોષે વર્તતી છે. અનાચાર ને દુરાચારમાં અમણાની સ્ત્રીની સંખ્યા આગળના કરતાં સોળ, ગણી વધારે હશે.

પ્ર.-સુધારાવાળાનો શ્રમ તો સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી કરવાને છે ને દેખાય છે તો આમ ?

* સર્વ વિવચમાં સઘળી વ્યવસ્થા-ધરમાંની વસ્તુની મોહવાણ, ધરનાં કામની મોહવાણ, સચવવું તથા ખસવું, હેડમાંની સંજ્ઞા તથા તેની કેળવણી, ચાકરના કામની નવાસ, કચાંચેટી સ્થિતિન સ્થાપનો વહેવાર, દુષ્ટ અપાણના સમયને માટે આગળથી વિચાર તથા પ્રયોગ દત્તવદિ સંબંધી જાણવી.

૧ એ જ્ઞાનન્ય ધર્મ છે; દોષવાળો પતિ હોય તો સ્ત્રીએ નેદોષવાળી સ્ત્રી હોય તો પતિએ કેમ વર્તવું, એ વિશે વિશેષ ધર્મ તે લ્હા છે.

ઉ.-પણ સુધારાવાળા પોતે જ મોહિત નિર્બળ છે એટલે સ્ત્રીઓ પણ ઉન્મત્ત હોય. ઉમંગ વધ્યો છે સંસારી વિપયમાં, પણ એ સ્વધર્મે સુધરિત નથી ને ઇચ્છિત અર્થ ન મળવાથી તેઓ મનસ્વી રીતે વર્તે છે.

પ્ર.-સુધારાના વિચાર બહાર પડવાથી ફીણ ફીણ કામ થયું છે ?

ઉ.-વિદ્યાભ્યાસ વધ્યો છે. છોકરીઓ વાંચતાં લખતાં ગણતં શિખી છે ને શિખે છે. તેઓ કેટલીક જાણુ નિશાળમાંથી ને કેટલીક ઘરમાં વર્તમાનપત્રોથી કે સુધરેલ જનોના સમાગમથી મેળવે છે. સિવવા, ભરવા, ગુંથવાના કામમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ આવડતવાળી થઈ છે ને થોડીક તો બહુ વખાણુને યોગ્ય છે. કેટલીક રૂઢિ નઠારી છે ને કેટલાક વહેમ દુઃખદાયક છે એ તેઓએ જાણ્યું છે ને કાઈ કાઈ સ્ત્રી નરસાંથી અળગાં રહેવાની ચિંતા રાખે છે.*

પ્ર.-બાળવિવાહ ને પુનર્વિવાહ સંબંધી કામ થયું જણાતું નથી કેમ ? આપનું મત કહેશો.

ઉ.-અતિ બાળલગ્નનો નિષેધ સમજીક પુરુષના હૈયામાં વસ્યો છે પણ રૂઢિને માન આપનારી તથા ડાડીલી સ્ત્રીઓ આગળ તેઓનું ચાલતું નથી. આ સમયમાં છોકરીને નવમું બેઠા વિના ને છોકરાને સાળમું બેઠા વિના લગ્ન કરવાં નહિ; સાથે રહેવાની વય ૧૩ ને ૧૯ રાખવી. પચાસનો સાત આઠ નવનીને પરણે, એ અતિ અધમ લગ્ન છે. પુનર્વિવાહ જૂજ થયા છે ને તે પણ સ્થિતિ વિધિ પરત્વે સ્વચ્છ નહિ જ. નિયોગને માટે સમય જ નથી ને પુનર્વિવાહ ચાલવાનો સંભવ માનીએ તો તે વિષે આ પ્રમાણે મત આપીએ કે, અળગી ન બેઠેલી એવીનું તેના કાઈ સગાએ દાન આપતું અને અળગી બેસતી થઈ હોય ને તેની ઇચ્છા ફરી લગ્નની હોય તો તેણે ઇચ્છા-

* આગળ ઉંચી જ્ઞાતિમાં કેટલીક સ્ત્રી વિદ્યાભ્યાસ કરતી ને અમણા સર્વ જ્ઞાતિઓને માટે જોષ આલે છે. આજલગ્નમાં સ્વભાષા કે પરભાષામાં વિદ્વાન થઈ પ્રસિદ્ધિ પામેલી એવી આખા હિંદુસ્તાનમાં વીસેક કહીએ પણ એક પણ એવી નથી સંભળાઈ કે જેનું કામ પોતાની જાતિને સુધારવા સંબંધી મોટું અગત્યનું થયું હોય. આગળ કાઈ કાઈ સ્ત્રી લેલુદેલુ વ્યાજવદંતરના ગણિતમાં કુશળ હતી પણ અમણાં થોડીકની જ રૂચિ ગણિત વિષયમાં જણાય છે. સ્ત્રીકેળવણી નિશાળોથી એ જોડતું અર્થરહિત છે. અગિયાર બારની વય લગી બહુતી ને નિશાળમાંના પાઠ એથી શું ? બહેલી સ્ત્રીઓની રૂચિ કાંઈ બહુ છે પણ ધર્મનીતિ બહુ દેખાતી નથી.

વર ઝાળવો.' વળી ધણી સાથે રહેતી, થઈ હોય ને સંતાન, ન થયું હોય કે થઈને મરી ગયું હોય ને તેની ઇચ્છા હોય તો તેણે પણ ઇચ્છાવર ઝાળવો.*

પ્ર.—પુરુષ એકથી વધારે સ્ત્રી કરે ?

ઉ.—તેણે એકથી જ સંતુષ્ટ રહેવું; તોપણ તેને કેટલાંક કારણથી વધારે કરવાની શાસ્ત્રાચ્છા છે ખરી.†

પ્ર.—ધર્મ સમજનારા આર્ય શિષ્ટોએ પુરુષને વિશેષ અધિકાર શા માટે આપ્યો હશે ?

ઉ.—પુરુષના વ્યભિચારાદિક અધર્મની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાને; વંશ વિસ્તાર ધર્મે કરવાને અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ તથા પિતરને સંતોષ એને માટે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને.‡

પ્ર.—સ્ત્રીઓ વિષે આપણા લોકમાં પણ શું બહુ મત નથી ?

ઉ.—કાળ કાળના લોકની ધર્મશુદ્ધિ તથા પ્રેમવૃત્તિ જૂદી જૂદી હોવાથી મતદ્વેર છે. § તોપણ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં ધર્મરહિત રહેવાને અધમ દુઃખદ

* જેણે પ્રથમ વિવાહમાં કન્યાદાન દીધું હોય તે વિના બીજાએ દેવું અને સ્વ-યંવર હોય તો એમાં આજ્ઞા પાંચ પ્રતિષ્ઠિતજનની સામે બ્રાહ્મણ મંત્ર બોલે તે પ્રમાણે અગ્નિમાં આહુતિ આપવી. પચ્ચાસ વર્ષ હપરનીનો પુનર્વિવાહ ન થાય; પુનર્વંશ પણ વર મરે તો ત્રીજવાર લગ્ન ન કરવું; અણુળનાવના કારણથી ધણીધણીઆણી નૂદાં રહે પણ થયલો સંબંધ રહે નહીં.

† પ્રથમ પરણેલીને ધર્મકર્મનો અધિકાર હોય; સંસાર સુખવિષયમાં પુરુષે ન્યૂનાધિક રાખવું નહિ.

‡ છાકરીઓની ઝાઝી ઉત્પત્તિ, યોગ્ય કુલીન પુરુષને કન્યાદાન કરવાનો મહિમા એ પણ કારણ છે; કોઈ મહાપુરુષ કાર્યવશાત્ ધણી સ્ત્રી કરે એમ પણ છે. સુરાપાન કરનારી, રોગી, ધૂર્ત, વંધ્યા, ધરકામનો વણસાડ કરનારી, અપ્રિય બાપિણી, કન્યા જ નજીનારી, પુરુષ દેવિણી એવી સ્ત્રી હોય તો બીજા પરણવી એવાં પણ વચન છે સ્મૃતિઓમાં. વ્યભિચાર એ મોટો દોષ છે પુરુષને ને સ્ત્રીને, તોપણ સ્ત્રીને વિશેષ છે એમ શિષ્ટોએ બણ્યું છે. સકારણ તે વિષે બીજે કોઈ પ્રસંગે બાતારો.

§ 'અસત્ય, સાહસ, માયા, મૂર્ખતા, લોભ, અશૌચ, નિર્દયપણ એ સ્ત્રીના સ્વાભાવિક દોષ છે.' 'પુરુષથી બમણો આહાર, ચારગણી લગ્ન, છગણુ સાહસ ને આકગણુ કામ છે.' એ બે શ્લોકાર્થ તમેણુણી સ્ત્રીને વિષે બાણુવા. 'દુષ્ટમાર્યાના સહવાસમાં રહેવું તે સાપ હોય તેવાં ધરમાં રહેવા જેવું છે.' 'સ્ત્રી નિર્ધન પુરુષને તજે છે.' 'સ્ત્રીને વિશ્વાસ ન કરવો.' ઇત્યાદિ. 'સંસાર તાપમાં જે વિશ્રાંતિલાભ છે તેમાં મુખ્ય સ્ત્રી છે.' 'બાર્યા તો ખરો મિત્ર છે.' 'સ્ત્રીએ ધર ચોક્ષે છે.' 'સ્વપયોચન માધુર્ય એના જેવું સ્ત્રીનું બીજું ઉત્તમ બળ નથી.' ઇત્યાદિ. જો સ્ત્રી પતિના હંદને અનુગામી છે તો સ્વર્ગ

જાણુવો. સ્નેહના ધર્મમાં રજોગુણનો, ન્યાય ઇચ્છતો તે શ્રેષ્ઠ ને સત્વગુણનો પોતાનું મત દૃઢ પાળતો તે અધિક શ્રેષ્ઠ છે. સામાન્યપણે સધર્મસ્નેહ તે ઉત્તમ છે; એ જ સ્નેહ આર્યનો તે નિલ કલ્યાણકારક છે. વર્તમાનમાં ધર્મરહિત સ્નેહ છે.

પ્ર.-આપણે ધરસંસાર હવે કયારે વ્યવસ્થિત થશે ?

ઉ.-જ્યારે વિદ્યાવિચારે આપણે પુરુષ આપણું પોતાનું સ્વરૂપ સમજી લાવે, પરદેશી પરધર્મી વિચાર જે આપણા ધરમાં ઘુસ્યા છે તે જતા થશે ને આપણા પોતાના જ નિલધર્મના નિર્મળ સતેજ જ્ઞાનપ્રવાહે આપણાં ધર ઘાવાઈ પવિત્ર થશે. જ્યારે આપણે પુરુષો ને આપણી સ્ત્રીઓ પોતા-પોતાના ધર્મના ઉપાસક થઈ શકીએ ત્યારે આપણે ધરસંસાર સધર્મસ્નેહ પાછો ઉત્તમ વ્યવસ્થિત થઈ શકાશે. જ્યારે આપણી સ્ત્રીઓ આપણી પૂર્વની બ્રાહ્મણી ક્ષત્રીણી વૈશ્યાણીમાંની ઉત્તમ ઉત્તમની ગુણભૂતિઓના મંગળ દર્શન કરશે અને વળી કટલીક તે પોતાના દષ્ટિમાર્ગમાં આધુનિક કાળની સર્વ ધર્મની ને સર્વ વર્ગની ઉત્તમ સ્ત્રીઓને પણ સાવધાનપણે નિહાળી લેશે ત્યારે આર્યસ્ત્રીઓ પોતાની મેળે ને સંતતિદ્વારા સ્ત્રીજાતિમાં પોતાનું સર્વોપરી ઉચ્ચપણું (ધર્મ) ને મોટપણું (સામર્થ્ય) સુંદર બંધ દાખવશે અને ત્યારે જ આર્યગૃહસંસાર ધર્મ અર્થ કામ એણે સંપન્ન એવો જગતમાં પ્રકાશશે.

પ્ર.-અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી આપણા લોકમાં પ્રથમ સંકલ્પ શો ઉઠ્યો ?

ઉ.-ધર્મોભિમાન ઉદય પામ્યું.

પ્ર.-એ સમગ્રવશો ?

આહી જ છે, 'દંપતીમાં કલહ નથી ત્યાં લક્ષ્મી પોતાની મેળે આવી વસે છે,' 'કુલીન સ્ત્રી લગ્ન મૂકે નષ્ટ થાય છે,' 'સત્સ્ત્રીઓએ ધરનું રક્ષણ થાય છે,' 'પતિમત એ સ્ત્રીનું સ્વયં છે,' 'નહારા કુળમાંથી પણ સ્ત્રીરત્ન લેવું,' 'સહજમાં કન્યા આપની,' 'સ્ત્રીઓને યત્ને સેવવી,' કોષધુખી બાર્યાને તળવી' 'દાન તીર્થ ઉપવાસથી નારી શુદ્ધ થતી નથી જેવી ભર્તારના પાદોદકથી યાય છે તેવી,' 'પતિની આજ્ઞાવિના મત કરનારી તે પતિનું આયુષ્ય ઘટાડે છે,' વાગ્દાન થયું ત્યારથી જ સ્ત્રી પતિને વશ છે, એ સદાચાર-રવિનાનો, પરસ્ત્રીની આસક્તિવાળો 'વિદ્યાદિગુણવિનાનો હોય તોપણ પતિમતાએ પતિનો દેવપ્રભાણે સહાર કરવો.' એ સર્વેમાંથી સ્ત્રીના સ્વાભાવિક ગુણદોષ જે પુરુષથી અવશ્ય જુદા પડે તે વિષે અને સત્વાદિગુણ પરત્વે સ્ત્રીજાતિમાં જે વિશેષ જુદા પડે તે વિષે બીજે પ્રસંગે કહેવારો અને ત્યારે પૂર્વની આર્ય સ્ત્રી તથા અમણાની આર્ય સ્ત્રી અને રોમન સ્ત્રી તથા યૂરોપની અમણાની સ્ત્રી, એ વિષે પણ દાખલા અપારો.

ઉ.-બંગાળામાં પાદરીઓ અનેક દેવ તથા મૂર્તિપૂજની નિંદા કરતા, તેવામાં એક બંગાળી બ્રાહ્મણે ઉપનિષદમાંથી દેખાણું કે હિંદુઓ એક જ દેવને માનનારા છે; ને પછી તેણે બ્રહ્મસમાજ સ્થાપી.

પ્ર.-પછી કયા વિચારો બહાર પડ્યા?

ઉ.-મુંબઈના દક્ષિણી તથા ગુજરાતીઓમાં શ્રીકૃષ્ણવણી ને પદાર્થ-વિદ્યાના વિચાર ચાલ્યા; અને પ્રજાના દુઃખ વિષે સરકારને જણાવવાને શ્રીમંત તથા વિદ્વાનોએ મળી એક સભા સ્થાપી.

સ્વદેશાભિમાન તથા એકલ અને દેશાટન તથા ધરસંસાર એ વિષે ભાષણ લખાણ ગુજરાતીઓમાં અને એકયાદિ સદ્ગુણ તથા પદાર્થવિદ્યા-વિષે ભાષણ દક્ષિણીઓમાં ચાલ્યાં.

પછી વળી દક્ષિણી ગુજરાતીઓમાં એકશ્વરને બળવો ને યાતિભેદ ટાળવો, એ વિષયની ચર્ચા ચાલી.

પાદરીઓ જે મૂર્તિની નિંદા કરતા, તેની સામા એક દક્ષિણી બ્રહ્મ-ચારીએ મૂર્તિઓની અગત્ય દેખાડીને વેદોક્ત ધર્મ વિષે લોકને કેટલીક સમજ આપી.

એક ગુજરાતી બ્રાહ્મણે એક વલ્લભી મહારાજ સામા પુનર્વિવાહ વિષે વાદ આરંભેલો, તેમાંથી એક ગુજરાતી વાણીઆએ લેબલ કેસ ઉભો ડીધો ને તે પ્રસંગે સુધારાવાળા ગુજરાતી તથા દક્ષિણી તે વલ્લભી ધર્મ તથા ધર્મ-ગુરુની સામા એક સંપે હતા. ચાલેલી ચર્ચાથી ને કાર્ટના ન્યાયથી વલ્લભી મહારાજને લજ્જિત થયા હતા.

પ્ર.-મુંબઈમાં એટલી બધી ચંચળતા હતી, તેવામાં બીજે કયે કાષ્ટ વિચાર નોત્તા ચાલતા?

ઉ.-કલકત્તાની બ્રહ્મસમાજમાં વાદ ઉઠેલો કે બ્રાહ્મણને અધિકાર વિશેષ શામાટે ને તે ઉપરથી નવી બ્રહ્મસમાજ થઈ ને એણે પોતાનું નવું સ્વરૂપ દેખાણું.

પ્ર.-પછી?

ઉ.-મુંબઈમાં દક્ષિણીઓમાં એક પ્રાર્થનાસમાજ થઈ. પછી કેટલેક વર્ષે અમદાવાદમાં થઈ ને પછી ગુજરાતી તથા દક્ષિણીની એકઠી એવી આર્યસમાજ થઈ.

પ્ર.-ગ્રીજી કાંઈ?

ઉ.-પૂનામાં સાર્વજનિક સભા છે.

પ્ર.-પછી?

ઉ.-દેશી ઠળા ધંધાને ઉત્તેજન આપવાનાં તથા દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાનાં ભાષણ લખાણ દક્ષિણીઓમાં ને પછી ગુજરાતીઓમાં આપ્યાં. વળી સરકારે મૂકેલા કરભાર વિષે પણ પત્રોમાં લોકનો પોકાર થઈ રહ્યો.

પ્ર.-પછી?

ઉ.-કંઈ નહીં. આટલું જાણી રાખ કે, પચાસ વર્ષમાં અનેક વિપયના અંથ છપાયા છે જૂના ને નવા.

પ્ર.-સંક્ષેપમાં સુધારાનો વૃત્તાંત આપે સારો કથ્યો. પણ હવે વળી સંક્ષેપમાં જણાવશો એકેક વિપયમાં કેટલું કેટલું કાર્ય થયું છે તે.

ઉ.-કહ્યું તો છેજ સઘળું તને; વળી સાંભળ.

સુધારાવાળાઓએ સ્વદેશના ઉત્કર્ષને અર્થે ત્રણ ઐક્ય યોજ્યાં; ધર્મનું ઐક્ય, વ્યવહારનું ઐક્ય અને ભાષાનું ઐક્ય.

માપાનું એક્ય. એ છુટ્ટો કાઈ કાઈ ગુજરાતીઓએ ઉઠાવ્યો, પણ તે માત્ર આર્યસમાજના પુસ્તકદારા ચાલતો જોવામાં આવે છે. પૂર્વે વિદ્વાનોની એક ભાષા સંસ્કૃત પણ લોકની જૂદી જૂદી પ્રાકૃત હતી; મુસલમાની રાજ્યમાં સરકારના સંબંધમાં આવેલા તે ફારસી જાણતા; અમણા સરકારી નોકરમાંના ઘણાકને થોડાક ખીજ તે અંગ્રેજી જાણે છે:-પણ પ્રાંત પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષાઓ સારી રીતે કેળવાતી જાય છે. પ્રાંત પ્રાંતના લોકોનું ઐક્ય આવી રીતે થાય છે કે, એક પ્રાંતના અંગ્રેજી બોલેલા પોતાના પ્રાંતમાં છપાતાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાં લખાણ કરે છે ને તે ભરતખંડમાં બધે વંચાય છે અને તે અંગ્રેજી લખાણનાં ભાષાંતર પ્રાંત પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં થાય છે. વળી એક પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલા વિપયનો સાર અંગ્રેજી વર્તમાનમાં પણ આવે છે. પ્રાકૃતમાંથી પ્રાકૃત ભાષાંતર પણ થાય છે.

વ્યવહાર એક્ય જે પ્રકારનું છે. જાતિભેદ કાઢી નાખીને કરવાનું તે ખાવાપીવાના ને લગ્ન વહેવારના પરસ્પર પ્રતિબંધે લોક યથેષ્ટ ઉદ્વેગ કરી શકતા નથી ને દેશના સામાન્ય લાભને અર્થે પણ લોક એકત્ર થઈ શકતા નથી વારસે. કાઈ કાઈ જુવાન હામ બીડી ઇંગ્લેંડ જઈ આવ્યા ને કાઈ કાઈએ પુનાવવાદ કીધા, એ ઉપરથી જ્ઞાતિઓમાં ખજભજ થઈ. વળી સુરાપાન કરવા વિષે જુવાનીઓમાંની વૃત્તિ થયેલી, તેથી તેઓએ ગુપ્ત રીતે અનેક જાતના જન સાથે ખાનપાન કીધું ને બહારથી વળી જ્ઞાતિઓમાં ખરા જ, તેથી જ્ઞાતિમાંના પણ કેટલાએક સાથી થયા. એથી આટલું થયું કે જ્ઞાતિઓમાંથી ધર્માચારનું મમત્વ ઘટ્યું ને માત્ર કુળાચારની સત્તા હજી રહી

છે. જુદી જુદી યાત્રિઓમાં પરસ્પર લગ્ન વહેવાર નથી ચાલ્યો ને એક યાત્રિના ખીજી યાત્રિના સાથે ભોજન વહેવાર નથી કરતા, તોપણ અતિ કરડા પ્રતિબંધ તે શિથિલ થયા છે ખરા. ખીજું, લોકનું પ્રગત્ય એકીકરણ થયું નથી; અને પરદેશી માલ ન વાપરવા વિષે તે પણ થયું નથી. મંડ-જીઓ સ્થપાઈ ને દેશી માલનો ખપ વધારવાને દક્ષિણીઓએ દુકાનો કાઢી ને કાઈ કોઈએ દેશી માલ વાપરવાના નિયમ લીધા, પણ એ કામ નહિ જતું છે.

ધર્મનું એક સર્વે આર્ય પરમેશ્વર વિષે તથા તેને ભજવા વિષે એક-મત થાય તો ધર્મ સંમંધી અનેક બખેડા ટળે ને સૌ એક લક્ષ થાય. વળી ધર્મકર્મ ઘટવાથી સૌ પોતપોતાના બ્યવહાર ઉઘમ વધારે વાર કરે. ધાર્મી પ્રમાણે તો બન્યું નહિ. સર્વની એક સરખી ધર્મજુદિ તો થઈ જ નહિ. માત્ર આટલું થયું કે, પાદરીઓ આર્ય ધર્મને નિન્દતા અટક્યા અને સર્વે આર્યનું એક ધર્મરત્ન જ્ઞાન સતેજ થયું.

પ્ર.—અંગ્રેજી રાજ્યમાં અભિમાનનો બોધ નીકળ્યો, તે સધળે સરખો કે જુદો ?

ઉ.—અંગ્રાજીમાં ધર્મોભિમાન અને ગુજરાત તથા દક્ષિણમાં દેશોભિ-માન, ધર્મોભિમાન ને આર્યોભિમાન.

પ્ર.—નવા વિચાર સમાજદ્વારા પ્રવર્તમાન છે, તે વિષે આપનું મત જણાવશો.

ઉ.—રામ મોહનરાયના મરણ પછી અદિ બ્રહ્મસમાજને બ્રાહ્મણ વૈશ્યજુદિ, નવીને ખ્રિસ્તી હિંદુ શૂદ્રજુદિ, પ્રાર્થનાસમાજને ખ્રિસ્તી હિંદુ બ્રાહ્મણ વૈશ્યજુદિ, અને આર્યસમાજને ખ્રિસ્તી હિંદુ જ્ઞાન શૂદ્રજુદિ દોરે છે.

પ્ર.—જૂના વિચારના તે નવા વિચારના ઉપર કેવી દૃષ્ટિએ જોય છે ?

ઉ.—તેઓ ધર્મવિષયમાં નવા ઉપર મોહથી જોતા, પણ હવે એને હસી કાઢે છે કે પાખંડ કહી તે વિષે નિઃસ્પૃહ રહે છે. કાશીમાં ઢેટલાક પડિતને મુંબઈમાં પંડિતશાસ્ત્રી સ્વામી દયાનંદ સામા થયા હતા. પુનર્વિ-વાહતી ચર્ચામાં કલકત્તા કાશી મુંબઈના પંડિતો ઉતર્યા હતા. દેશાટન વિષ-યમાં ઈંગ્લંડ જઈ આવેલાઓને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાની જાગજગમાં ગુજરા-તના શાસ્ત્રીઓ સધળાએ સારી પેઠે ભાગ લીધો હતો. વળી ગુજરાતની બ્રાહ્મણ વાણિયાની યાત્રિઓમાં ટંટા પેકા હતા ને જૂના વિચારના લોકે નવા વિચારવાળાને મોટા ધાકા પહોંચાડ્યા હતા. કહેવાનું આ કે જૂના વિચારના લોકે પોતાનું મૂક્યું નથી ને નવા તે જૂના તરફ વળતા જાય છે.

દ્રિયાનું ગ્રીક રાજ્ય જૂદું પંજું (૨૫૦). ત્યારથી એ રાજ્યના રાજાઓની આફગાનીસ્તાન તથા પંજાબમાં મોટી વગ સત્તા હતી; વળી ન્યારે શક-સિથિયન લોકે આફ્રિયાનું રાજ્ય ઉધું વાળ્યું (૧૨૬) ત્યારે રાજવંશીઓ આફગાનીસ્તાન, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાતદ્વીપકલ્પ એ પ્રદેશોમાં આવી રહ્યા હતા; શકસિથિયન લોકે પણ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કહીં કહીં રાજ્યો માંડ્યા હતાં-એ સંધાં રાજ્યોને ઉજ્જનના વિક્રમે છતી પોતાને શક વર્તીવ્યો હતો. (ઇ. સ. પૂ. ૫૬).

એ પછી સાતસેક વર્ષ સૂધી હિંદુસ્થાન ઉપર બહારના કાઈ લોકે ચડાઈ કાઢી એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. ઇ. સ. ૬૩૬માં આરબલોકે વહાણમાં આવી થાણા લૂટ્યું હતું; ૬૬૪માં તેઓ કાબુલથી મુલતાન લગી આવી ગયા હતા; ૭૧૨માં મહમ્મદ કાસીમે દાહીર રાજને હરાવી સિંધમાં આરબસત્તા સ્થાપી, પણ થોડાંક વર્ષ પછી દાહીરના દીકરા જેસિહે પોતાના બાપનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું;-પણ એ તથા ખીજા કેટલાક રાજવંશી મુસલમાન થયા હતા. એ પછી બસે વર્ષલગી બહારના લોકના આ દેશ ઉપર હુમલા ન હોતા. ગિજનીના સખકતગીને પંજાબ ઉપર ચડાઈ કરી લાહોરના રાજ જયપાળને તથા તેના સાથીઓને હરાવ્યા હતા ને તેનાં મરણ પછી તેના બેટા મહમૂદે ૧૦૦૧ થી તે ૧૦૨૬-૨૭ સૂધીમાં બાર વાર મોટી ચડાઈ કાઢી હતી.

ઇ. સ. ૧૧૯૩ થી આ દેશના લોક મુસલમાનના નિત્ય સંબંધમાં આવ્યા. મુસલમાની રાજ ઘરોં, તેમાં આફગાન લોકનાં ૧૫૨૬ સૂધી હતાં ને એ વર્ષથી તે ૧૮૦૩ સૂધી મોગલ લોકનાં હતાં. દિલ્હીની બાદશાહી છસેક વર્ષસૂધી રહી.

ઇ. સ. ૧૪૯૮ થી યુરોપના ખ્રિસ્તીલોક આ દેશના સંબંધમાં આવ્યા-પોર્ટુગીસ (ફિરંગી), ડચ (વલંદા), ઇંગ્લિશ (અંગ્રેજ), ડેન્સ અને ફ્રેન્ચ (ફ્રાંસિસ) એ સંધા વેપારને અર્થે આવેલા, પણ પછવાડેથી ફિરંગી, અંગ્રેજ, ફ્રાંસિસ એઓએ પોતપોતાને કાવતે ઠોકણે પોતપોતાની રાજ-સત્તા સ્થાપી; અને એ ત્રણમાં અંગ્રેજ કંપનીએ ૧૮૦૩ માં દિલ્હી લઈ ત્યાંના બાદશાહને પેનશન આપી દૂર ક્યોં ત્યારથી તે હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ સરકાર મનાઈ; એ સત્તા ગ્રેટબ્રિટનની રાણીએ ૧૮૫૮થી પોતાને હાથ રાખી છે; અને હવે તે નામાંકિત રાજપુરી દિલ્હીમાં સંસ્કારી થશે.

એ ઉપલી હકિકત ઉપરથી આટલી વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઇ. સ. ૧૦૦૦ સૂધી જેટલી ચડાઈ થયેલી, તે હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં થઇ

પ્ર.—નવા વિચાર આગળ દોડ કરતા અટક્યા છે ને જૂનાને અધીન થતા જાય છે એ ખરું છે. હવે લોકની અમણાની સંસારવ્યવહાર સ્થિતિ વિષે કહેશો?

ઉ.—રાય ને રાંક, પંડિત ને મૂખ, ધની ને નિર્ધની, સ્વામી ને સેવક સૌજ પોતપોતાની સ્થિતિને માટે ચિંતાગ્રસ્ત છે. મોંઘવારીએ હતા ને કરભારે લોક દુઃખી છે. ઉઘોગ બંધ પડ્યા છે. ધીર આંટ ઉડી ગઈ છે. દેશમાં સર્વત્ર દારિદ્ર્ય વ્યાપી રહ્યું છે. સરકારનો લોકપરથી ને લોકનો સરકારપરથી વિશ્વાસ ઉડી ગયો છે. શાંતિ કુળ ધરસંસાર કલેશમય છે.

પ્ર.—ખરેખર આ સમયે લોક ધર્મબ્રહ્મ સ્થિતિબ્રહ્મ હોધને દુઃખના પર્વતતળે દબાય છે, તો હવે કેમ કરવું?

ઉ.—ધીટ થઇને દુઃખ વેડવું, બુદ્ધિનું અભિમાન મૂકી પરંપરાનું ધર્મ-ચરણ પાળવું; પરદેશી પરધર્મી નીતિ વસ્તુ ઉપર મોહ ન રાખવો; નિશ્ચય તથા ખંતે અને ધૈર્ય તથા સત્યે ઉઘોગ કરવો.*

શ્રી આર્યદર્શન

—સમસમસમસમ—

ભૂતકથન

પશ્ચિમના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, આસીરિયાની રાણી સેમિરામિસે (ખ. સ. પૂ. શૈકા ૨૦) અને ઇજીપ્તના રાજા સિસોસટિસે (શૈકા ૧૫) હિંદુસ્થાન ઉપર ચડાઈ આણી હતી. ધરાનના ડરાયસે સિંધુ નદીના કેટલાક પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણી રાખ્યો હતો. (ખ. સ. પૂ. ૫૨૧-૫૧૮).

માસિડન દેશના શિકંદરે જહલમનદી ઉતરતાં ગુજરાતનગર આગળ પૌરવરાગ્નને હરાવ્યો હતો (૩૨૬), પણ પછી તે સતલજનલગી વધીને પાછો ફર્યો હતો. સેલ્યુકસનું સીરિયાનું રાજ્ય અને ચંદ્રગુપ્તનું (૩૧૫-૨૮૧) મગધનું રાજ્ય એ બેને મૈત્રિસંબંધ હતો. સીરિયાનાં મહારાજ્યમાંથી બાક-

* ધર્મજિજ્ઞાસા ગ્રંથ સંવત ૧૯૪૩-સને ૧૮૭૯ માં રચ્યો હતો. આંક ૭ મુખ્ય-કથામાં શ્રાં ૩૦ ૫-૮-૧૨-૧૪ ને વદ ૮-૧૨; પછીના પાંચ આંક મુસ્તમાં શ્રાં ૧૦ ૩૦ ને જાં ૩૦ ૩-૪-૯-૧૩ એકેકો.

દ્રિયાનું ગ્રીક રાજ્ય જૂદું પશુ (૨૫૦). ત્યારથી એ રાજ્યના રાજાઓની આક્રમણનીસ્તાન તથા પંજાબમાં મોટી વગ સત્તા હતી; વળી જ્યારે શક-સિથિયન લોકે આક્રમણનું રાજ્ય ઉધું વાળ્યું (૧૨૬) ત્યારે રાજવંશીઓ આક્રમણનીસ્તાન, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાતદ્વીપકલ્પ એ પ્રદેશોમાં આવી રહ્યા હતા; શકસિથિયન લોકે પણ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કહી કહી રાજ્યો માર્યા હતાં—એ સંધાં રાજ્યોને ઉજ્જવનના વિક્રમે છતી પોતાનો શક વર્તાવ્યો હતો. (ઇ. સ. પૂ. ૫૬).

એ પછી સાતસેક વર્ષ સૂધી હિંદુસ્થાન ઉપર બહારના કાઈ લોકે ચડાઈ કીધી એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. ઇ. સ. ૬૩૬માં આરબલોકે વહાણમાં આવી થાણા લૂટ્યું હતું; ૬૬૪માં તેઓ કાશુલથી મુલતાન લગી આવી ગયા હતા; ૭૧૨માં મહમ્મદ કાસીમે દાહીર રાજાને હરાવી સિંધમાં આરબસત્તા સ્થાપી, પણ ચોડાંક વર્ષ પછી દાહીરના દીકરા જોસિદે પોતાના બાપનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું;—પણ એ તથા ખીજા કેટલાક રાજવંશી મુસલમાન થયા હતા. એ પછી બસે વર્ષલગી બહારના લોકના આ દેશ ઉપર હુમલા ન હોતા. ગિજનીતા સખતગીને પંજાબ ઉપર ચડાઈ કરી લાહોરના રાજા જયપાળને તથા તેના સાથીઓને હરાવ્યા હતા ને તેનાં મરણ પછી તેના બેટા મહમૂદે ૧૦૦૧ થી તે ૧૦૨૬-૨૭ સૂધીમાં બાર વાર મોટી ચડાઈ કીધી હતી.

ઇ. સ. ૧૧૯૩ થી આ દેશના લોક મુસલમાનના નિલ સંબંધમાં આવ્યા. મુસલમાની રાજ થયાં, તેમાં આક્રમણ લોકનાં ૧૫૨૬ સૂધી હતાં ને એ વર્ષથી તે ૧૮૦૩ સૂધી મોગલ લોકનાં હતાં. દિલ્હીની બાદશાહી છસેક વર્ષસૂધી રહી.

ઇ. સ. ૧૪૯૮ થી યુરોપના ખ્રિસ્તીલોક આ દેશના સંબંધમાં આવ્યા—પોર્ટુગીસ (ફિરંગી), ડચ (વલંદા), ઈંગ્લિશ (અંગ્રેજ), ડેન્સ અને ફ્રેંચ (ફ્રાંસિસ) એ સંધા વેપારને અર્થે આવેલા, પણ પછરાડેથી ફિરંગી, અંગ્રેજ, ફ્રાંસિસ એઓએ પોતપોતાને ફાવતે ઠેકાણે પોતપોતાની રાજ-સત્તા સ્થાપી; અને એ ત્રણમાં અંગ્રેજ કંપનીએ ૧૮૦૩ માં દિલ્હી લઈ ત્યાંના બાદશાહને પેનશન આપી દૂર ક્યોં ત્યારથી તે હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ સરકાર મનાઈ; એ સત્તા ગ્રેટબ્રિટનની રાણીએ ૧૮૫૮થી પોતાને હાથ રાખી છે; અને હવે તે નામાંકિત રાજપુરી દિલ્હીમાં સંસ્કારી થશે.

એ ઉપલી હકિકત ઉપરથી આટલી વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઇ. સ. ૧૦૦૦ સૂધી જોડલી ચડાઈ થયેલી, તે હિંદુસ્થાનના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં થઇ

હતી ને પરદેશીઓનાં રાજ્ય પણ સાંજ હતાં. ગિજનીના મહમૂદની ચડા-
ધ્યો પણ પંજાબ, સુલતાન, સિન્ધ, ગુજરાત દ્વીપકલ્પ, થાણેશ્વર (સરસ્વતી
ને જન્મના એ બેની વચ્ચે), કનોજ કલિન્ગર, ગ્વાલિયર એટલા પ્રદેશમાં
હતી. પણ ૧૨૦૬ થી મુસલમાન લોક આ દેશના જાણુના રહીશ થયા
છે. ખ્રિસ્તી રાજવંશીઓ હજી લગી આ દેશના રહીશ થયા નથી.

વિક્રમ શાલિવાહનના કાળથી તે દિલ્હીમાં મુસલમાની બાદશાહી થઈ
સાં લગીના કાળમાં આ દેશમાં જે રાજ્યો હતાં, તેમાંનાં ધણાંકના સત્તા-
ધારીઓ રજપૂત* એ નામે ઓળખાતા લોક હતા. દેશના લોકનો મોટો
ભાગ હિંદુધર્મ પાળતો હતો. એ સાડી બારસે વર્ષના કાળમાં હિન્દુ રાજ્ય
તથા હિન્દુ પ્રજા એમ હતું; પછીનાં છસે વર્ષના કાળમાં મુસલમાન રાજ્ય
ને હિન્દુ તથા મુસલમાન પ્રજા એમ હતું અને ૭૩ વર્ષ થયાં ખ્રિસ્તી રાજ્ય
ને હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે પ્રજા એમ છે. એ ત્રણેકાળનાં સ્વરૂપ
અને બાવિસ્વરૂપ એ જાણવાને આ યત્ન ગ્રંથ છે.

વિક્રમ શાલિવાહન ને પૃથ્વીરાજ એના મધ્યકાળમાં આ દેશના લોક
(રાજવર્ગસહિત) પુરાણોક્તધર્મ પાળતા અને રાષ્ટ્રરક્ષણ તથા પ્રાણધન-
રક્ષણ અને દુર્ગુણનું શાસન એને અર્થે પ્રદેશ પ્રદેશના રજપૂત રાજાઓની
આજુ માનતા, -ધર્મોધિકારી બ્રાહ્મણવર્ગ ને રાષ્ટ્રાધિકારી રજપૂતવર્ગ હતા; -
અને એ બે સ્વરૂપ દાખવતાં નિજ એક સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરતું એવું બહુ
મોટું બ્રાહ્મણ રજપૂત રાજ્ય હતું કે જેમાં ધણાંક તેવાં મોટાં નાનાં રાજ્યો
હતાં. સત્યયુગના આરંભથી તે સુધિષ્ટિરેના યક આત્મા પછી દેટલોક કાળ
વેદોક્ત ધર્મ હતા; પછી તે પુરાણોક્ત તથા બૌદ્ધ એ બે ધર્મમાં ઉતર્યો.†

* રજપૂત લોકમાંના કેટલાક તે પરદેશી સિધિયન હતા, એવું હાલના શોધક
પડિસા કહે છે. એ લડાયક નતિ સિધિયનોને બ્રાહ્મણોએ હિન્દુ કીધા હોય ને રાજ-
પુત્ર એ નામે ઓળખાવ્યા હોય? “અગ્નિમાંથી નિકળેલા ચાર પુરુષ જેઓએ ક્ષાત્ર-
કર્મ કરી વેદધર્મને નિંદનારા લોકને હણ્યા, તે ૩૬ કુળ રજપૂતના મૂળ પુરુષો છે.”
વિક્રમ પછી રજપૂત કુળ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં જણાય છે. આ દેશના નૂતના ને સંકર
રાજકુળ તે અને પરદેશી લોક જેો આ દેશનો ધર્મ સ્વીકારી અહીં રાજ્ય ચલાવેલાં
તે સૌને મોટે રજપૂત એ શબ્દ કાં ન હોય?

† અન્દ્રગુપ્ત તથા એનો દીકરો બિન્દુસાર એ બ્રાહ્મણધર્મ (વેદોક્ત કે પુરા-
ણોક્ત?) પાળતા પણ બિન્દુસારના દિકરા અશોકે (ઈ. સ. પૂ. ૨૬૩-૨૨૩) બૌદ્ધધર્મ
યઈ અને મોટો આગ્રય આપ્યો. સ્વામી આ દેશનાં ધણાંક રાજ્યો એ ધર્મ
પાળતાં થયાં હતાં; પણ એ ધર્મે બ્રાહ્મણધર્મને નિકંદન કીધો ન હતો અને બ્રાહ્મ-
ણધર્મ લેક કરતાં બૌદ્ધધર્મ લોકની સંખ્યા વધારે હતી, એવું પણ નિરાંક કહેવાઈ

બૌદ્ધધર્મ પ્રકાશ્યો, ને પુરાણોક્ત તે નિસ્તેજ રહ્યો; વળી બૌદ્ધ નિસ્તેજ ને પુરાણોક્ત (ઉપાસના માર્ગ) તે પ્રકાશ્યો; એ અવ્યવસ્થિત યથા પછી એને પાછો શંકરાચાર્યે જે વ્યવસ્થામાં આણ્યો, તે વ્યવસ્થાવાળો ધર્મ વર્ણન કરવાના કાળમાં વેદાંતજ્ઞાન* ને શિવભક્તિનો હતો.

નિર્ગુણ બ્રહ્મ, જગન્મિથ્યા, આરબ્ધ, જન્માંતર એને વિચારે સાયુજ્યમાદિ ચાર મુક્તિ આપનારી વેરાઅવાળી શિવભક્તિયે લોક સંસારી ભોગલંપટ ન હતા અથવા તેઓના ઉપર મોટો ઓકાસ હતો. લોક રાષ્ટ્ર સંબંધી ને ધર્મ સંબંધી અવ્યવસ્થામાંથી નવા જ મુક્ત યથા હતા, રજપૂત સરખા લડ-વૈયા રાજાઓનાં રક્ષણમાં નિર્ભય હતા ને ધણાક રાજ્યોને લીધે રાજ્ય રાજ્યના લોક પોતપોતાની નવી બંધાયેલી જાતિઓના ધારાને અનુસરતા રહી ધણું કરીને પોતપોતાના જ રાજ્ય પ્રદેશમાં પોતાના સંસારી ઉદ્યમમાં ઉત્સુક હતા. બ્રાહ્મણો બૌદ્ધ તથા બીજા પંથીઓના ઉપર જીત મેળવેલી તેથી નવા રથપાયલા રાષ્ટ્ર રાજાઓના તથા નવા કરેલા યજ્ઞમાનોના આશ્ર-યથી પોતાને અધિકારીરૂપે કરવાનાં જે કર્મ તે ઉમંગે કરતા-તેઓએ ધર્મ કર્મના ઠાઠથી લોકને વશ કીધા હતા; શાળા ને પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી, સંસ્કૃત વિદ્યાને હોંસ ખતથી પુસ્તકો લખી વાદવિવાદ કરી પાછી પ્રકાશતી કીધી હતી.

રજપૂત લોક રણરંગમાં રાચનારા વડા શૂરવીર હતા. ભૂમિ સંબંધી હકને માટે, સ્ત્રીવર્ગનાં રક્ષણને માટે, પરધર્મીઓથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે, તેઓ નિત્ય તત્પર હતા; જ્યારે મુદ્દનો છેડે આવવાનો સમય તેઓને દૂર જણાતો ને પોતાની તરફથી સર્વ પ્રકારની રણસામગ્રી ખૂટી જવાનો સમય નિકટ જણાતો, અથવા પોતાનો એકાદો સંકલ્પ પૂર્ણ કરવાને અધીર થતા ત્યારે તેઓ કેસરિયાં કરતા-મરવું હક છે, રણમાં મરવું દુર્લભ છે ને શંકર રુદ્ર જ કરશે, એ વિચારે ઘોડો દોડાવી મૂંઝી ચતુ ઉપર પડી જ્ય

શકણ નથી. મોરીવશના સમાપ્તિ યર્ષ (ઈ. સ. ૧૯૫). પછી બ્રાહ્મણધર્મ પાછો સખગ સતેજ થયો હતો-કેટલાક રાષ્ટ્રરાજ્ય બૌદ્ધધર્મ ને કેટલાંક બ્રાહ્મણધર્મ ડલાં, પછીથી બ્રાહ્મણધર્મ, રાજ્ય ધણું યથા હતાં.

* એક સ્વત સિદ્ધ-નિરામય-પૂર્ણજ્ઞાન જેમાંથી અનત જગત્ બાસી આવે છે ને પાછાં જેમાં લય પામે છે તે જ બ્રહ્મ-સમ્યક્દર્શનદેહે, 'મહા સત્ત્વ જગન્મિથ્યા' દેવ સુષિમા આદિ ત્રણ દેવમાંનો એક, સંહાર ને પાછી ઉત્પત્તિ એ સામર્થ્ય પ્રકાર કરનારો, બ્રહ્માનું કલ્યાણ કરનારો યોગીશ્વર મહાદેવ તે શિવશિવ, એ, પોતાની, સક્તિ સાથે પૂજ્ય છે ત્યારે સાંબંધિય ને નિર્ગુણ સ્વરૂપે ખ્યેય હોય છે ત્યારે, સદાશિવ કહેવાય છે

મેળવતા કે એમ કરતાં પોતાની પાછળ યશ મેલી જતા. રજપૂત રાજ્યો લણેલા ને રાજનીતિમાં કુશળ ને પ્રભુત્વ હિત કરી એની પ્રીતિ મેળવવાને અને રાજ્યમાં બળ તથા સમૃદ્ધિ વધારવાને ઉદાર કાઢીલા હતા.*

૧. ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી તે ૧૮૦૩ સુધી આ દેશના ધર્મરાજ્યની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી. સૈફા ૧૨ માં વિષ્ણુસ્વામી, રામાનુજ, મધ્વ એ ત્રણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ તત્વજ્ઞાન દર્શાવ્યું કે જગદીશ્વર એક છે પણ તે સગુણ-સાકાર-ભોગી ને સ્થિતિ પાલન કરનારો વિષ્ણુ છે; આચાર પાળી એની સેવા ભક્તિ કરવી, કે જેથી સરૂપાદિ ત્રણ મુક્તિ પમાય; એક વિષ્ણુનાં બાળમુકુંદ સ્વરૂપને, બીજાએ મુખ્યત્વે રામસીતાનાં ભુગલ સ્વરૂપને ને ત્રીજાએ મુખ્યત્વે કૃષ્ણરુકિમણીનાં સ્વરૂપને ભજવાનો ઘોષ કીધો. વલ્લભે (૧૪૭૯-૧૫૩૧) બ્રાહ્મકૃષ્ણની પ્રેમભક્તિનો માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો. (એ ચાર પછી બીજા કાષ્ઠએ આચાર્યપદ ધારણ કરી કાઈ નવો ધર્મમાર્ગ

* રાષ્ટ્રપ્રદેશ આ હતાઃ મગધ, માળવા, તૈલંગાણુ. અહીં ઈ. સ. ૪૩૬ સુધી આંધ્રરાજ્યનું રાજ્ય હતું; ઈ. સ. ૫૨૪ સુધી વર્ધમાના રાજ આ દેશમાં વડા મનાતા. દક્ષિણમાં કલ્યાણીનું રાજ્ય ઈ. સ. ૭૦૦ માં બળવાનું હતું. કનોજનું રાજ્ય રણોડે ૪૭૦ માં મોરેલું. તેની સત્તા હિમાલયથી તે આર્વલી લગી ને સિંધુથી તે બનારસ સુધી હતી; અનહિલપુરનું રાજ્ય આવડા રજપૂતે ૭૪૬ માં સ્થાપેલું. ત્યાં ૯૪૨ થી સોલંકી રજપૂત રાજ હતા-એની સત્તા દક્ષિણે સમુદ્રથી તે ઉત્તરે મેઘાં રજુ લગી, અને સિંધુથી તે મેવાડ લગી ચાલતી (જુનરાત દ્વીપકલ્પ સાથે ને સિંધુનો થોડોડ બાગ); ચિતોડનું ઘેલોટ રજપૂતનું રાજ્ય ૭૨૮ થી મંડાયલું. તેની સત્તા આર્વલીથી તે વિંધ્યાચળ લગી હતી; પ્રાચીન ઈંદ્રપ્રસ્થનાં ખંડિયેરની જગામાં તુવાર કુળના અનંગપાળે ૭૯૨ માં નગર વસાવ્યું તે દિલ્હીનું રાજ્ય કહેવાયું; (જુના પાયાની-ખીલીને હાઈ વિષે સાંભળેલી વાત સાચી છે તે નહીં કરવાને અનંગપાળે તે ખોટાની હતી તેથી તે દીલી યઈ હતી, -અને દીલી ઉપરથી દિલ્હી થયું છે એની દેવકયા ટોડે લખી છે); દિલ્હીની સત્તા ગંગાથી તે સિંધુ સુધી-ગંગાના ફાંટાના પ્રદેશમાં તે છે. આર્વલીપર્વત લગી ચાલતી, બંગાળમાં દશમા સૈકામાં પાલ તથા સેનવંશના રાજ હતા; પંજાબના બ્રાહ્મણ રાજને ગિરનીના મદમહે દરખ્યા હતા.

શિકંદરની સાથે ને પણ આવેલા ગ્રીક મન્યકારોએ લખ્યું છે કે, એશિયાના જે જે લોક ગ્રીક લોકની નજીમાં આવ્યા છે, તેમાં આ દેશના લોક વધારે બહાદુર અને અસાધારણ સાચા છે. તેઓ મિતવૃત્તિના, ધીર ને શાંતિને ઇચ્છનારા છે; સાદા ને સાદુ, વચની ને પ્રમાણિક છે; દર વગેરેને માટે સરકારમાં જઈ ઇનસાફ કરાવવાને તેઓને બહુ ઇંચાગો છે. હૈયેનલ્સાંગ નામના ચીના મુસાફરે (ઈ. સ. સૈકા ૭ માં) આ દેશના લોકની સારી ચાલ તથા આબાદાની વિષે ગ્રીક લોકોની પેઠે જ સારું મત આપ્યું છે.

ચલાવ્યો નથી). રામાનુજની ત્રીજી ચોથી શિષ્ય પેડીએ રામાનંદ (સંકા ૧૪-૧૫) થયો તેણે, એના શિષ્ય કુબીરે (૧૩૮૦-૧૪૨૦) અને નાનકે (જન્મ ૧૪૫૬ માં) અને ચૈતન્ને (૧૪૮૫-૧૫૨૭) પોતપોતાના માર્ગ ચલાવ્યા હતા. બ્રાહ્મણનો મોટો ભાગ પોતાનો શિવમાર્ગ રાખી રહ્યો હતો. (એ પેશવાઈ થયા પછી તેના રાજપ્રદેશમાં સતેજ થયો હતો;— કહેવાય છે કે, રામદાસ સાધુની આજ્ઞા ઉપરથી શિવાજીએ પોતાના સૈન્યનો ઝુંડો ભગવો રાખ્યો હતો.) એ કાળમાં આર્યધર્મ રાજ્યની સત્તા એક ચક્રે સખળ ન હતી, પણ તે અનેક સ્વતંત્ર સત્તારૂપે દીપતી હતી ને તેમાં વિષ્ણુભક્તિ પ્રધાન હતી; પ્રદેશ પ્રદેશના લોક સ્વતંત્ર બુદ્ધિએ પોતાને ગમતા માર્ગ સ્વીકારતા ને તેને મમતથી પાળતા. લોકનું સામાન્ય ઐક્ય (ધર્મ વિષયમાં) દૃઢ સખળ ન હતું અને વિષ્ણુભક્તિથી લોક વિશેષે સંસારી, વિલાસી, નિર્બળ, બીરુ થયા હતા અથવા એવી અવ્યવસ્થામાં વૈષ્ણવમાર્ગ નિકળ્યો હતો કે, જ્યાં તેવા લોક સ્થિતિબદ્ધ થાય નહીં ને સારી સ્થિતિમાં આવી રહે.*

૨. હવે રાષ્ટ્ર રાજ્ય સંબંધી: રજપૂત ને આદ્વગાન એ બે વચ્ચે થાણેશ્વર પાસે બેવાર લડાઈ થઈ તેમાં પેલી રજપૂત જીત્યા ને બીજી હાર્યા ને એ સમયથી (૧૧૬૩ થી) આ દેશમાં મુસલમાની રાષ્ટ્રરાજ થયાં. (૦) ૧૨૦૬ થી તે ૧૩૨૧ સુધી રજપૂત ને આદ્વગાન એવી બે જાતની સામ-સામી ધુરંદરી રાજસત્તા હતી. દિલ્હીના બાદશાહ ન્યારે ધસારા કરી આવતા ત્યારે રજપૂતો લડાઈ આપી પોતાનું રક્ષણ કરતા અથવા હારતા

* જૈનધર્મનો કળસુ બારમા સંક્રામાં ચડયો ને ઉતર્યો; એ માર્ગના લોક જ્ઞાન શિવમાર્ગ પશુ કેટલાક વૈષ્ણવ થયા ને કેટલાક હજી જૈનજ છે.

વિષ્ણુસ્વામી રામાનુજની પેલાં યઈ ગયા ને મન્વ કુમારપાળના સમયમાં હતો. ગજનવી મહામૂદના આવ્યા પછી અને ઘેરી રાહજુદીના આવવાની આગમજ (ઈ. સ. ૧૧૫૦) રામાનુજે વિશિષ્ટદેવ એટલે ચિત્ અચિત્ (ચૈતન જડસહિત) એવો એક હરિ છે, એ જ્ઞાન પ્રગટ કીધું હતું. એણે દક્ષિણમાં બલાળ રાજ્યો ને જૈન ધર્મ પાળતા, તેમાંના એક વિષ્ણુવર્ધનને વૈષ્ણવ કીધો હતો (૧૧૩૩). આદિયામાં જગન્નાથની સ્થાપના થોડા સંક્રામાં થયલી, પણ પછી વિષ્ણુભક્તિ નિસ્તેજ થયલી તેથી તેનું મોટું ફરું બંધાયતું નહિ પણ ન્યારે તે પાછી સતેજ યઈ ત્યારે તે બંધાયું હતું (૧૧૯૮). (વિષ્ણુપુરાણ ૧૦૪૫ માં રચાયું, એમ ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો કહે છે.) રામાનુજે અવશ્યે ઉચી જાતના આર્ય લોકને જોખ્યા પણ રામાનંદે નીચ જાતના લોકોને પણ પોતાના ધર્મજોધને પાત્ર ગણ્યા અને ત્યાંની ઉપદેશકોને મોટા હામ હામ મોડો સ્થાપ્યા. રામાનંદે આર્ય સમસ્તનું ધર્મવિષયમાં ઐક્ય કરાવવાને તળવીજ કીધી હતી પણ એના શિષ્ય કુબીરે આ

તો બાદશાહની આણુ થોડી વારને માટે માનતા ને વળી પાછા આણુમાં ન હોય તેવું આચરતા. નરવાડના રાજા ચહારદેવે રજપૂત રાજ્યોના અધિરાજ યર્ષ અસ્તમસ તથા યુલખન એના સમોવડિયારૂપે પરાક્રમ દાખવ્યું હતું (પણ તે હાર્યો હતો;) અનહિલવાડ, દેવગિરી ને ચિતોડ અહીંના રજપૂતો ખુની અલાઉદ્દીનની પણ સામા થયા હતા (પણ કરણે ગુજરાત ખોલ્યું, રામદેવે ખંડણી આપી અને ચિતોડનો કિલ્લો હુમીરે પાછો લીધો હતો.) (૨) ૧૩૨૧-૧૫૬૭ સુધીમાં હિંદુ ને મુસલમાન એવી બે સત્તા પરસ્પર સરસાર્થ કરતી હતી. મહમ્મદ તખલખના વખતથી દિલ્હીની બાદશાહી, પ્રાંતોના મુસલમાન હાકિમોએ જ તોડવા માંડી લારથી રજપૂત રાજ્યો નિઃસંદેહ સ્વાધીન જ હતાં. દિલ્હીની બાદશાહીની આણુથી મુક્ત સ્વાધીન રાજ્યો હતાં તેમાં રજપૂતમાં આગેવાન મેવાડનું હતું, કે જ્યાંના રાણા સંગે એક લાખ સ્વારોની સરદારી કરી મોગલ બાબરને ફતેહપુર સિકરી આગળ લડાઈ આપી હતી (પણ હાર ખાધી હતી), અને આક્રમણ હાકિમવાળાં રાજ્યોમાંના ખંઝાણાના શીરશાહે બાબરના બેટા હુમાયુને ક્રોધ આગળ હરાવી પોતાને બાદશાહ કેવડાવ્યો હતો. (૩) ૧૫૬૭-૧૭૦૭ સુધી મોગલાઈ પ્રકાશી. હુમાયુના બેટા અકબરે રજપૂત તથા આક્રમણ એ બંને સત્તાને (એકને સામ દામે ને બીજાને બેદ દેડે). વશ કરીને આ દેશમાં એક ચક્રી મોગલ બાદશાહી સ્થાપી આગરાને રાજનગર કીધું. પણ શાહજહાંના વખતથી દિલ્હી ચલ્યું, તે મોગલાઈની આખર સુધી રહ્યું; (હિંદુસ્થાનના અધિરાજ પદને માટે રજપૂતો રાણા ઉદેસિગની સરદારી તળે ૧૫૬૭ માં અકબર સામા ઉઠ્યા હતા પણ અકબરે ચિતોડ લેઈ લડાઈનો અંત આણ્યો હતો.) જહાંગીર શાહજહાંની કારકીર્દીમાં સર્વત્ર શાંતિ હતી પણ ઔરંગઝેબે સતરામી વેરાગીઓનું ખંડ બેસાડ્યું (૧૬૭૬) લારથી તેણે ખિજવાઈને હિંદુઓ ઉપર જીજ્ઞાસા મૂક્યો (એ કર દિલ્હીના આક્રમણ બાદશાહના વખતમાં લેવાતો પણ અકબરે બંધ કીધો હતો); અને એ ઉપરથી સર્વ વર્ગના હિંદુઓમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. બેઘપુરનો જસવંતસિંગ હિંમતથી સામો થયો હતો; એનાં મરણ પછી એનાં કુટુંબ પ્રતિ ઔરંગઝેબે તિરસ્કાર બતાવ્યો હતો. તે ઉપરથી પણ રજપૂતો ક્રોધ

દેશના હિંદુ મુસલમાન સૌને એક ધર્મમાર્ગના એક્યમાં આણવાની ખતે મહેનત કીધી ચૈતન્યનું મત આણું કે સઘળી જાતનાં માણસ ઈશ્વરબક્ષિતને માટે પાત્ર છે ને બક્ષિતથી તે સઘળાં સરખાં શુદ્ધ થાય છે; પૂર્ણ આસ્થા ને નિલબ્ધિના એજ પ્રભુપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે; શાંતિ, દાસ્ય, સમ્ય, વાસ્તવ્ય, માધુર્ય એ બક્ષિતક્રમ છે. (ચૈતન્યના મતને મળ્યું, યુરોપમાં 'કવાએટિઝમ' હતું, (સંક્રા ૧૮ ના આરંભમાં).

સરાયા ને જસવંતસિંગનાં કુટુંબનું રક્ષણ કરવાને તથા છઠ્ઠાની સામે થવાને તેઓ એકસંપ થઈ બાદશાહની સામા લજા હતા. એ બાદશાહની કારકીર્દીમાં હિંદુધર્મી મરેઠા લોક નવાજ પ્રસિદ્ધિમાં આગ્યા ને એઓના સરદાર શિવાજીએ બાદશાહને બહુ બહુ રીતે પળવી (૧૬૭૪) માં પોતાનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ગુરુ ગોવિંદેસીખ લોકનું બળિષ્ઠ ધર્મરાજ્ય કરવા માંજું હતું (૧૬૭૫). (૪) ૧૭૦૭-૧૮૦૩ એ કાળ મોગલાઈની પડ-તીનો, પેશવાઈની ચડતી પડતીનો અને (૧૭૫૭ થી) અંગ્રેજ કંપનીની ચડતીનો હતો. *

* (૧) બાદશાહે જેવીસખાનના ઉત્પાતમાંના નાસરુદ્દીને અને તેના મોગલોને હિંદુસ્થાનમાં પેસવા દીધા નોતા. બગદાદના ખલીફે અલ્તમશને પોશાક મોકલ્યા તેથી દિલ્હીની બાદશાહી દુનિયામાં નામીથી જાણી; લશ્કરમાં રહેલા મોગલો મુસલ-માન થયા, કેટલાક હિંદુ મુસલમાન થયા ને એમાંના કોઈ કોઈએ મોઠા દરજ્જા ધરાવ્યા; એ હાકેમોની હિંદુ પ્રભુ દુઃખી હતી; અને આ દેશના સઘળા હિંદુઓ જન, માલ, સ્ત્રીની લાજ, ધર્મ એ બાબતોમાં કંઈ જાણે રહેતા. (ઉપર જણાવ્યું છે કે ૧૩૨૧ થી આફઘાન બાદશાહી નિરતેજ થતી ચાલી, પણ તે ખરેખરી વટવા માંડી, ૧૯ મો બાદશાહ મહમ્મદ તખલખ ૧૩૫૧ માં મૂએ ત્યારથી. ઉલ્લેખ જાળવના હાકેમ દોલત લોદીએ બંડ લગાવ્યું, મહમ્મદ બાબરને બોલાવ્યો, એણે પાણીપતના મેદાનમાં ઈસ્લા-હિમ લોદીને (૩૪ મો બાદશાહ) હરાવ્યા ને દિલ્હી મોગલની થઈ હતી.)

(૨) બાદશાહથી છતાં પહેલાં રાજ્ય આ હતાં: બંગાળનું (૧૩૪૦ થી); આસાલુ (૧૩૪૭), જુવાનપુરનું (૧૩૬૪), ગુલરાતનું (૧૩૬૬), માળવાનું (૧૪૦૧), પછી આસાલુમાંથી વિજયપુરનું (૧૪૮૯ થી), અહમદનગરનું (૧૪૯૦), વરાહનું (૧૪૮૪), બેદરનું (૧૪૯૮) ને ગોવળકોડનું (૧૫૧૨), એ રાજ્યોના મુસલમાનો હિંદુ પ્રભુ સાથે હજતા થયા હતા. રત્નપૂર રાજ્યોમાં મેવાડનું, જોધપુરનું, જસલ-મેરનું, વિકાનેરનું, જુપુરનું (એ પ્રથમ અજમેરનું ખંડિયું હતું), પુંદીનું અને બીજા નાનાં નાનાં ઘણાંક હતાં; દક્ષિણમાં વિજયનગરનું ને બીજાં કેટલાંક નાનાં હિંદુ રાજ્યો હતાં. ૧૪૯૮ ના મેમાં યૂરોપના પોર્ટુગાલી લોકે આ દેશની ભૂમિપર પગ માંડ્યા ને ૧૫૧૦ માં તેઓએ ગોઆને પોતાનું રાજનગર કીધું; ૧૫૩૬ માં દીવનો કિલ્લો બાંધ્યો; ૧૫૭૧ માં તેઓએ વિજયપુર, અહમદનગર ને કલિકટ એ ત્રણના સંપત્તી સામે એકકને લડાઈ આપી ગોઆનું રક્ષણ કીધું હતું.

(૩) બાબરના બેટા હુમાયુને બંગાળના શીરશાહે (આફઘાન સરવંશનો) હરાવી રાજગતો કીધો (૧૫૪૦ થી), ને એ રીતે ફરી પાછા હિંદુસ્થાનમાં આફઘાન બાદશાહ થયા; પણ ત્રીજા બાદશાહ અકબરશાહની ફોજને હુમાયુના બેટા અકબરની મોગલ ફોજે પાણીપતની લડાઈમાં હરાવી-નવંબર ૫, ૧૫૫૬; અને પછી અકબરે ૧૫૭૩ સુધીમાં બીજાં રાજ્યોને પોતાની આજુમાં લેઈ મોગલ બાદશાહીને પાકા પાયાપર સ્થાપી

શિવાજીએ વિજ્ઞપુર સરકાર તથા મોગલ સરકાર એ બેને હેતરી એ બેની સામા યર્ષ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. તેનાં મરણ પછી ઔરંગજેબે મરતાં લગી મરેઠીરાજ્યને તોડી નાંખવાને બહુ મહેનત કીધી, પણ મિથ્યા-૧૭૦૮માં શિવાજીના દિકરાના દિકરા શાહુએ સતારા મેળવ્યું, ને ૧૭૧૨માં બાલાજી વિશ્વનાથને પોતાનો પ્રધાન કર્યો. ત્યારથી મરેઠીરાજ્યની વૃદ્ધિ થતી ચાલી. ૧૭૨૦માં દિલ્હીની દરબારે લેખ કરી આપ્યો કે દક્ષિણની ચોથ તથા બીજા હક મરેઠાઓનાં સ્વરાજ્યને મળે ને એ કાર્ષ પણ સત્તાની આણુથી સુક્ત છે. ૧૭૨૪માં સિંધિયા હોલકર ગાયકવાડ એઓએ પોતાનાં ઉપરાજ્ય કીધાં; ૧૭૩૦ માં કોલાપુરનું નવું રાજ્ય થયું; ૩૪ માં માળવામાં, ને ૩૬ માં દિલ્હીમાં મરેઠાની સત્તા સારી પેઠે ચાલી, ૩૯ માં તેઓએ વસે લઈ ફિરંગીઓની સત્તા પાપમાલ કીધી, ૫૮ માં લાહોર લીધું, ૬૦ માં નિઝામ ઉપર જીત મેળવી. ૧૭૬૧ માં પાણીપતની લડાઈમાં હાર ખાધી, ૬૪ માં હૈદરઅલીને હરાવ્યો, ૬૯ માં અંબજનદી બાજંગી ધણાંક રજપૂત રાજ્યોને ખંડણી આપતાં કીધાં, ૭૦ માં તેઓ દિલ્હીમાં કર્તા હતો યર્ષ પડ્યા; ૭૨ માં ઔરંગપટણના ઘેરામાં ફતેહ ન પામ્યા પણ સઘળી માંગણીઓ કબૂલ કરાવી લીધી; ૭૪ માં રાધોબા પેશવા અંગ્રેજ કંપનીની મુબઈ સરકારને મળ્યો ને પછી મરેઠા ને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી હતી.

શિવાજીએ ૧૬૬૪ માં પોતાને રાજા કેવડાવ્યું ને તે જ વર્ષમાં ક્રાન્સના લૂઈ ૧૪ માના આશરા તળે ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઉભી થઈ; ૭૪ માં શિવાજીએ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને તે જ વર્ષમાં ક્રચલોકે વિજ્ઞપુરના રાજા પાસેથી પોંડીચેરીની જગા ખરીદ કીધી કે જે તે વખતથી આ દેશના ફ્રેંચ પ્રદેશની રાજધાની મનાઈ છે; ૮૮ માં ઔરંગજેબ પાસેથી ફ્રેંચ ચંદ્રનગર મેળવ્યું; ૧૭૪૧ માં દૂબે પોંડીચેરીનો મવરનર યર્ષ આવ્યો ત્યારથી તેણે અંગ્રેજોને હિંદુસ્થાનમાંથી કાડવાનો ઘાટ રચ્યો-લામ પણ હતો કે યુરોપમાં અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઈ ઉઠી હતી. દેશી સરદારોના ટંટામાં

હતી. જહાંગીર તથા શહાજહાં એ બેએ મુગલાઈનો ઉત્કર્ષ દાખવ્યો. ઔરંગજેબે દક્ષિણમાં જીત મેળવી બાદશાહી વધારીને બહારથી અતિમભ્ય દેખડાવી પણ અંદરથી અવ્યવસ્થિત કરી મૂકી; તેનાં મરણ પછી બાદશાહી કમજોર થતી ચાલી.

(૪) ૧૭૨૦-૨૫માં રજપૂત રાજ અજીતસિંગે અજમેરમાં, નિઝામ હલમુલ્કે દક્ષિણમાં, સાદતખાને અયોધ્યામાં, મુરશિદકુલીખાને બંગાળમાં પોતપોતાનાં સ્વાધીન રાજ્યો કીધાં. બાદશાહ મહમ્મદશાહ, પોતાની ફ્રેંજ સરહિદની લડાઈથી દુરાની મહમ્મદશાહને હાંપી મેલ્યો તે જોઈ મરણ પામ્યો (૧૭૪૮) ને એ વખતથી દિલ્હીની બાદશાહી પિખાતી થઈ.

ક્રેંચ અંગ્રેજો સામસામા ઉતર્યા તેમાં ક્રેંચ ફાળ્યા; ૫૧ માં ક્રેંચ સરકારની સત્તા માત્ર મરેઠાઓથીજ ઉતરતી હતી. ૫૫ માં ક્રેંચ અંગ્રેજને સલાહ યર્ધ,—આવે કરારે કે કાષ્ટએ દેશીરાજ્યોની ખટપટમાં પડવું નહિ; પણ ૫૭ માં બંનેએ કરાર તોડ્યા ને પાછી લડાઈ ચાલી કે જેથી ક્રેંચોનું ૬૧ માં પૂરેપૂરું પડી ભાગ્યું; (૬૩ માં પારિસના કાલકરારથી પૉંડીચેરી તથા બીજાં કેટલાંક સંસ્થાનો તેઓ હજી રાખી રહ્યા છે). ક્રેંચોએ અંગ્રેજની સાંભા હૈદર ટીપુને મદદ કીધી હતી—નેપોલીયને ટીપુ સાથે પત્રવ્યવહાર રાખ્યો હતો.

૪. સ. ૧૬૦૦ માં એન્ડીઝાબેથ રાણીએ વેપારીની એક કંપનીને હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરવાની સનંદ આપી; ૧૩ માં કંપનીએ સુરત, અમદાવાદ, અંબાત, ગોધા અહીં કાઢીયો કરવાની બાદશાહની પરવાનગી મેળવી; પછી વળી બીજે કેટલેક ઠેકાણે કાઢીયો ધાલી ને વેપાર સંબંધી કેટલાક હક માગી લીધા હતા. ૩૯ માં મદ્રાસ મેળવી ત્યાં કિલ્લો બાંધ્યો; મુંબઈ ટાપુ મોગલ સરકારે ૩૦ માં પોર્ટુગીસને આપેલો, તે પોર્ટુગીસના રાજ્યએ ઇંગ્લાંડના ચાર્લસ બીજાને આપ્યો ને એણે તે ૬૮ માં કંપનીના હવાલામાં આપી દીધા; ૯૬ માં કલકત્તા તથા બીજાં ગામ કંપનીએ ઔરંગઝેબના ખેટાના ખેટા પાસેથી ખરીદ કીધાં ને કલકત્તામાં કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૭૪૬ થી કંપનીએ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવા માંડ્યું; ૫૧ પછી ક્રેંચ ઉપર જીત મેળવતાં એની સત્તા તોડી; ૫૬ માં બંગાળના નવાબ સુજાઉદ્દૌલા ને કલકત્તાની કાઢીવાળા એઓ વચ્ચે ઝગડો ચાલ્યો; એ નવાબે અંગ્રેજોના લૂંડા હાલ કીધા કે જે ઉપરથી અંગ્રેજોએ નવાબની સામાં ધણીક મેલી ખટપટ કરી હતી, ને ૫૭ માં પ્લાસીની લડાઈ જીતી હતી. ૬૫ માં દિલ્હીની દરબારે બંગાળા, બહાર ને ઓરીસા એ ત્રણની દિવાની કંપનીને આપી; ૬૭ માં કંપનીએ હૈદર તથા નિઝામ એ બેને લડાઈ આપી જીત મેળવી; ૭૪ માં રૌહીલા લોકને હરાવ્યા; ૭૫ માં કંપની મુંબઈ સરકારે રાધોબા સાથે પુના સરકારની સામાં સુરતમાં કાલકરાર કીધા; ૫૬ થી પુના સરકાર તથા મરેઠા સરદારો એઓની સામાં અને હૈદર ટીપુ તથા ક્રેંચ એઓની સામાં લડાઈયો ચલાવી હતી; ૯૯ માં કંપનીએ ટીપુને હરાવી શ્રીરંગપટણ લીધું અને ૧૮૦૦ માં નાના ફ્રાન્સીસ મરણ પામ્યો કે ૧૮૦૨ ની છેલ્લી તારીખે વસેના કાલકરારથી મરેઠા સરદારોનો સંપ તોડી, પોતાની હાક તેમનાપર બેસાડી—ખાજરાવે સ્વતંત્રતા ખોઈ ને મરેઠી રાજ્ય માન તેજ બળમાં કંપનીરાજ્યથી ઉતર્યું.

વર્તમાનકથન.*

૧ આ વર્તમાન સૈકા પોણામાં આર્ય ધર્મરાજ્યની સત્તા કેવળ અવ્યવસ્થિત તથા તેજહીન થઈ રહી છે. શિવમાર્ગ કે કોઈ પણ વૈષ્ણવ-માર્ગ દ્રઢ બાવે પળાતો નથી; પણ દહ લગી લોક તે સત્તાની આધુમાંથી ખસ્યા નથી; અને જો કે લોકની વૃત્તિ ધર્મવિષય બણી દોરાતી નથી તો પણ કોઈ કોઈ પુરુષે પોતપોતાનાં નવાં મત પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યાં છે ને જૂઠાં જૂઠાં મતવાળાં કીધાં છે, પણ એક વિના બીજા તે દહ પાકા બંધાયાં નથી. પ્રવૃત્તિના ધર્મ પણ ત્રુટિત, અનિયમિત, સંકર્ય વિકર્યવાળા, મિશ્રિત, મસિન છે પણ એ સર્વેમાં દેશનું સાઠ યાચ્યો એ સામાન્ય શુભેચ્છા (પ્રગટ કે અપ્રગટ, પાકી કે કાચી) તપે છે અને એજ આજકાલ આર્યધર્મ રાજ્યનું મહાતેજ છે,—આકી, નથી મહાવિદ્યા કે મહાશુદ્ધિનું, કે બાહુનું કે સમૃદ્ધિનું આજના લોકની નીતિ, રીતિ પણ મનરવી રીતે સારી નરસી મનાય છે.

* ખ્રિસ્તી રાજ્યકાળના આરંભમાં અયોધ્યાના એક જણે સાધુ થઈ ગુજરાત કાશ્યાપાડમાં ઉદ્ધવ સંપ્રદાય નામનો વૈષ્ણવપંથ ચલાવ્યો, જે વળી સ્વામીનારાયણનો કહેવાય છે. (જ. ૧૭૮૦ ને મ. ૧૮૨૯.) એ પછી ધર્મવિચાર પ્રસિદ્ધ કરનારાઓમાં બંગાળાનો બ્રાહ્મણ રામમોહનરાય થયા (૧૭૭૪-૧૮૩૩),—એણે મૂર્તિઓને નિંદી, ને ઉપનિષદમાં વર્ણુલાં અદ્વૈત બ્રહ્મને જગદીશ્વર માન્યો અને ચાલતાં ધર્મકર્મવિષે નિરપેદ રહી બ્રાહ્મ ધર્મનું મંદિર રચાધું ને ત્યાં અઠવાડિયામાં એકવાર પ્રાર્થના તથા ઉપનિષદ ઠંચા ચાલુ રાખી. એ બ્રહ્મસમાજમાંનો કેરાયચન્દ્રસેન (વંશજન્તિ) એ એક જગદીશ્વરને માને છે; વેદ બ્રહ્મવાણી છે, એમ માનતો નથી; અને જાતિભેદ ન પાળવો, મૂર્તિપૂજન બ્રાહ્મદિ ન જ કરવાં એવો તેનો આગ્રહ છે—તેણે પોતાનો માર્ગ ચલાવ્યો છે. દક્ષિણીઓમાં વિષ્ણુ બ્રહ્મચારી થઈ ગયો. તેણે વેદોક્ત ધર્મને સર્વ રીતે માન્ય રાખી લોકને સમજાવ્યો અને નીતિરીતિ સંબંધી કેટલીક શિક્ષા આપી. ગુજરાતી પણ હિંદુ-સ્થાનમાં રહેલો દયાનંદ સરસ્વતી એ વેદને સત્ય મનાવે છે, એક જગદીશ્વરની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવાનો બોધ આપે છે, મૂર્તિપૂજન સંપ્રદાય ચલાવનારા બ્રાહ્મણોના દોષ કેખ-ડાવે છે, પણ દેશના—આર્યના હકર્યને માટે દેશાભિમાન, ઐક્ય, બાહુબળ સંબંધી પ્રવૃત્તિના ધર્મને અવર્યે બોધ કરે છે; એણે ગુંબઘમાં આર્યસમાજ રચાપી છે. કેટલાક દક્ષણી ગુજરાતી નાનાં મંડળ પોતાના વૃદ્ધાં ધર્મકર્મ પાળે છે પણ આડે દહાડે એકવાર જગતકર્ષા એક પ્રશુનું બળમ કરવાને એકઠા મળે છે કે જે મંડળ પ્રાર્થના-સમાજ એ નામે ઓળખાય છે. ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં કેટલાક વેદધારી દક્ષિણીઓ શંકરાચાર્યને નામે કણૂખી રજપૂત વગેરે લોકને શિક્ષકક્ષિતો બોધ કરે છે.

ખ્રિસ્તી રાજ્યના સંબંધથી લોકમાં જે જથ્થા થયા છે, કે જેને આપણે જૂના વિચારના ને નવા વિચારના કહીએ. જૂના વિચારના લોક ધણા છે ને તેઓને દોરનારો

૨ હવે રાષ્ટ્રરાજ્યસંબંધી:* બહારના લોકના હુમલાઓની સામા થવાના પ્રસંગ નહિ, નિર્મોલ દિંદુ મુસલમાન દેશી રાજ્યો પરસ્પર વઢે ને રાજ્યમાં બખેડા થાય તેવો સંભવ નહિ, તો હવે દેશીરાજ્યોની ઉપર દેખરેખ રાખવી અને ખુદની પ્રગતી વ્યવસ્થા રાખવી એ જ કામ અંગ્રેજ સરકારે કરવાનું તે તેણે પચાસેક વર્ષ લગી જસ સાથે કીધું—લોકના માંહેમાંહેના બખેડાથી તેઓના જનમાલની ખરાબી ન થાય તેને માટે બંદોબસ્ત; અમલદારો

મોટા બ્રાહ્મણવર્ગ છે કે જે આજ કેટલીક રીતે કર્મબ્રહ્મ થયો છે તે પોતાના વૃદ્ધના વિચારને વળગી રહ્યો છે અને દિગ્મુદ રહી સમય ને કરે છે, તે જ્યાં કરે છે. નવા વિચારવાળા થોડાક છે; આગેવાન પુરુષ જૂન છે—કોઈ ધર્મસુધારામાં, કોઈ સંસારસુધારામાં, કોઈ રાજ્યસુધારામાં, કોઈ દેશની સમૃદ્ધિ વધારવામાં વિશેષ આગળ પડતા છે પણ પોતાના વિષય સંબંધી પાકો વિચાર કોઈના નથી. એક ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું, મૂર્તિપૂજન શ્રાદ્ધાદિ કર્મ ન કરવાં, જાતિબંધન ન પાળવું, દેશાંતર કરવામાં બાધ ન સમજવો, વિધવાને પુનર્વિવાહ કરાવવો, પુરુષે એકથી વધારે સ્ત્રી ન કરવી, સ્ત્રીને દાસીસ્વરૂપે ન ભણવી, નિધાબ્યાસ કરવો, ઉધમ કરવો, રાજ પ્રગતના ધર્મ ભણવા, દેશનો ઉત્કર્ષ થાય તેને અર્થે પ્રયત્ન કરવો એ સૌ સુધારાના સાધારણ વિચાર કહેવાય. ધર્મસંબંધી વિષયમાં જે કે એક જગદીશ્વરને માનવો એવું કહે છે પણ તેનાં સ્વરૂપવિષે કોઈનો નક્કી વિચાર નથી; જૂન જણ વેદને માત્ર આપે છે પણ તેમાં શું છે તે સમજીને નહિ; ઘણાક જણ મરણ પછીની જીવની સ્થિતિવિષે ને સ્વર્ગ નર્કવિષે સંશયી છે ને કેટલાક તો નારિતક છે ને આ હંદગીનાં જ સુખને સાચાં માને છે; ઘણા જણ દેવપિતરભૂતયોગિ, અવતરણશક્તિ, યોગસિદ્ધિ એને હસી કાઢે છે; કેટલાક બુદ્ધિવાદના જ અનુમાનને સત્ય માને છે, ઈશ્વરપ્રસાદને માનતા જ નથી; છતાંદિ.

ખ્રિસ્તી રાજ્યમાં લોકોને કેટલાક બામ પ્રવૃત્તિ ધર્મને હિમાયતી છે પણ રાજ-વર્ગ ને લઠ્ઠવૈયો વર્ગ એ ને સમયે સમયે ખરી પ્રવૃત્તિમાં મગનારા તે હજી જૂના વિચારને જ વળગી રહ્યા છે. સુધારાવાળા દોડાદોડ કરે છે પણ સંસારબંધન તોડી રાકતા નથી ને ઉદ્ધતપણે તોડવાને ઇચ્છતા નથી; તેઓમાંના કેટલાક ખ્રિસ્તી લોકની નીતિરીતિ લેવાનું મન કરે છે પણ ખ્રિસ્તીધર્મ અંગીકારવાનું જરાએ મન કરતા નથી. ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો પોતાનો ખંતીલો શ્રમ છોડે આર્થ ધર્મરાજ્યના લોકમાંના જૂન જણને ને તે પણ નીચી કહેવાતી જાતિનાને ખ્રિસ્તીધર્મમાં આણી રાક્યા છે.

* વસૈના કોલકાર મરેઠાઓને પરવડ્યા નહિ ને તરત પાછી લડાઈયો ચાલી—કંપનીએ મરેઠાઓને જીત્યા, પેશવાને પદબ્રહ્મ કીધો ૧૮૧૮ માં, ને ખીજે વર્ષે પિંડારા સરદારોને જીતી મરેઠા સરદારોના પ્રદેશની વ્યવસ્થા કીધી. ૧૮૨૬ માં ભરતપુરનો કિલ્લો લીધો; ૩૩ માં ફૂજીના રાજ્યપ્રદેશમાં સત્તા બેસાડી, ૪૩ માં સિંધ મેળવ્યું; ૪૫-૪૬ માં સીખ સરદારો સાથે લડાઈયો કરી પંજાબની વ્યવસ્થા કીધી; ૪૯ માં પંજાબ, ૫૩ માં નાગપુર ને ૫૬ માં અયોધ્યા એ અંગ્રેજ રાજ્યમાં મેળવ્યાં.

પંદર કરોડ જેટલા લોકનું એક મહારાજ્ય છે જેમાં જ્ઞાનધર્મ રાજા પોતાના પ્રૌઢ સ્વરૂપના પ્રકારમાં સમયસમયનાં સ્વરૂપ દર્શન કરાવે છે. *

* બ્રાહ્મ ને બૌદ્ધ જૈન જ્ઞાનવાદમાં જૂઠ્ઠા છે પણ સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ ધર્મોમાં ધણું કરીને સરખા જ છે; પ્રથમના બૌદ્ધ લોકમાં કેટલાક બ્રાહ્મણ હતા જ. જૂનામાં જૂના પશ્ચિમના લોકના વંશજ જે પોતાનો જૂનો ધર્મ પાળી રહ્યા છે તેમાં જે યાહુદી ને જરતોસ્ત્રી તેઓ આજ દેશસ્થિતિસંખ્ય બ્રષ્ટ છે; ખાલદી ને મિસ્ત્રી ધર્મરાજ્ય તે જૂના કાળમાં જ લય પામી ગયાં છે.

લયાઓટસી અને કનડીયુશિયસ એના ધર્મના ચીનાઓએ બૌદ્ધ ધર્મને પણ પૂજ્ય માન્યો અને પરંપરાની પૂર્વજભક્તિનીતિરીતિરાણીનો પ્રધાન કરી રચાવ્યો ઇ. સ. શૈ. ૧ માં; ને એ આજ ૪૫ કરોડ વસ્તીની વ્યવસ્થા રાખે છે. નીતિરીતિ દેશ સાથે વળગેલી છે તેથી, ચટ્ટી આવી હલેલા કરનારાં ટાળાં દેશી લોકમાં બળી ગયાં છે તેથી અને ધણો કાળ પરદેશીના સંબંધમાં ન આવેલા મટિ દેશ ઉપર જ સ્નેહ બાઝી ગયેલા તેથી દેશનું માહુત્વ ધર્મ કરતાં વિશેષ આગળ પડે છે. (ચીનનાં મહારાજ્યમાં આજકાલ ૪ કરોડ સુસલમાન છે પણ માથે ચાટલા રાખે છે.)

ખ્રિસ્તીધર્મરાજ્ય તે બૌદ્ધધર્મરાજ્યના જેટલું છે (કંઈક ઓછું કે કંઈક વધતું પણ હોય;) પણ તે રાષ્ટ્રરાજ્યના (રોમ ખારિસના) આશ્રયે જન્મ્યું અને પાછળથી ચોપ તથા જર્મન રાજ વચ્ચે સર્વોપરિપણાને માટે ઝઘડા મચ્યા, પણ એ રાજ્ય જૂદાં ગણાયાં ને આજકાલ ધર્મરાજ્ય તે રાષ્ટ્રરાજ્યને આશ્રયે તથા એને અનુસરી વર્તે છે.

મહરમહાધર્મરાજ્ય તે આર્યરાજ્યનાં જેટલું જ છે. આપબળની દોડે લોકમાં તથા પ્રદેશમાં વિસ્તાર પામ્યું અને પાછળથી જો કે તેનું રાષ્ટ્રરાજ્ય ત્રુટિત થયું ને જોધિસ મોગલો બગદાદની ગદી ઉઠાવી નાખી તેપણુ તે હજી સત્તેજ દીપે છે ને પોતાની આણુમાંના સર્વોપરી રાષ્ટ્રરાજ્યની આબાદીને ઇચ્છે છે.

આર્યધર્મરાજ્ય તે રાષ્ટ્રરાજ્યને પોતાનું એક અગલનું અંગ માને છે; એ અંગ જો અંગીને અનુકૂળ હોય છે તો તે બંને ઉત્કર્ષમાં પ્રકારો છે અને પ્રતિકૂળ હોય છે તો અંગી તેની સ્પૃહા ન રાખતાં પોતાને જ બળે પ્રદીપે છે.

આર્યધર્મરાજ્યનું સત્તાતનપણું નક્કી કરવાને આ ટીપણુ સમજણુ અવશ્ય છે: વર્તમાન શ્વેતવરાહ કલ્પનો આરંભ આજથી ૧,૯૬,૦૮,૫૨,૬૭૭ વર્ષે ઉપર થયો અને આ સાતમો મન્વંતર બેઠાને ૧૨,૦૫,૩૨,૬૭૭ વર્ષે થયાં; ચાર યુગની એક ચોકડી એવી ૨૭ ચોકડી ઝંઘ ને આ આઠવીસમી બેઠી તેને આજ ૮૩,૬૨,૬૭૭ વર્ષે થયાં છે; અને આ કલિયુગ બેઠાને ૪૬૭૭ વર્ષે થયાં છે (ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૧); અને ત્યારથી જ યુધિષ્ઠિર શક આલ્યો ને પણ ૩૦૪૪ વર્ષે વિક્રમ શક બેઠો એમ પંચાંગમાં હોય છે. રાજવરંગિણીમાં લખ્યું છે કે કલિયુગના આરંભ પણ ૬૫૩ વર્ષે કૌરવ પાંડવ થયા. વરાહમિહિરમાં છે કે શાલિવાહન શકની પૂર્વે ૨૫૨૬ વર્ષે ઉપર યુધિષ્ઠિર ઇન્દ્ર-મરથમાં રાજ્ય આરંભ્યું, એટલે વિક્રમ પહેલાં ૨૬૯૧ વર્ષ ઉપર.

આર્યધર્મરાજ્યનીતિનાં તત્ત્વ આવાં કહાય છે; (૧) એક જે નિલ છે તેને જાણવું, જોવું, પામવું, અનુભવવું. (૨) એકમાંથી અનેક કાળેકાળે યદિ આવી સમાઈ જાય છે, પણ તે એક પોતે છે તે છેજ. (૩) એક જે પૂજ્ય તેની આસામાં રહી અનેક પરસ્પર વ્યવસ્થિત રહેવું. (૪) એ વ્યવસ્થા અનેકનાં ગુણકર્મના વર્ગ પાડી કરવી. (૫) મર્યાદામાં રહેતાં કર્મ કરવાં. (૬) જે એકને તે અનેકને તથા જેવું પોતાને તેવું સૌને. (૭) શુદ્ધાચાર રાખવો—અંતર તથા બહાર. (૮) પ્રારબ્ધ પણ વળી પુરુષપ્રયત્ન. (૯) શાંતિમાં જ સાચો મોટો ઉચ્ચો આનંદ છે.—એ તત્ત્વો ઉપર નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિનાં સકળ કાર્યની વ્યવસ્થા આધાર રખે છે. *

આર્યધર્મનો ઉદ્દેશ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. જેથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, જે-વડે જગત્ સ્થિતિમાં રહે છે ને જેમાં જગત્ પાછું લય પામે છે તે બ્રહ્મ છે—એક, અનાદ્યનંત, જ્ઞાન—આત્મ સ્વરૂપ, શાંત—તેજસ્ આનંદ સ્વરૂપ છે. એ નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં જ્ઞાન સાથે—એનું જ્ઞાન પામવાને સગુણ બ્રહ્મના કોઈ

એક ક્ષેત્ર વિદ્વાને હાલમાં પોતાના ગણીતના જોરે જણ્યું છે કે, પૃથ્વી વસવા-લોગ ધર્મ તેને ૬ અબજ વર્ષે યયાં છે; ભૂતજનવિધાના પંડિતો તેથી વધારે વર્ષે કહે છે. પશ્ચિમના ઇતિહાસ કર્તા મનુષ્યની ઉત્પત્તિને માટે ઈ. સ. પૂ. ૪-૫ હજાર કહે છે ને વસ્તીચક્રનો ફેરફાર પ્રલયે કીધો તે ઈ. સ. પૂ. ૨૩૪૮.

* મનુષ્યના મનની વૃત્તિ બે પ્રકારે રહી છે; પોતાનાં અંતર બહારી ને સંસાર-બહારી; કોઈ મનુષ્યમાં પહેલી ને કોઈમાં બીજી વિશેષ તેજ બળવાળી હોય છે; કેટલાંક મનુષ્ય સ્વભાવે જ સંસાર પ્રતિ ઉદાસી તથા સંતોષી અને કેટલાંક ઉમંગી તથા લંપટ હોય છે; આ દેશના લોકનો મોટો ભાગ પ્રથમથી જ નિવૃત્તિને ઇચ્છનારો છે ને એટલા જ માટે તેનાં જ્ઞાનકર્મનો ઉદ્દેશ શાંતિ સુખ છે. (બૌદ્ધ ધર્મે વેદધર્મી લોકનાં એક બ્રહ્મને ન માન્યું તોપણ શાંતિસુખને તો માન્યું જ.)

મનુષ્યના મનમાં નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિના સંકલ્પ જાગે છે, દોરે છે, સ્થિત અવ્યવસ્થિત થાય છે, પાછા સમાઈ જાય છે. એ જ્ઞાનનો અંકુશ સર્વ દેશના લોકને છે પણ એ જ્ઞાનને અનુસરી વર્તતાં તો આ જ દેશના લોકને આવડે છે. (ને દેશસ્થિતિ પણ કરીને વિચાર કરવાને સર્વ વાતે અનુકૂળ છે;) બીજા દેશના લોકને સંસારી ખટખટ સ્વભાવે વિશેષ ક્યે છે ને તેમાંથી પરવારવું અશક્ય છે, દેશસ્થિતિ અનુકૂળ નહિ તેથી. આર્યની રાજ્યનીતિનો જ ન્ય અનેક સમૃત્તિઓમાં પ્રકાશે છે; તેઓના સુદ્ધજથી મહાપુરુષો ચિરંજીવી પુરાણગ્રંથોમાં ને દેહોગ્રંથોમાં વિરાજે છે અને પદાર્થ શાસ્ત્રમાં જો કે અમ-ણના જેટલા શોધ કરવાની જરૂર કે હિંમત નોતી, તોપણ વનસ્પતિ, રસાયન, વૈદ્ય, શિલ્પ, યુદ્ધ, ગણિત, ન્યોત્તિષ વિધાના ગ્રંથો આજ પણ શોધ્યા ઘણા જડે છે; અને આ દેશની સમૃદ્ધિ વિશે તો જાણવું જ શું, કે જે ઘણા કાગથી પરદેસી મોટાં રાજ્યોને મોઢા જ પમાડતી છે.

પણુ ગુણ સ્વરૂપની આરાધના કર્મ ઉપાસના ભક્તિએ કરવી, (જેની જે દેવ ઉપર આસ્થા થેસે તેણે તે દેવની ને ઇચ્છામાં આવે તેવે પ્રકારે-જપે, તપે, યજ્ઞે, વ્રતે, પૂજને ઇત્યાદિ) એ આર્યધર્મનું નિત્ય સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ વિષે એક કાળે ને જૂદે જૂદે કાળે જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા તર્ક સિદ્ધ કીધા છે ને તે તે પ્રમાણે કર્મ પ્રવર્તીવ્યાં છે. બ્રહ્મ-જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી. એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અવશ્ય છે ને એને અર્થે અમુક કર્મ અવશ્ય છે; વૈરાગ્ય ને એકાગ્રતા.

શાસ્ત્રાભ્યાસે આત્મતત્ત્વદર્શન ને યોગાભ્યાસે શ્વેયનું સાક્ષાત્કારપાણું એ થાય સારે ઉપનિષદનું બ્રહ્મ અનુભવાય-એ જે દુર્લભ ઉચું જ્ઞાન તે બ્રાહ્મણોનું જ છે, એ ઉપર વેદધર્મ રચાયો છે. શિષ્ટ બ્રાહ્મણોએ એ નિર્ગુણ બ્રહ્મને જગત્કર્તા પુરુષ ઐશ્વર્યવાન બ્રહ્મા આદિદેવ મનાવ્યો ને એની આરા પ્રમાણે ગાયત્રી મંત્રના ઉપદેશથી આર્યમંડળ સંસ્કારી થયું ને ગાયત્રી મંત્રે જ (જ્ઞાનના) પ્રકાશના અધિષ્ઠાતા (બ્રહ્મ) સૂર્યદેવનું ત્રિકાળ સંધ્યોપાસન આપ્યું; અને દેવ પિતૃ અર્થે જે કર્તવ્ય તે પળાયું.*

* જેવી મનુષ્યસૃષ્ટિ છે તેવી અંતરિક્ષમાં પણ કેટલીક સૃષ્ટિઓ છે કે જ્યાંના પ્રાણીઓને, આપણે આપણી બહારની આંખે જોઈ શકતા નથી, પણ તેઓ આપણને જોય છે, તેઓ મહાશક્તિમંત છે; આપણામાં જે શુણ્ણ છે તે શુણ્ણ તેઓમાં પણ વધારે મોટા તથા ઊંચા છે. તેઓને સાંધાથી મનોરથ વહેંચે પાર પડે છે; દેવ દૈત્ય સ્વર્ગ નર્ક પુણ્ય પાપ ઇત્યાદિ વિષય, સૃષ્ટિના આરંભકાળથી લોકમાં મનાતા ને પંડિતોમાં ચરચાતા આવ્યા છે. આ દેશમાં તો બ્રહ્મ, બૌદ્ધ, જૈન આચાર્યોએ સંકલ્પ સૃષ્ટિના ચમત્કાર સત્ય માન્યા છે; ખાલદી, મિશ્ત્રી, ઈરાની, ગ્રીક, રોમન, ખ્રિસ્તી, મહમંદી એ સર્વેનાં ધર્મ પુસ્તકે અંતવાહક પ્રાણી દેવ ફરેસ્તા આદિ લેઈ, છે એવું મનાવ્યું છે. આર્યલોકે અગ્નિ વાયુ વરુણ સૂર્ય એ આદિ ચોટાકને વિશેષે કર્મઉપાસનાએ સેવ્યા-તેઓ જડરૂપે ઈશ્વરની કૃતિના જયદર્શક છે એ બાવે નહિ ને તેઓની જડ પ્રતિમા-રૂપે પણ નહિ, પણ તેઓ બ્રહ્મસત્તાનાં ચેતનસ્વરૂપ કૃણાતા છે એમ માનીને.

જગત્કર્તા એક છે એટલું જ નહિ એવું કે સત્ય માનવું એ કંઈ ધર્મ નથી; સંકલ્પ-પૂર્વક જે આચરણુ તે અથવા વિધિયુક્ત કર્મનું જે પાલણુ તે ધર્મ છે. કલ્યાણ કરશે જ, એ બાવે તે એકની પણ ઉપાસના અંતઃકરણ શુદ્ધ રાખી કરાય ત્યારે તે કર્મ ધર્મ કેવાય; અંતઃકરણશુદ્ધિ, સત્યઉપર ભક્તિ ને નહિ વૃણા બુક્તિમુક્તિની ને એકનું જ નિત્ય ધ્યાન એવું આચરણુ દોય તે. અનેક કામનાવાળા લોકથી તે ધર્મ પળાય તેવા નહિ માટે બુદ્ધિપ્રમાણે ઇષ્ટદ્વારા પરમેશ્વરને અર્પે કરવું એ આર્યધર્મ છે.

જેને હાલ નવા વિચારના લોક દેવતાં મૂળી મૂર્તિ-જડપદાર્થ કહે છે તેને તેઓએ બાળપણમાં ચેતન બાવથી પૂજી છે; તેમાંના કેટલાક સંરાથી ને કેટલાએક નારિતક થયા છે; પૂર્વે તેઓની શુદ્ધ બાવવાળી જે રિથતિ હતી તે હાલ નથી; ચોડાક નથુ

યુધિષ્ઠિર પછી દોડેક હજાર વરે ક્ષત્રીકુળ પૂરા નાશ પામ્યા, અનેક બુદ્ધિવાદ આત્મા, બ્રાહ્મણવર્ગ પણ કેટલોક તૂટ્યો, બીજા લોક બ્રહ્મ થઈ સ્વચ્છંદે વર્તતા થયા,—એ અવ્યવસ્થા જોઈ શિટ બ્રાહ્મણોએ પોતાના કર્મને માટે વેદોક્ત કર્મ (સક્ષિત) રાખી રહી એની સાથે પુરાણોક્ત કર્મ પાળ્યો ને લોક પાસે પળાવ્યો,—શિવ શક્તિ, વિષ્ણુ આદિ દેવદેવીની ઉપાસનાનું મહાત્મ વધાર્યું (બ્રહ્મ અને ઈદ્રાદિ દેવતાનું મહાત્મ એાહુ કીધું ને યજ્ઞ બધ કીધા), કાળાતરે ઉપાસના બધ કીધી ને શિવ વિષ્ણુની ભક્તિના માર્ગ ચલાવ્યા (એ જો વિષે અવશ્ય જોટલું પૂર્વે કહ્યું છે)

અમણા વળી ધર્મ અવ્યવસ્થિત થયો છે. કેટલાક સુધારાવાળાઓ ઐશ્વર્ય ધર્મ પાળનારા કહેવાય,—વિક્રમ પહેલા નિવૃત્તિનો ઐશ્વર્ય ધર્મ હતો ને અમણા પ્રવૃત્તિનો ઐશ્વર્ય ધર્મ છે, તે કાળના ઐશ્વર્ય એક જગત્કર્તાનું અસ્તિત્વ માનતા નોતા અને હાલના પણ માનતા નથી વળી કાઈ માને છે તે તેની કૃપાપ્રસાદી આપવાના સામર્થ્યની ના કહે છે, પૂર્વના ઐશ્વર્ય જન્મ પછી અન્યથોનિ દેવમૃદ્ધિ ઇલાદિકને માનતા ને અમણાના કઈજ માનતા નથી. (સુધારાવાળા વિષે વિસ્તારથી પૂર્વે કહ્યું છે.)

સ્મૃતિઓમા કનિયુગને માટે દાનને મુખ્ય ધર્મ—મહાનીતિ કહી છે, અને સર્વ કાળને માટે પરાપકાર બુદ્ધિને ઊંચી માની છે, પણ આજકાલ લોકમાં દાનને બદલે હરણુ ને પરાધર્મે બદલે સ્વાર્થ એ બુદ્ધિ જોવામા આવે છે આ દેશના સઘળા ધર્મે દારૂ માસને મહાપાતક ઠરાવી લોકને તેથી દૂર રાખ્યા ને આજ લોકમા તે, બગ જોડ્યા ગમત આપનારા મનાઈ વૃદ્ધિ પામે છે, બલિચાર અતિ નિંદિત કહ્યો છતે તે આજકાલ બહુ ફાલ્યો છે, આર્થધર્મનો પહેલો સરકાર જે આચાર, તે સચવાતો નથી

૨ હવે રાષ્ટ્રરાજ્ય સમઘી આ દેશના જૂનામા જૂના રાષ્ટ્રરાજ્યનો ઇતિહાસ પરશુરામના કાળ સૂધી ને પછી પરશુરામથી તે યુધિષ્ઠિર સૂધી ને પછી તે ચદ્રગુપ્ત સૂધી એમ સમાપ્ત થાય છે, એ પછી અશોકથી તે મોઢરી રાજવંશની સમાપ્તિ સૂધીના કાળના રાષ્ટ્રરાજ્ય હતા. પછી વિક્રમ શાલિવાહનના રાજ્ય પ્રકાશ્યા ને પછી બીજા રજપૂત ઢૂળના * એ લાખા

ઈશ્વર વસ્તુ વિષે માત્ર અધિક જ્ઞાન ધરાવતા થયા છે પણ ધર્મકર્મ વિષે કઈ પણ નહી કરી શક્તા નથી શ્રદ્ધા—બાલ એ ધર્મનું પ્રધાન તત્ત્વ છે અવશ્ય

* આસીરિયાનું મહારાજ્ય ૧૪૭૫ વર્ષે ચાલ્યું ને પછી ત્રણ રાજ્યમા વેંચાયું કે જે ત્રણેની સમાપ્તિ ૨૨૫ વર્ષમા થઈ હતી, રોમનું મહારાજ્ય ૧૨૨૮ વર્ષે ચાલ્યું ને પછી પૂર્વનું રોમન [ગ્રીક] રાજ્ય ૯૮૭ વર્ષે રહ્યું, રોમ તુદ્યા પછી ૫૧ વર્ષે જસ્ટિ

કાળમાં આ દેશનાં રાષ્ટ્રરાજ્યોનાં બળ તેજ તથા તેઓની પ્રગલ્ભિત બુદ્ધિ એ કેવાં હતાં, તે વિષે આ પ્રસંગે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. પણ આટલું જ કહી જવું બસ છે કે, સંધ્યાં સ્વદેશી સ્વધર્મી રાજ્ય હતાં. ઈ. સ. સૈકા ૧૩ થી પરધર્મી લોકે સ્વદેશી યદ્ય રાજ્ય ચલાવ્યાં; અને સૈકા ૧૯ થી પરદેશી પરધર્મી લોકે જેઓ અહીંના રહીશ થયા નથી, તેઓનું રાજ્ય છે.

આ દેશનાં રાષ્ટ્રરાજ્યો મહાભારતનાં યુદ્ધ લગી ને પછી થોડેક લગી આર્યધર્મ રાજ્યનાં અંગરૂપ હતાં; બૌદ્ધ રાજ્યોના કાળમાં બૌદ્ધધર્મ તથા બ્રાહ્મણધર્મ પોતપોતાનાં રાષ્ટ્રરાજ્યોના આશ્રયમાં હતા; રજપૂતોનાં રાષ્ટ્રરાજ્ય તે આર્યધર્મ રાજ્યનાં અંગરૂપ હતાં. (પણ બ્રાહ્મણક્ષત્રીનો નિકટ સંબંધ હતો તેવો બ્રાહ્મણ રજપૂતનો ન હતો). વર્તમાનમાં, પંજાબ તથા નેપાળમાં બ્રાહ્મણક્ષત્રી સાથે જન્મે છે અને જ્યારથી પરદેશી પરધર્મી લોકની સત્તા થઈ છે, ત્યારથી આર્યધર્મ રાજ્ય પોતાનાં કર્મપ્રધાન અંગરહિત છે; આર્યપ્રજા સ્વરાજ્યાશ્રયપરહિત છે, અને માત્ર સત્તાધારીની નીતિ તથા દયાને અધીન છે. સ્વદેશી સ્વધર્મી રાષ્ટ્રરાજ્યથી લોકને સુખ છે અને પરદેશી પરધર્મી રાષ્ટ્ર રાજ્યથી લોકને દુઃખ છે;* (પછી એ રાજ્યોની નીતિ સમય સમયને માટે કદાપિ ધણી સારી હોય તોપણ તે વહેલી બગડી જાય છે ને લોકને વધારે અવ્યવસ્થિત કરે છે.)

ધર્મરાજ્ય ને રાષ્ટ્રરાજ્ય એ બંનેના ઉદ્દેશ લોકનું ઐક્ય તથા સુખ

નિયત થયો ને પછી ૯૪૬ વર્ષે રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ હતી. મહાભારતનાં યુદ્ધ પછી સવાસો વર્ષ ઉપર જનમેજય હતો ને પછી પણ (બૌદ્ધધર્મ પ્રગટયો ત્યાં સુધી) બ્રાહ્મણ ધર્મના રાષ્ટ્રરાજ્ય હતાં;—તો એ કાળ ઓછામાં ઓછો દોઢ હજારનો તો માનવામાં સંકોચ જેવું નથી. નિઃશસ્ત્રિવાળાં રાજ્ય વધારે ટકે જ અને હિન્દુસ્થાન એવાહું એક બાબત તરફ હોવાથી તેમાં પહાડની મારફતે પરદેશીઓને આવવું મુશ્કેલ હતું.

* જે મહારાજ્યમાં રાજવર્ગ તથા પ્રજાવર્ગ ભેદા ધર્મના, ભેદી રીતભાતના, ભેદા સ્વભાવના, ભેદી ભાષાના હોય તે રાજ્યમાં બંને વર્ગને એક બીજાનો ભરોસો પડે નહિ, રાજવર્ગથી નિષ્પક્ષપાતે વર્તાય નહિ, પ્રજાથી હિંમત ધરી બોલાય નહિ ને પ્રજા દુઃખમાં રીખાય ને સ્થિતિપ્રદ થાય ઇત્યાદિ. જે દેશમાં પરદેશી રાજ્યો હોય—પરદેશથી આવતા અમલદારો રાજ ચલાવે ને એ પાછા સ્વદેશ જાય તે દેશનાં તેવાં રાજ્યમાં લોકને નાણાંની હીડ પડે (બાદશાહ ત્યાં બજાર ન હોવાથી) અને પ્રજાને અમલદારોની સામે દરીયાદ ઉઠાવવી એજ કઠણ વાત થઈ પડે, તેમાં વળી દૂર દેશની જ્યાં બાદશાહી દરબાર હોય ત્યાં ફરીયાદ લેઈ જવી, એ તો ધણુંજ કઠણ કામ થઈ પડે ઈન્; વળી રાજવર્ગ ને પ્રજાવર્ગ એ બેમાં જેટલો અંતરાય વધારે, તેટલું રાજ્યનું બળ ઓછું જ હોય.

છે. ધર્મ તે જગદીશ્વર એકને દેખાડવી અવશ્યે એકય રખાવે છે ને રાજ્ય તે પુરુષ એક અથવા ધણાના વિચારથી એક નિશ્ચયરૂપ થયેલી જે શિક્ષા તેને દેખાડે છે કે જેથી પણ અવશ્યે બાહ્યેકય રહે છે. ધર્મ તથા રાષ્ટ્ર બંનેની નીતિ જરૂરની છે પણ કોઈ લોકમાં એક ને કોઈ લોકમાં બીજી પ્રધાન હોય છે; બીજી જ્યાં પ્રધાન તે રાષ્ટ્રરાજ્યની હિમાતિ મુકાબલે થોડી હોય છે; એવાં રાજ્યોમાં રાજનીતિ જ્યારે ત્યારે વહેલી વહેલી બદલાયા કરે છે; અને એથી રાજવર્ગને પ્રગ્નની તરફતું ભય પણ રહે છે ને બહુજ ચોકશી રાખવી પડે છે. આર્થધર્મના રાષ્ટ્ર રાજ્યોનો વ્યવસાય પ્રગ્નના સંબંધમાં થોડો હતો. કેમકે ઘણુંક કામ ધર્મની સત્તાથી યથાસ્થિત રુંડુ જ થયા કરતું.

આ દેશનાં રાષ્ટ્રરાજ્યોની રચના ઘણું કરીને સર્વ કાળ જર્મનીનાં રાજ્યો જેવી જોવામાં આવી છે. ઘણાંક સ્વાધીન જૂદાં જૂદાં રાજ્ય અને તેમાં જે પ્રદેશ તથા બળે વિશેષ તે સર્વોપરિ કહેવાતું. કે જેને વળી પોતાના તાબાના ખંડણી આપતાં નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. કોઈ કોઈ વાર કોઈ રાજના સમયમાં સ્વાધીન રાજ્યો ઘણાં થોડાં રહેતાં ને તે રાજ ચક્રવર્તી કેવાતા. દક્ષિણના કેટલાંક સ્વાધીન રાજ્યવિનાના બીજા સમજો મોટો પ્રદેશ એક રાજનીતિના વહીવટમાં હતો તેથી મુગલાઈ ચક્રવર્તી કહેવાઈ. આફગાનીસ્તાનના પ્રદેશ જે મુગલાઈમાં હતો તે ચક્રવર્તી અંગ્રેજીમાં નથી પણ તેમ દક્ષિણમાં કોઈ રાજ એવું નથી કે જે અંગ્રેજી રાજ્યની થોડી પણ સત્તાને વશ નહિ હોય. દેશીરાજ્યો મુગલાઈની તાબેદારીમાં હતાં ને અંગ્રેજીમાં કેટલાંક કાલકરારથી તાબેદારીમાં ને કેટલાંક મોટાં ને મિત્રાચારીનો હક ધરાવતાં હતાં. પણ આજકાલ અંગ્રેજી રાજ્યે પોતાના આશ્રિત મિત્રરાજ્યોને પણ તાબેદાર રાજ્યો જેવાં ગણ્યાં છે.

આર્થરાષ્ટ્રરાજ્યો પરદેશીની સામાં ટકી શક્યા નથી એમ કહેવાય છે તે શું છે? છેક જૂનાકાળને માટે જાણવાને સાધન નથી પણ રામે શત્રુના પ્રદેશમાં રાનીઓનાં ઝુડને લડાવ્યાં હતાં ને જય મેળવ્યો હતો. કાળયવનને ભયે કૃષ્ણ*, આગળથી મથુરાના લોકને દ્વારિકા મોકલ્યા ને

* કૃષ્ણ જરાસંધને સત્તરવાર હરાવ્યો હતો પણ કાળયવનને યુદ્ધ ન આપતાં મુચકુંદ પાસે મરાવ્યો, એ પ્રસંગે કૃષ્ણ બેદનીતિયે દૂર મેઘજીથી યનારો જે સંહાર તેથી લોકને ઉગાર્યા. દેવદાનવની યુદ્ધ વારતાઓ ઉપરથી જાણાય છે કે દાનવને ત્રાસે દેવ કેટલોક કાળ ધ્રુપાઈ રહેતા; એ ઉપરથી કહેવાય કે તેઓ દાનવના જેવા નિડર શૂરા નોતા; પણ વળી આમ વિચાર કરાય છે કે દેવ, દાનવો સાથે યુદ્ધ તો કરતા; જય પણ મેળવતા ને ઘણું કાળ તે ભોગવતા, પણ જ્યારે તેઓ હારતા ત્યારે દૂરની

પછી શત્રુને મુખ દેખડાવી નાસી જઈ કપટે મુચકુદ પાસે મરાઓ હતો શિકરની સામાં પૌરવ લજો હતો પણ હાથો હતો વિક્રમે સિધિયન ખાદ્યિયન લોકને દેશમાંથી હાકી કાઢી શકારી સવત્ ચલાવ્યો, કે જે હજી ચાલે છે અનગપાળ સમક્તગીનના પ્રદેશમાં લડાઈ આપવા ગયો હતો પણ એને પાછું ફરવું પડ્યું હતું ને એ હાર્યો હતો સુનતાન મહમ્મદ સામા રાખ્યો ફાવી શક્યા નહોતા પૃથીરાજ આફગાન સામાં લડી જીત્યો હતો પણ ખીજી લડાઈમાં હાર્યો હતો. રજપૂતોએ ખાખરને લડાઈ આપી હતી પણ તેઓ હાર્યા હતા શિવાજીએ લૂટખટપટલડાઈથી ઓરંગઝેબને શેહે પમાડી હતી ને ગજ્ય સ્થાપ્યું તે તેને કબૂલ રાખવું પડ્યું હતું દક્ષિણમાં દેશી રાખ્યો ફિરંગીથી હાર્યા હતા પણ ફિરંગીઓ ઉપર પેશવાએ મોટી જીત મેળવી હતી અંગ્રેજની સામાં મરેઠી તથા મુસલમાની રાજ ટકી શક્યા નહિ અને હિંદુ તથા મુસલમાન રાજવંશીઓની સરદારી તળે અંગ્રેજ દેશી લશ્કરે બળવો કીધો, પણ એ ફાવી શક્યો નહિ.

એ ઉપલી હકીકત ઉપરથી આટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આર્ય રક્ષકો પીકણ તો નથી જ. પરદેશીઓ સામાં બહાદુરીથી લજા છે, પછી જીતહાર તો સમયે જે દેખડાવી તે ખરી અશોકપછી પરદેશીઓએ આ દેશમાં ચાણા ધાત્યાં હતાં તે સર્વને વિક્રમે ઉઠાડી નાખ્યા હતા પછી ધણો લાખો કાળ તેવો કોઈ પરદેશી જણ્યો નહોતો, પૃથીરાજ હાથો ચાસ્થી રજપૂતો આફગાન તથા મુગલ ઉપર જીત મેળવી શક્યા નહિ, પણ વળી મુગલાઈની પડતીના ઉત્પાતમાં મળનું રક્ષણ કરવાને રજપૂતો જોષ્ટ્રએ તેટલા બળવત નહિ તેથી આર્યધર્મરાજ્યે નવા રક્ષક મરેઠા ઉભા કીધા ને એઓએ પ્રકાશ કીધો આર્યધર્મરાજના લોકનો બહુ મોટો ભાગ લડાઈથી

દૃષ્ટિથી દૂર રહી પોતાનું રક્ષણ કરતા ને દાનવને કાઢવાના ઉપાય શોધતા ને સમય અનુકૂળ આવ્યો બાપુતા કે યુદ્ધ કરી જય મેળવતા, -સમયની સામા થઈ જયથી ઉદ્ધત થયનાની સામા મિથ્યા મથન કરી પોતાની દાનિ કરી લેતા નહિ.

છેને રાજ-સરકાર પડે કે સૈન્ય વિખગઈ જય એ રીતિ અને એક પડે કે તરત ખીજો ઉભો થાય ને યુદ્ધ ચા થા કર એ રીતિ વળી લડાઈનો અત આપવાને કેસ રિયા કરવા એ રીતિ અને થોડો કાળ લડાઈ બધ રખાવવી, કોવજારની ગોઠવણ કરવી, પછી સનાહ કરવી કે પાછી લડાઈ ચલાવવી એ રીતિ, વળી દુખદરાજ્યથી મુક્ત થવાને જીજ્ઞા ઉપાય વાપરતા રહી સમયની વાટ જોવી ને પછી એકદમ વડી પડવું એ રીતિ અને દાની મડળાઓ મેળવી મોટા સપ કરી રાજ્યની સામા બંગે કર્યા કરવા એ રીતિ, એ સર્વે સમયસમયની નીતિરૂપે સારી છે સર્વે દેશને માટે ને નિત્યનીતિરૂપે અમુક અમુક દેશને માટે અમુક અમુક સારી છે

દૂર રહેનારો હોવા છતાં તે જ રાજ્યના લઘુવૈયા લોકો પોતાના દેશી ધર્મો લોકનું ઐક્ય તૂટવા દીધું નથી ને તે વળી ચાલતી આવેલી પડતીના કાળમાં.

આર્યધર્મરાજ્યનું નિલજથી શ્રેષ્ઠગણ ક્ષમાશયે શત્રુને નિવારવાને એટલે પરધર્મવિષે નિઃસ્પૃહ રહી સ્વધર્મને જ વળગી રહેવામાં છે; અને તેનાં સ્વધર્મી રાષ્ટ્રરાજ્યનું મહાખજ સ્વરાજ્યમાં શુદ્ધ ન્યાયે તથા ઔદાર્યે વર્તવામાં, પરરાજ્યના હુમલાથી ખંતે રક્ષણ કરવામાં અને આપત્તિમાં સહનશ્ચિનો પ્રતિરોધ રાખવામાં તથા સમયે કેસરિયાં કરવામાં જણાયું છે.

અમણા આર્યધર્મરાજ્યની વ્યવસ્થા (સમયોચિત) કરવાને આર્યજન જ બહાર પડ્યા છે; અને તેના સ્વધર્મી રાષ્ટ્રરક્ષક લોક તે રજપૂત, સીખ, મરેઠા, ઉત્તર હિંદુસ્થાન તથા દક્ષિણના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, બીલ, કાળી એ છે; અને એ સૌ અંગ્રેજસરકારની પ્રગ્નરૂપે છે ને એમાંના કેટલાક તે સરકારનાં લશ્કરમાં નોકરી કરે છે.

આફગાન સત્તાધારીમાંના ધણાક તુરક (તાતાર દેશના) હતા. મૂળ-પુરુષ આફગાનીસ્તાનની દક્ષિણમાં ગિજની તથા હિરાત એ બેની વચ્ચેના પ્રદેશ જે ઘોર કેવાતો લાંબો હતો; ખિલજ લોક તુરકગતના સિવિસ્તાન ને હિંદુસ્તાન એ બેની વચ્ચેના પ્રદેશના આફગાનોમાં આવી વસ્યા હતા; તથાલખ એ પણ તુરકની એક ગત હતી. દશમા સદીમાં બેખારામાં સામાની વંશના હકિમ હતા ને તેમાંના એકના શુલામ-સરદારે ગિજનીમાં પોતાને સ્વતંત્ર કહેડાવ્યું; એના શુલામ સરદાર-જમાઇ-સખકતગીને પોતાને ગિજનીનો પહેલો સુલતાન કેવડાવ્યું ને વીસ વર્ષમાં આફગાનીસ્તાન, બલૂચીસ્તાન ને તુરકસ્તાન એટલા પ્રદેશનું એક જખરું રાજ્ય કીધું હતું; એનો બેટો મહમૂદ ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યા પછી ગિજનીનાં રાજ્યની ૧૪૦ વર્ષની પડતીમાં ઘોરના સરદાર હકિમ બહાદુર જણાયા ને એમાંના એક ગ્યાસુદીને ૧૧૭૩ માં પોતાના નાનાભાઈ મહમ્મદ-શાહજુદીને ગિજનીની ગાદીએ બેસાડ્યો હતો—એ ઘોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો હતો ને એના શુલામ-સરદાર કુતુબુદીને દિલ્હીમાં બાદશાહી માંડી હતી. મુગલ સત્તાધારીનો મૂળપુરુષ બાબર બાપના સંબંધમાં તુરક તૈમુરલેનથી છઠી પેઢીએ પણ માના સંબંધમાં જંઘીસખાન મુગલની ગતનો હતો. તૈમુરલેનના બૂદા બૂદા પુરુષો સમરકંદ, બેખારા, બલખ, કાબૂલ, દૂરધાન અહીંના હકિમ હતા ને દૂરધાનમાં બાબરના બાપદાદાની હાકમી હતી; બાબર ધણાક સંકટ વેઠી ૧૫૧૧ માં સમરકંદબેખારાનો ધણી થયો હતો. પણ ત્રણ વર્ષ પછી તેની પાસે માત્ર બલખનો જ પ્રદેશ રહ્યો હતો; તેણે દિલ્હી લીધી

તેની પહેલાં કાબૂલ (૧૫૨૪ માં) તથા લાહોર એ પોતાનાં કીધાં હતાં. એ હકીકત જોતાં જણાય છે કે, આફગાન મોગલ લોક જેણે આ દેશમાં સત્તા કીધી તે કોઈ નાના કે મોટા વ્યવસ્થિત રાજ્યના નહોતા પણ જાત-જાતના તથા પ્રદેશ પ્રદેશના લડાઈયા ટોળામાંના હતા કે, જે સત્તાલોબી સરદારોથી દોરાતા, અંગ્રેજલોક જે પ્રથમ આ દેશના વેપારીરૂપે ને પછી વેપારી સત્તાધારીરૂપે જણાયા તે યૂરોપની પશ્ચિમે ઉત્તરમાં બ્રિટન નામનો ટાપુ છે ત્યાંના-ઈંગ્લંડનાં વ્યવસ્થિત રાજ્યના હતા;-ઈંગ્લંડમાં નાનાં નાનાં સાત રાજ્ય હતાં તે જોડાઈને ૮૨૭ માં એક રાજ્ય થયું હતું; એ રાજ્યમાં ૧૦૬૬ થી નોર્મનફ્રેન્ચ લોક સત્તાધારી થયા હતા કે, જે દોડસો બસે વર્ષે અંગ્રેજલોકમાં મળી ગયા હતા; સત્તરમા સૈકાના આરંભમાં અંગ્રેજ વેપારીઆ આ દેશમાં આવ્યા; અને ફ્રાન્સનાં રાજ્ય સાથે લડાઈ ચાલેલી (૧૭૫૬-૬૩), તે વખતના બ્રિટિશ રાજ્યના અંગ્રેજોએ વેપારી કંપનીની નોકરીમાં હોઈને ખંગાળામાં અંગ્રેજ રાજ્યસત્તા સ્થાપી-મદ્રાસ કેડીવાળાની આસીસનો થોડા પગારવાળો એક કલાર્ક નામે કસ્ટોડિયન પોતાનો ને બ્રિટિશ રાજ્યનો નવો જ પ્રકાશ કીધો. (ધારી શાહજુદીન, મોગલ ખાખર તથા અકબર અને અંગ્રેજ કસ્ટોડિયન તથા હેસ્ટિંગ્સ એ પુરુષોનાં જન્મચરિત્ર અવસ્ય વાંચવા જેવાં છે.)

* હિંદુસ્થાનનો માલ ઇરાનમાં થઈને સીરિયાનાં બંદરોમાં અથવા રાતા સમુદ્રને માર્ગે થઈને ઈજીપ્તનાં બંદરોમાં લેઈ જવામાં આવતો અને તે બંદરો સાથે વેનીસ તથા જનોઆના લોક ભૂમધ્યસમુદ્રને માર્ગે વેપાર કરતા; પણ પંદરમા સૈકામાં પોર્ટુગીસ લોકે આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટલાંટિક મહાસાગર ખેડવા માંડ્યો ને એમ કરતાં તેઓ આફ્રિકાના દક્ષિણ છેડાલગી આવ્યા, ને પછી વાસ્કોડીગામા તે છેડાને વટાવી હિંદુસ્થાન આવ્યા હતા. એ શોધથી વેનીસ જનોઆનો વેપાર તટથો ને પોર્ટુગીસ લોકનો વધતો આવ્યો; ૧૫૮૦ થી પોર્ટુગલ રૂપેનસાથ જોડાયું ત્યારથી પોર્ટુગીસની વેપાર સત્તા હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં ધરી. પોર્ટુગીસનું જોઈ વલંદા વાણખેડુ લલચાયા હતા; ન્યારે યૂરોપની ઉત્તરેથી સમુદ્રમાર્ગે હિંદુસ્થાન આવવાની તળવીજમાં ન ફાળ્યા ત્યારે વલંદા લોક પોર્ટુગીસે શોધેલે માર્ગે હિંદુસ્થાન આવ્યા; તેઓએ ખંગાળામાં હુગલી પાસે ચિનસુત્રામાં કેડી કીધી હતી કે જે શહેર ૧૮૨૪ થી અંગ્રેજના હવાલામાં આવ્યું છે. ટેનમાર્ક સરકારનાં બે શહેર આ દેશમાં હતાં પણ તે ૧૮૪૫ માં બ્રિટિશ સરકારે ખરીદ કરી લીધાં છે. અંગ્રેજોએ પણ ઉત્તરમહાસાગરમાં થઈ ઉત્તર પૂર્વમાર્ગે અહીં આવવાની ખેઠેનત કીધી હતી પણ તેઓ ફાળ્યા નેતા; ૧૫૮૩ માં બે શહેર્ય એલીઝાબેથનો કાગળ અકબર ઉપર લેઈ સીરિયામાં થઈને અહીં આવ્યા હતા; ૧૫૯૩ ને ૧૬૦૧ માં અંગ્રેજ વહાણો કેપ આવ શુડ દોષને માર્ગે આણી તરફ આવવા નિકળ્યાં હતાં; ૫૪ ૧૬૦૮ માં હોલેન્ડ સુરતમાં ને ૧૧ માં મિડલ્લેન્ડ ખંભાત ઉતરેલો હતો; ૧૩ માં સર ટામસરોએ જહાંગીર પાસે કેડીઓ ધાલવાનો પરવાનો મેળવ્યો હતો.

આફગાન તથા મુગલ લોકે મોટી લડાઈ કરી દિલ્હીનગર પ્રથમ જ છતી લીધું હતું અને અંગ્રેજ કંપનીએ ખટપટથી ને લડાઈથી દિલ્હી તાબાના ઇંગ્લાજ પ્રાંતની નવાબી પ્રથમ મેળવી હતી ને પછી ૪૬ વર્ષ દિલ્હી આગ્રા પોતાના તાબાના કાંધાં હતાં. એશિયાના મુસલમાન લોક પ્રથમ દિલ્હી લેતાં જ પોતાના સરદારને હિંદુસ્થાનનો બાદશાહ એ નામ આપ્યું હતું ને અંગ્રેજ લોક પ્રથમ કલકત્તા લેઈ ઉલ્હાવારે દિલ્હી લેઈ ૫૪ વર્ષ કંપની સરકારની આણુ મનાવ્યા બાદ ૧૮૫૮ થી બ્રિટીશ રાણી વિક્ટોરિયા સરકારની આણુ મનાવે છે અને હવે નવું વર્ષ ખેસતાં જ દિલ્હીમાં દરબાર ભરી રાણીને હિંદુસ્થાનની મહારાણી એવું માનગીરવ કરશે.

હવે હિંદુસ્થાનના સોજ લાખ ચોરસ મૈલના વિસ્તારનાં મહારાજ્યનો ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ પ્રકાશ અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામેલાં નાનકડાં સને ૧૨૬૫ નાં ઈંગ્લંડનાં (૨૨,૩૧૫ ચો. મૈલનાં) રાજ્યનો મહાપ્રકાશ એ જોઈએ:-

હિંદુસ્થાન.

૧. ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી આફગાન બાદશાહી થઈ, તે ૧૩૫૧ સુધી સતેજ રહી. દેશમાં જે જાત ને જે ધર્મના લોક થયા; મુસલમાન તે હિંદુ બહુ ધિકારે ને કૂરતાએ વર્સા; હિંદુ પ્રજા ઘુઝી હતી.

ઈંગ્લંડ-બ્રિટન.

૧. ચૌદમા સૈકાના આરંભમાં નોર્મનફ્રેચ તે આંગ્લો સાક્સન સાથે પૂરેપૂરી મળી રહી ઈંગ્લંડના લોકનું ખરેખરું એક રાજ્ય થયું; ને તે એડવર્ડ ત્રીજાની કારકીર્દીમાં (૧૩૨૭-૭૭) માંહે ને બહાર બહારે ઝગકયું.

૧ અજમેર તથા કોનાજ એ જે રાજ્યના માહોમાહોના ટંટાને લીધે રજપૂતો પર દેશી મુસલમાનોની સામાં એકસંપે થયા નહિ; પૃથીરાજ પહેલી છત્રી દુલાઈ વિલાસી આજસુ થયા હતા; પૂરજોતામાં ધર્મમત્ત તથા દેશભક્તિ એ ધરી ગયાં હતાં. મુસલમાનો ધર્મદ્વેષે, સત્તાલોભે ને થયેલી દારથી વસેલે વેરે ધણજી કસકે થયા હતા; શાહાબુદ્દીન ખરજસ ખંતી ને કથમી હતા. આફગાનબાદશાહી ૧૪૫ વર્ષ સતેજ રહી પણ તે વ્યવસ્થિત થઈ ન નહોતી.

૧ ઈંગ્લંડની પ્રજા નોર્મનફ્રેચ રાજને તાજે થઈ (૧૦૬૬ માં); રાજ પોતાની જીંદગીનો મોટો ભાગ ક્રાન્સમાં ગુજરતા, તેઓની સાધારણ બોલી ફ્રેચ હતી, ઈંગ્લંડમાં દરેક મોટા દરજ્જાપર ફ્રેચ જન હતો; સત્તાધારી ફ્રેચલોક અંગ્રેજ પ્રજા સાથે અનાદરે ધિકારે વર્તતા. દહોડસો વર્ષ અંગ્રેજોએ પરાધીન સત્તાની કડગાડી ઘુઝા વેડ્યા પછી તેઓ સૈકાના આરંભથી ફ્રેચ લોક ઈંગ્લંડને સ્વદેશ માનતા થયા ને પછી સો વર્ષમાં આંગ્લોસાક્સનમાં મળી રહ્યા. ખરો ઉપર વર્ષ થયાં ક્રાન્સ સાથે બ્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલ્યા કરતી પણ ૧૩૪૬-૫૬માં અંગ્રેજોએ જરાણી છત મેળવી હતી પણ ફ્રેચો કંઈ થયા ન હોતો.

૨. આદ્વાન આદ્વાદીની પડ-
તીનાં બસે વર્ષમાં મુસલમાનનાં તથા
હિંદુનાં સ્વાધીન રાજ્યો ઝળક્યાં ને
ચળક્યાં. હિંદુ તથા મુસલમાન એક
બીજા સાથે એક દેશીરૂપે હબ્યા; હિંદુ
પ્રગ્ન પાછલા કાળના મુકાબલામાં
સુખી હતી. એ બધાં રાજ્યોને અક-
બરે જીત્યાં ને મુગલાઈ લબ્ય પ્રકાશી.
(૧૫૫૬-૧૬૦૫).

૩. પછી જહાંગીર ને શાહજહાં
એ આદ્વાદીની કારકીર્દીમાં મુગલા-
ધનો સ્થિર સધન મહાપ્રકાશ હતો.
૧૬૫૮ સૂધી લોક સર્વ પ્રકારે સુખી
હતા. દેશ ધન સમૃદ્ધિયે, સંસ્કૃત
તથા ફારસી વિદ્યાએ અને હિંદુ મુસ-
લમાન સૈન્યબળે મોટી કીર્તિમાં હતો.

૪. પછી ૧૭૦૭ સૂધી ઔરંગ-
જેબની મુગલાઈ બહુ આકરી

૨. પછી પાણું અમીરોની માંહી-
માંહીની લડાઈથી ને તે પલા પછી
ધર્મના ઝગડાથી રાજ્ય અવ્યવસ્થિત
થયું હતું; પણ વળી તે એલીઝાબે-
થની કારકીર્દીમાં માંહે વ્યવસ્થિત ને
સ્પેનના કાફલાનો નાશ થવાથી બહાર
બળવાન એવું ઝબુકતું પ્રકાશ્યું.
(૧૫૫૮-૧૬૦૩).

૩. પછી વળી સ્કોટલેન્ડનો રાજા
તે ઈંગ્લેન્ડનો રાજા થયો અને એ
તથા એનો બેટા ચાર્લસ એઓની
કારકીર્દીમાં રાજા પ્રગ્નના હક સામ-
સામાં વધ્યા-ચાર્લસનો વધ થયો ને
પ્રગ્નરાજ્ય થયું કે જે ક્રોમવેલની
કારકીર્દીમાં માંહે ને બહાર તકતકતું
પ્રકાશ્યું (૧૬૪૯-૫૮).

૪. પછી વળી ૧૬૬૦ માં રાજાની
સ્થાપના થઈ; પણ રાજાઓએ રાજ્યને

૨ સ્વાધીન રાજ્યોનો ચળકાટ સેકા
ચાંદના અંતથી તે સોળના આરંભ સૂધી
હતો. જૂનરાતનાં રાજ્યે પોર્ટુગીસ સાથે
વહાણની લડાઈઓ કરી હતી. અકબરે
અનેક રાજ્યોને જીતી આદ્વાદી આણમાં
એકઠાં કીધાં. મુસલમાન તથા હિંદુ પ્રજાને
સરખા રાજકીય હક આપ્યા, જીજ્યો
કર ને જત્રાણુ ઉપરનો વેર એ કહાડી
નાખ્યા, મહારાજ્યની ઘટ વ્યવસ્થા કીધી
ને સધળા પ્રજાને પોત પોતાના ધંધામાં
આબાહ કીધી.

૪ ઔરંગજેબે ખુંડી રીતે ગાદી મેળવી ત્યારથીજ તે લોકનાં મનમાંથી ઉતર્યા
હતો. તેણે રાજ્યોને તરડાવ્યા ને એએએ તેની સામા સંપ કીધા; ગુરુ ગોવિંદે
શીકનું ઐક્ય કરાવ્યું; સતરામીએ બલવો કીધો ને ગાદશાહે જીજ્યો મૂક્યો; રાજ્ય-

૨ એલીઝાબેથના રાજ્યે પોતાનાં લશ્ક-
રી વહાણનાં બળની હિંમત દેખાડી
યૂરોપમાં તે વખત સર્વોપરિ બળવાન
જે સ્પેનનું રાજ્ય તેનું કેટલુંક તેજ હરી
લીધું; કાયલિક પ્રજા ઉપર સખતી કરી
પ્રેસ્ટરિન્ટ પ્રજાને આશ્રય આપ્યો, ધર્મ-
કર્મની નવી પદ્ધતિ સ્થાપી, વેપારને ઉત્તે-
જન આપ્યું; પણ પ્રજા સરકાની જબર-
દસ્તી તથે પીડિત હતી. વેબર સામગ્રી
જીજ્ય હતી.

પ્રકાશી પણ તેથી રજપૂત સરદાર રાજાઓનાં દીકરા ખાટાં થયાં હતાં, લડાઈને બચેલા હતા, અને આદ-શાહીની જાહેજલાલી ઝાંખી કારમી દીપતી હતી.

અંગ્રેજવેપારીકુંપનીની કેટલેક ઠેકાણે કોડી હતી. ૧૬૬૮ માં મુંબઈ હવાલામાં આપ્યું; ૧૬૯૬ માં કલ-કત્તામાં કિલ્લો બંધાયો; (મદ્રાસનો ૧૬૪૦ માં બંધાયો હતો.) બીજા યૂરો-પિઅન વેપારીની પણ કોડીઓ હતી અને ફિરંગીનું તો નાનું રાજ્ય હતું.

૫. પછી ૧૧૦ વર્ષ દેશમાં સ્વ-ચલતા નહોતી—મુસલમાન ને મુસલ-માન, હિંદુ ને મુસલમાન, ખ્રિસ્તી ને ખ્રિસ્તી, હિંદુ મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી, હિંદુ ને હિંદુ, હિંદુ ને ખ્રિસ્તી સૌ લગ્યા; પિંડારા ઉભરાયા. તૂટતી મુગ-લાઈમાં દક્ષણી ને પછી અંગ્રેજ એ આગળ પડતા પ્રકાશ્યા. ૧૭૫૭ થી આરંભ કરી ૧૮૧૮ માં પેશવાઈ ને ખસેડી અંગ્રેજ સત્તા હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ બળવાન સ્થપાઈ.

કંયાયલિક કરવાની તજવીજ કાઢી ને ગેર ચિરસ્તે કામ કાઢ્યાં તે ઉપ-રથી આગેવાન લોકે ૧૬૮૮ માં રાજા જેમ્સ બીજાના જમાઈ વિલિ-યમને હાલંડથી બોલાવી ઈંગ્લંડનો રાજા કરી રચાવ્યો, રાજગાદીના વારસા સંબંધી તથા લોકના હક સંબંધી ધારા નક્કી થયા અને એ રીતે પૂરું વ્યવસ્થિત થયલું રાજ્ય રાણી આનની કારકીર્દીમાં સ્કોટ-લંડનું રાજ્ય જોડાયા પછી માંહે ને બહાર સુંદર ચળકયું, ૧૭૦૨-૧૪.

૫. જ્યોર્જ પહેલા પછી જ્યોર્જ બીજા ત્રીજાની કારકીર્દીમાં યૂરોપ અમેરિકા હિંદુસ્થાન અહીં ચાલેલી લડાઈઓમાં ગ્રેટબ્રિટનનાં રાજ્યે મોટું પરાક્રમ દાખવી જગતમાં પોતાનો જ્યઘ્રકાશ કાઢ્યો. અમેરિકામાંનો પ્રદેશ ખોયો પણ હિંદુસ્થાનમાંનો મોટો પ્રદેશ પોતાનો કાઢ્યો. નેપોલિયનની સામાં બ્રિટિશ રાજ્યે ધીરતાથી લડી પ્રુશિયાની મદદે ૧૮૧૫ માં તેને હરાવી ફ્રાન્સનાં રાજ્યની નવી વ્યવ-સ્થા કરાવી.

તેએ ખંડ કાઢ્યું; શાહજહા અકબરે કાઢ્યું; દક્ષિણમાં લડાઈઓ ચાલી. મુગલાઈ ઉપર પડેલો હાથ શિવાજીએ કાઢ્યો ૧૬૬૨ માં ને પછી તેણે સ્વરાજ્ય નહું સ્થાપ્યું હતું.

૫ ફ્રાન્સની સાથે ચાલેલી લડાઈથી (૧૭૫૬-૬૩) બ્રિટિશ રાજ્યે તેનો તથા સ્પેનનો કેટલેક સંરંધાની મુક્તિ મેળવ્યો ને પોતાનું નૌકામળ વખણાવ્યું કાઢ્યું. અમે-રિકાના સંરંધાની લોક સાથે લડાઈ ચાલી (૭૫-૮૦) તેમાં બ્રિટિશ રાજ્યે હાર ખાધી ને સુન્ટેડેડેડસનું જાડું રાજ્ય થયું પણ એ જ સમાકાપર હિંદુસ્થાનમાં હેરિટ-ન્સ અંગ્રેજ રાજ્યની વૃદ્ધિ કરતો હતો.

૬. પછી ૪૦ વર્ષ હિંદુ મુસલ-
માન લોક એકદેશીરૂપે ને કુંપની
સરકારની પ્રભુરૂપે સુખી હતા.
દેશી રાજ્યો ને અંગ્રેજી રાજ્ય
એઓનો સંબંધ મિત્રાચારી ભરેલો
હતો. ૧૮૫૭ માં બળવો થયો ને ૫૮
થી કુંપની સરકારની ટળી રાણી
વિક્ટોરીયા સરકારની આણુ ચાલે છે.

૬. જ્યોર્જ ચોથો ને વિલિયમ
ચોથો એ પછી ૧૮૭૭ થી ચાલેલી
રાણી વિક્ટોરિયાની કારકીર્દીમાં બ્રિ-
ટિશ રાજ્ય પોતાની મહાસમૃદ્ધિના
વૈભવના વિસ્તરેલા પ્રકાશમાં વિરાજે
છે. સર્વે સંસ્થાન લેતાં મહારાજ્ય
૮૫ લાખ ચો. મૈલનું ગણાય.

લાવિલાસ.

વર્તમાનમાં નિવૃત્તિધર્મની સત્તા પાછલા કાળ કર્તા બહુ તેજબળ-
બ્રહ્મ છે. સંસાર સ્થિતિબંધ કાંઈક ધસાયો છે, શિથિલ થયો નથી; જાપા-
નના લોકે ધર્મ તથા સંસારમાં જોડેલો ફેરફાર કરી નાખ્યો તેટલો આ
દેશના લોક (પ્રકૃતિવશાત) કરનાર નથી-એ જોતાં આર્થધર્મરાજ્યને નિર્મૂળ
હિપ્પડી જવાનો સંભવ નથી જ.

ધર્મ વિષયમાં લોક થોડુંક ઝોશ ને દેશ વિષયમાં થોડુંક નવું પ્રાપ્ત
કરશે ને એ બેનાં મિશ્રણથી આર્થધર્મરાજ્યનું એક નવું સ્વરૂપ ધકાશે.
હજી જૂના નવા વિચારોનું સંમિશ્રણ થયું નથી; ને તરત થવાનો સંભવ
પણ નથી. જૂના વિચારનું તત્વ નિરભિમાન છે ને નવા વિચારનું તત્વ
અભિમાન છે. જ્યારે જોઈએ કે કાળે કાળે ઉત્તરોત્તર પ્રવૃત્તિ વધતી જાય
છે ને હજી વળી વધશે; હાલમાં લોકને ધર્મ વિષયની લાગણી નથી;
અંગ્રેજી ભણેલા સ્વદેશનો વિચાર મોખરે ધરી રાખે છે, અને દેશાભિ-
માનથી યુરોપના લોક સુખ* ભોગવે છે એ દાખલો પોતાને માટે લે છે;
વળી આર્થ લોકના ઇતિહાસમાં પહેલો જ કાળ છે કે, જેમાં આ દેશના
લોક સંસાર પ્રવૃત્તિમાં રાગનારા થયા છે ને સ્વાધીન રાષ્ટ્રરાજ્યનાં સુખનો
લાવો તો હજી તેઓને લેવો બાકી છે; ત્યારે આપણને લાગે છે કે, ધર્મ કરતાં
દેશનો વિચાર હવેથી પ્રધાન મનાશે. વળી જ્યારે જોઈએ કે હજારો વર્ષ

* ધર્મ તથા સંસાર એ બે વિષયમાં આર્યલોકે જે સુખ હયું માન્યુ છે તેથી
નહું સુખ યુરોપના લોકે પોતાને માટે માન્યુ છે; અને યુરોપના લોકે જે સંસાર
સુખની વૃણા રાખે છે તે હજી તેઓને મળ્યુ નથી. રાજકીય સુખ મળ્યા પછી જ
તે સુખ મળે અથવા તે સુખને માટે અમુક રાજકીય બચસ્યા જોઈએ એવો તેઓનો
વિચાર પ્રચલ છે. આ દેશના લોકે રાજકીય સુખ પણ પાણીનાર ભોગવ્યું છે; હાલ
નથી ભોગવતા તેનું કારણ સમય છે અથવા સમયના ધર્મનું અસાન છે.

થયાં આ દેશમાં નિવૃત્તિધર્મ જ (ઈશ્વર ને સમર્પ) નિલ તથા પ્રધાન અને પ્રવૃત્તિધર્મ (રાજ્ય ને પુરુષપ્રયત્ન) અનિલ તથા ગૌણ મનાયો છે તે માત્ર રાજકીય મુખને અર્થે સઘળા લોક બુદ્ધિ રુચિ યુક્તિ હંમેશને માટે રાખે તેવું સંભવતું નથી; પૂર્વકાળમાં પ્રગ્નનો મોટો ભાગ લડાઈમાં હિતચ્ચો નથી ને હવે તે દેશને માટે જ્યારે ત્યારે હથિયાર ધરશે, એવું પણ સંભવતું નથી; હાલમાં દેશભક્તિ સ્વાધીનતાના વિચાર પ્રકટ થયા છે, તે વિષે લડા-યક જાતિ બેદરકાર છે; વળી હાલ ધર્મ ઉપરથી ભાવ ખસ્યો છે, તેટલા ઉપરથી હંમેશને માટે તે ખસ્યો છે એમ નક્કી કહેવાય નહિ; ત્યારે આપ-ણને જણાય કે, દેશનો વિચાર વહેતો દર્માઈ જઈ પાછો ધર્મનો જ વિચાર પ્રધાન મનાશે.

રાષ્ટ્રરાજ્યમાં મોટી ઉપલબ્ધિ થઈ નવી કોઈ વ્યવસ્થા થશે, એટલું હાલ ધારી શકાય છે પણ ત્યારે પછી અંગ્રેજ રાજ્ય પ્રગ્નને હિતકારી થઈ રહેશે કે તે ભાંગશે તૂટશે, રુશિયન કે બીજું કોઈ પરદેશી રાજ્ય થશે કે દેશીનું થશે, મુસલમાન કે હિંદુનું થશે, એકનું થશે કે બીજાનું થશે, તે વિષે હાલ શી કહ્યના?*

લક્ષ.

ધરસંસારમાં મુધારાવાળાઓએ જે જે ફેરફાર કરવા યોગ્યા, તેમાં મુખ્યત્વે લક્ષવિષય છે.

બાળલક્ષ ને પુનર્લક્ષ એ વિષે જાહેર બોલાયું જખાયું છે, આતું કે પહેલું ન કરવું ને બીજું કરવું. હવે પ્રથમ લક્ષ વિષે સારી પેઠે સમજ પડી તે વિષે નક્કી કરવું.

લક્ષ વિષે પ્રથમ નિકળેલા મુધારાવાળાનાં મત આવાં કે ત્રીપુરુષ મોટી વયે એક બીજાની ઈચ્છાએ પરણે-વડીલ સંમત થાય તો કીક જ ને ન થાય તો ચિંતા નહિ; વળી લક્ષનું વિધાન જેમ હાલ આગ્રહો ચલાવે છે-અનેક દેવતાને વચમાં આણીને, તેમ નહિ-પણ સંજ્ઞેમાં ને પ્રાકૃત જાવામાં હેતું ભેદ છે. એમાંનાં બહુકનો સમાવેશ દેવચર્યમેનની બ્રહ્મ-સમાજના મનમાં થાય છે ને તે સમાજે લક્ષવિષયના નિયમ કીધા છે.

વેદ તથા વેદોક્ત કર્મને ન માનનારી પ્રાર્થનાસમાજ, તેણે રાષ્ટ્ર નિયમ લક્ષ સંબંધી ખાંધ્યા નથી; પણ કન્યાસને જ લક્ષ તથા વેદોક્ત

* મુસ્લિમ યાચો શબ્દ ૧૦ સં. ૧૯૩૫; સને ૧૮૭૧.

વિધાને તથા અનેક કર્મોગ દેવતાને આજીવિને કરવાં, એવું તેઓનું મત નથી; તોપણ અમણાં તેઓ તે વિષે મૌન રાખી રહી બાળલગ્ન તથા વિધવાનાં લગ્ન એ વિષે મત પ્રસિદ્ધ કરે છે. આર્યસમાજ અનેક કર્મોગ દેવતાને વચમાં આજીવવાની ના કહે છે, બાળલગ્ન ન કરવા વિષે આગ્રહ મતાવે છે ને વિધવાને અર્થે નિયોગની બલામણુ કરે છે.

સનાતન ધર્મ પાળનારા લોકમાં પણ વિધવાનાં લગ્ન વિષે કેટલાકની મતિ થઈ છે દેશમાં સર્વત્ર.

લગ્નને વિષે.—પ્રજ્ઞેત્પત્તિ ને સંસારી ભોગ એ ઉદ્દેશે લગ્ન છે એવું સર્વ ધર્મના લોક સમજે છે; પણ વેદધર્મી લોકમાં વિશેષ એ અવશ્ય સમજ આ છે:—પ્રજ્ઞેત્પત્તિએ તેના ધર્મકર્મવડે અને વિધિએ પરણેલી સ્ત્રીને સાથે રાખી કરેલા ધર્મકર્મવડે પિતર સંતુષ્ટ થાય અને સ્વર્ગ મળે; કન્યાદાનથી પરણેલીનો પુત્ર કુળના પૂર્વજને તથા પરજને અને પોતાને પવિત્ર કરે છે; કન્યાદાનનું મોટું પુણ્ય છે; રજસ્વળા પછી કન્યા પોતાનું વ્રત રાખી રહે એ દુર્લભ છે અને વિધિ વિના પશુધર્મ આચરનારી સાથે અથવા પ્રથમ ક્રોધને આપવાનો સંકલ્પ થયેલો એવી સાથે લગ્નસંબંધ કરવો, તે પવિત્ર નહિ; વળી સર્પિડ સંગોત્રમાં લગ્ન ન કરવાં, એ સમજ ઉપરથી ચાલેલી રીતિ બદલાય ને પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી લોકના જેવી રીતિ હિંદુઓમાં દાખલ થાય, એ ઇચ્છા સુધારાવાળાની પાર પડવાનો સંભવ નથી; ને તેટલાજ માટે તેઓનો અમણાં ઉદ્ધોગ પણ નથી; વળી લગ્નનાં વિધાન ફેરવવાનો પણ નથી.

ઉપર જણાવેલી સમજમાં જેઓ વિશેષ ને અવશ્યે પરલોક સંબંધી પોતાના લાભ માને છે, તેઓ પ્રજ્ઞ નબળી થાય છે, વરવહુનો રતેહ બાઝતો નથી ધૃત્યાદિ હાનિ આ લોક સંબંધી બાળલગ્નથી થતી, તે વિષે નિઃશૂદ્ધ કેમ ન હોય? પણ સુધારાવાળાઓએ છેક નિરાશ થવાનું નથી; કેમકે ધર્મીક જ્ઞાતિમાં મોટી વયે રજેદર્શન પછી છાકરી પરણાવવાનો ચાલ છે. માત્ર બાલણુ જ્ઞાતિ તથા તેને અનુસરતી કેટલી જ્ઞાતિમાં રજેદર્શનની પૂર્વે કન્યા પરણાવવામાં આવે છે તો એ વિષયમાં કન્યાદાનનો કાળ છે, તેમનાં છેલ્લો પગાતો થાય એટલેજ ધણું ધણું. અંગિરા કહે છે કે, આઠથી તે દસ વર્ષ લગીમાં ને મનુ કહે છે કે આઠથી તે બાર વર્ષ લગીમાં કન્યા પરણાવવી. વળી દસ વર્ષ પછીની કન્યા તે રજસ્વળા કહેવાય, અંગિરાના મત પ્રમાણે; ને કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે દસ વર્ષ પછીની ને ૧૩ વર્ષ લગીની તે વૃષલી કહેવાય; ને વર્તમાન સ્થિતિનું અવલોકન કરતાં

જણાય છે કે, છોકરીઓ અગિયારથી તે તેર લગીમાં રજસ્વળા થાય છે; માટે નવથી તે અગિયાર લગીના કાળ કન્યાદાનને માટે રાખવામાં શાસ્ત્રનો માધ નથી. છોકરીને નવની અંદર તથા છોકરાને સોળની અંદર ન જ પરણાવવાં અને તેર લગીની છોકરીને ચાલીસ પછીના પુરુષ સાથે ન જ પરણાવવી, એ અમારું મત છે.

વિધવાનાં લગ્નનો વિષય પણ માત્ર ઉંચી મનાયલી યાત્રિઓને કાળ છે; કેતસ્તી મનાયલી યાત્રિઓમાં નાનરાંની રૂઢિ છે જ.

એ વિચાર સુધારાવાળાઓને સૂઝ્યો તે શા ઉપરથી? યુરોપની સ્ત્રીઓને માન લાડ વિશેષ અને આપણી સ્ત્રીઓને તેટલું નહિ તે ઉપરથી એઓની દાઝ અને વિધવાની સ્થિતિ તો અતિથય ભુંડી, માટે એ પ્રથમ સુધરવી જોઈએ.*

એ વિષય સારી પેઠે ચર્ચાયા છે—લોકમાં ને શાસ્ત્રી પંડિતોમાં. વિધવાની દયામણી સ્થિતિ—તેઓના કુવેશ, તેઓને થતા તિરસ્કાર, તેઓને પીડિતો નિકાર, તેઓનું સંસારસુખમાં નિરાશીપણું એ વિષે તથા તેઓથી થતાં કુકર્મ—અભિચાર, ગર્ભપાત, બાળહત્યા એ વિષે લોકમાં બોલાયું છે અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે કે નહિ એ વિષેના વાદવિવાદ વિદ્વાનોમાં થયા છે, કલકત્તાના પંડિત અને પુના મુંબઈના કેટલાક એઓએ પુનર્લગ્નનો અને કાશી સુધીના પંડિતોએ સામો પક્ષ ધર્યો છે. બંગાળા, મહારાષ્ટ્ર ને ગુજરાત એ ત્રણ પ્રાંતમાં કોઈ કોઈ વિધવાનાં ફરી લગ્ન થયાં છે.

વિવેચન કરીએ: ઉંચી યાત્રિઓમાં લગ્નવિષયમાં ધર્મની સમજ અવશ્ય રહી છે તો વિધવાનાં લગ્નવિષયમાં તે હોવી જોઈએ; પણ જેવી લગ્નપ્રકરણમાં સવ પંડિતોની એક સરખી સમજ છે તેવી વિધવાનાં પુનર્લગ્ન પ્રકરણમાં નથી. અહ્યર્થ પાળવું કે, સતી થવું એ શિક્ષા વિધવાઓને અર્થે

* કલકત્તાના રામમોહનરાયે પુનર્લગ્ન ન થવા વિષે લખ્યું નથી. મુંબઈમાં સંવત્ ૧૮૯૩ માં પ્રથમ દક્ષણીઓએ ચર્ચા ઉઠાવેલી તે એક નાના ગ્રંથમાં છપાઈ છે. તેમાં એક આક્ષેપે શાસ્ત્રને આધારે દેખાડ્યું છે કે પુરુષ સંબંધની પૂર્વ-સ્નેહરૂઝની પૂર્વ થયેલી બાળ વિધવાનો પુનર્વિવાહ કરવો. સંવત ૧૯૧૨ માં સરકારે કાયદો જાહેર કર્યો કે પુનર્વિવાહ કરનારી. વિધવાને તેના આગલા ધર્મીનો વારસો મળે. સંવત્ ૧૯૧૫ ૧૬ માં ગુજરાતી તથા દક્ષણીમાં સારી પેઠે ચર્ચા ચાલી; મુંબઈમાં વિષ્ણુ બ્રહ્મચારી પુનર્વિવાહના પક્ષમાં ને દક્ષણી શાસ્ત્રીઓ તેની સામા ઉતા. સં. ૧૯૧૯-૨૦ માં કલકત્તા ને કાશી અહીંના પંડિતોનો વાદ થયો ને સર્વેનો સાર તથા સ્વમત્ત એવું પુસ્તક સંવત્ ૧૯૨૧ માં વિષ્ણુ પરશુરામ શાસ્ત્રીએ મરેડીમાં છપાવ્યું મુંબઈમાં. સં. ૧૯૨૪ માં છપાયેલા આર્યવિદ્યાસુધાકરમાં સુરતના શાસ્ત્રી યજ્ઞેશ્વરે જણાવ્યું છે કે પુનર્વિવાહની ધર્મશાસ્ત્રમાં આજ્ઞા નથી.

ઋષિઓએ લાણી છે, એમ સર્વ પંડિતો કહે છે; બ્રાહ્મણુ વિના બીજી જ્ઞાન-
 ઓને માટે સતી થવાનું મહાપુણ્ય કહ્યું છે. શાસ્ત્રમાં પણ-તે પ્રકાર સરકારે
 બંધ કરાવ્યો છે માટે તે વિષે હમણા જોલવાનું પ્રયોજન નથી; હવે બ્રહ્મ-
 ચર્યના અભાવમાં પુનર્વિવાહને શાસ્ત્રોક્ત કહે છે કેટલાક પંડિત; ત્યારે બીજા
 કહે છે કે, તેને માટે આજ્ઞા નથી જ એમ છે; પણ ધર્મનું સંરક્ષણ કરવું,
 એ હેતુ બંને પક્ષના પંડિતોનો છે. કેટલાક પંડિત વિધવાથી થતાં કુકર્મ
 અટકાવવાં તથા તેમને સંસારાશ્રમમાં યોગ્યવાં, એ ઇહલૌકિક ધર્મને પ્રધાન
 લાણી, સમય ધર્મને તેનો સહાય ઠેરવી, પરાશરના વચનને આગળ પાડી,
 ધર્મનું રક્ષણ કરે છે અને કેટલાક પંડિત લગ્નનાં પરવેાક સંબંધી હેતુપૂર્વક
 ધર્મને જ આગળ પાડી, સમય ધર્મની સ્પૃહા ન રાખતાં, પરાશરનાં વચ-
 નની જૂદી સમજ દાખવી ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. નિલ ધર્મના રક્ષણને અર્થે
 સમયના ધર્મની કંઈ પણ સ્પૃહા ન રાખવી, એ મમત છે; કેમકે કાળે કાળે
 ધર્મસ્વરૂપ કંઈ કંઈ પણ બદલાયા વિના રહેતું જ નથી.* અને સમયના
 ધર્મને નિલધર્મ ઠેરવેા અથવા સમયના ધર્મને નિલ ધર્મમાં દાખલ કર-
 વાને બળાનકારે મથન કરવું, એ મમતાવાળું સાહસ છે. કેમકે તરતને માટે
 ઠીક થાય કદાપિ; પણ લાંબાને માટે નિલ ધર્મને મોટી હાનિ પહોંચે કદાપિ.
 હવે પછીનો કાળ શું નક્કી કરશે, તે વિષે અમણાં કંઈ કહેવાનું નથી; તો
 પણ વર્તમાન કાળે ધર્મશુદ્ધિને ખસેડી અર્થશુદ્ધિ તથા કામશુદ્ધિ એ બેને
 બહુ જ આગળ પાડી છે, એ જોતાં સમયને. ધર્મ પણ નિલ ધર્મમાં થોડાક
 પણ લગે જ, એમ પૂર્વના ઇતિહાસ ઉપરથી માનતાં, વિધવાનાં લગ્નની રીતિ
 ચાલુ થવાનો સંભવ છે; પછી લાવિકાળ સ્વધર્મ શુદ્ધિને વધારનારો આવે
 ને સ્વધર્મના રક્ષક પુનર્વિવાહને ન જ રાખે એમ પણ થાય; એવું છે માટે
 નિલ ધર્મને જેમ વધારે અનુસરતું રહેવાય તેને પ્રકારે નવી રીતિ દાખલ
 કરવી, એને અમે સાવધાનીવાળી સુધી નીતિ સમજીએ છીએ.

પતિત બ્રાહ્મણને જેમ ફરીથી જનોઇનો સંસ્કાર, તેમ વિધવાને પણ
 ફરી લગ્નનો સંસ્કાર કરવો, એમ પુનર્વિવાહના પક્ષના પંડિતો કહે છે ને તે
 પ્રમાણે કહીં કહીં કર્મ થાય છે, પણ તે કન્યાદાનનો વિચાર કરતાં
 જોતાંજ થાય છે. અમારું મત આ છે કે, ઋષિઓએ કહેલા આઠ વિવા-
 હમાંનો જે માંધર્વ, તે વિધવાઓને કાળે યોગ્યવો.

* યુગયુગના ધર્મ થોડા થોડા બદલા પડે છે; આચાર્યોએ નવા નવા ફેરફાર કર્યા
 છે; એમ ન થાય એટલે દેશકાળનો વિચાર ન કરવામાં આવે તો ધર્મની હાનિ થાય.

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે, સ્ત્રી પુરુષ પરસ્પર પ્રીતિસંકેત કરી વરવાડુ થઈ રહે તે ગાંધર્વવિવાહ. મનુષ્યે કહ્યું કે દેટલાક ઋષિને મતે ગાંધર્વ વિવાહ તે બ્રાહ્મણ પણ કરે અને સ્વમત જણાવ્યું છે કે, ગાંધર્વ પણ ધર્મ છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે, કન્યાદાનને માટે યોગ્ય અધિકારી ન હોય તો કન્યાએ યોગ્ય વર જોઈને સ્વયંવર વિધિએ પરણવું. કન્યાને માટે સ્વયંવર વિવાહ કહ્યો છે તો તે વિધવાને લાગુ કરવો. વિધવાને કન્યાદાનના જેવો વિધિસંસ્કાર ન થાય તથા તેના પૂર્વપતિના સંબંધમાં ધર્મહાનિ થાય, એ પ્રકારના દોષનું નિવારણ મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત આપી કરાવવું.

પતિના મરણ પછી તરણીએ (સાજથી તે પચ્ચીસ વર્ષની વય લગીની ને સંતાન રહિત એવીએ) પોતાને ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવાની શુદ્ધિ થયેથી પોતાને યોગ્ય એવો પુરુષ પોતાની મોટી જ્ઞાતિમાંનો ખોળી, તેની સાથે લગ્ન કરવું, પણ પતિના મરણનાં ઉભા વર્ષમાં તો નહિ જ. પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું, પછી દશ વીસ સગાં સ્નેહીની સમક્ષ બ્રાહ્મણદ્વારા વરવડુએ ગાંધર્વ સ્વયંવર વિવાહને અનુકૂળ એવા વેદોક્ત મંત્ર યોગે કર્માગ દેવતાને પ્રસન્ન કરી સંસ્કાર કરાવી લેવો.*

અમારું મત સુધારાવાળામાંના એક રૂપે વિધવાનાં પુનર્લગ્નની રીતિ ચાલુ કરવાનું હતું તથા તેને અર્થે અમારો ખંતે ઉલ્લેખ પણ હતો. પણ પાછળથી જન્મોત્તર તથા કર્મત્રિપાક એ વિષે, પુનર્લગ્ન પણ પછી બાગ્યને અધીનના એ વિષે, સ્નેહની ઉત્તમ નીતિવિષે, ગર્ભપાતાદિકનાં પાપ વિધવાનાં, અને મુરખાપાન બ્યભિચાર બ્રહ્મપણાં પુરુષનાં એ વિષે, પુનર્લગ્નની રીતિ દાખલ થયા પછી હિંદુ ગૃહસ્ત્ર પવિત્ર વ્યવસ્થિત રહેશે કે કેમ એ વિષે, સાસ્ત્રની આગ્રા છે કે નહિ તે વિષે, ધણા જણની ઇચ્છા હતે રીતિ ઝડપથી દાખલ કેમ થતી નથી એ વિષે અને અમણાં જે કાંઈ કાંઈ પરણે છે તે શા હેતુથી, કેવે પ્રકારે ને પછી જોડું કેવી રીતે વર્તે છે તે વિષે-એ

* પણાક બ્રાહ્મણ સ્મૃતિસ્મૃતિની મર્યાદા બહાર વર્તે છે, આચાર પાળતા નથી, કર્મબ્રહ્મ છે; કળિતર્મ્ય કર્મમાંનાં ધણાંક તે બ્રાહ્મણો કરે છેજ; અનધિકારીને વેદોક્ત કર્મ કરાવે છે, શુદ્ધ તથા રત્નરત્ના આગળ વેદમંત્ર બણે છે, એવો જ્યારે સમો છે ત્યારે વિધવાનો વિવાહસંસ્કાર વેદોક્ત મતે કરવામાં બાધ મણવાનો નથી. દાવ જે પ્રકાર ચાલે છે, તેમાં કોઈ અધિકારી દાલ દેતો નથી, પણ ત્રિમ અધિકારી દે જે વળી વરવડુ પ્રથમ પરસ્પર ઇચ્છાએ લગ્નનો સંકેત કરે છે એ ગાંધર્વવિવાહનું તત્ત્વ છેજ ને એમ છે તો તેને ગાંધર્વ વિવાહનો જ સંસ્કાર રાખવેજ એ વિવાહડું વિધાન પૂર્વેના બ્રાહ્મણનું રચેલું, તે જોઈ તેમાં કેટલીક વધવટ કરી નથી પશ્ચિતિ.

સર્વે વિષે આમતેમ વિચાર કરતાં જો કે અમારો આગ્રહ શિથિલ થયો છે, તો પણ વિધવાનાં પુનર્લગ્ન ન જ થવાં એવું અમારું મત નથી; ધર્મચરણ રાખવાની શુદ્ધ બુદ્ધિએ યથાવિધિ લગ્ન થાય; કેમકે કાળની કામપ્રવૃત્તિમાં મોહિત જનને પ્રથમ સામાન્ય ધર્મે પણ અંકુશિત રાખવાને તથા પછી સ્વધર્મ ભણી વૃત્તિ કરાવવાને આશ્રમ મર્યાદા અવસ્ય જોઈએ; ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મમાં મોટા તથા રૂડા ધર્મ સમાધા હોય છે. કેટલાક કુટુંબો કન્યા ન મળવાથી કુંવારા જ મરી જાય છે, તેઓને પણ વિધવાનાં લગ્નની ધૃટથી લાભ થાય.

બ્રહ્મચર્ય પાળવું, એ વિધવાનો નિલ ધર્મ છે અને ગાંધર્વવિવાહ એ તેને માટેના સમયનો પ્રેરણા ધર્મ છે—સુધારાવાળાઓએ પ્રથમ લગ્નમાં ઇચ્છેલા તે છે. એ વિવાહસંસ્કારે મંડાપલી સ્ત્રીની યોગ્યસત્તા વસ્તુતઃ લગ્ન પ્રકારને વિચારે ઊતરતી (સાત્વિક બ્રાહ્મણની યોગ્યતાથી રાજસી બ્રાહ્મણની ઊતરતી તેટલી જ); તો પણ પ્રથમ વિવાહવાળીની પેઠે જ તે સર્વે ધર્મકૃત્ય કે સંસારકૃત્ય કરવાનો સર્વ પ્રકારે અધિકાર રાખશે, તે સ્ત્રીથી પતિથી છુટાં પડી શકાશે નહિ ને પતિને મરણે બીજીવાર પુનર્લગ્ન કરી શકશે નહિ.

વિધવા ગાંધર્વ સંસ્કારે પરણતી થાય, સદાચરણે તથા સ્વધર્મચરણે પોતાના નવા ગૃહસ્થાશ્રમને કીર્તિમંત કરતી થાય તો જ પુનર્લગ્નને માટે ૪૫ વર્ષ થયાં ચાલેલા ઉદ્દોગ સફળ થયો કહેવાય.*

દેશાભિમાન

હિંદુસ્તાનના સંબંધમાં દેશાભિમાન વિષય મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકારણમાં લખાય:—એકમાં પરદેશી રાજ્યસત્તા દેશમાંથી કાઢી નાખવાને અર્થે દેશી સર્વેનો સંપીલો ઉઘમ; બીજામાં પરદેશી સત્તાની પ્રજારૂપે સર્વે જાતિ વર્ગનાં

* સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો કાળ છે, સર્વત્ર અવ્યવસ્થા છે, રાજ્ય અનુકૂળ છે, જાતિનાં ધર્મબંધન ઢીલાં છે એમ છતે સ્ત્રીપુરુષો બહાર નથી પડતાં. કહીએ કે અમેસરો પોતે દાખલો નથી આપતા; પણ, ખરું કામજી એ છે કે ગૃહસ્થાશ્રમની નીતિ ભણી તેઓનો લક્ષ નથી પણ ભોગની લલ્લતા છે તેઓને; જો ખરેખરો જોસરો હોય તો જ્યારે ધણીક રીતે વડીલની મર્યાદા તેડે છે ત્યારે આ વાતમાં કેમ ન તેડે? ઇચ્છા કરનારાં આપબળ ચાતુરીએ દુઃખ વેડીને પણ અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની સમજ આણતાં નથી; પણ એકલાં પડી જઇશું, પ્રજા રજાશે, મરણવેળા અડચણ પડશે એમ બાનાં બતાવે છે.

જનસુખી થાય તથા પરદેશી સત્તાના અંકુશમાં રહેલાં સર્વે દેવી રાજ્યોની કૃણા વધે તેને અર્થે ઉદ્યમ; ત્રીજામાં દેશની સમૃદ્ધિ વધે, દેશમાં વિદ્યાકળા વધે તેને અર્થે ઉદ્યમ; ચોથામાં જાતજાતના લોક પોતપોતાના ધર્મના મમ-તમાં પરસ્પર દ્વેષ ન રાખતાં દેશના સામાન્ય લાભને અર્થે સૌ એકરૂપ થાય તેને અર્થે ઉદ્યમ; અને પાંચમામાં જાત જાતના લોક પોતપોતાના ધર્મ તથા સંસાર વિષયમાં સુધારો કરે તેને અર્થે ઉદ્યમ.

(૧) પહેલા પ્રકારનો ઉદ્યમ દેશમાં નથી. એ ઉદ્યમ સર્વે જાત વર્ગના લોકમાં વસે ને વળી ધર્મમાં સર્વ સુદૃઢ થાય તેવી દેશની પ્રકૃતિ નથી ને લોકના મોટા ભાગની પ્રકૃતિ જુદી પડે નથી. અમેરિકાના ને ઇટાલીના લોકે પરદેશી રાજ્યથી સ્વાધીન થવાને જે જે પ્રકારનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો, તેવો સંપીલો જાતુનો ઉદ્યોગ આ દેશમાં થવાનો ને જેવી નાની મોટી ટાળીઓ ધૂધી કે ખુદ્દી યૂરોપમાં પોતાના રાજકીય મતના પ્રસાર તથા જયને માટે નિરંતર મથન કરે છે, તેવી આ દેશમાં થવાનો સંભવ નથી જ.

ઔરંગઝેમના જીલમથી હિંદુ પ્રજા કંટાળી હતી ને શિવાજીએ તથા ગુરુ ગોવિંદે સ્વરાજ્યો કીધાં પણ પ્રજાના મોટા ભાગે હથિયાર કીધાં નો'તાં, પૈશવાએ તથા હુદર દીપુએ અંગ્રેજોને દેશમાંથી કાઢવાને તજવીજ કીધી પણ લોક સર્વેને તે વિષે જાણ નહોતી. દેશાભિમાન રાજાને પોકાર અંગ્રેજ ભણેલા જીવાનો કરતા થયા તેની પહેલાં હિંદુ તથા મુસલમાન રાજકુળોએ બ્રિટિશ લશ્કરની મદદે બ્રિટિશ કંપનીની સત્તા બાંધે નાખવાને છુપો ઉદ્યોગ ચલાવેલો, પણ બ્રિટિશ પ્રજાને ઘણાંક દેશી રાજ્ય એ સૌ કંપનીના હિત હતાં. આ ચોવીસ વર્ષમાં કોઈ પણ રાજકુળે કે પ્રજા-કુળે પોતાની જુદી બ્રિટિશ રાજ્યની સામે થવાને કીધી નથી. સૌ પોત-પોતાની વર્તમાન સ્થિતિમાં એવાં તો સંકડાઈ રહ્યાં છે કે, કાબને પાસેની કે તરતની અડચણ મંટાડવી, એ ઉપરાંત બીજી મોટી ઇચ્છા હોય જ શેની? કોઈ સાહસિક પુરુષ રાની લોકની મદદથી કદાપિ રાજ્યની સામા હથિયાર લે પણ તેને આસરો આપવાની જુદી કરે તેવું રાજકુળ કે પ્રજાકુળ કોઈ નિકળે તેવો સંભવ અમણાં તો નથી;—હજી હાક બ્રિટિશની ગાજે છે અને બ્રિટિશ આજુ ઉમગે પાળે છે પ્રજા, એ જ રાજ્યથી મળતાં ધૂદ સંબંધી વિશેષ સુખ વિચારીને.

કદાપિ બ્રિટિશ રાજ્યની પડતીના વખતમાં કોઈ એક પુરુષ કે કોઈ રાજકુળ કે કોઈ પ્રજાકુળ બહાર પડે કે સઘળાં દેશી રાજ્ય એકી કરી સામા થાય; તોપણ તે પ્રજાના દેશાભિમાનથી થશે, એ સમજ અમે જોડી

સમજાયે જિયે. પ્રજા ઈચ્છે છે કે, રાજ્ય ન્યાયી તથા સુખકર રહે પણ કદાપિ ત્રાસદ નિકળ્યું તો તે દુઃખ વેકરે કાળની અવધિ લગી.

(૨) ખીજા પ્રકારનો ઉદ્યોગ શ્રિદિશ રાજ્યની મૂળ નીતિએ પ્રજા મળતી છૂટ તથા મહારાણીની રહેમ મહેર એને લીધે થોડાક જણ રાજ નગરોમાં ચલાવે છે—સભાદારા ને પત્રદારા. આસીસીએશન કહેવાતી સભા તે દેશી વ્યવસ્થાની છે. સરકારી નોકરીમાં નહિ તેના કેટલાક ધનવંત (અંગ્રેજી જાણનારા કે ન જાણનારા) ને કેટલાક વિદ્વાન (અંગ્રેજી જાણનારા) એવા થોડાક જણે સ્થાપી છે; અને પુના સાર્વજનિક સભાનું બંધારણ આશું કે પુના તથા તેને લગતા કેટલાક તાલુકાના લોક પોતાના મુખત્યાર દરેવેલા એવાઓની તે સભા છે. એ સભાઓ ન્યાય, ધારા, કારભાર, દેશીઓની વૃદ્ધિ એ વિષયમાં સમગ્રે સમયે માંગણી કરે છે ને રાજકુળ કે અધિકારીઓને માનપત્ર આપનારો વિવેક કરે છે; પુનાની સભા, દેશીઓ પોતાના લેણદેણનો ફડચો લવાદ દોરતયી કરી લે તેને માટે ચલન કરે છે એ વિશેષ છે. એ સભાઓના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે તેવું કંઈ જ નથી—સભાસદ ખંતે કામ કરવાવાળા જુજ, ને ખીજા તે કાઈ માનના કોટીલા, કાઈ ખીકણ કે પ્રુશામતિયા કે મતલબ કાઢનારા હોય છે. સરકાર તેઓનું સાંભળે છે પણુ કરે છે પોતાનું ધાર્યું જ.

પ્રજાના મુખત્યારોની સભાઓ થાય ને તે સરકાર પાસે હક ન્યાય સુખ માગે એવું, પરદેશી પરધર્મી સત્તાને અધીન એવી હિંદુસ્થાન જેવા મોટા દેશની, અનેક જાત ધર્મવાળી, ને રાજપ્રકરણમાં ચિત્ત ન રાખનારી એવી, વળી સેકડો વર્ષે થયાં પરતંત્ર એટલે ઊંચી શુદ્ધિનીતિએ હીણુ એવી પ્રજામાં થવાને શી આશા કરવી? હિંદુસ્થાનના લોક સમસ્તાના મુખત્યારોની એક મોટી સભા થાય—કાનેડા કે આયરલેન્ડની જેટ શ્રિદિશ પાર્લામેન્ટમાં દેશીઓ બેસે એને માટે પ્રયત્ન કરવો મિથ્યા છે.* સરકાર કીયા મોટા

* લોકના પાકારથી કોઈએક વાતે તરતને માટે તેઓ કદાપિ પોતાને ફાયદો કરી લે, પણુ સરકાર મખતમાં બીજી ધણીક વાતે તેઓને ગેરફાયદા કરે; સરકાર વખતે વખતે દબતી રેદ એ ફાયદા કાતાં તે બહુ જુલમ કર્યાં કરે તેથી લોકને હમીશને વાસ્તે વધારે ફાયદા છે; હિંદુ પ્રજાનો જય સહનત્વનાં તપનમ છે, અર્ધેરના ચત્રોમાં નહિ; એ નીતિ લોક બૂઠ્યા છે ને મચનમાં પણુ કેટલીક નીતિ જલ્લરતી છે કે જે સુરોપના લોક પાળે છે તે પણુ તેઓમાં નથી; માટે સભા તથા પત્ર એઓએ લોકનું દુઃખ સરકારને હકથી નહિ પણુ નમ્રતાથી જણાવવું. પણ એ અને તેમ વત્તે.

હક આપે છે ને કેવો કરભાર આણે કરે છે તે આપણે જાણીએ છીએ તો સરકાર પોતાની સામાં રાજકીય ઐક્ય કેમ થવા દેશે? અરે! લોકના અગ્રેસરો પોતાનું ઐક્ય કરી શકતા નથી તો બીજા કોની વાત કરવી? દિલ્લીમાં મળેલી દરબારના મેલાવણમાં પત્રવાળાઓએ પોતાની એક સભા કરવાનો વિચાર લેખજાવેલો, તે પાર પડ્યો નથી જ.

દેશીઓની કલમથી લખાતાં જુજ પત્ર, ધારાની બાજતમાં સારી ચરચા કરે છે ને અમૃતખજાર દેશી નીતિ રીતિનું સંરક્ષણ ને સરકારી કામદારોના અન્યાય પક્ષપાત વિષે સ્પષ્ટ બોલે છે. દેશીઓથી લખાતાં સઘળાં પત્રોએ વડોદરાના પ્રસંગમાં પાછળથી એક સરખું લખ્યું હતું; દેશી રાજ્યનું રક્ષણ થવા વિષે, વર્તમાનપત્રોની રીત આપણા દેશમાં નવી છે. (એ વિષે બીજે પ્રસંગે વિચાર આપીશું,) એથી પ્રાંત પ્રાંતના લોક એકમેકનું જાણે છે ને જાણમાં વધારો કરે છે-ને એથી જ સરકારની નીતિવૃત્તિ વિષે લોકે એક સરખું મત વહેતું બાધ્યું છે. કેટલીક વાતે પત્ર ઉપર સરકારનો અંકુશ છે, તથાપિ સરકારની હજી મેહેર છે ને પત્ર છુટથી લખાય છે.

દેશી રાજ્યના કારભારીઓ બ્રિટિશ સરકારથી નિભાયલા તેઓની નીતિ આવી કે રાજ્યમાં બખેડો ન થાય તેવી વ્યવસ્થા રાખવી ને શેહેર સુધરાઈનાં કામો કરવાં; અને રાજ્યોમાં કોણ છે? ઔરંગઝેબે હિંદુ ઉપર હજીએ મૂકેલો તે કાઢી નખાવવા વિષે ઉદેપૂરના રાજા સરદારે સૌ હિન્દુના પ્રતિનિધિરૂપે બાદશાહને લખ્યું હતું, તેવું હાલ કોઈ કંઈ કરતું નથી.

બ્રિટિશ પ્રજા ને દેશી રાજ્ય બંને બ્રિટિશ સરકાર ઇચ્છા દેખાડે તે કામમાં ભાવે કે અભાવે પણ શ્રમ વેડે; યુરોપીઅનને માટે ઉભી થયેલી ટીપોમાં ધનવંતો નાણાં ભરે ને દેશી જનને માટે કે દેશી કામને માટે થયેલી ટીપમાં ન ચાલતાનું ભરે ને સરકારની ઇતરાજ થવા જેવું લાસે તો કંઈ પણ ન ભરે. કેળવણી લીધેલા એવા બુદ્ધિવંતો તે તો સરકારી નોકરીમાં એટલે લોકને અર્થે બોલી લખી શકે નહીં.

કંપનીના રાજ્યમાં સુધારાવાળાઓએ જે રાજનીતિ રાખેલી સરકાર સાથે વર્તવાની, તે આ કાળમાં રહેજ નહિ-એકમાં વસ્તુતઃ બ્રિટિશ રાજ્ય પાસે માગવાનું હતું ને બીજામાં હિંદુસ્થાનની માહારાણીની સરકાર પાસે માગવાનું છે.

(૩) ત્રીજા પ્રકારનો ઉદ્યોગ થોડાં વર્ષ થયાં ચાલ્યો છે, તેટલામાં પણ લોકની ઇચ્છા યદ્યપિ છે કે દેશ સંધન થાય તો સારું, ઉદ્યોગ વહેલો સફળ નહિ થાય પણ દેશને લાભકારી છે.

સસ્તું સારું તરત મળે તરત ઉપયોગમાં આવે, તેવી પરદેશી વસ્તુઓના આદર કરવા વિષે લોકની બુદ્ધિ છે તેને દોષ ન કહિયે, પણ ભોગ લલુતા વધી ગઈ છે ને પ્રાપ્તિને માટે પરિશ્રમ કરવાની ટેવ ઘટી ગઈ છે એ વૃત્તિ મોટો દોષ છે; વળી કેટલાક પરદેશી વસ્તુના વાપરવામાં મોટાઈ માની તેને માટે ઘણું ખર્ચે ને દેશી બનાવટ ઉમદા હોય તો પણ તેને ખરીદે નહિ, એ વૃત્તિ પણ દોષ છે. નગરની કે દેશની વધઘટનો વિચાર જોણે કરવો જોઈએ એવા ધનવંત જો સાહુકાર વેપારી તે આજકાલ સ્થિતિ-બ્રટ, અભણ, સ્વાર્થી, વિલાસી, મોટાખોર, ખુશામત ઇચ્છનારા છે. તેઓ દેશી કળાને હિતેજન આપતા નથી અને એવાઓને સારી પેઠું સમજાવે તેવા સલાહ આપનારા નથી. થોડાક જણ દક્ષિણી શુભરાતી બંગાળી પુસ્તકો લખે છે. બાપજો કરે છે; કાંઈ કાંઈ માલ બનાવે છે ને કેટલોક વેચે છે. પણ એ ઉદ્યોગ લોકસંખ્યાના પ્રમાણમાં નહિ જોવા છે.

એ વિષયમાં અપાતો બાધ એ કે—(૧) દેશનું દ્રવ્ય બહુ બહુ રીતે પ્રદેશ ગયું છે તથા જાય છે; લોકને ઘણા કર આપવા પડે છે ને તે વળી ધધા રાજગારની અછતમાં, સરકાર લોકનું દારિદ્ર્ય કાઢવાને કાંઈ કરી શકતી નથી; હારે લોકે જ પોતાને માટે વિચાર કરવો. (૨) લોકમાં કેટલાક હુન્નરી કિસખીઓ છે, પણ તેમને આસરો મળે તો પરદેશી વસ્તુઓના જેવી અહીં પણ બને અને ખપ જાગેથી દેશી વસ્તુઓ વધારે સસ્તી સારી પણ મળે. (૩) માટે દેશી માલ વાપરવાને સૌએ બુદ્ધિ કરવી; કારખાનાં કાઢવાં; ધનવંતોએ અને વિદ્વાનોએ કૃષિશાસ્ત્ર, ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, યંત્ર-શાસ્ત્ર એ વિષયના ગ્રંથો લખવા.

‘આદેશાહુ ત્યાં બજાર’ એવું આ દેશમાં અમળા ન હોવાથી, રાજ્યાધિકારીઓ પોતાના ધનનો ઉપભોગ ઘણોક ઇંગ્લેન્ડમાં કરવા લાગ્યા તેથી, અહીંના અભણ વેપારીઓ બ્રિટિશ આડતીઆ મારફતે બ્રિટિશ વેપારીઓ સાથે વેપાર કરે તેથી; જુના વહીવટની સાહુકારી તૂટી જવાથી, સરકારના કરબારથી ને પ્રજાના પોતાના અઘટતા ખર્ચથી દેશમાં નાણું રહેતું નથી; ઝાઝું આવતું નથી, સહુ જાય છે, ને અહીં બીડ તાણુમાં રાખે છે લોકને. બ્રિટિશ કારખાનાને ઝેરફાટો થઈ આ દેશના કારખાનાને ફાયદો થાય તેવાં કામમાં આપણી સરકાર મદદ ના કરે, પણ અટકાવ ખમુસ કરે, એ સ્થિતિ બેતાં, ઉપર કહી તેવી ધનવંતોની સ્થિતિ બેતાં, રાજથી તે રાંક લગીના સૌ જણનો પરદેશી વસ્તુ ઉપર મોહ તથા સંસારી વૈભવ ઉપર પ્રીતિ, એવી લોકની સ્થિતિ બેતાં આ સમયમાં દેશનું

ધન વધે તેવું તો થનાર નથી. હા, લોકનો મોહ સમજથી કે દુઃખથી ઘટે, હઠથી ઘટે ને લોકમાં સ્વાર્થ, પણ થોડીવારનો કે હંમેશનો છે, આ કે તે એવી સમજ આવે તો જ પરદેશી વસ્તુનો કેટલોક વાપર આછો થાય ને એમ દેશના ધનનું કાંઈક રક્ષણ થાય ખરું.

(૪) ચોથા પ્રકારના ઉદ્યોગનું બીજા આ બુદ્ધો કે સૌ માણસ સરખાં છે સૌનો બનાવનાર એક જ છે; એટલે આપણે સૌ ભાઈઓ છીએ, સંસાર વહેવારમાં સૌની નીતિ સરખી છે માટે હિંદુઓએ પોતાનામાંના અનેક ધર્મ પંથના મમત મુકી દેવા અને મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી સાથે ખાતા પીવામાં આધ ગણવેદો નહિ; એઓએ પણ બળવું; હિંદુઓએ વેદ ન માનવો એમ સ્પષ્ટ કહ્યું અને બીજા ધર્મના લોકે પોતપોતાના ધર્મપુસ્તકને માનવા એવું સૂચવ્યું. એ મત સમાજોનું લોક માનતા નથી ને સમાજવાળા પણ ઘણાક સ્વમત પ્રમાણે આચરતા નથી; વળી કોઈ મુસલમાને કે બીજાએ પોતાનો ધર્મ છોડી સમાજોનો કબૂલ કીધો નથી.

આપણો દેશ યુરોપના રાજ્યના ઉત્કર્ષને ક્યારે પામે, કેમ પામે એમ જ્ઞાનિથી ઉઠેલા ભાવે દેશાભિમાનને હિત દીધું ને પહેલું બળ સુધારાવાળાઓએ સનાતન ધર્મને નિર્મૂળ કરવા બણી વાપર્યું; હિંદુ મુસલમાન સૌને એક કરવાને; અને આ મંત્ર બણ્યો કે દેશાભિમાન એ બીજા ને સર્વ વિષયમાં ઐક્ય એ શક્તિ એ બેએ સ્વરાજ્ય લક્ષ્મીનો ભોગ પ્રાપ્ત કરવો. સમાજોએ એકશ્વરની ભક્તિ સુધારાવાળાની રાખી પણ એકની સાથે ઈશ્વર જોઈ જૈન વૈદિકનો જોયો કે જેને બીજા કોઈ પણ ધર્મના તે કણસ ન રાખે. આદિ બ્રાહ્મસમાજ તે વેદ ઉપનિષદને માને છે; નવી બ્રહ્મસમાજ તથા પ્રાર્થનાસમાજ તે વેદને માનતી નથી પણ વ્રહ્મ “ૐ તત્સત્” રાખે છે કે જે જોઈ જૈનનું નહી પણ વેદ માનનારાનું જ છે; અને આર્યસમાજ તે વેદને માને છે. એ સમાજ વળી આગ્રહ સાથે બોધ કરે છે કે આર્યાભિમાન એ બીજા તથા વેદ ઉપર આરથા એ શક્તિ એણે લોકનું ઐક્ય કરો પૂર્વના આર્યની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી. સમાજોમાં ત્રણ હિંદુઓનું ને એકજાધા ધર્મનું ઐક્ય કરાવે છે ને ત્રણનાં મત પણ ઉપર કલા પ્રમાણે જૂદાં છે.

રાજપ્રકરણમાં હિંદુ, મુસલમાન વગેરેએ સંપે કામ કીધું છે તે ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે અને આજે કરે છે તે જોષયે છીએ; વેપારધંધામાં અગાઉ સૌ સંપે કામ કરતા હતા ને આજે પણ કરે છે; સંસારી કોઈ પણ લોકમાં જાત ધર્મના વિચાર રાખતાજ નથી. હિંદુઓએ લગાધમાં ધર્મના આચારની દરકાર રાખી નથી; આજે પણ ઉત્તર હિંદુસ્થાનના

સસ્તું સારું તરત મળે તરત ઉપયોગમાં આવે, તેવી પરદેશી વસ્તુઓનો આદર કરવા વિષે લોકની બુદ્ધિ છે તેને દોષ ન કહિયે, પણ ભોગ લેવાના વધી ગઈ છે ને પ્રાપ્તિને માટે પરિશ્રમ કરવાની ટેવ ઓછી ગઈ છે એ વૃત્તિ મોટો દોષ છે; વળી કેટલાક પરદેશી વસ્તુના વાપરવામાં મોટાઈ માની તેને માટે ઘણું ખર્ચ ને દેશી બનાવટ ઉમદા હોય તો પણ તેને ખરીદે નહિ, એ વૃત્તિ પણ દોષ છે. નગરની કે દેશની વધવટનો વિચાર જોણે કરવો જોઈએ એવા ધનવંત જે સાહુકાર વેપારી તે આજકાલ સ્થિતિ-બ્રટ, અબજુ, સ્વાર્થી, તિલાસી, મોટાઈખોર, ખુશામત ધ્રુવનારા છે. તેઓ દેશી કળાને ઉત્તેજન આપતા નથી અને એવાઓને સારી પેઢે સમજાવે તેવા સલાહ આપનારા નથી. થોડાક જણ દક્ષિણી ગુજરાતી બંગાળી પુસ્તકો લખે છે. બાપણો કરે છે; કાંઈ કાંઈ માલ બનાવે છે ને કેટલોક વેચે છે. પણ એ ઉદ્યોગ લોકસંખ્યાના પ્રમાણમાં નહિ જાયો છે.

એ વિષયમાં અપાતો બોધ એ કે—(૧) દેશનું દ્રવ્ય બહુ બહુ રીતે પ્રદેશ ગયું છે તથા જાય છે; લોકને ઘણા કર આપવા પડે છે ને તે વળી ધધા રાજગારની અછતમાં, સરકાર લોકનું દારિદ્ર્ય કાઢવાને કાંઈ કરી શકતી નથી; ભારે લોકો જ પોતાને માટે વિચાર કરવો. (૨) લોકમાં કેટલાક હુન્નરી કિસબીઓ છે, પણ તેમને આસરો મળે તો પરદેશી વસ્તુઓના જેવી અહીં પણ બને અને ખપ જાગેથી દેશી વસ્તુઓ વધારે સસ્તી સારી પણ મળે. (૩) માટે દેશી માલ વાપરવાને સૌંએ બુદ્ધિ કરવી; કારખાનાં કાઢવાં; ધનવંતોએ અને વિદ્વાનોએ કૃષિશાસ્ત્ર, ઉદ્દમિજ્જશાસ્ત્ર, રસાયન - ઇત્ર-

(૭) સાતમા પ્રકારનું અભિમાન તે જૂના ગ્રંથો ઝોળવા વાંચવા પ્રાવી પ્રસિદ્ધ કરવા એની હોંસમાં દેખાય છે, કે જેથી લોક પોતાની પૂર્વ સ્થિતિને જાણી ભાવી સ્થિતિને માટે ઉદ્ધમ થાય, એ ઉદ્ધોગ સફળ થશે.

દેશાભિમાન તથા નીતિવિષયમાં દેશના લોકની કેવી સમજ તથા સ્થિતિ છે, તે વિષે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કામને અર્થે જઈ આવેલા તથા જતા કરી આવેલા તેઓએ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. એક દેશાભિમાની વૃદ્ધ દક્ષિણી, મળવા આવેલા તેણે કહેલું કે “દેશાભિમાનકેથે નથી કલકત્તે કે કોઈ ઠેકાણે; અમારા લોકમાં કાંઈક છે પણ અડઅડ બહુને એક્ય નહિ.” ખીજાઓનું કહેલું તે આવું-લોક અંગ્રેજી ભણે છે ને નોકરી મેળવવાના હેતુથીજ. અંગ્રેજી રાજ્યથી રહેતી જાનમાલની સલામતી ને રૂટ એને બહુ વખાણે છે. માત્ર કારભારને વાસ્તે બહુ દલગીર છે; બ્રિટિશ ખાલસા લાગના શહેર કસબાઓમાં કોઈ કોઈ ફલવણી પામેલા ને રાજ્ય-પ્રકરણમાં વિચાર કરવાવાળા છે; દેશી કારીગરીથી ગરીબાઈ મટાડવાના ઉદ્ધમ વિષે વાતો યાય છે; કસરત કરવા ઉપર સોને શોખ ખરા, કાશીમાં આદ્યજ્ઞો સંન્યાસી મોટા પંડિત છે. અંતરવેદમાં લોક જોરસાવાળા છે પણ અજ્ઞાન છે; ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પૈસો ન મળે. બંગાળી કેળવણીવાળા તે વિવેકી છે પણ યુરોપીયનને ખુશ રાખનાર છે; એઓની રીતભાત ખસૂસ દાખલ કરે છે. ધર્મ વિષે ઘણાક તે પાછલું કાયમ રાખી ચલાવ્યા જાય છે; રજપૂતોમાં હથિયારનો શોખ તથા માવજત ઓછાં નથી; કેટલાંક રાજ્ય વગવાળાં ને પુખ્ત વિચારનાં છે; સીખ લોક કેટલાક ધનાઢય ને ઘણા ખરા શૂરા છે, પણ બ્રિટિશ સરકારને અધીન; તેઓમાં ફલવણી નથી

આદ્યેષુ ક્ષત્રી ઐશ્યે લક્ષ્મરમા અનેક જાત વર્ગની સંગતિમાં હોતે અને દૂર દેશાવર ગયે હોતે પણ હિંદુનો આચાર મુકયો નથી.

(૫) પાંચમા પ્રકારનો ઉદ્યોગ આ દેશના સર્વ ધર્મના લોકમાં ચાલે છે- હિંદુઓમાં ધર્મસંશોધન થાય છે અને ધર્મ સાથે અવશ્ય તથા વિશેષ ભેળાયલા એવા જે જ્ઞાતિ તથા ધરસંસાર વિષય તેમાં પણ જુના નવા વિચાર ચરચાય છે.

હિંદુઓમાં માહોમાંહે જ્ઞાતિકુળ બંધન ન ભેદાયે એવો સમાજનો ઉદ્દેશ છે. કર્મ પ્રમાણે સ્થિતિ ને સ્થિતિ પ્રમાણે કુળ એ નિયમ સર્વત્ર છે. ખીજા લોક સંસારી સ્થિતિને કુળનું કારણ જાણે છે ને હિંદુ લોક પણ; હિંદુઓ વિશેષ આ કે જન્માંતરના વિચારથી જે જ્ઞાતિમાં જન્મ, તેને પૂર્વ જન્મના કર્મ ઉપરથી પ્રાપ્ત કુળ સ્થિતિ સમજે છે. વળી વેદ ધર્મની વ્યવસ્થા જ્ઞાતિભેદ એ અવશ્ય તત્વ છે-જ્ઞાતિભેદ ને આચાર ન રહે તેવો કળિયુગ આવવાને હજી થલો લાંબો કાળ થશે. વળી આદ્યેષુની જ્ઞાતિ તેમાંના સૈકડો ને હજારોના વિચાર ફરી જાય, તેપણુ ખીજા લોકથી જુદી રહેવાની. સમયના ધર્મને માટે નવી વ્યવસ્થા થશે-કેટલાંક બંધન શિથિલ થયાં છે તથા કેટલાંક તૂટશે ને આચાર ઓછો પજારો; પણ જ્ઞાતિમર્યાદા રહેશે જ.

યુરોપની ચઢતીમાં સ્ત્રીકળવણી એ એક અગત્યનું કારણ મનાયું છે. માટે તે લોકમાં દાખલ કરવી; તેની યોગ્યતા, તેને માન, તેને છૂટ વગેરેમાં આપણા ઘેરાં યુરોપનાં ઘેરાં જેવાં થાય અને આપણામાં લગ્ન, બાળલગ્ન, વગેરેમાં થણો સુધારો ભેદાયે ને પુનર્લગ્નની રીતિ નવી કરવી. સ્ત્રીકળવણી દાખલ થાય છે, તે ત્રીસ વર્ષના અનુભવ ઉપર વિચારવું છે; યોગ્યતા વગેરે ઉપર વિચાર કાઢ્યો કાઢ્યા છે પણ તે હજી ચર્ચાયા નથી. લગ્નાદિમાં બોલાયું છે તથા લખાયું છે કેટલુંક, અને પુનર્લગ્ન જૂજ કાઈ કાઢ્યો કંઈ દેખાયું છે-(જ્ઞાતિકુળ ધરસંસાર પ્રસંગે પ્રસંગે બોલવામાં આવશે.)

(૬) હકું દેશાભિમાન આ હતું કે, દેશની એક જ ભાષા કરવી પણ તે વિષય ઝાઝો ચરચાયો નથી; પ્રાંતપ્રાંતના લોકો પોતપોતાની ભાષાની સંરક્ષિ કરતા થયા છે. તેપણુ અંગ્રેજ ને હિંદુસ્થાની એ બે ભાષા લોકના સામાન્ય જાણને અર્થે અગતના સાધન ભેવામાં આવે છે. હિન્દુઓના ગુમાસુત્ર કર્મ પ્રાકૃતમાં થવા વિષે સમાજના કાંઈ કાંઈ ઉદ્યોગ છે.

(૭) સાતમા પ્રકારનું અભિમાન તે જૂના ગ્રંથો ખોળવા વાંચવા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા એની હોંસમાં દેખાય છે, કે જેથી લોક પોતાની પૂર્વ સ્થિતિને જાણી ભારી સ્થિતિને માટે ઉદ્ધમી થાય, એ ઉદ્યોગ સફળ થશે.

દેશાભિમાન તથા નીતિવિષયમાં દેશના લોકની કેવી સમજ તથા સ્થિતિ છે, તે વિષે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કામને અર્થે જઈ આવેલા તથા જાત્રા કરી આવેલા તેઓએ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. એક દેશાભિમાની વૃદ્ધ દક્ષિણી, મળવા આવેલા તેણે કહેલું કે “દેશાભિમાન કેથે નથી કલકત્તે કે કોઈ ઠેકાણે; અમારા લોકમાં કાંઈક છે પણ બડબડ બડને એકંદ્ર નહિ.” બીજાઓનું કહેલું તે આવું-લોક અંગ્રેજી ભણે છે ને નોકરી મેળવવાના હેતુથીજ. અંગ્રેજી રાજ્યથી રહેતી જનમાલની સલામતી ને ધૂટ એને બહુ વળાણે છે. માત્ર કારભારને વાસ્તે બહુ દલગીર છે; બ્રિટિશ ખાલસા ભાગના શેહેર કસબાઓમાં કોઈ કોઈ કેલવણી પામેલા ને રાજ્ય-પ્રકરણમાં વિચાર કરવાવાળા છે; દેશી કારીગરીથી ગરીબાઈ મટાડવાના ઉદ્ધમ વિષે વાતો થાય છે; કસરત કરવા ઉપર સાંને શોખ ખરો, કાશીમાં બ્રાહ્મણો સંન્યાસી મોટા પંડિત છે. અંતરવેદમાં લોક જોસ્સાવાળા છે પણ અજ્ઞાન છે; ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પૈસો ન મળે. બંગાળી કેળવણીવાળા તે વિવેકી છે પણ યુરોપીયનને ખુશ રાખનાર છે; એઓની રીતભાત ખસૂસ રાખલ કરે છે. ધર્મ વિષે ઘણાક તે પાછલું કાયમ રાખી ચલાવ્યા જાય છે; રજપૂતોમાં હથિયારનો શોખ તથા માવજત યોજાઈ નથી; કેટલાંક રાજ્ય વગવાળાં ને પુખ્ત વિચારનાં છે; સીખ લોક કેટલાક ધનાઢય ને ઘણા ખરા શૂરા છે, પણ બ્રિટિશ સરકારને અધીન; તેઓમાં કેલવણી નથી.

ધર્મ વિષયમાં સમાજોનાં પણ લુદ્ધ મત, એને લીધે અને પ્રવૃત્તિને જ વિચારે તથા હારી ચાકી ગયેલા અભિમાનને ભૂતી પડેલી સંશયી બાવરી થયેલી પ્રજાએ હવે કીઓ માર્ગ લેવો? આપણા પૂર્વના જ્ઞાની શિષ્ટજનોની શિક્ષા આવી છે:-

સેંકડો વર્ષ પરંતંર રહી સ્વતંત્ર થવાની શુભેચ્છા થઈ છે તો સિદ્ધિ કાળ વેહેલો મોડો પણ આવશેજ માટે ધીરજ રાખવી. પારકી નીતિએ આપણું બળ વધનારું નથી; આપણું બળ આપણી પોતાનીજ નીતિએ વધશે ને તેને માટે પહેલી આ સમજ કે, પરદેશી ધર્મ નીતિ રીતિ વસ્તુ ઉપર જે મોહુ થયો છે તેને હુણવો; આત્મસ્વરૂપ ઓળખી નિર્ભજ થવું. રાગી વૃત્તિને અંકુશિત રાખીને વિરાગવૃત્તિ ધરવી કે, જેથી આ લોકમાં દૃઢ નિયમે સારાં કામ થાય ને પરજોડમાં સારી ગતિ મળે.

માહાત્મા ક્ષત્રી એએએ લક્ષ્મણમાં અનેક જાત વર્ગની સંગતિમાં હોતે અને દૂર દેશાવર ગયે હોતે પણ હિંદુનો આચાર મુકયો નથી.

(૫) પાંચમા પ્રકારનો ઉદ્યોગ આ દેશના સર્વ ધર્મના લોકમાં ચાલે છે- હિંદુઓમાં ધર્મસંશોધન થાય છે અને ધર્મ સાથે અવશ્ય તથા વિશેષ બેળાયલા એવા જે જ્ઞાતિ તથા ઘરસંસાર વિષય તેમાં પણ જુના નવા વિચાર ચરચાય છે.

હિંદુઓમાં માહોમાંહે જ્ઞાતિકુળ બધન ન બેધયે એવો સમાજનો ઉદ્દેશ છે. કર્મ પ્રમાણે સ્થિતિ ને સ્થિતિ પ્રમાણે કુળ એ નિયમ સર્વત્ર છે. ખીજા લોક સસારી સ્થિતિને કુળનું કારણ બાંધે છે ને હિંદુ લોક પણ; હિંદુઓ વિશેષ આ કે જન્મ-માંતરના વિચારથી જે જ્ઞાતિમાં જન્મ, તેને પૂર્વ જન્મના કર્મ ઉપરથી પ્રાપ્ત કુળ સ્થિતિ સમજે છે. વળી વેદ ધર્મની વ્યવસ્થા જ્ઞાતિભેદ એ અવશ્ય તત્વ છે-જાતિભેદ ને આચાર ન રહે તેવો કળિયુગ આવવાને હજી ઘણો લાંબો કાળ થશે. વળી માહાત્માની જ્ઞાતિ તેમાંના સંકેતો ને હજારોના વિચાર ફરી જાય, તોપણ ખીજા લોકથી જુદી રહેવાની. સમયના ધર્મને માટે નવી વ્યવસ્થા થશે-કેટલાંક બંધન શિથિલ થયાં છે તથા કેટલાંક તૂટશે ને આચાર એએ પળાશે; પણ જ્ઞાતિમર્યાદા રહેશે જ.

યુરોપની ચઢતીમાં સ્ત્રીકેળવણી એ એક અગત્યનું કારણ મનાયું છે. માટે તે લોકમાં દાખલ કરવી; તેની યોગ્યતા, તેને માન, તેને છૂટ વગેરેમાં આપણા બેરોં યુરોપનાં બેરોં જેવાં થાય અને આપણામાં વચ, બાળલગ્ન, વગેરેમાં ઘણો મુધારો બેધએ ને પુનર્લગ્નની રીતિ નવી કરવી. સ્ત્રીકેળવણી દાખલ થાય છે, તે ત્રીમ વર્ગના અનુભવ ઉપર વિચારનું છે; યોગ્યતા વગેરે ઉપર વિચાર કાંઈક કાંઈક છે પણ તે હજી ચર્ચામાં નથી. લગ્નમાં બોલાયું છે તથા લખાયું છે કેટલુંક, અને પુનર્લગ્ન જૂન કાંઈ કાંઈ કરી દેખાણું છે-(જ્ઞાતિકુળ ઘરસંસાર પ્રસંગે પ્રસંગે બોલવામાં આવશે.)

(૬) હંફું દેશાભિમાન આ હતું કે, દેશની એક જ ભાષા કરવી પણ તે વિષય જાણે ચરચાયો નથી; પ્રાંતપ્રાંતના લોકો પોતપોતાની ભાષાની સંરક્ષિ કરતા થયા છે. તોપણ અંગ્રેજી ને હિંદુસ્થાની એ બે ભાષા લોકના સામાન્ય લાભને અર્થે અગત્યના સાધન બેવામાં આવે છે. હિંદુઓના ન્યુનાશુભ કર્મ પ્રાકૃતમાં થવા વિને સમાજના કાંઈ કાંઈ ઉદ્યોગ છે.

(૫) સાતમા પ્રકાશનુ અભિમાન તે જૂના મયો ખોળના વાનવા ળપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા એની હોનમા દેખાય છે, કે જેથી તોક પોતાની પૂર્વ સ્થિતિને જાણી ભારી સ્થિતિને માટે ઉઘમી થાય, એ ઉલ્લેખ સફળ થશે.

દેશાભિમાન તથા નીતિનિયમમાં દેવના લોકની કેવી સમજ તથા સ્થિતિ છે, તે વિષે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કામને અથ વર્ષ આવેના તથા જનના કરી આવેના તેઓએ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. એક દેશાભિમાની શ્રદ્ધ દક્ષિણી, મળના અવેનો તેણે કહેવું કે 'દેશાભિમાનકે નથી કલકત્તે કે ઘર્ષ દેકાણે, અમાન પોકના કાષ્ઠક કે પશુ અગમ્ય બુને એક્ય નહિ" ખીજાઓનું કહેવું તે આવુ-તોક અગ્રેજી ભણે છે ને તોકગી મેજસ્વાના દેવુથીજ અગ્રેજી રાજ્યથી રહેતી જનમાત્રની સલામતી ને વૃદ્ધ એને જુ વખાણે છે માત્ર મરજારને વાસ્તે જુ દનગીર છે, ટ્રિટિલ ખાતમા ભાગના શહેર કમનાઓમા કોઈ કોઈ કેનસુગી પામેલા ને રાજ્ય પ્રકરણમા વિચાર કરવાનાળા છે, દેવી કારી રીથી ગરીમાઈ મટાડનાના ઉઘમ વિષે નાતો થાય છે, કસરત કરવા ઉપર સોને રોખ ખરો, કાલીમા ખાલજો સન્યારી મોટા પતિ છે અતરવેદમા લોક જોસ્વાવાળા છે પણ અજ્ઞાન છે, ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા પૈમો ન મને બગાળી કેગવ પીવાળા તે વિવેકી છે પણ યુગોપીવનને ખુદ રાખનાર છે, એઓની રીતભાત ખસૂસ દાખલ કરે છે, ધર્મ વિષે પણ કહે તે પાઠક કાવમ નાખી ચનાન્યા જાય છે, રજપૂતોમા હથિયારનો રોખ તથા માનજત ઓખ નથી, કેટલાક રાજ્ય વગનાળા ને પુખ્ત વિચારના ડ, ગીખ લોક કેટલાક ધનાઢા ને લખા ખગ શુગ ડ, પણ ટ્રિટિલ સરકારને અરીન, તેઓમા કેનસુગી નથી

ધર્મ નિયમા સનાતનોના પણ જીવ મત, એને લીધે અને પ્રકૃતિને જ વિચારે તથા હારી થાકી ગયેને અભિમાનને ભૂરી પટેલી મદથી ખાવરી થયેલી પ્રજાએ દુવેકીઓ માર્ગ સેવો? આપણા પૂર્વના જ્ઞાની ગિટજનોની શિક્ષા આવી છે -

સેંકડો વર્ષ પરતન રહી સ્વતંત્ર થવાની યુને-જ થઈ છે તો સિદ્ધિ કાળ વેડેનો મોટો પણ આવશેજ માટે ધીરજ ગાખવાં પાટકી નીતિએ આપણુ નગ વધનાં નથી, આપણુ ખગ આપણી પોતાનીજ નીતિએ વધશે ને તેને માટે પડેગી આ સમજ કે, મરદેલી ધર્મ નીતિ રીતિ વસ્તુ ઉપર જે નોહુ થશે છે તેને દુખનો; આતનસ્વપ ઓળખી નિર્ભગ યુ. રાગી ઠતિને અકુચિત રાખીને નિગાહત્તિ ધરતી કે, જેની આ લોકમાં દદ નિયમે સા. કાન થાય ને પ મેકના સારી નિ નજો.

એ ત્રણ શિક્ષાને માટે મત્તબોધ નિત્યને માટે લોક સમસ્તને અથ
આ પ્રમાણે કરે છે કે નિરભિમાન એ ખીજ, સ્વધર્માનુદાન એ શક્તિ,
એ બે પૈશ્વર્યના ભોગની પ્રાપ્તિ કરવી. નિરભિમાન રહેવું એટલે ઈશ્વર
ચાહે બળવતી માનવી, અને મમત્વ સ્વાર્થ ત્યાજવાની તથા સમતા પગ-
પકાર બુદ્ધિ રાખનાની ટેવ પાડવી. સ્વધર્માનુદાન એટલે પોતપોતાના ધર્મ
કર્મ કે સસારી ઉદ્યોગ અદ્વાયે કે ઠરી બુદ્ધિએ કરવા, પૈશ્વર્ય એટલે ઈશ્વર
જ્ઞાન, પેરાય, સત્તા, બળ યશ, વી-વળી દુર્લભ સમયને માટે કલ્પુ છે કે-
તપસા પ્રાપ્યતે લક્ષ્મીસ્તપસા રાગ્યવુત્તમ ।

તપસા વલગદ્ધિ સ્વાત્સગ્રામે વિચયસ્તથા ॥ ૧ ॥

તો તપ કરવું પણ વનમાં જઈ યોગ સાધે કે એકાંતમાં ઉપાસના
કરે તેવા મટે-છ જીવ અમણા નથી ત્યારે કેમ? પ્રત્યેક જણે પોતપોતાની
બુદ્ધિને અનુસરવું કામ પોતપોતાના ઉદ્દેશને માટે એક લક્ષ્ય કરવા કરવું,
પણ અભિમાન તથા પ્રપચ મૂકીને, એમ કરવું તો જ એ તપ ને એ
તપકાળની અમુક અવધિએ ફળશે સીને, વળી જેનું તપોમળ વિશેષ હશે,
તે મહાન્ પુરુષની કીર્તિ સપાદન કરશે *

ધણા લોકની ધર્મ ઉપરથી આગ્રાધા ધરી ગઈ છે ને નીતિ નમળી
છે, વિરોધ, માસ મઘ વાપરવા દે બળ ને જોસ્નો આવે એવું કેટલાક સુધાના-
વાળાનું મત હતું, પણ હવે તે ફરતું છે, માસ ધણુ વપરાતું થયું નહિ પણ
મઘ બહુ વપરાતો થયો. મનાતન ધર્મે મઘને ચાર મહાપાતકમાનું એક
ગણ્યું છે, કેમકે તેથી તમોચણુ વધે છે, બહુ પાપ થાય છે ને હીણા જ-મ
લેવા પડે છે. ગુરોપ અમેરિકાના દેશનાક વિદ્વાનોએ મઘ પીવાથી ફાયદો
નથી એવું સારી તપાસ કરીને બતાવ્યું છે. સસારમાં ગેરફાયદા થાય છે તે
ખુદ્દા દેખાય છે તે જતા દારુ બધ થતો નથી. દારુથી વિનાસની પ્રતિ ને
એથી નાર્કોટી વધે છે પ્રવૃત્તિના વિચાર વધવાથી લોકની (પુરુષ ત્રી બનેલી)
નીતિ નથી બગડી એમ કોણ કહેશે? ઈચ્છા મોગી ને નીતિ જોગી તો
ઈચ્છા કેમ પાર પડે? ને એરી સ્થિતિમાં કદાપિ ગભરા મળ્યું તો તે

* તેવું નિરભિમાન તે મહાભિમાન ને તેનો અપ્રપચ સ્વપ યઈ મોટું બદ્ધ
નુવ કર્મે દાખવશે કે જેનું પરિજ્ઞાન મોઘ હયા ને લાખો કાગ રહે તેવા મુખમાં
લેવાયો. તે સમા ઉપર મોઘા પુરુષો જડે પોતપોતાના મડળને અભિમાન ને પ્રપ
ચનો બોધ કરે. અભિમાનનો નિપ બોવ દિદ્ધુ સવને કામનો નથી ને પ્રસન્ન વિના
તો તે કેવર બહાદુર છે અભિમાનના કરતા સકલ નિમ્નવર્તી (ફરત સમજ)
પરવાથી કામ વધાર ને વધારે સાગ થાય.

ટકવાનું કેટલું? ધર્મ ઉપર મોટો અનાદર, ધર્મ રહિત અર્થ ને ધર્મ રહિત સ્નેહ એથી મોટી હાનિ છે, નિઃસંદેહ ધર્મ જ જ્ય છે.

કાળે સુધારાવાળાને ઊભા કીધા ને એઓએ હિંદુઓને બોધ આપી ચંચળ તથા પૃથ્થક કીધા; કાળે સુધારાવાળાનાં મત જૂદાં જૂદાં તે ચાર સમાજમાં દેખાયાં; અને કાળ પ્રેરણા કરે છે કે, હિંદુઓએ હવે તીસ વર્ષના અનુભવ ઉપરથી પોતાની નવી વ્યવસ્થા કરવી, સુરક્ષિત અર્થે. અમારું મત આ છે:—

ગતાભિમાન રહેા થઈ,—યવે ધરો અભિમાન

ધર્મ કર્મ તપશે થશે, જયી સર્વ અભિમાન-૧

સામાજીક તથા સનાતન ધર્મસ્થિતિ.

કલકત્તાની બ્રહ્મસમાજ સંવત ૧૮૮૪ મા સ્થપાયતી, તે વિષે હિંદુ-સ્થાનના બીજા ભાગના લોક જાણીતા નોહતા, પણ ૧૯૦૮ માં કેશવ-ચંદ્રસેને નવી બ્રહ્મસમાજ સ્થાપી ને મુંબઈ આવી લાપણ કીધાં લારથી બંને સમાજના મત અહિંના લોકના જાણવામાં આવ્યાં. સંવત ૧૯૦૮ માં કે વરસ એક બે અગાઉ પછી એટલામાં, પરમહંસ સભા મુંબઈમાં થઈ હતી પણ તે પોતાનું કામ ખાતરી રાખતી, તેના હિંદુ લોક ખાવે પીવે જાતિભેદ ન રાખે તેવું કરવાનો હતો ને તેવો બોધ કરવાને બહાર પડવું તેને સારુ જુદા સભાસદો નોંધતા; તેની સંખ્યા સો એકની થઈ ને કેટલા-એક મમત લીધા કે હવે તો બહાર પડવું જ. લારે તે સભા તુટી ગઈ. પછી પાંચેક વર્ષે એમાંના કેટલાએક તથા બીજાઓએ મળી ૧૯૨૪ માં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી જાતિભેદનો વિષય પડદામાં રાખી એક જગદીશ્વરની ભક્તિનો બોધ બહાર પાડ્યો. એમ દક્ષિણીઓનું બ્રેઈ અમદાવાદના ગુજરાતીઓએ પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપી (૧૯૩૦ માં). પછી સ્વામી દયાનંદે મુંબઈ આવી મૂર્તિપૂજનની વિરુદ્ધ લાપણ કીધાં અને વેદને ન માનનારા બ્રહ્મ-સમાજ તથા પ્રાર્થનાસમાજ તેની સામા વેદને ઈશ્વરપ્રેરિત સ્થાપી દાખ્યો; (૧૯૩૧ માં). અનેક ધર્મ કરવાને અતિહિત્સુક તે સૌ એક બીજાથી જૂદા પડ્યા; પોતપોતાનાં નાનાં નાનાં મંડળ બાંધી બેઠા. દક્ષિણી કે ગુજરાતી પ્રાર્થનાસમાજમાં નોંધાયલા જનની સંખ્યા જૂજ છે ને તેઓની દ્વિમત સનાતન ધર્મની આજુબાંધી ખસવાની નથી; તેમ તેઓ નથી ભળતા બ્રહ્મ-

સમાજમાં કે આર્યસમાજમાં. બ્રહ્મસમાજવાળા તો સનાતન ધર્મથી જૂદા ઉડી પોતાનું મત ઉત્સાહથી ચલાવે છે જ. સ્વામી દયાનંદ નવી નવી આર્યસમાજને સ્થાપવામાં, વેદનું ભાષ્ય કરી છપાવવામાં ને પ્રતિપક્ષીઓની સામે વાદ કરવામાં ઉઘમી છે. સોળ કરોડ હિંદુઓનું કથાણુ—એઓનું નવું ઐક્ય કરવાનું માન કાણુ મેળવશે—સ્વામી કે સેન, તે હવે પછી જણાશે.

કોઈ પણ સમાજનો ધર્મ સંસાર પ્રવૃત્તિને નિંદો નથી જ. જગતમાં જેટલા ધર્મ પ્રવર્ત્યા છે તે સહિયે તો તેને નિંદો છે, પણ એ ન છુટકાની હોવાથી તેમાં કેવી રીતે વર્તવું, એને માટે બોધ કીધા છે. પૂર્વે લાગીઓએ ધર્મ ચલાવ્યા છે ને આજે આ દેશમાં રાગી જનો નિવૃત્તિધર્મ વિષયમાં પણ ઉત્તમ બોધ આપવાને મોટું અભિમાન કરે છે; વળી માનવ માનનો સામાન્ય ધર્મ પોતે બોધે છે તે જ છે કે જેવો બોધ પૂર્વે કાષ્ઠએ આપ્યો જ નથી. રજસ્તમસી બુદ્ધિવાદ! આ કાળના ખ્રિસ્તીઓના જ્યેષ્ઠજની લલુતાવાળો ને તે વળી દેશાભિમાનદ્વારા ને એના પ્રકાર આવો કે ધર્મનું ઐક્ય કરવું, એકેશ્વરની ભક્તિએ કે સર્વે વર્ણુ એક યર્ષ સદા પ્રવૃત્તિમાં જ મચી રહે! ઉત્સાહ ને પ્રયત્ન તો ખરે; પણ ગાઢો મોહ વિષયનો.

વેદધર્મના કાળકાળના સ્વરૂપ વિષે મેં આર્યસમાજમાં લખેલું કીધું છે, તોપણ પ્રસંગને માટે થોડુંક કહું છું. વિક્રમ પહેલાં દોડસો વર્ષ એટલા કાળથી તે આજ લગી બ્રાહ્મણ આચાર્યોએ સ્થાપેલો ધર્મ આર્યલોક પરંપરાથી પાળતા આવ્યા છે. એ કાળના વેદોક્ત ધર્મનાં બે સ્વરૂપ (સદચર) અદ્વૈત શૈવ ને દ્વૈત વૈષ્ણવ—તેમાં શૈવ સંપ્રદાય પ્રધાન હતો (સંવત ૧૨૫૦ સુધી), પછીથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રધાન થયો તે હજી પણ છે. (રામાનુજે ૧૧૮૯ માં જૈનધર્મી બ્રહ્મણ રાજાને વૈષ્ણવ કીધા હતા.) મુસલમાની રાજ્યકાળમાં વૈષ્ણવના ચાર સંપ્રદાય ઉપરાંત ખીજા બધા પંથ નીકળ્યા હતા. રામાનુજે અવશ્ય ઉચી જાતના આર્યલોકને બોધ્યા, પણ રામાનંદે નીચ જાતિ લોકને પણ બોધપાત્ર ગણ્યા. રામાનંદે આર્ય સમસ્તનું ધર્મ વિષયમાં ઐક્ય કરવાની યોજના કીધી ને એના શિષ્ય કબીરે આ દેશના હિંદુ મુસલમાન બંનેને ધર્મમાર્ગના ઐક્યમાં આણવાને ખંતે શ્રમ લીધા. એ સવળા મતવાળા સનાતન ધર્મને અનુસરતા રહી પરંધર્મ યદ્રી સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાને અને જાતિઓના દ્વેષ ન રહે તેનું કરવાને મથ્યા હતા. વર્તમાનમાં સનાતન ધર્મ વૈરાગ્યહીન નિયમ નિશ્ચય રહિત દિંમૂઢ છે, પણ બહુ કાળનો સ્થાપિત—બહુ લોકમાન્ય—ને બહુ બહુ રીતે પોતાના અંગ પર-

સ્પષ્ટ જાણ સાથે ગંદાએલો, એવો હોવાથી હજી પણ મહાજળવાનું છે, સાંતિ ને દેવ કાળને પ્રધાન માનનારો સનાતન ધર્મ તે પણ કાળે કરીને મોહિત સ્તંભિત થયો છે ! સમાજધર્મની સામે થતો નથી ને પોતાની વ્યવસ્થા પણ કરતો નથી.

એ પ્રમાણે સનાતન ધર્મ ને એનો ઉચ્છેદક સામાજીક ધર્મ એ બંને મોહવશ છે. સનાતન ધર્મે પોતાના બ્રાહ્મણ તથા સંન્યાસીદ્વારા સમયને માટે પોતાની વ્યવસ્થા કરવી; સામાજીક ધર્મે પોતાનો મમત દંભ મુકી સનાતન ધર્મને નમવું ને નિવૃત્તિ વિષયમાં તે પોતાનું મત યથેચ્છ પ્રવર્તાવે;—એમ થતો હારે જ આર્થ સમરતનું ધર્મકથ સખજ થઈ પ્રકાશશે.

સંવત ૧૯૧૩ થી હું ગુજરાતીએને નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિના ધર્મ વિષે ઉપદેશ કરતો થયો ને ૧૯૧૬ માં પરમહંસ સભામાં દાખલ થયા પછી મોટા આગ્રહથી બોલતો-લખતો ને આચરતો થયો. સમાજનો ધર્મ તેજ મારો ધર્મ હતો; વિશેષ આ કે જગદીશ્વરની નિષ્કામ ભક્તિ કરવા વિષે પણ કહેતો ને જીવ શુદ્ધ થઈ જગદીશ્વરમાં મળી જાય, તે મોક્ષ માનતો.

સર્વ કામ દીસે મતમનવાદ, કીયો ધર્મ માનું જાણી શુદ્ધ,
ક્યો મેં નિશ્ચય જગકર એક, નીતિમય બ્રહ્મ મમ દેવ;
કૃતિ કાર્તિ ગાવી થઈ નીતિમાન, નિષ્કામે તેની એ રૂડી પૂજા.*

એ વિચારો ઉપર વિચારો નિરંતર થયાં જ કરતા; તોપણ ૧૯૩૦ સુધી સામાજીક વિચાર મારા મનમાં હતા એમ કહેવાય. એ વર્ષને અંતે બ્રહ્મના તત્ત્વસ્વરૂપ વિષે, તેનાં અવતરણ સ્વરૂપ વિષે ને વેદ ઈશ્વર પ્રેરિત

* અસલ અમારા આ મુખ્ય વિચારો હતા:—“ જગત્કર્તા એક છે ને તે સકળ સદૃશ્યયુક્ત છે; અનેક નામ તે ગુણ ઉપરથી. વેદ ઈશ્વર પ્રેરિત નથી; દેવ પિતર નથી—મત જપ તીર્થ એથી કૃપા નથી માન મનશુદ્ધિ જોઈએ, શ્રાદ્ધ નિરર્થક છે. અવતાર વળી કેવા? ઈશ્વર નિરાકાર છે. મૂર્તિ ન પૂજવી. સ્વર્ગ નરક એટલે પાપ પુણ્યનો બદલો. જીવને જન્માંતર નથી, સૌ માણસ સરખાં છે, ભતિમેદનું પ્રયોજન નથી; અન્યધર્મી સાથે ભોજન વહેવારથી ને મધમાંસ વાપરવાથી પતિત થવાનું નથી. ધર્મક્રિયાની આવશ્યકતા નથી. લગ્નક્રિયા, મરાણક્રિયા નિરર્થક છે. સમજતી વયે પરણવું—સામસામાં વચન આપીને, અનીતિનો પશ્ચાત્તાપ એ જ પ્રાયશ્ચિત, નીતિમાન થવા વિના ભક્તિમાન થવાય નહિ ઈલાહિ. સંપ્રેષમાં સગુણ એક પરમેશ્વરને માનવો, તેનાં કામ નિયમ જોઈ તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવી, પાપને માટે માફી માગવી ને સાદી સ્થિતિને માટે તેની કૃપા માગવી, એ પુણ્ય પાપનો બદલો છે, સુવા.પર્ગ પશુ ૭૫ છે, બાળે બધો કર્મમાર્ગ બોટો છે.”

છે, એ વિષે હું નિસ્સંદેહ થયેલો તેની જાણી મેં ૧૯૩૧ ના કાર્તિક વદ ચોથે બુદ્ધિવર્ધક સભામાં કરેલાં ભાષણને અંતે વાંચેલી કવિતાની પહેલી કડીમાં કરાવી હતી:—

આપ જાણતાં આપ બળવડે, યોગ સાધતા ચાઓ,
એક આમ શિવશક્તિ જયથી, રંગ મૂર્તિ ને ધ્યાઓ;
સત્ય પ્રેમ શૌર્યે હો, આર્પણું પામવા હો.

સોળ વર્ષે સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા પછી પાછો સ્વધર્મના સિદ્ધાંતને સત્ય માનતો થયો. ૧૯૩૩-૩૪ માં નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિનાં ભાષણ કીધાં ને ૧૯૩૫ માં ગ્રહભુકાળ પાળવા વિષે પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કીધી તેથી લોક સૌએ જાણ્યું કે મારા વિચાર બદલાયા.

આર્પણોકે જાણ્યું કે ઈશ્વરપ્રતિ જીવનાં કર્તવ્ય એ વિષયમાં પૂર્વેના આચાર્યોનું બોધેલું તે જ સત્ય છે; સમાજવાળાનું નહીં. સમયનો ધર્મ અચ્ચ-વસ્થિત છે તે પાછો વ્યવસ્થિત યશે જ, પણ અમણા (આપતકાળમાં) સૌએ પોતપોતાની બુદ્ધિને સ્વયં સ્થાપિત સંપ્રદાયમાંથી કાઢી પણ આદરી રાખ્યો; એથી જ તેઓનું બાવરાપણું મટશે ને ચિત્ત વહેવાર ધંધામાં લાગશે.

બુદ્ધિ

શરીરમાં રહેલી વસ્તુ જેને આંપણે જીવ શબ્દે ઓળખાએ છીએ, તેની જે એક વૃત્તિ અમુક વાતનો નિશ્ચય કરે તે બુદ્ધિ. આ આમ છે તે તેમ નથી; આ કરવું તે ન કરવું એમ હરદોષ નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ—બુદ્ધિ યઈ કે પછી કર્મ થાય છે; કર્મનું કારણ બુદ્ધિ છે. (કર્મ પ્રમાણે બુદ્ધિ એ પણ ખરું છે પણ તે વિષે આજે બોલવું નથી.) બાળકની, તરુણી, જુદની, પુરુષની, સ્ત્રીની, કુળ કુળ ગામ ગામ—દેશ દેશ—ખંડ ખંડના લોકની બુદ્ધિ જુદી જુદી રીતે દેખાય છે. વળી કાળ કાળની, ને પ્રસંગ પ્રસંગની. (બીજા પ્રાણીની બુદ્ધિ વિષે આજે બોલવું નથી.) યુરોપના વિદ્વાનોએ મનુષ્યોની લાખા હિપરથી એરિયન સુમિટિક ને ટ્યુરેનિયન એવી ત્રણ જાતિ પાડી છે; એકકનો ગુણકર્મપ્રકાશ જુદો જુદો દેખાયો છે ને તેમાં એરિયન પ્રકાશ શ્રેષ્ઠ છે. હિંદુસ્થાનના આર્યપંડિતોએ બુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની લખી છે—સાત્વિક, રાજસી ને તામસી અથવા સત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણવાળી ને તેમાં સત્વને ઉત્તમ કહ્યો છે. બુદ્ધિ ત્રણ ગુણવાળી મનુષ્ય

માનની છે પણ કોઈમાં કોઈ તો કોઈમાં કોઈ ગુણવાળી આગળ પડતી હોય છે; વિશેષ કહેવું આ છે કે, જે ગુણ જે મનુષ્યમાં આગળ પડે તો ગુણ તે મનુષ્યના સ્વભાવમાં જ અધિકાંશે રહ્યો હોય છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ સર્વેમાં પ્રકૃતિના એ ત્રણ ગુણનો બહુ બહુ પ્રકારે બોધ કર્યો છે. અમુક લોક રાજ્યના આરંભથી તે લય લગીમાં અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ દેખાડે તોપણ તેના સર્વે સ્વરૂપમાં અમુક ગુણ સામાન્યતઃ ઝળકેયો હોયજ; તો એ ઉપરથી જણાય કે તે ગુણ તે લોકનો વિશેષ, ને આદિથી તે અંત લગી અમુક ગુણ જોવામાં આવ્યો તો તે ગુણના અધિકાંશ બુદ્ધિમાં સમજવા. બુદ્ધિ બીજામાંના અમુક ગુણના અધિક ન્યૂન અંશ પ્રમાણે જ કર્મ વૃક્ષનું સ્વરૂપ પ્રકાશે ને ફળ ભોગ દર્શાવે. એ ત્રણ ગુણની ઓળખ માટે નીચે પ્રમાણે છે:—

મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે “યથાર્થ જ્ઞાન, તેજના જેવી શુદ્ધવૃત્તિ, પુણ્યવૃત્તિ, ક્લેશનો આભાસ નહિ, તમ, જ્ઞાન, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધર્મ-કર્મ, આત્મચિંતન, બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા. કર્મ કરવે લાજ નહિ, સંતુષ્ટ આત્મા એ સર્વનાં લક્ષણ ને તેનો પ્રધાન ધર્મ છે. રાગ તથા દ્વેષ, દુઃખ તથા અસ્વસ્થતા, ધર્મ કરતાં તરત ફળની ઇચ્છા રાખવી, અર્ધવૃત્તિ, અસતકર્મ, વિપયસેવા, હેતુ પાર ન પડે તોપણ ખેદ ન પામવો, માનની તૃષ્ણા રાખવી એ રજસનાં લક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન અર્થસંપત્તિ છે. અજ્ઞાનમાં રહેવું, મોહવિપયમાં લીન રહેવું, લોભ, આળસ, કૃપણતા, નિદ્રા, બીજા માગવાની ટેવ, આત્યારક્ષેપ, ધર્મકાર્યવિષે અપ્રીતિ, કામ કરતાં ને કરીને લાજવું એ તમસનાં લક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન કામ છે.” (એ એકકની દેશકાળ ને કર્મસ્થિતિ પ્રમાણે પ્રથમ, મધ્યમ ને ઉત્તમ ગતિઓ થાય છે.) ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે “નીરાગીપણું, નિર્ભળપણું, બુદ્ધિ-વૃત્તિનો પ્રકાશ, જ્ઞાન સુખની વૃદ્ધિ એ સાત્ત્વિક જનનાં લક્ષણ છે ને તે જ્ઞાનથી દેવ લોકમાં જાય છે; રાગ, તૃષ્ણા, રજા, કર્મપ્રયત્ન, શાંતિ રહિ-તપણું એ રાજસીનાં લક્ષણ છે ને તે લોભથી મનુષ્ય લોકમાં રહે છે; બ્રમ, ભ્રાંતિ, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, આળસ, નિદ્રા, અસાવધાનતા, અવિવેક, અપ્રવૃત્તિ એ તામસનાં લક્ષણ છે, ને તે મોહથી પશ્ચાદિ યોનિમાં જાય છે.” બૃહત્સંહિતામાં કહ્યું છે કે સત્ત્વગુણાધિક પુરુષમાં સત્ત્વ, દયા, સ્થિર ચિત્ત, સરળ સ્વભાવ, બ્રાહ્મણ તથા દેવ એની લક્ષિત હોય છે. રજ્જેગુ-ણાધિક પુરુષમાં કાવ્ય નૃત્ય ગીતાદિ કળા, યત્ન, સ્ત્રીઓમાં આસક્ત ચિત્ત ને અતિ શૌર્ય હોય છે. તમો ગુણાધિક પુરુષ, લોકને ઇગ્નનાર, મૂર્ખ,

આળસુ, ક્રોધિષ્ઠ, અતિનિદ્રાળુ હોય છે. એ ત્રણે ગુણ મિશ્રણ ઉપરથી સાત પ્રકારે સ્વભાવને પ્રગટ કરે છે—સત્વ, રજ, તમ, સત્વરજસી, રજ-સ્તમસી, સત્વતમસી, ને સત્વરજતમાસિ; સંસ્કૃત, અન્દ, ગ્રીક, લાટિન, ટ્યુટોનિક એ ભાષા બોલનારાએ જે કામ કરેલાં છે તે કામ કરવાવાળી શુદ્ધિમાં સત્વ વિશેષ બહાર પડ્યો છે ને તે સત્વમાં ઉંચી પંક્તિનો સંસ્કૃત બોલનારાઓનો હતો. આજે પણ બીજા બધા દેશના લોક કરતાં આ દેશના લોકના સ્વભાવમાં સત્વાંશ વધારે છેજ; પણ રજેતમ બહુ બેળાયાથી હિંદુનો સત્વ પોતાનો પ્રકાશ કરી શકતો નથી. સંભળાવી મારે કહેવાનું કે આ સભા શુદ્ધિવર્ધક નામની તે વિશેષે કીઆ ગુણની શુદ્ધિ કેળવવા માટે છે? સ્થાપના વેળાએ આ પ્રમાણે શુદ્ધિના બેદ છે એમ સભાસદો ગમ્યતા નહોતા. હવે જ્યારે નવી વ્યવસ્થા થઈ છે ત્યારે સભાનો હેતુ અમુક ગુણની શુદ્ધિને અવશ્યે વિશેષ કેળવવી એ પણ નક્કી થયું—કે તેને બહુ આડા આવે તેવા ભાષણ કરવા વિષે સાવધ રહેવાય.

શુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની પણ અમુક ગુણ અધિક-ન્યૂન અંશ તે સ્વભાવ-માંજ; એ વળી જે કે અમણાના વિદ્વાનો નહીંજ માને. તોપણ આર્યશિ-ષ્ટજન સમસ્તનું એમજ કહેવું છે—જેમકે ગીતામાં “ત્રિવિધા ભવતિ ધ્રુવા દેહિનાં સા સ્વભાવજાઃ સત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય ધ્રુવા ભવતિ ભારત !”

એક માળાપનાં છોકરાં સરખી સ્થિતિ કેલવણીનાં તે જુદા જુદા દેખાવ દે છે; સદ્ગુણી માળાપનાં છોકરાં દુર્ગુણી ને પંડિતનાં છોકરાં મૂર્ખ જેવામાં આયાં છે; કાઈ બાળક ચંચળ ને કાઈ ઠાવડું હોય છે; કાઈ ચોડે બાધે ધણું શીખી લે છે ને કાઈ મૂર્ખને ધણા શુદ્ધિમંતો પણ સમજાવી શકતા નથી; તો મનુષ્ય પ્રકૃતિ સૌની સરખી કેમ કહેવાય? યુરોપના લોક ધર્મ નીતિ રીતિ ખાન પાન વગેરેમાં ધણીક રીતે સરખા છે, નિરંતર પર-સ્પર વહેવાર રાખે છે, સરખી કેલવણી લે છે પણ જર્મન ફ્રેંચ, ઈંગ્લીશ, રુસ, અમેરિકન એ સ્વદેશી પ્રકૃત્યંશ જુદા દાખવે છેજ; વળી એ ઉપ-રાંત પ્રત્યેકજન પોતાનો જુદો પ્રકૃત્યંશ અધિક-તે આગળ પડતો દાખવે છેજ. યુરોપના તત્વજ્ઞાનીઓ તથા ધર્મોપદેશકો પુનર્જન્મ વિષે સમજી શકતા નથી તથા પ્રાચીનકાળમાં પણ પીઠાગોરસ, પ્લેટો વગેરે જુજ સિવાયે બીજા પંડિતો પણ સમજ્યા નોતાજ; બ્રાહ્મ; બૌદ્ધ; જૈનધર્મના પંડિત તથા લોક સૌ સમજે છે,—કારણ શું? યુરોપના લોકની પ્રકૃતિમાં સત્ત્વ-જ્વાંશ આછો છે કે જેથી તેઓની સમજમાં જીવની ગતિ મરણ પછી, કર્મ પ્રમાણે નવો દેહ-પ્રારબ્ધ એ વિષે વિચાર ઘિરતાજ નથી. યુરોપના

લોક શાંતિ શાંતિ (peace) ને વખાણે છે ને તે તેના લાભ જાણીને-
પણ શાંતિ રાખી શકતા કેમ નથી? જન્મ પ્રકૃતિ જ અતિ અભિમાની છે
કે જેવી હિંદુની નથી. જેટલા ધર્મ છે તે સહ એશિયામાં જ ઉદય પામ્યા
છે. સત્વ વિના ધર્મ નહીં અને જેવો સત્વ તેવો ધર્મ. જ્ઞાન ને અજ્ઞાન, પ્રકાશ
ને અંધારું, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ સૃષ્ટિના પહેલા કાળથી છે જ. જીવની અંતરવૃત્તિ
ને બાહ્યવૃત્તિ, પુરુષસ્વભાવ ને સ્ત્રીસ્વભાવ, દેવસ્વભાવ ને દૈત્યસ્વભાવ એમ
બેદ સૃષ્ટિના પહેલા કાળથી છે જ. વળી જો પ્રકૃતિ જુદી જુદી ન હોય
તો અમણા જેટલો બેદ મનુષ્યના ગુણ કર્મમાં જોવામાં આવે છે, તેટલો
કેલવણી તથા સંગતી પછી ન રહેવો જોઈએ. કેલવણી તથા સંગતી તે
પ્રકૃતિમાં રહેલા ગુણોને વધારે કે ઘટાડે પણ ધણે જન્મે, આ જન્મે તો
કોકને જ જો પાછલી તૈયારી હોય તો કેલવણી તથા સંગતી સ્વભાવ ગુણને
પ્રકાશિત કરનારાં છે; મનુષ્ય જન્મમાં.

સત્વગુણ-સત્વ, શુચિ (પવિત્રતા) શ્રદ્ધા, ક્ષમા. ધૃતિ (ધૈર્ય), અનુકંપા
(દયા), લજ્જા, સંતોષ, શાંતિ, રક્તેશુ-પ્રદોષ, દ્રોહ, મત્સર, સ્તંભ,
ઉત્કંઠા, અનિદ્રા, માન, દંભ, ગર્વ, અશ્રદ્ધા. તમોગુણ-અજ્ઞાન, નિદ્રા, દેન્ય,
ભય, પરદોષાનુદર્શન (પારકાનો દોષ જોવા ઉપર જ વૃત્તિ.) પરતાપોપપાદક
(બીજાને દુઃખ થાય તેવું કરવું.)

‘સત્ત્વં પ્રકાશયિતવ્યં નિયંતવ્યં રજઃ।

સદા સંહતેવ્યં તમઃ કામજનને શુભમિચ્છતા’ ॥

અર્થ ૨૫૪ આ પ્રમાણે છે, કે સત્વ કોઈ વાર રજસ્તમસી જેવું
કામ કરે, રજે તે સત્વ તમસી જેવું કામ કરે ને તમ તે સત્વરજસી
જેવું, પણ નિત્ય નહીં.

સત્વ વધે તો ધર્મ ઉપર મતિ બેસે; રજ તમ થકી ઉત્પન્ન થયેલા
સંસારી અર્થનું ચિંતન ન કરે પણ સત્વથી થયેલાનું કરે. અનાયાસે કીધેલા
અર્થને ધર્મ યજ્ઞને ધરે. રજ વધે તો સનાતન ધર્મને છોડી અધર્મ કરે;
સંસારી અર્થની ને ભોગની વૃદ્ધિ કરે; સત્વ ગયેથી તમને ધરીલે. તમો-
ગુણ વધે તો ઉન્મત્ત થાય; વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર વિશ્વાસ ન રાખે;
ધનનો નાશ કરે; સધળે દ્રોહ કરે; શાંતિને પામે જ નહિ.

સત્વગુણ શ્રેષ્ઠ છે. જીવ સત્વને બળે બ્રહ્મજ્ઞાન પામે છે. સંસારપ્રવૃ-
ત્તિથી અજાણ થયેલા પુરુષોએ સત્વ બળ વધારી ધર્મરાજ્ય ને રાષ્ટ્રરાજ્ય
સ્થાપ્યાં છે. અમણાનાં રાજ્યો ગમે તેવાં પણ સત્વને બળે ક્ષેમ રહ્યાં છે.
શંકા-આધક સત્ત્વાશવાળા હિંદુ પરતંત્ર કેમ? અઢતીનો તેમ પડતીનો પણ

કાળ છે, સુખ તેમ દુઃખ પણ ભોગવવું, એ સૃષ્ટિનો નિયમ છે. શંકા-અધિક સત્વાંશે મોળાં પડી જવાય? ના-નિશ્ચયથી નિયમથી ધણું થાય, એ ધણું સારું થાય, ધણો લાભ આપે ને એ ધણો ભોગવાય. શંકા-મોટી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ સમયે? સમયે તો તે બહુજ મોટી પ્રવૃત્તિ કરે, શુદ્ધ સત્વાંશવાળા પર-શુરામ, રામ, કૃષ્ણ એઓએ એમ જ કીધું છે ને મલીન સત્વાંશ ભળેલા રજસ્તમસી શિકંદર, સીઝર, નેપોલિયન એઓ અમુક અમુક કાળે જ થયા છે. યુરોપના લોક પણ જયકાળ વિષે આગળથી નક્કી કરી શકતા નથી, એ કે નિલ મથન કરે છે. એશીયાના લોક સ્વધર્મકર્મ નિવૃત્તિના પ્રવૃત્તિના કચ્ચાં કરે છે ને સમયે કાઠ મોટો પુરુષ દેખા દેખ ધર્મચક્ર કે રાજચક્ર ફેરવી નાખે છે. ગૌતમ ને જરતોસ્ત; મૂસો, ખ્રિસ્ત ને મહમદ; વળી નેશુકડનેઝર, કેમ્સર, જંગિસખાન જેવા. શાંતપ્રકૃતિનાં ધર્મ અર્થ કામ તે ઉત્સાહ પ્રકૃતિના થકી જૂદાં જ છે. શાંતપ્રકૃતિવાળા જ્ઞાને નિરભિમાન હતાં ધર્મ પાળવે અભિમાનિ ધર્મ પોતાનો જૂદોજ મોટો પ્રકાશ દેખાડે છે. શાંતિનો શુશુ સ્વભાવમાં હોય છે. કર્મમાં પણ નીતિરૂપે પ્રગટે છે ને ઉત્તર સ્થિતિમાં પણ સતેજ રહે છે. મોહ અને કર્મના અભ્યાસ કરવો અર્થલોભે કરવો ને ધર્મનિયમે કરવો એ ત્રણમાં કીયો અભ્યાસ પોતાના સંબંધી જનને સ્વદે-શના લોકને પ્રથમથી તે અંત લગી વિશેષ સુખકર, વિશેષ બળવાન અને વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો તેનો હવે તમારે સૌએ વિચાર કરવો. બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભાએ સત્વાંશ અધિકવાળી પોતાની હિંદુ બુદ્ધિની જ સુવૃદ્ધિ કરવી અને આર્યસમસ્તે-સાત્વિક આછાણે, સત્વરજસી ક્ષત્રીએ, ને રજે સતો વૈશ્ય-પોત-પોતાની બુદ્ધિ નિર્ભજ કરવી, દ્રઢ કરવી ને પ્રકાશતી કરવી.

સ્વદેશાભિમાન

ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, પૂર્વે અરબપુત્ર નદી તથા સમુદ્ર, દક્ષિણે સમુદ્ર અને પશ્ચિમે સમુદ્ર તથા સિંધુ નદી એ ચતુર્સીમાવાળા મોટા દેશમાં અનેક મનુષ્ય કુટુંબોનો વાસ છે. કુટુંબો હિંદુ, મુસલમાન, જરતોસ્તી, ખ્રિસ્તી વગેરેનાં નામથી ઓળખાય છે. હિંદી કુટુંબો ખીણ બધી જાતીનાં કુટુંબોના કરતાં ધણાં જ વધારે છે ને હજારો વર્ષ યથા આ દેશમાં વસે છે ને એટલા જ માટે દેશનું નામ પણ હિંદુસ્થાન* છે.

* 'હિંદુ' શબ્દ ફારસી છે તો તેની સાથે 'સ્થાન' જોડાયે ને મુસલમાન લોક 'હિંદુસ્થાન' કહે છે. હિંદુઓ કેટલાક કાળથી 'હિંદુસ્થાન' બોલતા આવ્યા છે; કેટલાક વિદ્વાનો 'હિંદુ' તે 'સિંધુ'નો અપભ્રંશ છે એમ માને છે (ફારસી શબ્દની સાથે સંસ્કૃત શબ્દ જોડાયેલા એવા કેટલાક શબ્દ પ્રાકૃત બાષાઓમાં વપરાય છે.)

૨. હિંદુસ્થાન તે પ્રત્યેક હિંદુજનનો ને સકળ હિંદુજનનો દેશ છે ને સ્વદેશ છે. ધણા કાળથી આપણે હિંદુઓજ આ દેશમાં છે; રક્ત, ભાષા, ધર્મ આદિ લેઈ અનેક વાતે સર્ગાસંબંધીજન છે; ને એક સરખી રીતે સમાન સુખ દુઃખ ભોગવતા આવ્યા છે; એટલા માટે હિંદુસ્થાન તે આપણો દેશ છે. બીજા દેશોથી આપણો દેશ ધણીક વાતે જૂદો જ પડે છે; જૂદો જ શાભે છે; જન્મભૂમિરૂપે આપણને પ્રેમ જગાવે છે ને જૂના જયરંગોનું સ્મરણ કરાવી આપણું અભિમાન પ્રગટ પાડે છે; એટલા માટે, હિંદુસ્થાન તે આપણો પોતાનો દેશ છે.

૩. જે લોકે સપ્તસિંધુ ગંગા વગેરે નદીઓના તથા પર્વતઅરણ્યના મહિમા ગાયા છે અને ઘણાંક રાજનગરનાં વર્ણન સપ્તેમ કીધાં છે, તે લોકમાં સ્વદેશપ્રીતિ નહોતી એમ કેમ કહેવાશે? જે જ્યાં લોકે પોતાના રાજ્યપ્રદેશને પોતાનું નામ જોડી આર્યાવર્ત એ નામે જગતમાં ઓળખાવ્યો, તે લોકમાં દેશાભિમાન ન હોતું એમ કેમ કહેવાશે? વિશાળ, રસાળ, પ્રદેશના ધણીવાતા, પરદેશીઓની તરફથી નિર્ભય ને ધર્મની જ આણુ માતી તેના જ યશ ગાનારા એવા લોકને દેશાભિમાનનું માહાત્મ્ય અવસ્થે વધારવાનું પ્રયોજન ન હોતું જ.

૪. મહાભારતનાં યુદ્ધ પછી નવાં રાજ્યો મગધાં ને તેમાં મગધનું રાજ્ય સર્વોપરિ શામ્યું; પરદેશી લોકના હુમલાઓ થયા ને કેટલાક રાજાઓએ પરાક્રમ દાખવી રાજ્યો ક્ષેપ રાખ્યાં ને ગયલાં મેળવ્યાં; લોકે યુદ્ધિર, મહાવિરસ્વામી, વિક્રમ, શાન્તિવાહનના શક ઉપયોગમાં આણ્યા ને વર્ષે વર્ષે આજીવ કરી તે રાજાઓ પ્રતિ પોતાની ભક્તિ દેખાડી, પણ તેઓ સંસારવિષયમાં ને ધર્મવિષયમાં સ્થિત ન હોતા એટલે પછી તેઓનામાં પોતપોતાનાં રાજ્યો પ્રતિ ભક્તિ હોયજ શેની? વેદધર્મ ને બૌદ્ધ ધર્મ, પુરાણધર્મ ને જૈનધર્મ એ પ્રમાણે અનેક ધર્મના લોક પોતપોતાના ધર્મનું અને પોતપોતાની શાંતિઓનું અભિમાન રાખતા થયા; સમસ્ત લોકને એક અખંડિત એવા આનંદને બદલે લોકનાના નાના સમવાય કરી પોતપોતાના એવા અનેક સંક્રાંચિત આનંદ લેતા થયા; એટલે પછી, દેશાભિમાન હોયજ શાનું? તોપણ દેશાભિમાનની પ્રેરણા કરનારી જે આદિચક્રિતપ્રકૃતિ તેની સ્થાપના કેટલાક તત્ત્વશાસ્ત્રદ્વારા ને બૌદ્ધજૈનધર્મદ્વારા થઈ હતી; વળી બ્રાહ્મણોમાં પણ કાળીદાસે ‘જગતઃ પિતરા વદે, પાવેતીપરમેશ્વરૌ’ બાણ્યું ને શંકરાચાર્યે લોકને અર્થે શક્તિયુક્ત શિવનું પૂજન માન રાખ્યું.* (સંવત

* વેદ પરમાત્મા-પુરુષને આદિ સ્થાપના; કાળાંતરે પ્રકૃતિ આદિ મનાઈ; કાળાંતરે પુરુષપ્રકૃતિ-શિવશક્તિ એ જુગલને મહિમા આપ્યો.

૩૭૪ માં વલ્લભીપુર નાશ પામેલું, સારથી તે નાગરનો તક થોડોક કાળ ચાલ્યો હતો)

૭ કાળાતરે નામ ને અરોધ્યાપુરી, અને કૃષ્ણ ને મધુરા, ગોકુળ, દ્વારકા, હસ્તિનાપુર એ ગનાયા ચાલ્યું ને જૈન, માર્ત તથા વૈષ્ણવ ને દિગમર તથા શ્વેતામર અને સન્યાસી જોગી સાધુ એમ ધર્મ વિષયમાં જૂદા જોતે હિંદુઓ પ્રદેશ પ્રદેશના નામથી જોળખાતા થયા ૨૪પૂનોએ નગર ભક્તિ, રાજ્યભક્તિ ને રાજ્યાભિમાન એ દેખાયા, દક્ષિણીઓએ ‘અરાધ્ય’નું અભિમાન રાખી પરદેશી ને પરધર્મીજન ઉપર ધિજ્ઞાર દેખાવો પણ હજી સૌ લોક ધર્મબધને તથા જ્ઞાતિબધને જૂલો હતા ને ધર્મ નિવૃત્તિને પ્રધાન હજી માની સસારપ્રવૃત્તિને ગૌણ માનતા હતા

૬ આજકાલ હિંદુઓમાં જુના નવા વિચારોનાં યુદ્ધ ચાલે છે, એક પાસથી અનેક ધર્મજ્ઞાતિબધન રાચિય થતા જાય છે ને બીજી પાસથી અનેક રીતે લોકનું ઐક્ય થતું જાય છે લોક સસાર પ્રવૃત્તિને મુખ્ય માનવા માડી છે ને તેઓ રસજુદિએ ને અર્થજુદિએ મડળીઓ બરી કરી વધારે વધારે ઉલ્ભી થતા જાય છે અત્રેજ સરકારની પ્રજાએ પ્રાત પ્રાતના લોક જાત નીચ સૌ ધારા ન્યાયની ચતા તળે સમાન મનાય છે ન્યાતના લોકમાં માન મળે તેના કરતા દેશના લોકમાં માન મળે તે વધારે સારુ છે એવી સમજ લોકમાં આવતી જાય છે પ્રાત પ્રાતના વિદ્વાનો દેશકલ્પના વિષયમાં માનને અર્થે, ધનને અર્થે આનદને અર્થે પરોપકારને અર્થ મડળીઓમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે ને યથાશક્તિ કામ કરી દેખાડે છે, પ્રાત પ્રાતના શ્રીમતો ધર્મજુદિથી કે માનજુદિથી, ક્ષેત્રમાં કે શરમમાં દેશકલ્પના નાણુ વાપરે છે ને નિર્ધન લોકને સાચે રાખી પત્યાળે વેપાર ધંધા કરે છે, દેલી રાજ્યની પ્રજાએ અત્રેજ રાજ્યની પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર મોહથી જોવા માંચુ છે, —એ સંધા ઉપરથી જણાય છે કે, જો કે આજ કાલ દેશદાઝ, દેશપ્રીતિ ને દેશાભિમાન એ નિચે લોકને શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તોપણ તેઓનાં મનનું વનણુ ને તેઓની કર્મવૃત્તિ એ સમસ્ત દેશી જનનું ઐક્ય કરવા બણી છે એ ઐક્યને અર્થે બગાળીઓ પ્રથમજ ધર્મનો ને દક્ષિણીઓ આજકાલ અવરથે સમૃદ્ધિ અર્થનો ઓધ કરવાને આગળ પડ્યા છે *

* પ્રજાને રાજ્યની તરફ સુખ હોય તોજ તેની સસાર ધર્મ સદ્ગુણ વિધા સબધી સ્થિતિ સારી થઈ શોભે એ વિચારે કામેકામના વિદ્વાનો (પોતાના સત્તાધારી લોકની જ નીતિ પ્રમાણે) લોકના હક તથા તેઓના કુખ વર્તમાનદ્વારા તથા સજા દ્વારા સરકારને જણાવે છે, નવા ધડાતા ધારા ઉપર વિચાર આવે છે, અને વળી સરકાર

૭. લોકનું ઐક્ય થશે, એટલે દેશી સમસ્તનું એક સ્વરૂપ ધરાઈ રહેશે ને પછી એ સ્વરૂપનું હુંપણું-દેશાભિમાન પ્રગટ નજીકશે ને તે પુષ્ટ થયું કે તેના જ્ય ગાજશે. આપણે સંસારના યશસ્વિની સૃષ્ટિ ન રાખતા કેવળ આચાર અદ્વિસાના ધર્મને મર્યાદા બાવધી પાળી ને આપણે પરતંત્ર તથા દામણા થયા, તો હવે, તરતને તરત પાછી ધર્મદ્વારા આપણી સ્થિતિ સુધારવાનો સંભવ નથી જ; અને નિશ્ચિતશાંતિના વિચાર દબાઈ જઈ પ્રવૃત્તિહિંસાહતા વિચાર વધતા જાય છે. પ્રવૃત્તિની નીતિ (નિશ્ચિતની નહિ) પ્રખળ છે, ને એ નીતિનું શ્રેષ્ઠદૈવત સ્વદેશાભિમાન છે, તો હવે, હિંદુસ્થાનના [મન લાં અન્ન એમ સમજતા] સકળ હિંદુઓને અને (અન્ન લાં મન એમ સમજતા) મુસલમાન પારસીઓને-એ સૌને સ્વદેશ હિંદુ-સ્થાનનું જ અભિમાન એ જ મોટું ઉત્તમ સુખદાતા દૈવત છે, પૂજ્ય ને આરાધ્ય છે. ધર્માભિમાન દૈવતનો કાળ ગયો ને દેશાભિમાન દૈવતનો કાળ આવ્યો તો હવે એના જ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા થકા રાખવી; જેનું ધર્માભિમાનમાં દાખવ્યું તેવું ઔદાર્ય દેશાભિમાનમાં દાખવવું; દેશકલ્યાણને અર્થે, દેશી સમસ્તરૂપી મહા કુટુંબના કલ્યાણને અર્થે, સહન કરવું ને મનન કરવું, તન મન ધન અર્પણ કરવા ને પ્રસંગે પ્રાણ પણ અર્પણ કરવા; પ્રત્યેકના ઉદ્યમે સમસ્તની સમૃદ્ધિ વધારવી ને સમસ્તના સુખમાં પોતાનું સુખ શોધવું;- એ નીતિ મનસા વાચા કર્મણા પાળવાથી આપણુ સમસ્તની-દેશની સ્થિતિ ફરી પાછી સખળી વાતે ઉત્તમ શોભશે જ શોભશે.

૮. મહાભારતના યુદ્ધકાળથી આપણું આર્ય-ઐક્ય ત્રુટિત થતું ચાલ્યું ને આપણુ રાજ્ય-ધર્મ-વિદ્યા ધરસંસારના સુખ રહિત થયા; એ આપણી બુંડી સ્થિતિ બદલાવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હતો ને અંગ્રેજ રાજ્યને રૂડા ઉત્તેજક સંબંધ થયો ને સ્થિતિ બદલાવા માંડી, -આપણા સારાંને

ધનવંતોને સાથે રાખી સમસ્ત લોકનું પ્રતિનિધિપણુ કરે છે. કેટલાક જલુ દેશમાં સર્વત્ર એક જ ધર્મપ્રકારરાખવાનું કહે છે તેમ કેટલાક જલુ સર્વત્ર એક જ પ્રાકૃત બાપા ધાય તેવું કહે છે. કેટલાક જલુ સમસ્ત લોકનો અવશ્યે એક સરખો સુધારો (હમણા વતી જ) થયાં કરે તેવું કહે છે અને કેટલાક જલુ બાપા પરત્વે બહુ પડેલા પ્રદેશ પ્રદેશના લોક હાલમાં અવશ્યે પોતપોતાનો જ સુધારો કરે (ને એમ થશે તો જ સામાન્ય સુધારો વધ્યાં કરશે) એવું દેખાય છે. ઘણાક જલુ કહે છે કે, દેશમાં દોહન વધશે એટલે પછી સખળા સુધારા પડેલા થશે અને કેટલાક જલુ બોલે છે કે, પ્રથમ લોકે હ્રમ્ય સદૃશી થવું-પોતાનાં અંતરને સળગ કરવું, એટલે પછી આદ્ય સ્થિતિ પણ સારી થશે ને એ રીતે સર્વ સુધારા સ્થાયી થઈ શોભશે.

માટે ને દાવકાં બુદ્ધ થઈ થઈને; પણ હવે તે વહેલી બદલાય, આપણું ઐક્ય વહેલું થાય, સુધટ થાય, જથી થાય તેને માટે પ્રત્યેક મંડળે ને દેશી સમસ્તે ઉત્સાહે ને આગ્રહે કર્મસિધ્ધિ ખેડવો અવશ્ય છે.

૯. કૃવામાં હોય તો હવાડમાં આવે, નદી કૃવાવડે જ નગરમાં ધરધરનાં જન છૂટથી પાણી વાપરે છે, ને રાજ્યનીતિ ઉપર પ્રત્યેક કુટુંબનું સુખ મુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. દેશી મહારાજ્યરૂપી ઐક્ય બાગ્યું, બાહ્યબળ ધટ્યું, ઊંચું સુખ ગયું ને લોક વહેમી, કાયર ને લીલા થઈ રહ્યા; એથીને પાછા ઉલટમાં આણી તનમને દહ ને ધને અનુકૂળ કરવાને ધર્મ-ભાવદર્શનની અગત નથી, અર્થદર્શનની કેટલી રીતે અગત છે પણ મહાત્મતા-ઔદાર્ય દર્શનની ને કીર્તિ દર્શનની નજ ચાલે તેવી જરૂર ને મોટી અગત છે. કેવળ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી અનર્થ થવાનો મટે, તે બુદ્ધિ ઉપર બારે અંકાશ રાખી પરમાર્થ બુદ્ધિથી જ વર્તવું. સહુનું સારુ થાયો ને સહુનું સારું કરવામાં સહુએ ભાગ લેવો. સહુમાં હું પણ છઠ્ઠો માટે મારે પણ લેવો એ બુદ્ધિ વિના આપણે કોઈ પણ મોહું ને બિજળું કામ કદી પણ કરી શકવાના નથી. માટે, 'એકમાંહે સકળ સોહે ને એક સકળથી સોહે' એ મંત્રને જપવો અને સરસ્વતી (ગ્વાનસકિત) તથા સેનાની [કર્મશક્ત] એ બેને ખંતે સેવનાં ને સાધવાં, આપણું પ્રત્યેકનું ને સમસ્તનું ખાલીતર ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક શુદ્ધ સમળ સનેજ કરવું ને દાખવવું. એ જ આપણાં આપદધર્મ કર્મ છે ને એવડે જ-સસ-પ્રેમશૌર્ય, એવડે જ આપણું સ્વદેશાભિમાન સત્તરે જથી થઈ દિવ્ય પ્રકાશશે સત્ય, સત્ય, સત્ય.

ગ્રહણકાળ.

૧. એને વેદધર્મના લોક જ પુણ્યકાળ માને છે. જગતમાં ખીજ કોઈ લોક તેમ માનતા નથી. કારણ કે બુદ્ધિ તથા સ્વભાવમાં વેદધર્મી લોક ખીજ સૌથી જૂદા જ છે; ખીજ દેશ ધર્મના લોક પ્રવૃત્તિમાં ને વેદધર્મી લોક અવશ્યે નિવૃત્તિમાં રાચનારા છે; કોઈ ધર્મપતાકા ત્યાગ પરાપકારનો તથા કોઈ પ્રેમદીનતાનો ને કોઈ કૃપા ઔદાર્યનો જ્યપ્રકાશ દાખવે છે; પણ વેદધર્મનો ધ્વજ શાંતિશુચિનો જ્યપ્રકાશ દાખવે છે.

૨. બીજા દેશના શાસ્ત્રીઓ અહલસમયે અહ ગોળના પૃથ્વે નિહાળે છે ને દરેક ગણિત નોંધે છે. પણ પૂર્વના વેદધર્મી પંડિતોએ અહલથી જગતની પ્રકૃતિમાં વિકૃતિ થાય છે, એવું સિદ્ધ કરી રાખ્યું છે. અહને પ્રકાશ એકાએક મંદ થવાથી તથા થોડીવાર મંદ કે બંધ રહેવાથી ને વાતાવરણમાં ફરફાર થવાથી પ્રાણીઓ ઉપર (ઉદ્ભિજ પણ પ્રાણી છે) નિત્યના કરતાં મૂઢા પ્રયોગ થાય છે. (અહલ સમયે પક્ષીઓની વૃત્તિ જોવી.) અહલથી પ્રાણીઓનું વહેતું ચાંચલ્ય થોડું ઘણું સ્તબ્ધ થાય છે, મન સ્થિરતાને પામે છે. યોગીઓએ જાણ્યું છે કે, અહલ સમયે લોકમાનના શ્વાસનું સમાન વહન થાય છે. જગતની સુપુષ્ણા નાડી ચાલે છે. (પ્રાણાયામ, તે નાડી ચાલતી હોય ત્યારે જ ચોખ્ખા થાય છે.)

૩. અહલ સમય તે સ્થિરતાનો ને વળી દુર્લભ સ્થિરતાનો હોવાથી તે સમયે અવસ્ય પુણ્ય કર્મ કરવા વિશે ધર્માધિકારી યોગી ઋષિઓએ આજ્ઞા આપી છે. (માંવ બહાર સ્થિરતા રાખી પરમેશ્વરનું ચિંતન કરવું, એવી જગતના સર્વે લોકના ધર્મપુસ્તકમાં આજ્ઞા છે.) મંત્રશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, સ્પર્શથી તે મોક્ષ પર્યન્ત મંત્ર જપ થાય તો મંત્રના જેટલા વર્ણ, તેટલા પુરસ્કારણનું ફળ મળે. ઉપાસકો પોતાના ઇદેવતાને અહલ વેળા અવસ્ય જપે છે, તે આટલા માટે કે સિદ્ધિ વહેલી થાય.

૪. પુણ્યકર્મમાં સ્નાને શુદ્ધ યર્ષ નિસ્કામપણે પ્રભુસ્મરણ કરવું. નિસ્કામ કે પછી સકામપણે ઇદેવતાનું સ્મરણ કરવું ને દાન કરવું, પાત્રને, ધર્મોપદેશકને, અચાર્યક બ્રાહ્મણને, નિર્ધન નિરાશ્રિત, અપંગાદિઓને અને દીનહીન મલીન જાતિને.

૫. અહલ પૂર્વેને સમયે ભૂખ્યા રહેવું આટલા માટે કે ભૂખ્યા રહેવાથી શરીરમાં રહેલો પ્રાણવાયુ ધ્યાન જપ કાર્તનને અર્થે સ્થિરતામાં સાધ્ય રહે છે; ચાંચલ્ય કે આજસ દૂર થઈ પોતાના ઉદ્દેશને અર્થે એકલક્ષી થવાય છે.

૬. માગણ પોકારે છે કે “દો દાન છો અહલ” એટલે અહલ છૂટી જશે તો દાન કરવાનો જે આ અમોઘ સમય છે તે ફરી વેહેલો નહીં આવે, માટે વહેલા વહેલા દાન કરો. વળી દો દાન કે છૂટે અહલ, એ અર્થ પણ કે દાનથી જ (કલિયુગમાં દાન ધર્મ જ મોટો ભણ્યો છે) તમે તમને માગેલાં અનેક અહલ થકી છૂટશો.

૭. આવતી અમાસે સૂર્ય ગ્રહણ છે. સૂર્ય ગ્રહણ પર્વનો મોટો મહિમ ધર્મપુસ્તકોમાં કથ્યો છે. મોટે અગાનતાએ બ્રહ્મ થપલા વેદધર્મીજનોએ આવધ થવું. બીજા ધર્મના લોક પણ ગ્રહણકાળે પ્રભુસ્મરણ કરે તો તેઓ પોતપોતાના ધર્મથી બાધ આવશે નહીં ને એમ થાય તો જગતમાં પુણ્યન વસા વધે ને કલિયુગમાં કૃતયુગ દર્શન દે.

ગ્રહણ સમયના ધર્મને, પાળતાં વિધિયુક્ત,
સ્થિતિ ગ્રહણ ખગ્રાસથી, ચલાય સત્વર મુક્ત.

સુબર્ષ સવત ૧૯૩૫ ના
આશાઢ વદ ૧૩ ને વાર
શુક્રએ લખ્યું

